

Sociologie
Antropologie

Cătălin Zamfir

SPRE O PARADIGMĂ A GÂNDIRII SOCIOLOGICE

Collegium

POLIROM

COLLEGIUM

Sociologie • Antropologie

Seria *Collegium. Sociologie. Antropologie* este coordonată de Elisabeta Stănciulescu.

Cătălin Zamfir (n. 1941) este decanul Facultății de Sociologie și Asistență Socială din cadrul Universității București, director al Institutului de Cercetare a Calității Vieții, membru al Academiei Române și autor, coautor sau coordonator a 29 de cărți și a peste 90 de articole în domeniul sociologiei. Dintre lucrările publicate, menționăm: *Metoda normativă în psihosociologia organizării* (Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1972), *Psihosociologia organizării și conducerii* (Editura Politică, București, 1974), *Strategii ale dezvoltării sociale* (Editura Politică, București, 1977), *Un sociolog despre muncă și satisfacție* (Editura Politică, București, 1980), *Dezvoltarea umană a întreprinderii* (coord., Editura Academiei, București, 1980), *Filosofia istoriei* (Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981), *Indicatori și surse de variație a calității vieții* (coord., Editura Academiei, București, 1984), *Structurile gândirii sociologice* (Editura Politică, București, 1987), *Incertitudinea: o perspectivă psihosociologică* (Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1990), *Țiganii: între ignorare și îngrijorare* (coord., Editura Alternative, București, 1993), *Dicționar de sociologie* (coord., Editura Babel, București, 1993), *România, '89-'93. Dinamica bunăstării și a protecției sociale* (coautor, Editura Expert, București, 1994), *Politici sociale. România în context european* (coautor, Editura Alternative, București, 1995), *Dimensiuni ale sărăciei: 1994* (coord., Editura Expert, București, 1995), *Pentru o societate centrată pe copil* (coord., Editura Alternative, București, 1997), *Politici sociale în România: 1990-1998* (coord., Editura Expert, București, 1999). De același autor, la Editura Polirom a apărut *O analiză critică a tranziției. Ce va fi „după”* (2004).

Pe copertă: David Reekie, *Home Sweet Home III* – sticlă (detaliu)

www.polirom.ro

© 2005 by Editura POLIROM, pentru prezenta ediție

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4, P.O. Box 266, 700506

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33; O.P. 37,

P.O. Box 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

ZAMFIR, CĂTĂLIN

Spre o paradigmă a gândirii sociologice / Cătălin Zamfir. – Iași: Polirom, 2005

ISBN: 973-46-0142-3

316.2

Printed in ROMANIA

Cătălin Zamfir

**SPRE O PARADIGMĂ
A GÂNDIRII
SOCIOLOGICE**

Ediția a II-a

POLIROM
2005

Cuprins

Cuvânt înainte	9
----------------------	---

1. STRUCTURILE GÂNDIRII SOCIOLOGICE

Introducere	13
Partea I. SOCIOLOGIA EXPLICATIVĂ	17
A. Modelul causal	18
<i>Capitolul 1. Explicația causală</i>	18
Structura explicației causale	18
Dificultățile stabilirii cauzalității	22
<i>Capitolul 2. Multicauzalitate și lanțuri cauzale. Structura standard a teoriilor</i> <i>sociologice cauzale</i>	32
Unicauzalitate/Multicauzalitate	32
Lanțuri cauzale	36
Structura standard a teoriei cauzale	38
Modelele explicative teoretice și modelele explicative empirice	45
B. Modelul sistemic	48
<i>Capitolul 3. Analiza funcțională</i>	48
Argumente pentru analiza funcțională	48
Structura schemei funcționale	51
Probleme ale analizei funcționale	63
<i>Capitolul 4. Relația sistem-mediu : o sinteză a schemei cauzale</i> <i>și a schemei funcționale</i>	72
Explicație causală și funcțională : schema funcțională extinsă	72
Determinarea cauzală a cerințelor funcționale	76
Determinarea cauzală a posibilului acțional	80
<i>Capitolul 5. Analiza eficienței</i>	83
Eficacitatea	84
Costul	89
Eficiența	93
<i>Capitolul 6. Analiza structurală</i>	96
Două modele de sistem : funcțional și structural	96
Tipuri de analiză structurală	99
Sistemul și structurile sale potențiale : principiul pluralității structurale	109

<i>Capitolul 7. Relațiile dintre sisteme</i>	113
Sisteme și suprasisteme	113
Sisteme și subsisteme	123
Relații de vecinătate : acomodare, dominare, cooperare, concurență . . .	126
C. Conștiința ca factor explicativ	131
<i>Capitolul 8. Rolul conștiinței în explicația sociologică</i>	131
Revoluția copernicană în sociologie	131
Patru poziții asupra rolului conștiinței	132
Conținutul conștiinței ca factor explicativ	141
Forma conștiinței ca factor determinant	149
Scurtă concluzie : structurile explicației sociologice	152
Partea a II-a. SOCIOLOGIA CONSTRUCTIVĂ	153
<i>Capitolul 9. Sociologul și societatea</i>	155
Două modele ale relației sociolog-societate	155
Sociologul și structura de interese	159
Opțiunea sectorială/Opțiunea transsectorială, globalistă și umanistă . . .	171
Opțiunea statu-quo/Alternative	174
<i>Capitolul 10. Integrarea sociologiei ca proces social</i>	180
Testarea și credibilitatea teoriilor sociologice	180
Tipuri și grade de integrare	184
Motivația cercetării aplicative	186
Rezistența la utilizarea sociologiei	189
<i>Capitolul 11. Strategii și tehnici de intervenție</i>	197
Difuzarea cunoștințelor în masa sistemelor sociale	197
Analiza obiectivelor și a problemelor	199
Evaluarea eficienței și a consecințelor laterale	202
Terapia directivă	203
Terapia nondirectivă	205
<i>Bibliografie</i>	212

2. FILOSOFIA ISTORIEI

<i>Capitolul 12. Dimensiunea temporalității în știință</i>	221
Științele atemporale ale generalului	223
Științele atemporale ale individualului	225
Științele istorice – științe temporale ale unor obiecte individuale	227
Științele evoluției – științele temporale având ca obiect o clasă generală de fenomene	231
<i>Capitolul 13. Funcțiile istoriei</i>	236
Semnificația socială a timpului	236
Funcțiile istoriei	244
Explicația fenomenelor istorice. Comprehensiunea	247
Variații pe tema comprehensiunii	248
<i>Limitele metodei comprehensive</i>	252
<i>Valoarea metodei comprehensive</i>	262

<i>Capitolul 14. Explicație evenimentială și explicație structurală</i>	267
<i>Capitolul 15. Evoluție sau progres?</i>	280
Câteva precizări conceptuale	280
Dispute în jurul ideilor de progres și evoluție	281
Criteriile evoluției și ale progresului	288
<i>Bibliografie</i>	299

3. INCERTITUDINEA – O PERSPECTIVĂ PSIHOSOCIOLOGICĂ

<i>Capitolul 16. Patru modele de decizie</i>	303
Structura procesului decizional	303
Decizia certă într-o lume strict deterministă	305
Decizia certă de tip probabilist	307
Decizia în incertitudine persistentă	314
Modelul cibernetic	315
Strategii de decizie în incertitudine persistentă	319
Două tipuri de strategii	319
Strategiile de decizie și dinamica incertitudinii	326
Mecanismele de absorbție artificială a incertitudinii	329
<i>Bibliografie</i>	336

4. MATERIALISM ISTORIC. NOTE DE CURS

<i>Capitolul 17. Modelul marxist de explicație a societății</i>	339
<i>Bibliografie</i>	350
 <i>Bibliografie generală</i>	 351

Cuvânt înainte

Textele publicate în această culegere reprezintă rezultatul unor preocupări care s-au întins pe mai mult de douăzeci de ani. Aceste preocupări își au originea în percepția unei discrepanțe șocante, de care m-am izbit în încercarea de a înțelege sociologia : pretenția acesteia de a fi devenit deja o știință suficient de matură nu se regăsea în modul în care era prezentată teoria sociologică în lucrările standard.

Mai precis, această discrepanță poate fi formulată astfel : pe de o parte, credința că sociologia reprezintă deja o știință încheiată, cu o capacitate de analiză matură, cu instrumente teoretice și metodologice suficient de puternice încât să fi fost asimilate în practica explicativă standard a comunității științifice. Pe de altă parte, în literatura dedicată teoriei sociologice, în loc de prezentarea unei paradigme unice sociologiei, sunt de cele mai multe ori prezentate abordări înalt personalizate : funcționalism-structuralismul lui Parsons, structuralismul lui Lévi-Strauss, perspectiva conflictualistă a lui Marx, interacționalismul simbolic, etnometodologia etc. O asemenea abordare sugerează mai degrabă că sociologia reprezintă încă o colecție de proiecte metodologice (școli) care se exclud unele pe celelalte și au rămas mai degrabă la stadiul de intenție, propuneri de direcții explicative, înalt personalizate, care nu par a fi fost suficient absorbite de practica explicativă a comunității într-o paradigmă unică. Cu alte cuvinte, sociologia, la nivelul ei teoretic și metodologic cel mai abstract, reprezintă nu o paradigmă comună de gândire, ci o colecție de „clasici” care propun proiecte de construcție a sociologiei mai degrabă divergente. Situația actuală nu este nici ea semnificativ diferită de cea în contextul căreia au fost elaborate aceste texte. Mesajul transmis de marea majoritate a cărților dedicate sociologiei ca disciplină științifică este că, în fapt, nu există un corp de metode de gândire științifică suficient de general acceptate, absorbite în modul standard de gândire al comunității sociologilor, și care să reprezinte o paradigmă în jurul căreia să se constituie o disciplină științifică matură.

Întreaga lucrare a pornit de la o ipoteză generală : în ciuda aparenței, sociologia actuală a început să constituie deja o paradigmă coerentă de gândire. Aceasta nu este însă evidentă la suprafața spectaculoasă a teoriilor sociologice, care fură privirea datorită coloritului unic al fiecăreia dintre ele, ci trebuie căutată în adâncurile gândirii sociologice, existând mai degrabă ca tendință decât ca fapt împlinit. Dincolo de caracterul particular al diferitelor abordări, pot fi detectate o serie de modele explicative mai profunde care nu sunt mutual exclusive, ci mai degrabă complementare, tinzând să fie asimilate în gândirea comunității. În cazul teoriilor clasice, divergența și lipsa de continuitate sunt dramatizate. Dacă analizăm însă mai cu atenție practica gândirii sociologice, putem detecta tendințe integrative accentuate ce par să ducă la o paradigmă unică. Întreaga lucrare evidențiază, în consecință, dincolo de modurile personale de formulare, acele structuri elementare general acceptate care ar putea fi considerate drept temelia unei paradigme unice a gândirii

sociologice. Accentul este pus, în consecință, nu pe caracteristica distinctivă și unică a diferitelor abordări, ci pe ceea ce pare să fie mai degrabă asamblabil într-un mod unic de gândire.

Există mai multe linii de analiză :

a. *Structurile gândirii explicative*. Sunt analizate câteva mari modele explicative, respectiv modelele analizei sistemelor sociale și analiza cauzală. Una dintre ideile noi propuse de lucrare este o schemă explicativă integrativă a analizei cauzale și a celei structural-funcționale. O linie distinctă de analiză o prezintă analiza dinamicii fenomenelor sociale, cu o selecție mai particulară : tipologia științelor în funcție de considerarea temporalității, istorie și sociologie, ideea de evoluție socială și progres. La sugestia unor studenți am inclus și o expunere a teoriei sociologice a lui Marx. Aversiunea față de comunism acumulată în ultimele decenii în țara noastră reprezintă o piedică majoră în înțelegerea teoriei sociologice a lui Marx, acceptat în mod unanim ca unul dintre clasicii sociologiei.

b. Câteva aliniamente, mult mai limitate de această dată, ale sociologiei în ipostaza sa de *știință constructivă*, aplicativă sau, cum preferă mulți, de inginerie socială. Un loc aparte îl ocupă identificarea diferențierii structurale între discursul sociologic și cel ideologic. De altfel, distingerea sociologiei ca știință, de ideologie, nu numai de cea comunistă, ci de orice ideologie, a reprezentat una dintre constantele gândirii sociologice românești dinainte de 1989 și nu cred că este, prin natura sa, deloc perimată.

c. *Rolul conștiinței* ca factor explicativ în procesele sociale. Trebuie să mărturisesc că niciodată nu am simțit o mare atracție pentru abordările subiective în sociologie. În ciuda acestui fapt, cred că ele reprezintă o perspectivă fructuoasă, cu condiția să le plasăm într-un context explicativ mai general. După părerea mea, conștiința, individuală sau colectivă, trebuie considerată *unul dintre factorii explicativi ai socialului*, dar în nici un caz factor unic. Ele explică mai degrabă procesul subiectiv de constituire a socialului, adică mai mult *cum* se constituie socialul, și nu *de ce* se constituie într-un fel sau altul. Aceasta este rațiunea pentru care atât metoda comprehensivă, cât și etnometodologia și interacționismul simbolic sunt tratate mai curând ca perspective complementare explicației sociologice, decât ca abordări în sine. În schimb, așa cum am încercat pe larg să argumentez în „Incertitudinea. O abordare psihosociologică”, trăsăturile proceselor cognitive reprezintă unul dintre factorii determinativi ai socialului. În consecință, am inclus din această carte modelele de raționalitate ale proceselor decizionale.

Culegerea de față cuprinde, în principal, *Structurile gândirii sociologice* (1987), o carte apărută într-un tiraj destul de redus la acea vreme și din cauza opoziției violente la publicarea ei a unor persoane cu responsabilitate în regimul comunist. Am selectat, de asemenea, câteva capitole din *Filosofia istoriei* (1981) pe care, într-o formă modificată, intenționez să le introduc în „Structurile gândirii sociologice”, dar nu am mai făcut-o din lipsă de spațiu. Pentru a înțelege mai bine cum trebuie introdusă rațiunea umană ca factor explicativ a fost inclusă și prima parte din *Incertitudinea – o perspectivă psihosociologică* (1990). Pentru prezentarea teoriei sociologice a lui Marx am recurs la un scurt fragment din cursul *Materialism istoric* (1977).

Textele sunt publicate aici în forma lor inițială. Din ele au fost epurate câteva fraze, cuprinzând în mod special referiri la documentele de partid ce fuseseră incluse ca un cost inevitabil al publicării oricăror lucrări în regimul socialist.

Autorul
noiembrie 1998

1 **STRUCTURILE GÂNDIRII**

SOCIOLOGICE¹

---

1. Cătălin Zamfir, *Structurile gândirii sociologice*, Editura Politică, București, 1987.

Introducere

În ultimele decenii s-au scris enorm de multe lucrări de metodologie a sociologiei. Accentul a căzut însă pe metodologia cercetării empirice. Mai puțină atenție a fost acordată metodologiei construcției teoriei sociologice și încă și mai puțină metodologiei intervenției practice a sociologiei. Acest lucru este explicabil. În momentul în care, în special după război, sociologia a intrat într-un proces de dezvoltare extrem de rapidă, problema cea mai dificilă a ei era aceea a măsurării empirice. Sociologia nu ducea lipsă de teorii. Acestea erau însă, în cea mai mare parte a lor, vagi, speculative. Lipseau datele empirice sistematice și riguroase care ar fi putut testa teoriile existente, oferind totodată o bază mult mai solidă noilor construcții teoretice. Ultimele decenii au adus dezvoltări spectaculoase în metodologia cercetării empirice, dar în momentul actual se prefigurează o nouă criză a sociologiei: o criză teoretică. Sociologul știe destul de bine cum să „măsoare” fenomenele sociale. El își dă seama însă tot mai mult că avansul disciplinei sale este frânat de inabilitatea de a construi teorii. Dacă sociologul actual știe *cum* să cerceteze o realitate empirică, el știe mult mai puțin ce să cerceteze și ce să facă cu datele obținute. Rămânerea în urmă a teoriei reprezintă cauza principală a empirismului lipsit de orizont de care se plâng sociologii. După părerea mea, problema majoră cu care se confruntă sociologia românească în momentul de față este tocmai aceea a dezvoltării unor teorii coerente și sistematice asupra marilor componente ale procesului de dezvoltare socială în care este angajată țara noastră.

Această carte este dedicată metodologiei teoretice a sociologiei. Scopul său este să limpezească modul în care sociologia explică fenomenele sociale și, de asemenea, cum încearcă ea să se facă utilă colectivității. Sociologia va fi analizată aici nu din punctul de vedere al produselor sale – teorii explicative ale diferitelor fenomene sociale –, ci din cel al instrumentelor pe care le utilizează atunci când vrea să explice sau să contribuie la schimbarea unei anumite realități sociale. *Ceea ce interesează aici este deci stilul gândirii sociologice, structurile fundamentale ale exercitării sale, și nu diferitele teorii sau doctrine sociologice care se înfruntă în momentul de față.*

Cititorul poate găsi destul de multe cărți care își fixează ca obiectiv „trecerea în revistă” a gândirii sociologice. Majoritatea încearcă să realizeze acest lucru prin analiza critică a marilor teorii care se înfruntă în sociologia contemporană.

Fără doar și poate, o asemenea abordare este foarte utilă. Ea prezintă însă și două dezavantaje. În primul rând, inevitabil, sunt supraestimate divergențele și subestimate continuitățile, punctele de convergență, complementaritățile. Acest efect este datorat însuși „obiectivului” analizei. Fiecare autor de teorie sociologică, vrând să-și promoveze punctul de vedere, este tentat să-l privilegieze, să-l opună celorlalte, îngroșând liniile de separație. Riscul este, în consecință, ca sociologia să apară mult mai divizată decât este în realitate. În plus, teoriile existente sunt supuse unei surse suplimentare de diversificare: ideologia. Exprimând opțiuni ideologice diverse, experiențe sociale particulare, este normal ca teoriile actuale din sociologie să evolueze în direcții distincte. În al doilea rând, optând pentru o asemenea analiză se favorizează declarațiile de intenții, programele de construcție a cunoașterii sociologice, adesea rămase neonorate, defavorizându-se *practica sociologică propriu-zisă*. Asimilarea „marilor teorii” în practica sociologică efectivă nu a fost mecanică, ci activă: au fost corectate stridențele și unilateralitățile, pretențiile exagerate au fost ignorate; ele însele au fost supuse unui progres mai organic de integrare reciprocă, diminuându-se astfel distinctivitatea lor. Analizele de tip structural și funcțional, de exemplu, care pot fi găsite în practica actuală sunt semnificativ diferite de proiectele teoretice și metodologice clasice formulate de Parsons, Lévi-Strauss etc.

Abordarea propusă aici este de alt tip. Ea încearcă să descifreze ceea ce eu consider – dacă întemeiat sau nu, cititorul este în drept să estimeze – a fi structurile fundamentale ale gândirii sociologice în calitatea ei de gândire științifică. Acestea sunt expuse în ceea ce mi s-a părut a avea ele mai durabil, făcându-se abstracție de particularitățile genezei lor și de controversele asupra amănuntelor. Sunt astfel eliminate din capul locului discuțiile critice prilejuite de formulările particulare și de propozițiile unilaterale. Din analiză dispar deci „teoriile” cu caracterul lor singular, distinct, cu opțiunile lor epistemologice și ideologice, cel mai adesea divergente. Nu va fi, în consecință, vorba despre funcționalism sau structuralism, de exemplu, ci de diferitele structuri explicative pe care sociologia, în tentativa sa de a se constitui într-o disciplină științifică, încearcă să le cristalizeze; schema cauzală, funcțională, structurală etc. Ceea ce încearcă această lucrare este deci să facă o incursiune în *infrastructura* sociologiei în calitatea ei de cunoaștere științifică. Deși diferitele teorii sociologice accentuează o schemă explicativă sau alta, în fapt, nu le exclude pe celelalte. Structuralismul nu exclude funcționalismul și, împreună, nu neagă importanța explicației cauzale.

Pentru a identifica structurile gândirii sociologice, sunt utilizate două surse distincte: pe de o parte, marile proiecte teoretice și metodologice, așa cum le consemnează istoria sociologiei, iar pe de altă parte, analizele sociologice efective („practica sociologică”) în care aceste structuri apar într-o manieră funcțională. Și pentru a păstra această unitate dintre tentativele de formulare sistematică – la nivel teoretico-epistemologic – și practica sociologică, am evitat în expunere analiza abstractă a variatelor structuri ale gândirii sociologice, preferând să fac apel la exemplificări cât mai variate ale modului în care acestea funcționează efectiv în diferite analize concrete. Intenția este de a transmite cititorului o

imagine a sociologiei „reale”, a actului practic de analiză sociologică, și nu comentarii asupra modelelor normative propuse de un sociolog sau altul pentru practica colegilor săi. Alegerea exemplilor de analiză sociologică este făcută, în primul rând, după criterii ilustrative. Ele au fost selectate pentru faptul că lasă să transpară cu claritate structurile fundamentale ale gândirii sociologice. Din acest motiv, am considerat inoportună comentarea valorii lor de adevăr în calitate de ipoteze explicative particulare.

De la început este necesar să fac o precizare asupra *completitudinii* analizei propuse în această carte. Nu stă în intenția mea să sugerez cititorului că ceea ce este prezent aici reprezintă *toate* structurile fundamentale ale gândirii sociologice. Ele sunt, după părerea mea, cele mai importante, cu două excepții majore. În primul rând, explicarea evoluției, schimbării, dezvoltării sociale. Aceasta reprezintă una dintre direcțiile dezvoltării gândirii sociologice actuale. Deși în proiectul inițial ei îi era rezervat un capitol substanțial, a trebuit să renunț la includerea sa în lucrare din cauza insuficienței materialului de care am dispus. Impresia pe care am avut-o, citind literatura dedicată acestui aspect, a fost aceea că modelul teoretic-abstract al evoluției și schimbării sociale este încă departe de a se fi cristalizat. În al doilea rând, predicția, prognoza socială. Pe de o parte, predicția este complementară explicației. O teorie este simultan explicativă și predictivă. Din acest punct de vedere, includerea predicției, prognozei sociale ca un caz special ar fi lipsită de sens. Pe de altă parte însă, în ceea ce privește societatea, predicțiile nu decurg chiar automat din teoriile explicative. Nu este întâmplător că, în ultimele decenii, s-a dezvoltat o disciplină specială, distinctă de sociologie, care are ca obiect prognoza socială. Prognoza s-a dovedit a prezenta scheme relativ distincte de cele ale explicației. Sociologia propriu-zisă a acordat însă, până acum, o atenție redusă prognozei fenomenelor sociale.

În fine, dacă vorbim despre structurile fundamentale ale gândirii sociologice, este necesar, de la început, să menționăm starea sociologiei ca știință. Utilizând terminologia lui Thomas Kuhn, am putea caracteriza stadiul actului al sociologiei ca fiind *preparadigmatic*. Sociologia arată în momentul de față mai mult ca un vast câmp problematic, conținând o mulțime de teorii și complexe teoretico-metodologice, unele mai generale, altele mai particulare, unele mai durabile, altele mai efemere. Rata „mortalității” teoriilor sociologice este foarte ridicată. Teoriile se confruntă, se opun una alteia, dar se și completează adesea sau, pur și simplu, se ignoră reciproc. Găsim aici, ca în orice disciplină științifică, teorii și chiar legi. Desigur, teoriile și legile cu care lucrează deocamdată sociologia, comparate cu cele din științele dezvoltate, ar trebui mai degrabă puse în ghilimele. Deși infinit mai fragile decât acestea din urmă, teoriile și legile sociologiei nu trebuie însă judecate după standarde diferite. Ele sunt, cel puțin în intenție, la fel cu cele din științele naturii. În cursul analizei va fi folosit curent, din acest motiv, termenul de teorie și chiar cel de lege, lucru care, uneori, ar putea părea cam ciudat cititorului. Desigur, termenul de lege trebuie luat aici în sensul său cel mai general, și anume cel de enunț teoretic referitor la o clasă de fenomene, propoziție din care teoriile sunt compuse. Teoriile și legile cu care lucrează sociologia nu

sunt totdeauna doar simple ipoteze. Uneori, ele sunt mai mult decât atât, fiind sprijinite de solide argumente teoretice și de fapte empirice. Cel mai adesea, ele sunt însă mai puțin decât ipotezele cu care ne-au obișnuit științele dezvoltate, fiind formulări încă primitive, compuse din abstracții confuze. Problema lor nu este aceea de a fi testate – admise ca legi sau respinse ca erori –, ci de a fi precizate, dezvoltate din formulări aproximative, vagi, puțin diferențiate, în formulări tot mai elaborate mai precise, mai nuanțate. Ideea acesta a fost sugerată de Ion Aluș într-o discuție foarte interesantă pe marginea acestei cărți.

Lucrarea se concentrează asupra celor două mari tipuri de operații pe care le practică sociologia: *explicație* și *construcție*. În tradiția occidentală, sociologia s-a considerat pe ea însăși ca o știință aproape exclusiv explicativă. Ea și-a făcut din separarea de ideologia colectivităților condiția dezvoltării sale ca știință. Pentru a putea deveni științifică, sociologia occidentală și-a impus, pe linia pozitivismului, ca principiu fundamental, considerarea obiectului său ca *dat*, ca un fapt „pozitiv”, guvernat de legi proprii, independente de subiectul cunoscător și care trebuie *explicat* întocmai precum faptele naturii. Menirea sociologului urma să fie descrierea și explicarea realității sociale „așa cum este ea”, și nu „cum ar dori oamenii să fie”. Perspectiva părea extrem de tentantă, punând sociologia pe o direcție care a asigurat succesul științelor naturii. Curând, o asemenea atitudine a început să-și releve îngustimile. Ea s-a dovedit a fi mai mult un mod de disimulare a unei ideologii conservatoare, contravenind fundamental specificului obiectului său. Realitatea socială nu poate fi considerată ca dată. Ea este într-o permanentă schimbare. Și oamenii sunt aceia care o schimbă: o evaluează și acționează continuu asupra ei. Sociologul trebuie, la rândul său, să-și asume condiția sa umană de membru al colectivității. Fie că vrea, fie că nu vrea, chiar în calitate sa de sociolog, el acționează asupra realității sociale existente. Sociologul trebuie, în consecință, să privească disciplina sa ca *practică*, să ia obiectul său ca fiind nu numai de explicat, dar și de construit.

Consider o plăcută obligație să transmit, pe această cale, mulțumirile mele colegilor care au făcut un efort deosebit să citească cu atenție manuscrisul acestei cărți și au dedicat lungi ore de discuții pe marginea ei, cert profitabile în ceea ce mă privește. În mod special, țin să menționez sprijinul pe care mi l-au dat Ion Aluș, Ștefan Costea și Lazăr Vlăsceanu.

Partea I

SOCIOLOGIA EXPLICATIVĂ

Prima parte a lucrării va analiza structurile sociologiei în ipostaza explicativă a acesteia. Mai concret, se va scoate în evidență modul în care procedează sociologia atunci când este pusă în situația de a explica un fenomen social; care sunt schemele sale explicative fundamentale.

Sociologia actuală este dominată de reeditarea unei vechi dispute privitoare la opțiunea sa metodologică fundamentală și care poate fi rezumată la opoziția explicație/comprehensiune. Aș formula această opoziție în termenii: explicație obiectivă (în explicarea unui fenomen social sunt invocate alte fenomene sociale de tip obiectiv) și explicația prin conștiință (în explicare sunt invocate diferite caracteristici ale conștiinței individuale sau colective). Lucrarea de față se bazează pe opțiunea netă în favoarea explicației obiective. Primele șapte capitole sunt dedicate analizei amănunțite a diferitelor scheme explicative obiective. Ultimul capitol al părții I abordează o problemă rămasă deschisă la nivelul diferitelor scheme explicative de tip obiectiv: care este rolul conștiinței în explicarea fenomenelor sociale? putem atribui conștiinței, alături de factorii obiectivi, o contribuție explicativă independentă? și dacă da, în ce ar putea consta aceasta?

Explicația obiectivă apare în două variante distincte: modelul cauzal și modelul sistemic. Cauzalitatea reprezintă schema explicativă cea mai simplă, dezvoltată cu succes în științele naturii, și pentru care sociologia a manifestat de la început o atracție deosebită. Multe dintre explicațiile pe care le găsim în sociologia actuală sunt de tip cauzal. Alături și, cel mai adesea, în paralel cu explicația cauzală s-a dezvoltat și un tip specific de explicație pentru științele social-umane (nu exclusiv însă, deoarece îl întâlnim tot mai frecvent și în științele naturii, în biologie în mod special): explicația sistemică. Două variante fundamentale ale modelului sistemic sunt explorate pe larg: modelul funcțional și modelul structural. O atenție specială este acordată relației dintre modelul cauzal și modelul sistemic de explicație, considerate nu ca opuse, și nici măcar complementare, ci ca integrându-se într-o explicație mai generală.

A. Modelul causal

Capitolul 1 | EXPLICAȚIA CAUZALĂ

Explicația causală joacă în toate științele, inclusiv în sociologie, un rol fundamental. Ea pare să fie o schemă explicativă *universală* folosită, în toate disciplinele științifice, pentru explicarea oricărui fenomen. Unii consideră cauzalitatea a fi schema explicativă *elementară*, toate celelalte scheme explicative (funcțională, structurală etc.) fiind forme complexe, compuse la rândul lor din mai multe relații cauzale, în consecință reductibile la cauzalitate (Stinchcomb, 1968). Alții consideră că nu toate tipurile de explicație științifică sunt reductibile la cauzalitate, existând și explicații noncauzale (Nagel, 1961 ; Kaplan, 1965). În această lucrare, analiza se va concentra asupra caracterului distinctiv al diferitelor scheme explicative utilizate în sociologie, fără a intra în discuții asupra reductibilității lor la cauzalitate.

Cauzalitatea a prezentat de la început pentru sociolog o atracție deosebită. Ea promitea eliminarea explicației superficiale a fenomenelor sociale prin conștiința agenților sociali și punerea acestei discipline pe baze științifice solide, productive. Cauzalitatea părea să ofere o relație simplă de determinare : un fapt social trebuie explicat printr-un alt fapt social care îi este cauza (Durkheim, 1974). Dezvoltarea cercetării sociologice a demonstrat însă că în spatele simplității aparente a relațiilor cauzale, formularea acestora ridică probleme deosebit de complexe. Capitolul de față și cel următor sunt dedicate nu atât discutării aspectelor generale ale cauzalității, care poate fi găsită în multe lucrări de epistemologie, sociologică (de exemplu, Costner și Leik, 1964 ; Blalock, 1964 ; Gibbs, 1972 ; Achim, 1973), ci modului în care această schemă explicativă este utilizată efectiv în practica sociologică actuală, problemelor și dificultăților pe care utilizarea ei le are de înfruntat.

Structura explicației cauzale

Deși conceptul de cauzalitate pare unul dintre cele mai simple și mai clare, definirea sa nu este totuși lipsită de controverse. Deoarece discuția diferitelor definiții propuse nu este importantă pentru obiectivele analizei noastre, voi porni

de la o definiție mai simplă a cauzalității care pare să întrunească un consens destul de larg : cauzalitatea reprezintă o relație între două fenomene, caracterizată prin aceea că unul dintre ele îl produce pe celălalt. Primul fenomen, cel care produce și care, în consecință, îl explică pe celălalt, este *cauza* ; fenomenul produs este *efectul*. Relația cauzală poate fi figurată în felul următor :

$$C \rightarrow E,$$

unde C = cauza, E = efectul și „ $\rightarrow$ ” indică procesul de producere a fenomenului efect de către fenomenul cauză. Ideea de cauzalitate se bazează pe postularea unui *proces ontologic* de „producere” a unui fenomen de către altul. Avem o relație cauzală doar atunci când putem fi siguri că fenomenul considerat a fi cauză reprezintă factorul activ, responsabil de producerea fenomenului considerat efect. Cauzalitatea exprimă o relație *universală și necesară* în formă de *lege*. Ea afirmă că ori de câte ori va exista un anumit fenomen cauză, va apărea în mod necesar (dacă alți factori perturbatori sunt excluși) și fenomenul efect.

Mai întâi câteva exemple de enunțuri cauzale în sociologie.

Legea productivitate/stratificare socială. Stratificarea socială este determinată de nivelul productivității muncii : la un nivel scăzut de productivitate, care asigură simpla supraviețuire, societatea va fi nestratificată (egalitară) ; o productivitate a muncii superioară nivelului simplei supraviețuiri, dar nu mai mică decât cea necesară satisfacerii integrale a tuturor necesităților („raritate”), va produce societăți stratificate (inegalitare) ; o productivitate capabilă să asigure satisfacerea integrală a tuturor necesităților („abundență”) va genera o societate nestratificată (egalitară) (Marx, 1967 ; Engels, 1967).

Legea amenințare/coeziune. Amenințarea externă produce o creștere a coeziunii interne a grupurilor sociale (Coser, 1955).

Legea ierarhie/diferențiere a satisfacției muncii. Poziția ierarhică într-o întreprindere este un factor determinant al variației satisfacției muncii. Spre vârful ierarhiei, satisfacția muncii crește, spre baza ierarhiei, ea scade (Tannenbaum *et al.*, 1974).

Orice explicație cauzală este compusă din două elemente distincte : un *enunț cauzal* și un *model explicativ* al procesului de producere a efectului de către cauză.

Enunțul cauzal stabilește, sub forma unei relații universale și necesare, sub formă de lege deci, dependența unui fenomen (efectul) de un alt fenomen (cauza) : „Ori de câte ori C, atunci și E” sau „C este cauza lui E”. Empiric, enunțul cauzal ia forma unui *enunț de covariație* : variația lui C este însoțită de variația lui E. Covariația poate fi *discretă* : diferitele stări distincte ale lui C sunt însoțite de stări distincte ale lui E. Este cazul legii productivitate/stratificare socială : productivității la nivelul de subzistență îi corespunde o societate egalitară ; rarității, o societate inegală ; abundenței, o societate egalitară. Covariația poate fi și *continuă*, cantitativă : „Cu cât este mai mare C, cu atât este mai mare E”. Legea ierarhie/diferențiere a satisfacției muncii este de acest tip. Astfel, o cercetare empirică poate determina existența, într-un eșantion de întreprinderi, a unei corelații de, să zicem +0,55 între poziția ierarhică și satisfacția în muncă. *Enunțul*

cauzal are funcția de a *explica* și *prevedea* fenomenele individuale. De ce societatea X este stratificată? Pentru că ea se caracterizează printr-un anumit nivel al productivității muncii. Cum va fi societatea Y? Ea va fi stratificată sau nestratificată, în funcție de nivelul de productivitate a muncii pe care îl va atinge.

Modelul explicativ. Enunțul cauzal are el însuși nevoie de explicație. El afirmă doar că C este cauza lui E, răspunzând astfel la întrebarea „de ce E?” – „pentru că C”. El nu oferă însă nici o explicație procesului prin care C îl produce pe E. Doar știind CUM se produce un efect, putem ști DE CE este cauzat de un fenomen anume. Este necesar deci să distingem explicația unui fenomen („De ce E?”), de explicarea unei legi cauzale („De ce C este cauza lui E?” sau „Cum C produce E?”). La această ultimă întrebare răspunde modelul explicativ al procesului de producere cauzală. Legile cauzale enunțate mai înainte nu sunt complete din acest punct de vedere. Ele sunt doar enunțuri cauzale. Pentru a fi complete trebuie să le asociem câte un model explicativ care să evidențieze *mecanismele* producerii cauzale: de ce și cum creează egalitate sau inegalitate socială nivelul de productivitate a muncii? de ce și cum apariția unei amenințări externe crește coeziunea grupurilor sociale? de ce și cum poziția ierarhică influențează nivelul de satisfacție a muncii. Prin modelul explicativ, legea cauzală se integrează într-un corp teoretic mai general.

Funcțiile modelului explicativ. În procesul de constituire și verificare a ipotezelor cauzale, modelul teoretic explicativ al acestora nu reprezintă un simplu lux, ci un element vital, indispensabil. El are multiple funcții.

- *Funcție euristică.* Pornind de la cunoștințele acumulate se pot face ipoteze asupra unor posibile relații cauzale. Legea ierarhie/diferențiere a satisfacției muncii este o bună ilustrare. Ea a fost formulată ca ipoteză pe baza imaginării unui model teoretic al relației de asociere între poziția ierarhică și nivelul de satisfacție a muncii. Organizarea ierarhică se caracterizează printr-o distribuție inegală, de-a lungul ierarhiei, a puterii și influenței sociale, statutului și prestigiului social, beneficiilor și recompenselor, tipului însuși de muncă – activitățile de conducere sunt mai calificate, mai variate, mai stimulative, antrenează un grad mai ridicat de creativitate și responsabilitate decât activitățile de execuție. Toate aceste caracteristici reprezintă însă surse importante ale satisfacției muncii. Putem deci presupune rezonabil că pe măsură ce urcăm spre vârful ierarhiei unei întreprinderi, sursele de satisfacție se vor multiplica mai rapid decât cele de insatisfacție. Ciclul de cristalizare a unei legi cauzale ar putea fi următorul: ANALIZA TEORETICĂ (Model explicativ ipotetic al procesului de producere) → IPOTEZĂ DE RELAȚIE CAUZALĂ → VERIFICARE EMPIRICĂ A IPOTEZEI CAUZALE → LEGE CAUZALĂ.
- *Garantie a generalității relației cauzale, cât și a caracterului ei de lege.* O regularitate empirică constatată într-un anumit context poate dispărea cu desăvârșire într-un alt context. Modelul explicativ ne oferă o bază pentru a presupune că o asemenea regularitate este mai generală, independentă de un context particular. Dacă găsim că în întreprinderile dintr-o anumită țară sau

dintr-un grup de țări există o corelație empirică clară între poziția ierarhică și gradul de satisfacție a muncii, nu avem încă nici o garanție că o asemenea relație este inevitabilă. Rămâne deschisă întrebarea dacă nu poate fi imaginat un tip de organizare ierarhică asociat cu un nivel de satisfacție a muncii omogen și ridicat pentru toți participanții, indiferent de poziția lor ierarhică sau, în mod inevitabil, ierarhia produce diferențieri în nivelul de satisfacție. Analiza mecanismelor prin care ierarhia produce diferențieri în satisfacție este de natură să ne lămurească dacă relația examinată este sau nu valabilă pentru orice tip de ierarhie ; în ce condiții ierarhia nu ar mai genera diferențieri în satisfacție. Legea productivitate/stratificare socială ne oferă o exemplificare excelentă a acestei funcții. Ea face predicția că orice societate caracterizată prin raritatea produselor va fi bazată pe inegalitate. Empiric, nu avem motive să ne îndoim de justetea acestei predicții. Chiar unele societăți socialiste care au încercat să instaureze, în ciuda „rarității”, o egalitate deplină, nu au reușit. Și totuși, poate persista un semn de întrebare în legătură cu o asemenea posibilitate. În lucrările lor, Marx și Engels au adus o serie de argumente teoretice în legătură cu această relație cauzală, fără însă a elabora un model explicativ satisfăcător. Nu avem încă argumente solide care să excludă posibilitatea unui mod de organizare socială în care egalitatea să coexiste cu raritatea. Modelul explicativ ne poate deci oferi o garanție suplimentară că o regularitate empirică oarecare nu este doar locală, ci universală.

- *Contribuie la precizarea relației cauzale.* Legile nu exprimă relații între fenomene complexe, ci între caracteristici abstracte ale acestora. O teorie asupra mecanismului producerii face posibilă formularea cu claritate atât a entităților abstracte care sunt legate cauzal, cât și a condițiilor în care poate exista o relație cauzală. În unele societăți putem găsi o relație empirică între „rasă” și „criminalitate”. Putem, pe această bază, să formulăm o lege de tipul „rasa este o cauză a criminalității” ? Dacă empiric o asemenea formulare ar putea obține un anumit suport, teoretic știm deja că ea este absolut eronată. O caracteristică biologică nu poate fi considerată cauza unui comportament social de tipul criminalității decât, poate, în mod excepțional. Cauza criminalității trebuie căutată într-o serie de condiții sociale care, la rândul lor, sunt asociate în unele țări cu rasa ! Relația cauzală invocată aici nu reprezintă deci o relație între rasă și criminalitate, ci între condițiile economice și sociale (asociate frecvent cu rasa) și criminalitate. Regularitățile empirice nu pot fi considerate din acest motiv, decât cu multă prudență, drept legi ipotetice. Modelul explicativ nu va ajuta să precizăm entitățile abstracte din aluatul inform al relațiilor empirice.

Verificarea ipotezelor cauzale. Existența unui model explicativ plauzibil poate fi considerată drept o primă verificare a unui enunț cauzal, conferindu-i acestuia statutul unei ipoteze solide. Analiza teoretică le selectează din mulțimea ipotezelor rivale pe acelea care par mai plauzibile, propunându-le verificării empirice. Mai mult, verificarea empirică nu este nici ea absolută. Analiza teoretică poate preciza

condițiile în care regularitatea empirică constatată este posibil să nu mai fi valabilă. Modelul explicativ constituie deci atât un prim test al ipotezelor cauzale, cât și un complement al verificării empirice, o parte esențială a sistemului de testare finală. Analizând mobilitatea socială și factorii săi, Duncan, Featherman și Duncan (1972) își pun, printre altele, următoarea întrebare : mediul de proveniență al persoanei influențează mai mult aspirațiile de poziție socială sau poziția socială efectiv obținută ? La această întrebare este greu de dat, la nivelul cunoștințelor actuale, un răspuns. Se pot formula ipoteze teoretice care să susțină atât o alternativă (aspirațiile sunt mai puternic determinate), cât și cealaltă (poziția socială efectivă este mai puternic determinată).

În aceste condiții, analiza empirică reprezintă un test cu capacitatea de a selecta ipoteza corectă dintre ipotezele rivale, egal plauzibile teoretic. Datele empirice obținute de cercetătorii americani susțin cea de a doua ipoteză : poziția socială reală a persoanelor este mai puternic influențată de mediul de proveniență decât aspirațiile referitoare la poziția socială. Astfel, coeficientul de regresie a profesiei tatălui (indicator al mediului de proveniență) este 32 în cazul ocupației actuale a copiilor, pe când în cazul aspirațiilor lor profesionale, de 23. Verificarea empirică oferă ipotezei selectate un plus de plauzibilitate, slăbind șansele ipotezei rivale. Este clar însă că nici verificarea empirică nu conferă certitudine absolută, ci produce doar o ipoteză mai puternică. Nu avem astfel nici o garanție că *în toate societățile* această ipoteză este cea corectă. O analiză teoretică ne poate duce, dimpotrivă, la ipoteza că în societățile în care se duce o politică activă de egalizare a șanselor (de exemplu, în societățile socialiste), ipoteza opusă va fi mai probabilă ; mediul de proveniență determină într-o măsură mai mare aspirațiile decât poziția reală obținută. Desigur, o asemenea ipoteză ar trebui și ea să fie verificată empiric.

Verificarea empirică este în mod special importantă în primele faze ale dezvoltării științelor sociale, caracterizate printr-un corp teoretic amorf, în care formulările vagi și imprecise se amestecă cu prejudecățile. Verificarea empirică a diferitelor ipoteze ce par plauzibile, „rezonabile”, curăță terenul teoretic, eliminând cele mai multe dintre presuposițiile eronate și întărind rivalele lor.

Dificultățile stabilirii cauzalității

Practica sociologică a scos la iveală faptul că explicația cauzală, atât de simplu de mânuit la prima vedere, ridică în fapt o mulțime de dificultăți. Cele mai importante mi se par a fi următoarele :

Problema sensului cauzării. Dacă înregistrăm o covariație empirică a două variabile (fenomene), putem presupune că suntem în fața unei posibile relații cauzale.

Pentru a stabili însă sensul cauzării (care dintre cele două fenomene este cauza și care efectul), nu este însă suficientă simpla înregistrare a covariației. Astfel, multe cercetări au înregistrat corelații pozitive semnificative între *satisfacția*

muncii și performanță. Satisfacția muncii este cauza performanței sau, invers, performanța este cauza satisfacției? Cercetările empirice din sociologie s-au izbit de la început de această dificultate. Cele mai importante procedee de determinare a sensului cauzării utilizate în practica sociologică sunt următoarele:

- *Stabilirea succesiunii*. Relația cauzală este în mod necesar temporală. Cele două fenomene – cauza și efectul – sunt în decalate în timp: cauza *precedă* efectul. Această caracteristică decurge logic din însăși definirea relației de cauzalitate ca un proces de producere a efectului de către cauză. Ca orice proces real, și acesta se desfășoară în timp, are nevoie de o anumită perioadă. Pornind de la această proprietate, putem considera că dacă avem o relație de covariație, despre care avem temeiuri să presupunem că este o relație cauzală, fenomenul anterior este cauza, iar cel posterior, efectul.

Cel mai adesea însă, pentru sociolog este greu, dacă nu chiar imposibil, să determine cu claritate succesiunea temporală. În multe situații, avem de-a face cu procese sociale de lungă durată, în care cauza coexistă cu efectul. Măsurarea făcută la un moment dat nu poate detecta nici un fel de decalaj în timp.

- *Presupunerea unui proces de producere*. Dacă putem imagina un proces plauzibil de producere a variației unui fenomen de către un altul, acest lucru reprezintă o garanție relativă pentru adoptarea unui sens al cauzării. Să reluăm exemplul relației dintre satisfacția muncii și performanță. Măsurarea empirică nu este capabilă să determine, de regulă, aici o secvență temporară. Orientarea relațiilor umane a avansat un model explicativ plauzibil al procedurii performanțelor de către satisfacție: insatisfacția este un demotivator, generează atitudini negative față de muncă, pe când satisfacția, dimpotrivă, motivează performanța, creează o atitudine pozitivă față de muncă, susține asumarea de responsabilități. Dacă vrem deci să creștem performanța, trebuie să acționăm asupra satisfacției în muncă, unul dintre determinanții săi cauzali. Curând însă s-a observat că se poate imagina și un mecanism de producere în sens contrar, tot atât de plauzibil ca primul: performanțele ridicate sunt asociate cu recompense atât economice, cât și social-morale, care, la rândul lor, sunt responsabile de nivelul de satisfacție a muncii. Putem deci presupune în mod rezonabil că performanțele sunt cauza nivelului de satisfacție a muncii. Ambele modele explicative ale procesului de cauzare sunt înalt plauzibile încât, principial, trebuie să acceptăm existența ambelor sensuri de cauzare, într-o relație *circulară* de determinare reciprocă: satisfacția muncii este o sursă cauzală a performanței, dar totodată și performanța reprezintă o sursă cauzală a satisfacției. Putem însă presupune că, în anumite condiții care urmează a fi specificate, un sens este mai puternic decât celălalt.

În știință apar, adesea, asemenea răsturnări spectaculoase în ceea ce privește sensul cauzării. În tradiția psihologică și sociologică se postula o relație cauzală între *atitudini* și *comportament*. Empiric există o corelație ridicată între aceste două variabile. Sensul cauzării părea evident: atitudinile determină comportamentul. Și aici însă stabilirea empirică a succesiunii este dificilă, dacă nu imposibilă, întrucât atitudinile și comportamentele nu sunt evenimente

discrete, ci procese care se pierd în trecut, fiind practic imposibil să se stabilească un punct absolut de pornire. Teoretic, atitudinile păreau anterioare și independente în raport cu comportamentul. O serie de abordări mai noi – behaviorismul, teoria disonanței – au pus însă în discuție acest sens al determinării. Primul model explicativ presupune un subiect *rațional*: el analizează mai întâi situația, își stabilește preferințele și *apoi* se comportă în conformitate cu acestea. Atitudinile cauzează comportamentul, și nu invers. De exemplu, să analizăm actul cumpărării. Consumatorul compară mai întâi produsele disponibile, le evaluează în raport cu necesitățile și gusturile sale, elaborându-și astfel un set de *preferințe*. Actul alegerii (cumpărarea) reprezintă un efect al preferințelor deja cristalizate. *Cumpărătorul cumpără ceea ce preferă*. Teoria disonanței sugerează însă un model explicativ alternativ al cauzării, care ar putea fi formulat astfel: *cumpărătorul preferă ceea ce cumpără*. Comportamentul precedă și modelează atitudinea (preferințele).

Subiectul nu este deci rațional, ci *raționalizator*. Explicația este următoarea: personalitatea umană are o tendință naturală spre coerența interioară: către realizarea unei consonanțe între elementele sale, atitudini, credințe, comportamente. Comportamentul odată făcut nu mai poate fi de cele mai multe ori modificat în acord cu atitudinile și credințele. Acestea din urmă pot fi însă modificate în acord cu comportamentul. O asemenea presupuziție nu este lipsită de suport empiric. Experimental au fost distinse preferințele înainte de cumpărare, cumpărarea efectivă și preferințele după cumpărare. Preferințele anterioare cumpărării se dovedesc mai vagi, mai puțin cristalizate decât preferințele exprimate după actul cumpărării, care sunt mai structurate și mai stabile. Totodată, preferințele anterioare cumpărării prezic mai slab alegerea propriu-zisă decât prezice alegerea preferințele cristalizate posterior acesteia. Preferința apare, în acest caz, mai mult ca o justificare a cumpărării, un efect decât o cauză (Secord și Backman, 1964).

- *Independența teoretică*. Atunci când nu putem face presupuziții rezonabile nici asupra succesiunii și nici asupra procesului de producere, putem încerca să recurgem la un test mai primitiv al sensului cauzării: *testul independenței*. Vom încerca să identificăm, în cuplul de variabile corelate, pe aceea care pare să fie independentă în raport cu cealaltă.

În sociologia organizațiilor, diferitele cercetări empirice au pus în evidență o corelație empirică semnificativă între stilul de conducere la nivelurile superioare ale organizațiilor și stilul de conducere de la nivelurile inferioare. Presupunând că această corelație exprimă o relație cauzală despre ale cărei mecanisme nu putem face presupuziții rezonabile, putem totuși emite o ipoteză destul de sigură cu privire la independența/dependența reciprocă a celor două variabile. Stilul de conducere al direcției întreprinderii poate fi presupus a fi independent în raport cu stilul de conducere de la nivelurile inferioare. Și, pe această bază, putem accepta ca fiind mai plauzibilă *ipoteza* că primul este cauza celui din urmă.

Într-o cercetare asupra calității vieții, se determină o corelație între venitul economic și atitudinea optimistă/pesimistă asupra viitorului. Deși este destul de greu să se facă presupuziții asupra mecanismelor prin care nivelul veniturilor influențează optimismul/pesimismul în ceea ce privește viitorul, este clar că prima este o variabilă independentă în raport cu ultima. Este deci rezonabil să presupunem că venitul este cauză în această relație.

Problema duratei și a distanței. Jack Gibbs (1972) aduce în discuție o dificultate stabilă a postulării unei relații cauzale, izvorâtă din precizarea duratei. Cauzalitatea presupune un decalaj temporal: efectul trebuie să apară *după* o perioadă de timp de la apariția cauzei. Problema este însă *cât de mare* poate fi decalajul temporal dintre cauză și efect. Din definiția cauzalității nu putem deriva o specificare prea clară: el trebuie să fie mai mare ca zero și mai mic decât infinitul. Poate fi el însă oricât de mare? Are vreun sens o relație cauzală între două evenimente înalt corelate empiric, dar separate de o perioadă foarte mare de timp? Gibbs folosește această dificultate pentru a susține că relația de cauzalitate este o idee confuză, care ar trebui eliminată de știință. La dificultatea duratei se poate adăuga și dificultatea distanței. Efectul este separat de cauză și spațial. Poate fi el însă oricât de depărtat de aceasta? Nici limitele de distanță nu pot fi derivate din definirea cauzalității. Dificultatea precizării duratei și a distanței poate fi totuși eliminată prin presupuzițiile care decurg din modelul explicativ al procesului de producere cauzală. Din mecanismele acestuia pot fi derivate presupuziții în legătură cu distanțele spațiale și temporale care pot susține o relație cauzală.

Problema cauzelor aparente. Introducerea legilor cauzale din regularități empirice poate duce adesea la imaginarea de cauze false, aparente.

Relația clasă socială-natalitate (Stinchcomb, 1968). Analizele întreprinse în SUA au scos în evidență o relație clară de covariație între clasa socială și natalitate. Clasele sociale mai sărace prezintă o natalitate semnificativ mai ridicată decât clasele mai bogate. Putem, pe această bază, să considerăm clasa socială o cauză a natalității? Stinchcomb argumentează că o asemenea presupuziție, care adesea a fost făcută, este falsă. În realitate, nu clasa socială, ci mediul urban/rural de proveniență este cauza care se ascunde în spatele clasei sociale. Controlând mediul de proveniență, clasa socială nu mai apare asociată cu variații ale natalității. Ceea ce a indus în eroare este faptul că, în clasele sărace, o proporție mult mai mare de persoane provin din mediul rural decât în cazul claselor bogate. După cum se poate observa, relația adevărată de cauzalitate a fost stabilită în acest caz pe baze strict empirice. Ea nu oferă, în consecință, nici o garanție că în alte societăți clasa socială nu este în mod efectiv un factor determinant al natalității.

Relația caracteristici personale-sărăcie. De multe ori, presupunerea unor cauze eronate nu se datorează în primul rând unor relații empirice care pot induce în eroare, ci ideologiei, prejudecăților colective ce se sprijină pe unele evidențe empirice, dar tendențios interpretate. Tom Burns (1970) oferă un exemplu clar din acest punct de vedere. Teoria sărăciei, curentă la începutul secolului în Anglia,

parte a ideologiei burgheze tradiționale, afirmă că aceasta este cauzată de deficiențe personale, morale, caracteriale. Rowntree a întreprins cercetări amănunțite timp de câțiva ani și a demonstrat că marea majoritate a familiilor din Anglia care trăiau în sărăcie nu trăiau astfel din cauza unor caracteristici personale, ci datorită lipsei de mijloace de a controla împrejurările de viață. Caracteristicile individuale sunt ele însele produse ale condițiilor sociale.

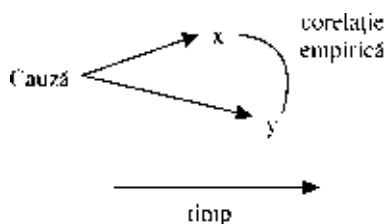

Figura 1.1. Corelație între două fenomene decalate în timp, care nu exprimă o relație causală

Exemplele acestea scot în evidență o structură mai generală care poate produce presupuziții. O corelație ridicată între două fenomene nu reprezintă prin ea însăși o garanție a cauzalității. În realitate, cele două fenomene pot fi efecte independente ale aceleiași cauze.

Există aici o lecție foarte importantă care trebuie reținută. Avertismentul lui David Hume de a nu trece de la *post hoc* (după aceea) la *propter hoc* (din cauza aceea) este, în sociologie, deosebit de actual, datorită complexității fenomenelor sociale. O regularitate empirică, oricât de puternică ar fi ea, nu poate fi încă expresia unei legi cauzale dacă nu este validă și teoretic, prin asocierea unei explicații a procesului de producere. În lipsa acesteia, ea poate rămâne o simplă curiozitate. Să ne gândim la corelația descoperită de Émile Durkheim (1960): în perioadele de avânt economic, numărul sinuciderilor crește. O asemenea relație, surprinzătoare pentru bunul-simț, ar fi părut un efect straniu și accidental al cine știe cărei combinații de factori, dacă sociologul francez nu i-ar fi asociat o teorie care explică mecanismul producerii sale. Dezvoltarea economică duce la o creștere mult mai rapidă a nivelului de aspirații și deci la o creștere a decalajului dintre aspirații și posibilități, iar acesta explică creșterea numărului de sinucideri.

Riscul de a fi corect din rațiuni false. Pentru a ilustra acest risc al explicației cauzale voi utiliza două exemple oferite de Morris Rosenberg (1968). În secolul trecut, în unele comunități americane, circula ideea că a purta la gât o punguliță cu amfetamină este o bună pază împotriva răcelii. Se presupunea că mirosul de amfetamină are o acțiune curativă (cauza). Empiric, corelația dintre cele două fenomene – purtarea punguliței și evitarea răcelii – era destul de clară. Ulterior s-a constatat că deși corelația era corectă, presupuziția asupra procesului causal era falsă. Amfetamina nu are nici o acțiune curativă. Prin mirosul său respingător însă ea ține oamenii la distanță, scăzând riscul contaminării.

În ciuda analizelor psihanalitice s-a emis ipoteza conform căreia copiii din clasele avute au o imagine de sine semnificativ mai bună decât copiii de clasele sărace. Explicația producerii acestui efect era următoarea : clasele sociale sunt asociate cu practici educative distincte. Astfel, tații din clasele avute sunt mai apropiați de copiii lor decât tații din clasele sărace. Conform psihanalizei, o atitudine mai apropiată din partea tatălui este cauza unei imagini de sine mai bune la copil. Empiric, relația dintre clasa socială și atitudinea față de sine s-a dovedit conformă cu ipoteza. Și totuși, o serie de studii ulterioare au dovedit că explicația cauzală a acestei relații era alta. Având un statut social mai ridicat, atitudinea celorlalți față de copii va fi de la început mai favorabilă și deci și imaginea de sine va fi mai bună. Într-adevăr, analizând variația practicilor educative în interiorul aceleiași clase (controlând așadar clasa socială), efectul dispare : practicile educative nu se mai corelează cu imaginea de sine.

În ambele exemple s-a pornit de la o presupuziție falsă asupra cauzelor, precizându-se însă corect o corelație empirică. Analizele ulterioare au scos în evidență însă că explicația cauzală a regularității empirice este în realitate alta. Acest risc, de a fi corect din rațiuni false, evidențiază diferența dintre relațiile empirice și interpretările lor cauzale. O ipoteză nu este definitiv validată decât dacă predicțiile sale empirice sunt confirmate.

Problema numărului. Pentru sociologie, una dintre cele mai dificile probleme este aceea a numărului faptelor pe care își construiește teoriile. Atât pentru elaborarea ipotezelor, cât mai ales pentru verificarea acestora, este nevoie de un număr suficient de mare de cazuri. În multe situații însă (lucru variabil în mod special în privința fenomenelor macrosociale), sociologul dispune de un număr redus de cazuri. Aceasta face dificilă separarea accidentalului, întâmplătorului de ceea ce este general necesar. Problema numărului este agravată aici de alte două probleme : a *interdependenței* și a *interacțiunii*.

Problema interdependenței. Pentru a fi semnificative, faptele trebuie să fie reciproc *independente*. Ne interesează, de exemplu, modelul general al industrializării în primele faze ale revoluției industriale. Pentru aceasta dispunem de un număr relativ restrâns de țări – Anglia, Franța, Germania, SUA și alte câteva. Restul țărilor s-au industrializat mai târziu sau sunt pe cale de a se industrializa în prezent, dispunând în consecință de niveluri de acumulări științifice și tehnologice diferite. Numărul țărilor industrializate în primele faze ale revoluției industriale ar fi, poate, suficient pentru a desprinde caracteristicile generale, necesare, de cele particulare, produse de condiții și opțiuni concrete. Numai că aceste țări nu au evoluat independent, ci interdependent. Pe lângă o serie de particularități, datorită interacțiunilor dintre ele, au elaborat un model comun tehnologic și social, putând fi considerate astfel a fi doar *un singur caz*. Țările care actualmente se industrializează se influențează și ele reciproc în strategiile pe care le adoptă. În plus, ele sunt influențate și de modelul de industrializare din țările capitaliste dezvoltate. Lumea actuală nu este deci compusă din colectivități care evoluează independent, ci interdependent. Interdependența limitează însă dramatic

variația naturală a fenomenelor sociale, restrângând astfel baza empirică a sociologiei. Interdependența fenomenelor sociale lasă fără răspuns întrebarea dacă particularitățile lor reprezintă caracteristici generale sau caracteristici accidentale, difuzate de la unul la celălalt.

Problema interacțiunii. O lege pune în evidență o relație simplă între două sau mai multe fenomene, făcând abstracție de interferențele altor relații. Formularea legilor idealizează situațiile, le purifică de interacțiunile exterioare, accidentale. Ele rețin relațiile „așa cum s-ar întâmpla” *dacă* alți factori exteriori nu ar interveni. În realitatea fizică, problema interacțiunii nu este de regulă insolubilă. Multiplele interferențe care pot bloca sau deturna un proces cauzal reprezintă însă o problemă de principiu pentru sociologie. Mai mult ca oriunde, datorită interacțiunii intense, legile în sociologie au o valabilitate tendențială. Din cauza acestor interacțiuni, chiar dacă ipotezele sunt corecte, imaginea empirică poate fi confuză. Pentru a realiza o verificare empirică eficace a ipotezelor cauzale este deci nevoie de o *controla*, într-un fel sau altul, intervenția factorilor exteriori relației investigate. În științele naturii, factorii exteriori sunt controlați în primul rând prin tehnicile experimentale. Acestea pot organiza situația empirică în așa fel încât influența diferiților factori exteriori să poată fi eliminată sau cel puțin discriminată de procesul cauzal urmărit. În sociologie, experimentarea este extrem de dificilă. Mai ales când este vorba de macrofenomene, ea devine practic imposibilă. Din acest motiv, sociologia s-a aflat în situația de a dezvolta tehnici nonexperimentale de control al influențelor factorilor exteriori. Analiza statistică a unui număr mare de cazuri oferă o asemenea posibilitate. Una dintre legile fundamentale ale statisticii este că, dacă avem un număr suficient de mare de fenomene observate, influența factorilor accidentali se compensează reciproc, ieșind în evidență tendințele necesare. Numai că, destul de des, sociologul nu poate dispune de un număr suficient de mare de fenomene independente. Suntem aici în prezența unei limite de principiu a analizei sociologice. Gradul ridicat al interacțiunii presupunând un număr mare de cazuri disponibile agravează dificultatea generată de numărul principal redus de fapte de care dispune sociologul.

Variația contextuală a cauzalității. Fizicianul se așteaptă ca o relație empirică oarecare să fie de regulă invariabilă în raport cu spațiul și timpul ; aceeași pe continentul american și pe cel asiatic ; aceeași în prezent, ca și acum 2000 de ani sau peste. Sociologul nu mai poate face automat o asemenea presuposiție. Stabilite cu mare migală, *aici* și *acum*, regularitățile empirice se pulverizează dacă trecem într-o altă societate sau dacă un parametru structural al perspectivei societății se modifică. Realitatea fizică este relativ omogenă. În contrast, realitatea socială are un caracter puternic variabil. Ea nu mai este omogenă în spațiu și timp. Structura globală a unei societăți influențează puternic relațiile dintre toate fenomenele sociale, putând să le confere orientări diferite. Din acest motiv, pentru cercetător ar fi extrem de riscant să generalizeze la toate societățile procesele cauzale pe care le-a identificat într-un anumit tip de societate. Ceea ce într-un context reprezintă o cauză, în altul poate înceta să mai fie. Acesta este, de altfel, punctul

de vedere al lui Marx. Cu greu putem găsi legi sociale universale. Fiecare tip de organizare socială are propriile sale legi. Același punct de vedere îl susține și J. Galtung (1977) când, împotriva fetișizării legilor sociale, argumentează că acestea ar trebui privite mai mult ca „legi de cauciuc”. Ceea ce într-un mod de organizare socială poate reprezenta o necesitate inexorabilă, într-un mod alternativ de organizare poate deveni o tendință evitabilă.

Psihanaliza în varianta sa clasică freudiană acordă sexualității un rol central în explicarea întregii dinamici psihice. În mod special, bolile psihice se presupunea că-și au originea în traumatisme în sfera vieții sexuale. O asemenea presupuziție pare, pentru omul actual, destul de bizară. Este necesar însă să ne situăm în evaluarea psihanalizei și într-o perspectivă istorică. Societatea europeană de la începutul secolului, caracterizată prin numeroase restricții ale sexualității, oferă teoriei lui Freud un anumit suport empiric. Dacă într-o societate care practică un control sever al sexualității, traumele din această sferă pot explica într-o mare măsură psihopatologiile, în alte societăți, caracterizate prin mult mai puține îngrădiri ale sexualității, această sferă va avea un rol sensibil mai redus în producerea bolilor mentale (Harris, 1968).

În 1938, un grup condus de Kurt Lewin (White și Lippitt, 1960) a imaginat un experiment celebru asupra consecințelor stilurilor de conducere. Experimentul a probat cu claritate că stilul de conducere democrat are o serie de consecințe sociale și umane net superioare față de stilul autoritar. Una dintre criticile aduse acestui experiment se referă la influența factorului cultural. Copiii americani, cu care a fost realizat experimentul, supuși unui proces educativ mai democratic este firesc să reacționeze pozitiv la o conducere democratică și negativ la una autoritară. În același mod ne așteptăm să reacționeze însă și membrii unei colectivități caracterizate printr-o cultură autoritară? Pentru a răspunde la această întrebare, experimentul a fost replicat cu grupuri de copii din India, țară caracterizată printr-o cultură tradițională puternic orientată autoritar (Mead, 1971). Rezultatele au fost diferite. Alte regularități empirice au apărut. Stilul de conducere autoritar a funcționat mai eficient decât cel democrat, acesta din urmă prezentând o serie de incongruențe cu așteptările culturale cristalizate ale copiilor.

Studiile americane asupra mobilității sociale ne oferă un alt exemplu de variație contextuală a cauzalității. Efortul specialiștilor americani s-a centrat pe determinarea contribuției pe care diferiți factori – profesia părinților, nivelul școlar, reușita școlară, vârsta la care a avut loc căsătoria, numărul de copii, gradul de inteligență etc. – o aduc în explicarea poziției sociale dobândite. Rezultatele sunt însă foarte fragile din punctul de vedere al generalității lor. Contribuția diferiților factori la explicarea statutului social actual al persoanelor este de așteptat să varieze substanțial de la societate la societate. Ea poate să înceteze să mai fie valabilă chiar și pentru societatea americană într-o altă perioadă de timp. Această configurație a cauzării variază, chiar în cadrul societății americane actuale, de la un grup social la altul. Astfel, contribuția caracteristicilor personale (grad de inteligență, motivație a ascensiunii etc.) variază semnificativ în funcție de clasa socială. Ele contribuie major la explicarea reușitei sociale în cazul straturilor sociale inferioare, și la un

nivel scăzut în cazul straturilor sociale superioare. Explicația acestei diferențieri este următoarea : dacă în cazul straturilor superioare există mecanisme puternice de reproducere și de îmbunătățire a statutului social, indiferent de calitățile personale, pentru structurile inferioare doar calitățile personale deosebite pot asigura dobândirea unui statut social superior (Duncan, Featherman, Duncan, 1972).

Datorită importanței deosebite a contextului în explicația sociologică, ne putem aștepta că vom avea doar în mod excepțional relații cauzale simple. Cele mai multe dintre formulările cauzale simple se dovedesc curând a fi formulări *neglijente*, generalizări abuzive ale unor regularități empirice conjuncturale. Trebuie să ne așteptăm mai degrabă la formularea de teorii complexe care să precizeze într-o măsură cât mai mare variația relațiilor de determinare în funcție de diferenții factori contextuali. Doar specificarea pentru fiecare lege cauzală a condițiilor care pot modifica într-o direcție sau alta tendința descrisă ne poate duce la teorii cu forță explicativă. Pentru a ilustra capcanele în care poate cădea formularea neglijentă de enunțuri cauzale, să recurgem la analiza unui exemplu.

Jack Gibbs (1972) oferă următoarea formulare de lege cauzală ce pare suficient de solid susținută empiric și teoretic : „Rata sinuciderilor variază direct în raport cu gradul de urbanizare a unei țări”. Dacă analizăm însă mai atent această formulare, îi putem descoperi un defect fundamental. Astfel, ne-am putea întreba dacă este exclus un proces de urbanizare care să evite tendințele de dezintegrare, alienare, anomie și care, în consecință, să nu mai fie însoțit de o creștere a ratei sinuciderilor. După cum se poate observa, obiecția scoate în evidență că nu urbanizarea prin ea însăși este generatoare a unei rate înalte a sinuciderilor, ci procesele haotice, dezintegratoare, alienante ce au însoțit procesele de urbanizare de până acum. În consecință, o formulare mai generală și mai corectă a legii ar suna în următorul fel : „Orice proces de creștere rapidă și care este caracterizat de dezorganizare și dezagregare a vechilor forme comunitare, de descompunere a mecanismelor integrative, va genera o rată ridicată a sinuciderilor”. În această formulare, nu „gradul de urbanizare” este cauza, ci „procesul rapid de creștere (schimbare) caracterizat printr-un grad scăzut de organizare și integrare”. O asemenea lege poate explica de ce urbanizarea este însoțită într-un context social de o creștere a ratei sinuciderilor, pe când în altul, în care ea ar fi realizată într-o manieră mai organizată, dezvoltându-se mecanisme integrative eficiente, acest lucru nu ar mai fi valabil.

Același tip de critică se poate formula și în legătură cu legea productivitate/stratificare. Ne putem întreba dacă în mod inevitabil starea de raritate este însoțită de inegalitate socială sau există posibilități stabile de organizare socială egalitară pe baza rarității.

Problema empirismului cauzelor și a efectelor. Una dintre marile speranțe puse în schema cauzală se referă la pronunțata ei deschidere empirică. Există adesea chiar iluzia că procedurile empirice inductive pot duce cu ușurință la formularea de ipoteze cauzale. Dacă avem de explicat un fenomen X, este necesar să căutăm printre antecedentele sale un fenomen Y care îl produce în mod constant și, în consecință, ar putea să îi fie cauză. Formularea de ipoteze cauzale se realizează deci prin selectarea din fenomenele empirice care însoțesc fenomenul

de explicat. O asemenea idee se fundează însă pe o presuposiție eronată : termenii relației cauzale, cauza și efectul, sunt dați în experiență înainte și independent de formularea ipotezelor cauzale. Problema este doar de a-i selecta dintre celelalte date ale experienței. În experiența noastră „naturală” sunt date fenomenele cauză și efect, amestecate cu alte fenomene. Constanța coprezenței celor două entități în experiență este baza empirică a formulării ipotezelor cauzale. Multe cercetări sociologice empirice sunt orientate tocmai de o asemenea speranță. Ele realizează o mulțime de măsurători, fără să fi formulat de multe ori ipoteze prealabile, așteptând să descopere relații cauzale sub forma regularităților empirice. O asemenea speranță este însă neîntemeiată. Faptele, identificabile în mod natural, nu coincid cu cauzele și efectele căutate. Faptele sunt informații despre fenomene complexe, multidimensionale, în timp ce termenii care figurează în enunțările cauzale în calitate de cauză și efect sunt proprietăți abstracte ale fenomenelor sau tipuri de fenomene care nu există neapărat ca atare în experiență. De regulă, ele sunt formulate *mai întâi* teoretic, ca entități abstracte, și *apoi* operaționalizate printr-un sistem de indicatori empirici. Cazul discutat mai înainte este o ilustrare clară a acestei idei. În experiență pot exista, la un moment dat, fapte de genul „rata sinuciderilor” și „grad de urbanizare”, aflate într-o relație empirică semnificativă. Între ele nu există însă, după cum am văzut, o relație cauzală simplă, formulabilă ca lege. Pentru a ajunge la lege, dincolo de entitatea „urbanizare”, trebuie căutată o nouă entitate, „proces rapid de creștere caracterizat printr-un grad scăzut de organizare și integrare”.

Teoria lui J. Steward (1955) ne oferă un exemplu elocvent în această privință. În centrul teoriei sale asupra culturilor stă enunțul cauzal „combinația dintre un anumit mediu natural și o tehnologie generează un anumit tip de cultură”. Această lege cauzală, remarcă autorul, pare să fie infirmată empiric. „Ceata”, de exemplu – o formă arhaică de organizare socială, fundată pe un număr restrâns de familii –, apare, la un nivel scăzut de tehnologie, în medii naturale foarte diferite : atât în jungla africană, cât și în stepele americane. Cauza culturilor nu trebuie însă căutată în aceste medii concrete – junglă, stepă etc. –, ci într-o structură mai generală a lor : cantitatea de hrană pe care o pot oferi la un nivel rudimentar de tehnologie (cules și vânătoare). Mediile geografice în care s-au constituit cete, oricât de diferite ar fi ele dintr-o mulțime de puncte de vedere, au o caracteristică generală, și anume capacitatea redusă de a oferi hrană prin cules și vânătoare. Ele pot hrăni aproximativ o persoană pe km². Fenomenul cauză – capacitatea mediului de a oferi, la un anumit nivel al tehnologiei, o anumită cantitate de hrană –, deși identificabil empiric, nu era dat distinct în experiență *înainte* de formularea teoriei.

Capitolul 2 | MULTICAUZALITATE ȘI LANȚURI CAUZALE. STRUCTURA STANDARD A TEORIILOR SOCIOLOGICE CAUZALE

Unicauzalitate/Multicauzalitate

Până acum s-a vorbit despre cauză ca și cum aceasta s-ar identifica cu un singur fenomen. De cele mai multe ori însă, fenomenele sociale au o cauzalitate multiplă. Cu alte cuvinte, există o mulțime de alte fenomene responsabile de existența și variația fenomenului de explicat. Câteva exemple ne vor introduce mai bine în problemă.

Variația calității vieții. Cercetările întreprinse în ultimul timp au scos în evidență existența unui număr foarte mare de factori care explică variația calității vieții între colectivități, între grupuri sociale și persoane: nivelul de dezvoltare economică, distribuția resurselor economice, opțiunile social-politice, tipurile de profesie, nivelul de școlaritate, stilurile de viață, orientările de valoare etc.

Variația delincvenței poate fi explicată prin invocarea mai multor factori determinanți: starea economică a respectivei colectivități, eficiența mecanismelor de control social și de integrare, oportunități de delincvență etc. Fiecare dintre acești factori este, în sensul definiției date în capitolul anterior, cauză a delincvenței: variația lor produce o variație a delincvenței.

Explicația causală constă, în aceste situații, în identificarea complexului causal, în realizarea unei liste de cauze a căror combinare este responsabilă de producerea fenomenului efect. Multicauzalitatea ridică o serie de probleme specifice, puțin analizate până în prezent. Aici mă voi opri asupra a trei asemenea probleme: structura listei cauzale, mecanismele și circuitele determinative și mărirea contribuției fiecărui factor causal.

Structura listei cauzale. Dacă privim listele cu factori determinanți utilizate în explicarea diferitelor fenomene sociale, vom fi surprinși de eterogenitatea elementelor invocate. În cazul delincvenței vom găsi adesea factori ca: posibilități „legate” de atingerea scopurilor induse social, dezorganizarea familiei, „cultură criminală”, izolarea socială, șomaj, oportunități de delincvență, eficiența instituțiilor de control social, vârstă, sex, tip de comunitate etc. Sunt factori determinanți *directi* sau *indirecti*, *principali* sau *secundari*. Tipologizarea factorilor determinanți este un domeniu încă foarte puțin abordat în literatura sociologică actuală. În literatura filosofică există o lungă tradiție a distincției între *cauze* și *condiții*, de exemplu. Atât cauzele, cât și condițiile contribuie la explicarea efectului, dar în modalități diferite. Cauza este „producătorul” propriu-zis al efectului. Condiția nu produce prin ea însăși efectul, ci doar *facilitează* sau *inhibă* producerea

acestui. În izbucnirea unui incendiu, vântul nu este o cauză, pentru că el nu produce focul. Dar el este o condiție importantă. Odată declanșat focul, vântul îl poate intensifica și răspândi rapid. În analiza sociologică, această distincție poate fi foarte utilă. Să reluăm cazul delincvenței. Mecanismele de control social sunt un factor explicativ important. Ele par însă mai mult o condiție decât o cauză a delincvenței. În lipsa propensiunii spre delincvență, simplul fapt al unui control social mai scăzut nu este de natură să producă delincvență. Interesant este că arareori în analizele sociologice putem găsi preocuparea pentru distingerea diferitelor tipuri de cauze. Sunt și excepții (Achim, 1973). De regulă, este utilizat un termen mai general și mai neutru – *factor determinant*. Insensibilitatea analizei sociologice la distingerea diferitelor tipuri de factori determinanți, printre altele și a distincției dintre cauze și condiții, are mai multe surse (Vlăscianu, 1985). În primul rând, caracterul încă primitiv al multor teorii sociologice. Ele se mulțumesc cel mai adesea să alcătuiască liste nestructurate de factori, fără a putea oferi o imagine a modului diferențiat în care aceștia contribuie la producerea respectivului efect. În acest sens, încetățenirea termenului de factor determinant exprimă o opțiune comodă, neangajantă. În al doilea rând, această insensibilitate este susținută și de cele mai multe dintre tehnicile actuale de analiză empirică, centrate în mod special pe detectarea simplei covariații. Distingerea diferitelor tipuri de factori determinanți este mai puțin operațională. Pe măsură însă ce se va dezvolta explicația teoretică a procesului de producere cauzală a diferitelor fenomene sociale, listele factorilor determinanți vor trebui să fie tot mai structurate, precizându-se contribuția diferențiată a acestora.

Mecanisme și circuite determinative. Factorii determinanți nu acționează, de regulă, toți în mod direct și independent unii față de ceilalți. Acțiunea lor este adesea complexă, realizându-se prin intermediul altor factori, printr-o mulțime de circuite determinative. Pentru ilustrare voi utiliza relația cauzală nivel școlar/calitatea vieții (Zamfir *et al.*, 1984). Nivelul școlar contribuie substanțial la variația calității vieții, dar influența sa este complexă și multiplă, realizându-se printr-o mulțime de circuite determinative mai simple (figura 2.1). Astfel, el acționează prin *tipul de profesie* (de care este în mare măsură responsabil), iar acesta determină *nivelul veniturilor*, *tipul de muncă*, *statutul social* asociat cu profesia, *modul de viață* complementar cu profesia. Nivelul școlar determină însă și *nivelul de aspirații* care, la rândul său, este un factor-cheie în determinarea calității vieții.

În explicarea cauzală nu este suficientă alcătuirea unei simple liste cu factori determinanți. Este nevoie să se dezvolte, pentru fiecare factor cauzal în parte, un model teoretic care să evidențieze circuitele multiple prin care se realizează contribuția sa determinativă.

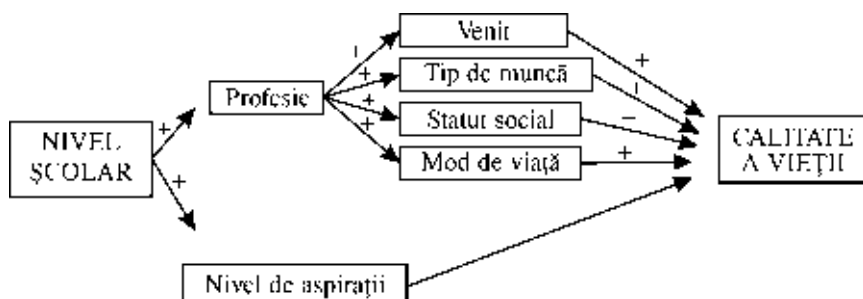

Figura 2.1. Circuitele prin care nivelul școlar determină calitatea vieții

Mărimea contribuției factorilor determinanți. Multe cercetări se mulțumesc să argumenteze, teoretic și empiric, că X este unul dintre factorii determinanți ai lui Y; că el aduce o *contribuție semnificativă* la explicarea variației acestuia și, în consecință, poate fi inclus în lista factorilor determinanți. Pasul următor este însă determinarea mărimii contribuției fiecărui factor în parte din lista factorilor cauzali. Venitul economic contribuie la variația *calității vieții*? Și dacă da, în ce măsură? Dar nivelul școlar, profesia sau vârsta? *Fluctuația* este determinată nu numai de un singur factor, ci de mai mulți (Cazacu *et al.*, 1979). Care este însă contribuția diferențiată a lor? Cu cât numărul factorilor determinanți este mai mare, cu atât este mai important să determinăm mărimea contribuției fiecăruia. Hubert Blalock (1969) estimează că în explicarea unor fenomene sociale este nevoie să se invoce până la 50 de factori determinanți, dacă nu și mai mult. Contribuția diferitelor cauze la explicarea unui fenomen variază de la un context la altul. Determinarea ei ridică probleme teoretice și empirice deosebit de complexe, încă insuficient analizate. Pentru înțelegerea ei este nevoie să se descifreze mecanismele și circuitele complexe care leagă cauzele de efecte. În ultimul timp au fost dezvoltate în mod special diferite tehnici de determinare empirică a contribuției factorilor cauzali. Tehnica cea mai simplă și mai frecvent utilizată este *corelația*. Corelația ne oferă o măsură a covariației variabilelor presupuse a fi cauză și efect. Pentru ilustrare voi utiliza aceeași analiză asupra calității vieții citată mai sus. În cadrul colectivității noastre actuale, corelația dintre *venit* și *calitatea percepută a vieții* (unul dintre indicatorii calității vieții utilizați în cercetare) este de +0,06. La rândul său, *nivelul școlar* se corelează negativ cu *calitatea percepută a vieții* (-0,15).

Simpla corelație ar putea însă să ne inducă în eroare. Dacă diferiții factori determinanți din lista cauzală ar fi *independenți* unul în raport cu ceilalți, atunci corelația simplă ar fi o măsură satisfăcătoare a determinării. Dar această presuposiție este arareori corectă. De regulă, factorii determinanți ai unui fenomen de explicat se influențează la rândul lor. Sunt *interdependenți*. În cazul invocat mai sus, există o corelație ridicată între *venit* și *nivelul școlar* (+0,47). Un nivel școlar ridicat este asociat cu munci mai complexe, mai calificate și, în consecință, mai bine remunerate. Empiric deci, corelația de +0,06 dintre *venit* și *calitatea*

percepută a vieții ascunde în ea, cumulată, și influența *nivelului școlar*. O parte din influența pozitivă a *venitului* va fi deci contrabalansată de influența *nivelului școlar* care este, după cum s-a văzut, negativ. De aici și necesitatea diferențierii *contribuției independente* a fiecărui factor determinant în parte. Întrebarea care se pune de această dată este : cât va contribui *venitul la variația calității percepute a vieții*, dacă influența celorlalți factori asociați cu venitul este controlată ? Tehnicile *analizei multiple de regresie* ne oferă o posibilitate empirică de a opera asemenea diferențieri. Ele stabilesc contribuția unei variabile cauză în explicarea variabilei efect în condițiile în care contribuția celorlalte variabile cauză considerate în analiză este controlată. Prin acest tip de analiză se „purifică” influența fiecărui factor determinant de contaminările celorlalți.

Figura 2.2 redă contribuția a șapte factori presupuși a fi determinanți în raport cu calitatea percepută a vieții. Contribuția independentă a fiecărui factor este exprimată în coeficienți (coeficienți de regresie multiplă standardizați). În paranteză, pentru comparație, sunt indicate corelațiile simple. După cum se poate observa, dacă se elimină influența corelată a celorlalți factori (nivel școlar, poziție ierarhică etc.), venitul aduce o contribuție semnificativ mai ridicată la explicarea calității percepute a vieții (+0,18) în raport cu cât arăta corelația simplă (+0,06). Nivelul școlar influențează puternic negativ, fapt care iese în evidență mai pregnant controlând celelalte variabile.

De aici derivă și o altă problemă, referitoare la completitudinea listei cauzale ; factorii cauzali incluși într-o anumită listă ne dau o explicație cvasicompletă a fenomenului efect sau este nevoie să mai includem și alți factori ? O tehnică uzuală pentru estimarea măsurii în care o mulțime de factori, *luați împreună*, explică fenomenul efect, este *corelația multiplă*. În cazul analizat aici, corelația multiplă (notată cu R) ne indică o corelație între cei șapte factori cauzali luați în considerare și calitatea percepută a vieții de 0,35.

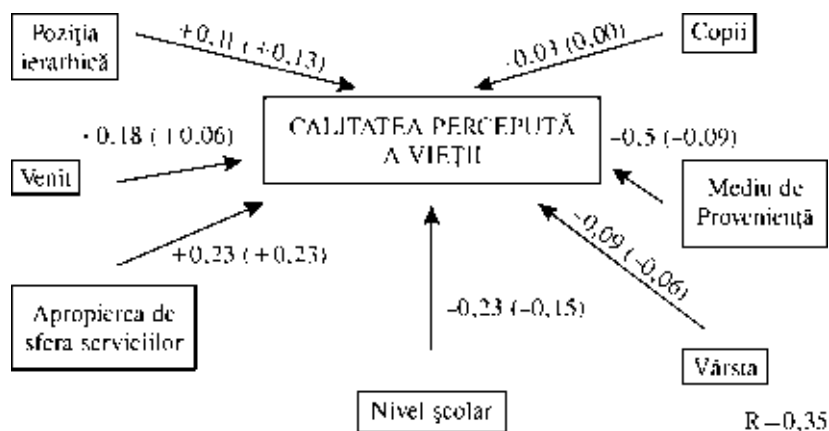

Figura 2.2. Contribuția a șapte factori determinanți la explicarea calității percepute a vieții

Până la valoarea de 1,00 ce indică o corelație perfectă în care întreaga variație a variabilei efect este explicată de variația factorilor cauzali, există un gol mare. Lista cauzală considerată în analiza ei este deci incompletă, ea explicând o fracțiune redusă a variației calității percepute a vieții, trebuind deci să fie completată și cu alți factori. În legătură cu acest aspect, Traian Rotariu (1980) aduce câteva precizări interesante. El consideră că doar în cazuri excepționale (de regulă, în cazuri foarte simple, banale) putem alcătui liste de factori determinanți care, împreună, pot explica întreaga variație a unei variabile. O asemenea aspirație ar putea fi considerată chiar a izvorî dintr-o înțelegere mecanicistă a vieții sociale. Sociologul român estimează că, în acest sens, o corelație multiplă de 0,50 în multe situații poate fi considerată un succes explicativ.

Lanțuri cauzale

Până acum am considerat determinarea cauzală ca un complex de factori determinanți ce acționează oarecum simultan. De regulă însă, factorii determinanți sunt decalajați în timp, formând un lanț de cauze și efecte, în care un factor determină efectul prin intermediul altor factori.

Un exemplu de lanț cauzal este oferit de Tom Burns (1970). În 1954, un district al orașului Edinburgh, Pilton solicită Universității din localitate analiza unei probleme sociale dificile cu care acesta se confrunta: o creștere dramatică a delincvenței juvenile, însoțită totodată de înregistrarea unei atitudini ostile a adolescenților față de sistemul curent de educație, control, socializare. Specialiștii au pus următorul diagnostic: totul pornește de la o decizie politică luată cu aproximativ 25 de ani în urmă – construirea respectivului cartier de locuințe pentru familiile tinere. Atribuirea rolului de cauză a creșterii delincvenței juvenile unei asemenea decizii atât de îndepărtate în timp pare stranie. Această senzație dispare de îndată ce aflăm argumentele aduse: modelul explicativ al procesului de cauzare. În noul cartier s-au mutat, cu 25 de ani în urmă, tineri căsătoriți. A urmat, cum era de așteptat, o largă generație de copii. În momentul analizei, situația demografică a cartierului era următoarea: dintre cei 28.000 de locuitori, 1/4 erau tineri între 10 și 20 de ani. O asemenea apropiere a adolescenților este cu totul excepțională. Pe întregul Edingburgh, de exemplu, ei reprezentau 1/8 din populație. Controlul social și educația sunt dificile atunci când există o masă apreciabilă de adolescenți ce tind să se transforme într-o societate autonomă, cu propriile sale norme; și mai ales în condițiile în care există o lipsă importantă atât la nivelul generației vârstnice (bunici), cu un rol important în educație, cât și la nivelul generației mature de mijloc (între 30 și 40 de ani) – cea mai activă social.

În această explicație sunt cuprinse trei cauze distincte ale creșterii delincvenței: *eficiența controlului social și a factorilor integrativi, structura demografică și decizia politică de a se construi un cartier pentru tineri*. Observăm că aceste cauze nu acționează independent asupra efectului, ci formează un lanț cauzal în care una este cauza alteia: decizia politică-structura demografică-eficiența

controlului social-delinvența juvenilă. În plus, fiecare cauză are un profil anume în ceea ce privește poziția sa față de fenomenul efect. Cauza cea mai apropiată – *defectul controlului social* – acționează direct asupra efectului. Ea este însă destul de abstractă, dificil de identificat empiric. *Structura demografică* este ușor identificabilă empiric, dar este o cauză indirectă. În sine, ea nu influențează direct delinvența, ci doar prin intermediul controlului social. Ea mai are încă un defect important din punct de vedere pragmatic ; este un rezultat greu de modificat al unor procese anterioare. Sociologul și colectivitatea sunt interesați să afle cum a apărut o asemenea structură demografică atât de dezechilibrată pentru a o evita pe viitor sau a o corecta. Ajungem astfel la cea de a treia cauză : decizia politică luată cu 25 de ani în urmă. Aceasta are avantajul de a fi *prima* în lanțul causal. Ea este cea care declanșat efectiv întregul proces. Decizia politică este *pragmatic* cauza responsabilă de efectul considerat. *Teoretic*, ea poate fi catalogată, prin depărtarea ei cauzativă, drept nesemnificativă. În nici o teorie a delinvenței nu vom găsi inclusă o cauză de genul acesta. Ea este prea indirectă. În plus, o decizie de acest fel poate să nu ducă neapărat la un asemenea efect. Să presupunem că în momentul luării deciziei construirii cartierului respectiv ar fi fost consultat un sociolog. Acesta ar fi putut avertiza asupra lanțului causal posibil de declanșat printr-o asemenea decizie, cu consecințe negative într-un moment de timp ulterior, pe care îl poate preciza suficient de riguros pe baza considerării proceselor demografice. Structura demografică ar fi putut evolua în aceeași direcție, dar în momentul critic o serie de instituții având funcția de a compensa efectul negativ al dezechilibrului demografic ar fi fost de la început programate să intre în acțiune. Efectul, în consecință, nu ar fi avut loc.

Dimitrie Gusti (1965) ne oferă un exemplu instructiv pentru modul în care ideea de lanț causal se combină cu aceea de cauzalitate multiplă, aplicată de data aceasta nu la explicarea unui fenomen, ci la atingerea unei stări sociale dezirabile. Analiza sa se derulează invers, de la starea efect, considerată dezirabilă, la mulțimea factorilor organizați într-un lanț causal multiplu, asupra cărora se poate acționa. Problema este cea a subalimentației țăranului român din acea vreme. Gusti invocă două cauze majore ce ar putea explica o asemenea stare și care, probabil, acționează în conjuncție : în primul rând, ca importanță, el „nu avea ce găti” ; în al doilea rând, „el nu știa cum să gătească”. În consecință, soluționarea acestei probleme poate avea loc acționând asupra acestor două cauze imediate. Cel mai important lucru era, considera sociologul român, să fie mărită capacitatea de câștig printr-o mai bună întrebuințare și rentabilizare a lotului de pământ de care dispune. Aceasta poate fi realizată prin educație agricolă. Apoi, țăranca trebuie învățată cum să gătească, printr-o educație gospodărească. Dar nici acești factori (educația economică, agricolă, gospodărească) nu sunt primari. Asupra lor se poate acționa doar într-un cadru mai general : ridicarea standardului de viață al țăranimii, trezirea de noi trebuințe care vor motiva creșterea efortului productiv. Iar acestea se pot realiza doar prin „ridicarea culturală totală a vieții țărănești”.

După cum se poate observa din aceste exemple, punctul de vedere pragmatic și cel teoretic în delimitarea relației cauzale trebuie distinse cu grijă. Punctul de

vedere pragmatic ne ajută să determinăm acele lanțuri cauzale care își au originea într-o decizie socială. De aici trebuie începută analiza. Nu orice lanț causal este însă declanșat de o decizie. Sunt lanțuri cauzale declanșate de un fenomen social important – o criză economică, o epidemie –, de un proces social mai general – industrializare, urbanizare, creșterea nivelului școlar – sau o caracteristică structurală profundă a colectivității – productivitatea muncii, tipul de tehnologie, organizarea socialistă sau capitalistă. Toate acestea sunt cauze „îndepărtate”, indirecte, dar nu mai puțin importante. Putem în acest punct să definim un *lanț causal canonic*: acesta începe fie cu o decizie, fie cu un fenomen social important, un proces global, un parametru structural al organizării sociale în care se originează un proces causal care, trecând printr-o mulțime de variabile intermediare (efecte cauză), duce în final la variabila efect.

Atât multicauzalitatea, cât și dispunerea procesului determinativ sub forma unui lanț causal pun cu claritate în evidență faptul că explicația cauzală nu poate fi redusă nici pe departe la un enunț causal simplu, ci constă dintr-o teorie explicativă complexă. Structura explicației cauzale ca teorie complexă va face obiectul paragrafului următor.

Structura standard a teoriei cauzale

O teorie cauzală completă trebuie să cuprindă următoarele seturi de variabile:

- Variabila de explicat (efectul).
- Variabile cauzale abstracte sau variabile endogene.
- Variabile contextuale sau exogene¹.
- Variabile acționale sau pragmatice.

Variabila de explicat se referă la fenomenul efect. Există două tipuri de teorii sociologice cauzale: teorii centrate în jurul explicării fenomenului efect și teorii centrate pe fenomenul cauză. Teoriile centrate pe explicarea unui fenomen efect – teoria stratificării sociale, a mobilității sociale, a calității vieții etc. – caută să dezvolte în jurul acestuia un complex causal explicativ. Teoriile simetrice, centrate pe un fenomen cauză, caută să desprindă efectele multiple ale unui fenomen social important – efectele industrializării, ale urbanizării, ale revoluției științifice și tehnice. Ca structură, cele două tipuri de teorii sunt similare; ele diferă doar ca orientare. În cele ce urmează ne vom opri asupra teoriilor cauzale centrate pe fenomenul efect.

---

1. Faptul că determinarea cauzală este adesea mediată s-a observat de mult în analizele sociologice, utilizându-se termeni diferiți pentru a-l exprima. În analiza organizațiilor, Rensis Likert (1961) introduce distincția dintre *variabile cauzale* (cele care sunt responsabile de performanțele organizației, ca, de exemplu, stilul de conducere) și *variabile intermediare* (*intervening variables*) care mediază acțiunea variabilelor cauzale, ca, de exemplu, climatul de muncă sau motivația performanței. Hubert Blalock (1969) utilizează, de asemenea, în teoria sa o distincție similară.

Variabilele cauzale abstracte sau endogene sunt acele variabile care au o influență cauzală *directă, nemijlocită, simplă* asupra variabilei de explicat. Ele se referă la cauzele generale ale respectivului fenomen, acționând în orice context particular. Din acest motiv le-am numit variabile cauzale abstracte. Am utilizat, de asemenea, termenul de „endogen” pentru a sugera că aceste variabile fac parte organică din teoria generală a fenomenului de explicat și sunt *interioare* acesteia. Fiind simple, directe, relațiile dintre variabilele cauzale abstracte și variabila de explicat sunt universale, putând fi formulate ca *legi cauzale*. Ele reprezintă enunțuri teoretice fundamentale ale teoriei explicative.

Variabila de explicat (efectul) împreună cu variabilele endogene și cu enunțurile (legile) cauzale care descriu relațiile dintre ele formează *teoria abstractă generală* a respectivului fenomen. O numim astfel pentru că are o validitate universală, fiind valabilă pentru orice condiții particulare.

Teoria comportamentului deviant. Cloward și Ohlin (1960) propun o teorie generală a comportamentului deviant, sintetizând două teorii foarte influente, dar parțiale : teoria lui Merton, care accentuează sursa efectivă a comportamentului deviant – *blocarea accesului prin mijloace legitime la scopurile împărtășite de respectiva colectivitate* –, și teoria lui Stugerland, care accentuează rolul condițiilor favorizante – *accesul la oportunități ilegite*. Teoria propusă de Cloward și Ohlin consideră, în consecință, comportamentul deviant ca fiind produsul conjuncției a două tipuri de cauze abstracte distincte : persoana nu are acces prin mijloace legitime, normale la realizarea scopurilor împărtășite de respectiva colectivitate (ea va căuta în aceste condiții să realizeze aceste scopuri prin mijloacele ilegite) și totodată are acces (oportunități) la mijloacele ilegite de realizare a acestor scopuri (existența unei culturi a delincvenței, victime potențiale, vizibilitatea scăzută a comportamentului deviant, control social inefficient). Teoria formulează deci două blocuri de variabile cauzale abstracte, reunite nu *aditiv*, ci *multiplativ* (Blalock, 1969). Pentru a apărea comportamentul deviant este necesar să fie prezente ambele grupuri de cauze, existența doar a unuia dintre ele fiind insuficientă. Lipsa mijloacelor fără oportunități ilegite, cât și prezența oportunităților ilegite cuplată cu existența mijloacelor legitime de atingere a scopurilor nu pot produce un comportament deviant.

Să presupunem că această teorie a comportamentului deviant este corectă și completă, totodată : toate variabilele endogene sunt incluse în ea. Să observăm că, prin formularea sa, ea este o teorie universală, aplicabilă în orice context social particular. Structura sa este următoarea :

a) Variabile :

A. Variabilă efect :	„Comportament deviant” – comportamentul neconform cu normele existente în respectiva colectivitate ;
B. Variabile cauzale abstracte sau endogene :	„Acces/lipsă de acces la mijloacele legitime de realizare a scopurilor împărtășite de respectiva colectivitate” ;
	„Oportunități ilegite (acces la mijloacele ilegite) de realizare a scopurilor” ;

b) Enunțuri teoretice (legi) :

– „Lipsa de acces la mijloacele legitime de realizare a scopurilor împărtășite produce o tendință spre comportament deviant” ;
– „Existența oportunităților ilegite de acces la scopurile împărtășite produce o tendință spre comportament deviant” ;
– „Cele două cauze (lipsa de acces la mijloacele legitime și prezența oportunităților legitime) produc numai în conjuncție (multiplicativ) comportamentul deviant”.

Teoria calității vieții. Când, împreună cu un grup de colegi, am fost în situația de a imagina o strategie de analiză a calității vieții și a factorilor responsabili de variația sa în contextul particular al societății noastre, ne-a fost clar că trebuia pornit de la o teorie abstractă a calității vieții și a surselor sale de variație, a factorilor săi determinanți. Calitatea vieții am definit-o ca pe un concept evaluativ : rezultatul evaluării condițiilor de viață, a „stării vieții” prin prisma unor criterii de valoare (sistemul de necesități și aspirații al fiecărei persoane). Pornind de la o asemenea definire a calității vieții, apar două categorii distincte de variabile cauzale abstracte : a) variabilele referitoare la starea vieții, la condițiile de viață și b) variabilele referitoare la necesitățile, aspirațiile persoanelor – configurația necesităților și nivelul de aspirații. Pe această bază se pot formula o serie de legi abstracte, universale ale variației calității vieții : „configurația necesităților și a condițiilor de viață determină o creștere a calității vieții”, „creșterea nivelului de aspirații determină o scădere relativă a calității vieții” etc. (Zamfir *et al.*, 1984).

Teoriile abstracte din sociologie nu pot fi asimilate cu teoriile fundamentale care descriu realități mai simple, ca, de exemplu, cele fizice. Realitatea socială, având un grad mult mai ridicat de complexitate, este deosebit de variabilă. Aceasta face ca teoriile universale să reprezinte doar scheme abstracte al căror conținut trebuie specificat pentru fiecare sistem în parte. Dacă analizăm, de exemplu, schimbarea structurii unui microgrup, a unei întreprinderi sau a unei societăți globale, schimbarea unei societăți capitaliste sau a uneia socialiste, vom avea nevoie de modele teoretice diferite, specifice pentru fiecare dintre aceste mari clase de fenomene, deși o anumită structură conceptuală abstractă va fi comună – teoria abstractă a schimbării sociale. Teoria abstractă nu poate să explice prin ea însăși un fenomen concret. Ea reprezintă doar o structură teoretică ce oferă baza unei analize explicative particulare, specificate. Scopurile împărtășite, mijloacele legitime și ilegite, condițiile de viață, nivelul de aspirații trebuie specificate de la caz la caz. Și, în mod special, ele trebuie legate de contextul concret la care se referă analiza. Aceasta se realizează prin intermediul variabilelor contextuale.

Variabilele contextuale sau exogene descriu modul în care diferitele componente ale unui context social particular determină cauzal fenomenul de explicat (efect), indirect, prin intermediul variabilelor endogene, cauzale abstracte.

Să reluăm exemplele citate mai înainte, începând cu explicația variației calității vieții. Ne putem aștepta că multe caracteristici ale persoanelor sunt relevante

cauzal pentru calitatea vieții lor : veniturile economice de care dispun, profesia pe care o exercită, sexul, nivelul școlar, numărul de copii pe care îi au etc. Alcătuirea listei de variabile contextuale relevante pentru calitatea vieții nu se face la întâmplare. În ea sunt incluse diferite variabile doar în virtutea unor ipoteze asupra circuitelor cauzale care le pot declanșa, prin intermediul variabilelor endogene. Veniturile economice acționează într-o modalitate relativ simplă și directă. Ele sunt responsabile de baza materială a vieții individuale, de cantitatea de bunuri și servicii economice ce pot fi obținute. Nivelul școlar acționează însă mai mediat, prin mai multe circuite (figura 2.1). În primul rând, el acționează asupra *stării vieții*, determină un anumit tip de profesie (nivel școlar ridicat/profesie calificată) care, la rândul său, generează un anumit nivel al veniturilor (profesie calificată/venit ridicat), un anumit tip de activitate (profesie calificată/muncă interesantă), o anumită poziție socială (profesie calificată/statut social ridicat), un anumit mod de viață complementar cu nivelul școlar și cu profesia. În al doilea rând, nivelul școlar acționează asupra nivelului de aspirații, determinând o creștere a sa, atât în mod direct – cunoașterea duce la ridicarea nivelului de aspirații –, cât și indirect – prin intermediul tipului de profesie, al poziției sociale și al veniturilor (profesie calificată/venituri ridicate, statut social ridicat/nivel de aspirații ridicat).

Structura demografică a cartierului în exemplul dat mai înainte reprezintă, de asemenea, o variabilă contextuală. Pentru a afirma că aceasta este responsabilă cauzal de creșterea delincvenței juvenile este necesar să punem în evidență circuitele prin care se produce această influență, variabilele cauzale abstracte pe care le afectează și prin intermediul cărora acționează asupra fenomenului de explicat. Astfel se presupune că structura demografică particulară a respectivului cartier englez produce o scădere a controlului social asupra adolescenților, diminuează capacitatea de integrare a acestora de către colectivitatea adultă, facilitează cristalizarea unei „societăți” a adolescenților distinctă și opusă celei a adulților. Din aceste considerente, ea poate fi invocată drept o cauză a creșterii delincvenței juvenile. Sărăcia, de asemenea, poate fi invocată drept o variabilă contextuală a delincvenței pentru că ea „produce” lipsa mijloacelor legitime de atingere a scopurilor dezirabile. Este și situația „rasei” în colectivitățile în care se practică discriminarea rasială, mijloacele legitime fiind distribuite inegal între diferitele rase care coexistă.

Teoria abstractă trebuie să fie legată de contextul social al unui fenomen social concret pentru a deveni efectivă în explicarea acestuia. Variabilele contextuale sau exogene reprezintă deci punctele în care teoria abstractă (variabilele cauzale abstracte) se conectează la un context social concret. Ele reprezintă cauzele concrete ale respectivului fenomen *în contextul social* dat. Și, în consecință, variază odată cu contextul social. Ceea ce într-un context social poate fi cauză, în altul încetează a mai fi. În acest sens, Traian Rotariu (1980) argumentează că relația dintre inegalitatea șanselor școlare și inegalitatea socială s-ar putea să nu mai fie generală. În societatea capitalistă actuală, inegalitatea șanselor școlare este o sursă (cauză) a inegalității sociale. Nu înseamnă însă că dacă s-ar produce o

egalizare a șanselor școlare în acest tip de societate, aceasta ar duce și la o egalizare a șanselor sociale. Este probabil, în acest caz ca să apară *alte surse* de inegalizare socială. Stratificarea socială (poziția socială) este explicată prin variabile contextuale diferite în contexte sociale diferite. Astfel, într-o societate de tip capitalist, poziția socială este determinată în primul rând de mijloacele economice de care dispune respectiva persoană; într-o altă societate, ea ar putea fi determinată primar de alte criterii, ca poziția într-un sistem de rudenie, apartenența la o clasă sau poziția deținută în aparatul politico-administrativ.

Pentru a identifica variabilele contextuale este necesar să punem în evidență posibilele acțiuni ale diferitelor componente ale unei anumite realități asupra variabilelor cauzale abstracte.

Toate exemplele invocate aici scot în evidență o proprietate a variabilelor contextuale; ele nu sunt legate de variabila de explicat printr-o relație *simplică*, ci *mediată*, cel mai adesea prin *circuite determinative* multiple. Contribuția globală a unei variabile contextuale la explicarea variabilei efect reprezintă rezultanta unui fascicul complex de relații de determinare. În consecință, ea poate varia semnificativ de la un context social la altul. Relația variabilă contextuală/variabilă efect nu poate constitui cel mai adesea obiectul unor formulări generale, a unor legi universale. De multe ori, doar măsurarea empirică este capabilă să ofere o estimare precisă a sensului și gradului în care o variabilă contextuală determină o variabilă efect. Se pot face, desigur, ipoteze teoretice asupra sensului acestei contribuții, dar ele trebuie verificate. Relația dintre nivelul școlar și satisfacția cu viața, de exemplu. Într-un context social, ea poate fi negativă ($-0,15$ în cercetarea amintită mai înainte), iar într-altul pozitivă ($+0,07$ – *Survey...*, 1971).

Deși variabilele contextuale sunt adevărații producători ai efectului, modalitățile prin care se realizează acest proces de producere sunt atât de complexe, încât rezultatul variază substanțial de la un context la altul. Orice generalizare având ca obiect această relație este extrem de vulnerabilă. Astfel am ajuns la generalizări rizibile de genul: „Culoarea pielii este una dintre cauzele criminalității” sau „femeile sunt mai fericite (nefericite?) decât bărbații”. Din acest motiv, variabilele contextuale nu fac parte din teoria abstractă propriu-zisă a respectivului fenomen de explicat. Denumirea de variabile externe intenționează să scoată în evidență tocmai acest aspect. Ele nu sunt cauze universale ale respectivului fenomen; ele devin cauze doar într-un anumit context particular. Variabilele contextuale se leagă *complex* și deci *variat* de efect. O variabilă de acest gen poate fi responsabilă în anumite condiții de o mare parte a variației efectului, iar în alte condiții să nu aibă nici o influență. În acest punct putem înțelege mai bine că teoria cauzală abstractă este inoperantă. Ea trebuie să fie suplimentată cu o nouă teorie (sau un grup de teorii) pe care am putea s-o numim *teorie contextuală, concretă*. O asemenea teorie are ca obiect explicarea respectivului fenomen într-un anumit context social. Funcția ei este de a conecta variabilele cauzale abstracte (endogene) și, prin ele, variabila de explicat (efect) la contextul social concret. Teoria abstractă a stratificării sociale este, astfel, puțin operațională în explicarea societății egiptene antice sau a societății americane

contemporane. Pentru a deveni cu adevărat utilă, ea trebuie completată cu teorii contextuale ale stratificării în diferite tipuri de societăți (tributală, feudală, capitalistă). Acesta este, în fapt, punctul de vedere marxist în explicarea fenomenelor sociale : teoriile sociologice abstracte, universale, deși utile, nu pot oferi explicații satisfăcătoare fenomenelor sociale concrete ; acestea trebuie explicate prin analiza structurilor particulare ale fiecărui tip de societate în parte. Lucrarea lui Engels *Situația clasei muncitoare din Anglia* reprezintă un exemplu clasic de asemenea analiză ; ea scoate în evidență impactul organizării capitaliste, a poziției proletariatului în societatea capitalistă asupra atitudinii acestei clase față de statul, dreptul și moralitatea societății burgheze.

Putem înțelege în acest moment mai bine o anumită particularitate a organizării sociologiei ca disciplină științifică. În cadrul acestei discipline se pot distinge mai multe nuclee de organizare teoretică. Există, pe de o parte, teorii abstracte ale diferitelor fenomene sociale importante de explicat : teoria stratificării sociale, teoria criminalității, a sărăciei, a calității vieții, a războiului și păcii, a întreprinderilor etc. Pe de altă parte, există teorii ale diferitelor tipuri de societăți ; ale societăților socialiste sau capitaliste, ale societăților preindustriale sau industriale. În fine, există teorii contextuale care fac legătura dintre teoriile abstracte ale diferitelor fenomene sociale și teoriile tipurilor de societate în cauză. O teorie a calității vieții într-o societate socialistă și o teorie a calității vieții într-o societate capitalistă vor avea în comun teoria abstractă a calității vieții, cât și o teorie contextuală a calității vieții într-o societate de tip industrial, dar vor diferi prin variabilele contextuale specifice celor două forme de organizare socială.

Variabilele acționale sau pragmatice sunt variabilele referitoare la acțiunile individuale și colective care afectează variabilele contextuale și, prin intermediul acestora, variabilele cauzale abstracte și, în fine, variabila efect. Conectarea variabilelor acționale la variabila efect, prin intermediul variabilelor contextuale și cauzale abstracte, este obiectul *teoriei pragmatice, acționale* a respectivului fenomen. O asemenea teorie încearcă să pună în evidență *posibilul acțional* al unei anumite persoane, grup sau clasă socială, colectivitate, multitudinea acțiunilor care pot fi întreprinse astfel încât variabila efect să poată fi modificată în sensul dorit. Teoriile contextuale oferă explicarea unui fenomen *așa cum există* el într-o societate oarecare : egalitate/inegalitate, participare la conducere, calitate a vieții, nivel de alimentație, comportament deviant. Teoriile pragmatice analizează capacitatea diferitelor modalități de acțiune de a modifica această stare. Ce contribuție ar putea aduce educația, propaganda, eliminarea șomajului, promovarea egalității etc. la variația participării politice, a calității vieții, stilurilor de viață, motivației performanței în muncă ? Cum se poate acționa pentru ca inegalitatea șanselor să fie diminuată ? Cum se poate acționa pentru promovarea unor norme și valori morale anumite în relațiile interpersonale ?

Structura standard a unei teorii sociologice va fi deci următoarea :

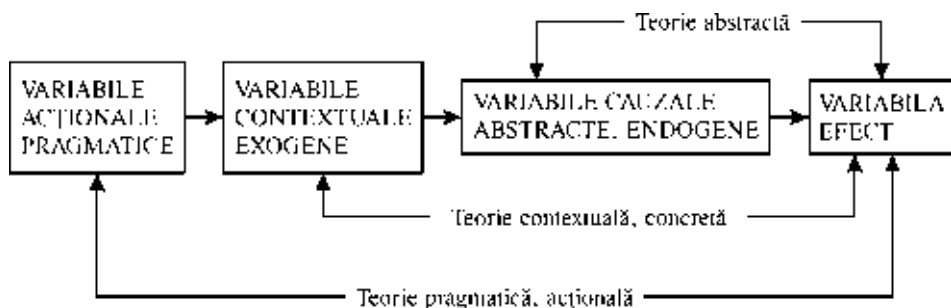

Figura 2.3. *Structura standard a teoriei cauzale*

Deci după cum se poate observa, întregul dispozitiv explicativ se constituie în jurul unei teorii abstracte a fenomenului efect. Aceasta este capabilă să orienteze analiza, oferind atât o preselectie a cauzelor concrete care ar putea acționa într-un context sau altul, cât și estimarea ipotetică a mărimii contribuției lor. Teoria abstractă a comportamentului deviant ne oferă o listă de cauze foarte generale. În cadrul unei teorii contextuale putem să formulăm o listă de condiții sociale particulare (sărăcia, șomajul, discriminarea socială, rasială sau religioasă, izolarea socială, dezagregarea formelor colective de control și integrare) despre care presupunem că sunt cauzele concrete ale devianței într-un anumit context, pentru că ne putem imagina modul în care ele se conectează cu variabilele cauzale abstracte. „Poziția geografică” a unei colectivități nu va fi inclusă într-o asemenea listă, pentru că nu ne putem imagina cum ar putea ea acționa asupra variabilelor cauzale abstracte și, prin intermediul acestora, asupra efectului. Putem face, de asemenea, presupuziții rezonabile asupra *puterii* cauzative a diferiților factori. Acum un secol, teoriile sociale erau tentate să acorde factorilor personali (educație, inteligență, caracter, moralitate) rolul cel mai mare în explicarea poziției sociale. Teoriile actuale acordă acestor factori o importanță minoră, factorii structurali reprezentând cauzele puternice ale acesteia. Analiza textuală poate să formuleze liste de factori determinanți suficient de complete care apoi să fie supuse testării empirice. În privința poziției sociale, în sociologia actuală există două metode explicative distincte: pe de o parte, modelul marxist, care acordă o importanță privilegiată poziției de clasă, proprietății asupra mijloacelor de producție, iar de altă parte, modelul Blau-Duncan (Duncan, Featherman, Duncan, 1972), care ia în considerare o serie de factori în primul rând profesional-educationali (profesia și educația părinților, nivelul de educație al persoanei, vârsta la căsătorie etc.). Cercetările întreprinse în ultimii ani demonstrează că ambele categorii de factori au o contribuție proprie la determinarea statutului social obținut și că, în consecință, combinarea lor poate oferi o listă causală suficient de puternică. Unele cercetări întreprinse în SUA și Anglia au demonstrat, astfel, că introducerea factorului proprietate în modelul Blau-Duncan crește proporția variației veniturilor individuale explicată de acest din urmă model cu aproape o dată și jumătate (Udy, 1980).

O teorie contextuală puternică poate evita *cauzalismul slab*, care constă în elaborarea unor liste cauzale nestructurate de factori despre care se presupune că își aduc o contribuție cauzativă, rămasă însă nespecificată. Analizând circuitele probabile ale determinării, interdependențele dintre factori, se pot opera discriminări în ceea ce privește ponderea cauzativă a diferiților factori. Unii dintre ei apar drept cauze ale diferiților factori. Unii dintre ei apar drept cauze ultime, în timp ce alții ca reprezentând mai mult variabile intermediare, cu o contribuție proprie marginală. În explicarea delincvenței, de exemplu, eficiența sistemului de învățământ sau a celui religios poate să nici nu apară ca un factor distinct în lista cauzală, ea fiind considerată a avea o influență slabă sau ca reprezentând o variabilă intermediară în cadrul unui circuit mai puternic – dezorganizare socială, scăderea generală a eficienței mecanismelor sociale de control și integrare.

O asemenea analiză este utilă și pentru selectarea strategiilor de acțiune. Identificarea factorilor cu acțiune cauzativă puternică în raport cu cel cu acțiune slabă oferă posibilitatea selectării acelor strategii capabile efectiv să realizeze modificări majore în fenomenul efect și a eliminării acelor care nu pot produce decât efecte neînsemnate.

Nedistingerea cu claritate între o teorie abstractă și o teorie contextuală duce adesea la poziții eronate. Multe teorii explicative se constituie ca teorii predominant contextuale, sugerând însă că sunt teorii universale, abstracte. Cristalizându-se în interiorul unui context social particular, ele iau ca dați o serie de parametri structurali fundamentali (distribuția proprietății, tipul de stratificare socială, nivelul de dezvoltare economică, tipul de organizare socială) și concentrează atenția *doar* asupra unor factori care *variază* în acest cadru. Aceasta este, de fapt, una dintre criticile fundamentale aduse sociologiei americane: ea a produs o mulțime de teorii în strânsă legătură cu realitatea americană, fără însă a pune în evidență explicit caracterul lor particular, valabilitatea lor contextuală, sugerând în schimb, adesea, că ele au o valabilitate universală.

O concluzie se impune aici: sociologia, spre deosebire de multe alte științe, are un puternic *caracter național*. Sociologia românească nu este doar o sociologie elaborată în România, ci, totodată, și o sociologie a societății românești.

Modelele explicative teoretice și modelele explicative empirice

Dezvoltarea cercetărilor empirice a adus o nouă problemă: distincția dintre modelele explicative teoretice și modelele explicative empirice. Ultimele 4-5 decenii au fost dominate în evoluția sociologiei de eforturile de operaționalizare a conceptelor teoretice, de asediere a acestora cu proceduri de identificare empirică. În ciuda acumulărilor spectaculoase, multe dintre variabilele teoretice ale teoriilor sociologice rămân doar parțial operaționalizabile, iar altele deloc. Hubert Blalock (1969) sugerează termenul de *teorie auxiliară* pentru a desemna grupul de preocupări distincte de traducere sub formă de indicatori empirici ai conceptelor teoretice. În mod special, variabilele cauzale abstracte (endogene), din cauza gradului lor

abstract general și sintetic, prezintă o slabă traducere empirică. „Oportunitățile legitime de atingere a scopurilor” nu pot fi, ca atare, măsurate empiric. Putem doar să identificăm *unele* oportunități : existența unei culturi democratice, posibilități de petrecere a timpului liber, de contact cu produsele de vârf ale culturii, forme de participare activă în conducerea societății. Sau pe baze mai mult teoretice decât empirice, putem estima că un grup social oarecare are *mai multe* oportunități decât un altul. În cele mai multe cazuri însă, operaționalizarea variabilelor structurale abstracte se face în mod direct, prin intermediul variabilelor contextuale care acționează cauzal asupra lor.

Émile Durkheim (1960) ne oferă un exemplar celebru de asemenea tip de operaționalizare. În analiza sa a sinuciderilor, el introduce ca variabilă cauzală abstractă *anomia*. În teoria durkheimiană, anomia este un concept teoretic, neasociat cu un set de proceduri de identificare empirice. Dacă nu putem măsura anomia în mod direct și complet, putem să determinăm indirect variația acesteia. Analizând teoretic o serie de variabile, numite în lucrarea de față contextuale, Durkheim a presupus că ele sunt asociate cu o variație a anomiei : orașul este cu un nivel mai ridicat de anomie decât satul, comunitatea protestantă este mai anomică decât cea catolică, situația de necăsătorit sau căsătorit fără copii este mai anomică decât situația de căsătorit cu copii. În analizele cauzale empirice, sociologul francez nu utilizează anomia cu o entitate cauzală, ci variabilele contextuale citate mai sus făcând ipoteze asupra circuitelor prin care ele afectează variabila de explicat (sinuciderile). Prin ea însăși, religia protestantă nu are nici o influență directă asupra ratei sinuciderilor. Comunitatea protestantă, așa cum se prezenta ea în Europa în timpul lui Durkheim, era caracterizată printr-un grad mai ridicat de anomie decât comunitatea catolică și, din acest motiv, era asociată cu o rată mai ridicată a sinuciderilor. Aceasta nu înseamnă că oriunde și oricând protestantismul ar avea o asemenea influență. Analiza lui Durkheim nu poate fi infirmată dacă se demonstrează că protestanții din SUA, în momentul de față, nu prezintă o rată a sinuciderilor mai ridicată decât catolicii.

Cum putem operaționaliza „nivelul de aspirații” ? În multe teorii sociologice, acesta intervine ca o variabilă cauzală abstractă importantă. Direct, este extrem de dificil să se identifice empiric nivelul de aspirații. Indirect, prin intermediul unor variabile contextuale care produc variația lui, el poate fi însă aproximat : *nivelul școlar, mediul social de proveniență, statutul social-profesional*. Aceste variabile nu sunt indicatori empirici ai nivelului de aspirații, ci variabile contextuale cu o acțiune complexă care, *printre alte efecte*, îl au și pe acela de a produce variații ale nivelului de aspirații.

Multe dintre confuziile care apar în analizele sociologice provin din lipsa de distinctivitate a modelelor explicative teoretice și empirice. În acest sens este util de avut în minte avertismentul dat de Hubert Blalock (1980), unul dintre părinții procedurilor empirice de analiză a cauzalității. *Modelele statistice nu sunt neapărat lanțuri cauzale*, în ele nu sunt legate *variabilele teoretice, cauzale*, ci *variabilele măsurate* care le implică într-o formă sau alta pe cele teoretice, dar nu sunt, cel mai adesea, o traducere exactă a lor. Și într-adevăr, multe analize ale capacității

iau în considerare caracteristici variate ale contextului social, căutând să determine influența lor asupra fenomenului de explicat, fără a face însă presupuziții teoretice asupra mecanismelor cauzative. Variația satisfacției muncii este asociată, de exemplu, cu o mulțime de variabile de tip contextual ca : vârsta, sexul, nivelul școlar, profesia, nivelul ierarhic etc. O asemenea distincție apare cu claritate în cercetările empirice care utilizează variabilele contextuale nu ca indicatori neapărat ai cauzalității, ci ca *repere*, *criterii* de descriere sistematică a variației. Este ceea ce aș numi *diferențiatori universali*. Pentru a descrie în mod sistematic variația unui fenomen social într-un context social specificat avem nevoie de o serie de criterii, cunoscute adesea și sub denumirea de *variabile sociodemografice*. Variabilele sociodemografice de împărțire a populației au o mare capacitate diferențiatoare în ceea ce privește o mulțime de caracteristici. Ele descriu poziția persoanelor într-un spațiu social, determinată fie de caracteristici pur sociale (profesie, venit, loc de muncă, situație familială), fie de caracteristici demografice (sex, vârstă). Avantajul acestor descriptori este că, fiind extrem de vizibili, sunt asociați cu variații semnificative în cele mai multe dintre caracteristicile sociale. Se presupune că ei ar fi *asociați* doar empiric, într-o modalitate nu neapărat specifică, din punctul de vedere al *mecanismului*, cu variația respectivelor fenomene sociale, având, în această privință, mai mult funcții de *cartografiere socială* și mai puțin de *explicare cauzală*, deși nici aceasta nu este principial eliminată. În fapt, există mereu o relație cauzală, dar ea este adesea extrem de complexă și mediată : relația dintre sex, vârstă, profesie etc. și calitatea vieții optim/pesimism etc.

B. Modelul sistemic

Modelul cauzal de explicare a fenomenelor sociale prezintă două limite de principiu. În primul rând, el elimină subiectul activ. Toate fenomenele sociale sunt componente umane sau produse ale acestora : revoluții, războaie, stiluri de conducere, norme de comportare, coeziune a grupurilor, diviziune a muncii. Modelul cauzal invocă drept cauză una sau mai multe dintre condițiile care formează situația în care s-a constituit respectivul comportament. Dar care este rolul subiectului în acest proces? Fenomenele sociale nu sunt pur și simplu produsul altor fenomene sociale, ci produsul oamenilor. În al doilea rând, mai mult ca în alte domenii ale realității, fenomenele sociale interacționează multiplu, sunt interdependente, formând sisteme cu o marcată tendință de coerență, imposibil de descris cu schema simplă a cauzalității.

Următorul grup de capitole au ca obiect analiza de sistem în variatele ei ipostaze. Mai întâi, *analiza funcțională* care dezvoltă modelul unui sistem orientat finalist (teleologic), apoi *analiza eficienței*, care este un corolar al celei funcționale, după care *analiza structurală* ce dezvoltă modelul sistemului ca mulțime de elemente interdependente.

Capitolul 3 | ANALIZA FUNCȚIONALĂ

Argumente pentru analiza funcțională

Schema funcțională se fundează pe evidența că omul este un subiect activ. Atât individual, cât și colectiv, el își construiește fără încetare propria existență. Omul este o „fabrică” de sisteme orientate finalist. El însuși este un asemenea sistem. Își face și reface în permanență viața. „De ce”-ul la care orice explicație științifică aspiră să răspundă are o altă rezonanță în sociologie decât în științele naturii. De ce cad corpurile? De ce există munți și mări? La aceste întrebări, un răspuns cauzal este firesc. O configurație de fenomene naturale produce respectivul fenomen. Fenomenele sociale nu se produc însă precum cele naturale. Ele sunt

artefacte, produse ale colectivității umane. Școala, arta, armata, statul, religia nu se „nasc” precum fenomenele naturii, ci altfel. Oamenii le fac, orientați de anumite finalități. Și chiar dacă am considera că ele sunt *produse* în aceeași manieră ca fenomenele naturii, odată apărute, *menținerea* lor este un obiect al deciziei umane. Colectivitatea își pune mereu întrebări de genul: este acest fenomen bun sau rău? Trebuie el menținut, eliminat sau modificat? Persistența fenomenelor sociale, spre deosebire de cea a fenomenelor naturale, este într-o anumită măsură și rezultatul unor decizii mai mult sau mai puțin conștiente pe care colectivitatea le ia continuu. Dacă la un moment dat o formă anumită de artă nu mai este pe gustul publicului, nu mai există nici un motiv pentru a fi menținută în existență. Existența sa se bazează pe un efort al colectivității; este susținută prin activitatea umană și prin consum de resurse. Schema funcțională dezvoltă tocmai acest specific al realității sociale: de a fi activitate umană sau produs al acesteia, orientată de anumite finalități. Ea exprimă caracterul eminentemente teleologic al vieții sociale.

Postulatul fundamental al schemei funcționale este următorul: societatea reprezintă un sistem compus din activități și produse ale acestora, care au anumite *finalități* și îndeplinesc un anumit *rol*, o *funcție*; ele sunt constituite și/sau selectate în raport cu funcția pe care o îndeplinesc și sunt eliminate sau modificate când încetează să mai îndeplinească o funcție în cadrul respectivului sistem social. A explica un fenomen social înseamnă, în consecință, a pune în evidență rolul, contribuția pe care acesta o aduce la funcționarea unui sistem oarecare și care îi *justifică* existența.

De la început sunt necesare câteva precizări în legătură cu *originea* schemei funcționale. Mulți analiști sunt tentați să considere că schema funcțională își are originea în biologie, suspectând-o chiar, din acest motiv, de „organicism”, adică de transfer ilicit al conceptelor elaborate în legătură cu organismul biologic la înțelegerea fenomenelor sociale (Turner, 1978).

Mi se pare însă mai îndreptățit un alt punct de vedere, care consideră că schema funcțională nu își are originea exclusiv și poate nici măcar în primul rând în experiența sistemelor biologice, ci direct în cea a sistemelor sociale și umane înseși (Zamfir, 1975). Activitățile individului, ca și cele ale colectivității au un pregnant caracter finalist, mai evident chiar pentru cunoașterea comună decât cel al organismelor biologice. Gândirea filosofică, atunci când s-a oprit asupra vieții sociale, s-a inspirat încă de la început din această caracteristică. Schema finalistă, în fundamentele sale, o găsim în cunoașterea comună și filosofică tradițională, cu o clară referire nu atât la organismul biologic, cât la realitatea socială și umană.

Analizele schemei funcționale din sociologie pornesc de cele mai multe ori de la, și se opresc la una sau mai multe dintre formele sale particulare: a lui Parsons sau Merton, Malinowski sau Radcliffe-Brown. Pentru unii sociologi, „funcționalismul” a devenit chiar un termen peiorativ, identificat cel mai adesea cu sistemul lui Parsons. O asemenea identificare nu este numai incorectă, dar și periculoasă. Între timp, modelele „clasice” au fost supuse unei critici

amănunțite. În practica sociologică, schema funcțională nu a încetat să fie utilizată și dezvoltată, depășindu-se multe dintre aceste limite. Strategia analizei va fi cu totul alta aici : pe baza diferitelor modele funcționale, cât și a practicilor explicative de tip funcțional, voi încerca să detașez o schemă explicativă eliberată, pe cât posibil, de formulările care s-au dovedit a fi prea înguste, particulare sau chiar defectuoase. Premisele acestei analize pot fi găsite în afara clasicilor analizei funcționale (Malinowski, Radcliffe-Brown, Parsons, Merton) și într-o serie de lucrări care încearcă să evidențieze logica internă a analizei funcționale și să-i evalueze rezultatele (Nagel, 1957 ; Hempel, 1965 ; Stoianovici, 1971 ; Zamfir, 1972 ; Achim, 1973 ; Zamfir, 1975 ; Vlăsceanu, 1982 ; Popa, 1984 ; Ungureanu și Costea, 1985).

Înainte de a intra în analiza schemei funcționale, să facem cunoștință cu câteva exemple de analiză funcțională.

Interdicția incestului. Una dintre puținele instituții sociale care pare a fi cu adevărat universală o constituie interdicția incestului. În nici o comunitate umană căsătoria între frați, părinți și copii nu este admisă. De regulă, este stimulată căsătoria exogamă (în afara grupului de rudenie), în detrimentul celei endogame (în interiorul acestuia). Cea mai curentă explicație a interdicției incestului este de tip funcțional. Căsătoria în afara grupului reprezintă un puternic instrument adaptativ al speciei umane. Ea generează relații pozitive între grupurile umane, le leagă prin relații de rudenie. Pentru omul arhaic, după cum formula cineva în mod lapidar, există o dilemă perpetuă : „a muri în afară sau a te căsători în afară”. Căsătoria exogamă este deci un puternic instrument de creștere a solidarității sociale, intergrupale și intercomunitare (Kottak, 1974).

Statul. Principalele discuții în privința statului au ca obiect tocmai funcțiile acestuia în ansamblul vieții sociale, care îi determină profilul său particular. În teoriile de orientare liberală se accentuează funcțiile generale ale statului, de administrare și reglare a proceselor sociale în interesul tuturor. În teoria marxistă, statul este definit într-o modalitate concret-istorică, ca instrument al dominării de clasă. El reprezintă un organism astfel constituit încât să asigure promovarea intereselor economice dominante în guvernarea întregii societăți.

Religia, tocmai prin aparența sa de iraționalitate, a reprezentat un teren deosebit de fertil pentru exercițiile de analiză funcțională. Cele mai spectaculoase explicații ale religiei sunt de tip funcțional.

Émile Durkheim (1925) consideră că religia are funcția de a sacraliza socialul însuși, de a-i oferi acestuia un plus de autoritate. Normele care conferă coeziune societății, care îl integrează pe individ nu au, prin ele însele, putere coercitivă suficientă. Religia a apărut și se menține deci ca instrument al colectivității de a-și promova solidaritatea sa, ordinea sa morală și socială prin investire cu sacralitate.

Bronislaw Malinowski (1948) lansează ideea că religia reprezintă o modalitate de reducere a anxietății provocată de forțele care nu pot fi controlate în mod

eficace de către colectivitate, de a restaura speranța și încrederea în momentele cele mai incerte. Interpretarea sa era sugerată de un fapt curios : populația unei insule din Pacific se caracterizează printr-o distribuție curios de inegală a activităților religioase. Dacă pescuitul era acompaniat de o largă varietate de ritualuri magico-religioase, agricultura era aproape lipsită de asemenea practici. Explicația, sugerează Malinowski, provine din diferența în ceea ce privește riscul, incertitudinea, amenințarea cu care cele două activități sunt asociate. Dacă agricultura, în condițiile acelei insule, era în general neproblematică, succesul ei fiind automat asigurat, pescuitul reprezenta o activitate extrem de periculoasă și incertă. De unde și nivelul ridicat de anxietate asociat cu această din urmă activitate. Dezvoltarea practicilor religioase în sfera pescuitului avea funcția de a restaura echilibrul psihologic grav afectat de neputința în fața forțelor incontrolabile ale oceanului.

Alfred R. Radcliffe-Brown (1965), pornind de la analiza unui alt tip de situații, avansează o interpretare a funcțiilor religiei care, în aparență opusă celei a lui Malinowski, în fapt, o completează. Funcția religiei este de a marca afectiv importanța unor momente sociale (nașterea, căsătoria, moartea, primirea adolescentului în comunitatea maturilor), asociindu-le pentru aceasta cu un înalt nivel de anxietate. În aceste situații, religia nu este reductor, ci generator de anxietate. Astfel, funcția ritualurilor de trecere (de la copilărie la maturitate, de exemplu) este de a asigura desprinderea afectivă de vechiul statut social de copil și integrarea eficientă în noul statut de matur.

Karl Marx și Friedrich Engels (1958) propun o altă explicație funcțională a fenomenului religios, sintetizată în celebrul aforism „religia este opiu pentru popor”. În societățile bazate pe oprimare, funcția compensatorie a religiei este utilizată de către clasa dominantă ca un instrument eficient de integrare ideologică și socială a claselor oprimate într-o organizare socială care le dezavantajează : ea promovează nonacțiunea, acceptarea.

Structura schemei funcționale

Spre deosebire de schema cauzală, schema funcțională are o structură complexă. Ea reprezintă în fapt un model de sistem, cuprinzând următoarele elemente fundamentale : sistemul, cerința funcțională, elementul(ele) sistemului, funcțiile elementului(elor), contextul structural și posibilul acțional.

Sistemul. Când vorbim despre funcția unui element social oarecare este necesar să precizăm sistemul în raport cu care este estimat funcțional respectivul fenomen. Întotdeauna, analiza funcțională presupune un sistem drept cadru de referință, fie că este vorba despre societatea globală (România, Franța sau chiar umanitatea), fie că este vorba despre un subsistem al societății globale (întreprindere economică, partid politic, învățământ, știință, familie). În fapt, analiza funcțională se concentrează asupra relației dintre un fenomen social și sistemul din

care face parte ca element sau pe care îl afectează din exterior. Schemele funcționale clasice, mai ales cele elaborate de antropologia culturală (care are în vedere cu precădere societățile arhaice, mai puțin diferențiate și mai integrate), tind să considere drept cadru unic de referință societatea globală, colectivitatea în ansamblul ei. O asemenea opțiune reprezintă însă o simplificare metodologică inacceptabilă. Societatea umană este în fapt compusă dintr-o mulțime de sisteme, relativ autonome, care se învecinează, se întretaie. Fiecare dintre aceste sisteme reprezintă un obiectiv potențial pentru analiza funcțională, un cadru de referință funcțional pentru analiza elementelor sale. Este drept, pentru multe societăți, dar în nici un caz pentru toate, nivelul de organizare cel mai pregnant, care prezintă gradul cel mai înalt de autonomie, capacitatea cea mai puternică de autoorganizare, este societatea globală. Prototipul unui asemenea sistem este statul-națiune. Dar nici în aceste cazuri nu este anulată autonomia relativă a subsistemelor. Există și cazuri în care societatea globală este slab integrată, reprezentând mai mult un conglomerat fragil de sisteme relativ autonome, aflate în concurență, slab integrate.

Sistemul din schema funcțională are o anumită caracteristică distinctivă : este un *sistem orientat finalist*. Întreaga sa activitate, dinamica sa internă, este orientată spre realizarea unor finalități proprii : menținerea și dezvoltarea sa. Acest tip de sistem prezintă *proprietatea autoorganizării*. El are capacitatea de a interveni activ în constituirea propriei sale organizări interioare, de a o modifica în raport cu variatele sale cerințe. Spre deosebire de sistemele biologice, sistemele sociale au o mult mai mare libertate în raport cu propria lor structură. Sistemele biologice au o structură fixată genetic, putând utiliza potențele acestei structuri pentru o adaptare mai eficace la condițiile particulare ale mediului, fără însă a o modifica. Sistemele sociale găsesc și ele anumite structuri fixate prin tradiție, instituționalizate, dar acestea pot fi modificate în mare măsură, înlocuite cu alte structuri. Societatea își poate construi propriile sale „organe”.

Cerința funcțională. Pentru buna funcționare a sistemului (menținerea și dezvoltarea sa) este necesar să fie asigurate o serie de condiții. Buna funcționare a organismului uman presupune o serie de condiții : o anumită temperatură, hrană, compoziție chimică a aerului etc. Pentru a exista, o societate are nevoie de un anumit grad de integrare a părților, de controlul asupra comportamentelor membrilor săi, încât să se asigure un anumit grad de conformare cu normele sale, bunuri pentru consumul individual și colectiv etc.

O întreprindere are nevoie de personal muncitor calificat și motivat pentru a acționa în vederea realizării obiectivelor acesteia, mecanisme de conducere și coordonare a întregii activități, de informații și cunoștințe științifice etc. *Cerința funcțională presupune o orientare activă a unui sistem spre crearea și menținerea condițiilor necesare bunei sale funcționări : supraviețuirii și dezvoltării.* Condițiile necesare funcționării sistemului, devin deci obiectivul cerințelor funcționale. Orice cerință funcțională este asociată cu o orientare activă a sistemului, cu o activitate specifică a sa ; dacă este vorba de o condiție necesară funcționării, ea

va genera o *activitate pozitivă* a sistemului, de creare a respectivei condiții și de menținere a ei ; dacă se referă la o condiție care contravine bunei funcționări și, în consecință, trebuie evitată, eliminată, sistemul va dezvolta o *activitate negativă*, de suprimare, eliminare, interdicție. Orientarea activă a sistemului rezidă în faptul că toate evenimentele care au loc în interiorul sau în exteriorul său sunt raportate la cerințele sale funcționale și supuse unei activități de control. Condițiile necesare bunei funcționări a unui sistem nu sunt, de regulă, asigurate în mod automat, ci trebuie realizate prin activitatea continuă a sistemului. Cerințele funcționale dau orientarea finalistă a sistemului. După cum se poate observa în schema funcțională, conceptul de finalitate este deci *derivat*. El exprimă orientarea activă a sistemului spre asigurarea condițiilor necesare propriei sale funcționări, a satisfacerii cerințelor sale funcționale.

În limbajul comun, și de aici și în cel științific, există mai mulți termeni cu un conținut oarecum identic cu cel al „cerinței funcționale” : *necesitate*, *nevoie*, *trebuință*. În schema funcțională preferăm însă termenul de cerință funcțională, pentru că el se referă în mod direct la o stare obiectivă a sistemelor, la o condiție necesară propriei lor funcționări. După cum se observă, termenul de cerință funcțională se referă nu la ceva ce există în mod efectiv, ci la ceva ce trebuie să existe, la o *cerință* : ea este funcțională pentru că este inclusă ca element în logica funcționării respectivului sistem, putând fi dedusă din aceasta. Deși cerința funcțională nu se referă deci neapărat la ceva existent, ea are un sens strict obiectiv : este o condiție obiectiv necesară funcționării sistemului. Cerința funcțională este, în consecință, definibilă într-un mod absolut independent de conștiința persoanelor angrenate în activitatea respectivului sistem.

Putem formula în acest punct *două axiome* ale analizei funcționale :

Axioma orientării finaliste : o tendință funcțională tinde să dezvolte în respectivul sistem o presiune spre satisfacerea sa ; ea orientează sistemul spre căutarea și adoptarea acelor activități care duc la satisfacerea sa.

Axioma funcționalității universale : întreaga activitate a unui sistem este orientată spre satisfacerea cerințelor sale funcționale (finalist), nu există activități gratuite, lipsite de finalitate.

În teoriile care au dezvoltat schema funcțională există o dispută latentă între două tipuri distincte de abordare a cerințelor funcționale : una *universală*, *tipologizantă* și o alta *particularistă*. Problema aflată în discuție este dacă sistemele sociale, indiferent de specificul lor, de natura lor particulară și de condițiile în care acționează, vor prezenta aceleași mari tipuri de cerințe funcționale sau vor fi caracterizate de cerințe funcționale particulare ce vor trebui să fie determinate în fiecare caz în parte. Pentru ilustrare voi cita unele dintre cele mai influente tentative în această privință.

Talcott Parsons (1953, 1964) optează pentru un punct de vedere universalist. Orice sistem, pentru a funcționa, trebuie să asigure satisfacerea anumitor cerințe funcționale fundamentale (precondiții funcționale cum le numește sociologul

american, pentru a sublinia faptul că ele sunt absolut obligatorii pentru orice sistem social-uman) :

- *Adaptarea* : în relația sa cu mediul, sistemul trebuie să obțină facilitățile care îi sunt necesare propriei sale funcționări.
- *Atingerea scopurilor* : mobilizarea energiilor interne în vederea realizării scopurilor propuse.
- *Integrarea* părților componente într-un tot armonios.
- *Latența* se referă, pe de o parte, la asigurarea conformării comportamentului actorilor cu modelele sociale elaborate, iar pe de altă parte, la reglementarea tensiunilor interne care provin din relațiile dintre actori.

Bronislaw Malinowski (1944) consideră că orice organizare socială trebuie să asigure satisfacerea a două grupuri mari de nevoi : *nevoi de bază* – hrană, reproducere, confort corporal, securitate, mișcare, sănătate – și *nevoi derivate* – producție, organizarea activităților colective, elaborarea și asigurarea respectării regulilor de acțiune, transmiterea zestrei culturale.

Abraham Maslow (1968) este autorul unei celebre clasificări a necesităților ființei umane. El distinge cinci mari categorii de necesități : *subzistență*, *securitate*, *dragoste și apartenență*, *statut social și stimă* și, în fine, *autoactualizare*.

Alfred R. Radcliffe-Brown (1965), în polemica sa cu Malinowski, propune o înțelegere de tip particularist a cerințelor funcționale. Însuși termenul de necesitate (nevoie) prezintă în opinia sa dezavantajul de a postula entități universale. Mai adecvat ar fi termenul de „condiție necesară pentru existență”. Acest concept sugerează faptul că fiecare sistem, în raport cu propria sa organizare, cu condițiile sale specifice de existență, va fi caracterizat prin condiții particulare necesare existenței sale, care urmează a fi determinate pentru fiecare caz în parte.

Robert K. Merton (1957), în celebra sa paradigmă a analizei funcționale, optează pentru un punct de vedere *particularist*, *relativist*. Conceptul de cerință funcțională, pe care sociologul american îl consideră punctul esențial al paradigmei funcționale, este nedeterminat în ceea ce privește conținutul și trebuie să rămână astfel. După ce s-a ales sistemul particular în raport cu care se realizează analiza, este necesar să se determine în mod concret conținutul cerințelor funcționale ale acestuia.

Desigur, orice tipologie a cerințelor funcționale este utilă. Tipologiile universaliste însă au dezavantajul de a fi atât de abstracte, încât nu ajută înțelegerea dinamicii particulare a sistemelor. Poziția particularistă, relativistă este, din acest punct de vedere, mult mai fructuoasă. Ea dă ca sarcină oricărei analize funcționale determinarea conținutului concret al cerințelor funcționale ale sistemului considerat.

Elementul funcțional și funcțiile sale. Prin element funcțional înțelegem orice fenomen social care are semnificații, consecințe pentru cerințele funcționale ale unui sistem. El poate fi component (interior) al respectivului sistem, dar și un fenomen oarecare exterior care afectează funcționarea sistemului în cauză, motiv pentru care acesta dezvoltă o orientare activă de control al lui. Element funcțional

poate fi un subsistem al societății globale, prezentând un mare grad de complexitate și o autonomie relativă – economia națională, statul, religia, învățământul, știința – sau o parte a unui sistem – un rol social, ca, de exemplu, rolul de „profesor”, „consultant psihologic”, „director de întreprindere”, o normă socială, ca, de exemplu, „interdicția incestului”, „obiectivitatea cercetătorului științific”, „patriotismul”, sau o practică colectivă, cum sunt „ceremonialurile de căsătorie”, în fine o acțiune individuală sau colectivă, ca, de exemplu, greva muncitorilor dintr-o întreprindere, o revoluție politică, sau lectura unei cărți.

Funcția este definită drept *consecințele unui fenomen oarecare pentru funcționarea unui sistem*. Conceptele de cerință funcțională și funcție sunt simetrice. Ambele se referă la aceeași relație – relația dintre un sistem și elementele sale –, dar din perspective diferite. Cerința funcțională are în vedere perspectiva sistemului: ce așteaptă sistemul de la elementele sale, ce nevoi are el. Funcția este asociată cu perspectiva elementului: ce consecințe are acesta asupra stării și funcționării sistemului. Prin consecințele sale, elementul contribuie la buna funcționare a sistemului sau, dimpotrivă, o împiedică. A determina deci funcția unui element înseamnă a specifica punctele în care consecințele acestuia afectează într-un fel sau altul sistemul luat drept cadru de referință. Căsătoria exogamă contribuie la creșterea solidarității sociale. Un ritual religios reduce anxietatea colectivă într-o situație de amenințare și incertitudine în care nu există posibilități efective de reducere a ei și de restabilire a unui echilibru psihologic necesar.

Funcțiile (consecințele funcționale) ale unui element pentru sistem (mai precis pentru o anumită cerință funcțională a acestuia) pot fi de trei tipuri (Merton, 1957): *funcții pozitive (eufuncții)* – elementul respectiv contribuie la satisfacerea respectivei cerințe funcționale, are consecințe pozitive pentru sistemul luat în considerare; *funcții negative (disfuncții)* – consecințele sunt negative; și *funcții neutre (nule)* – elementul nu afectează nici pozitiv, nici negativ respectiva cerință funcțională.

Ne interesează, de exemplu, dacă școlile de corecție destinate delincvenților minori contribuie la integrarea socială a acestora. Deci, în raport cu cerința funcțională, „integrarea socială a delincvenților minori”, „elementul școlii de corecție”, are o funcție pozitivă, negativă sau neutră? La această întrebare se poate găsi un răspuns empiric. Dacă analizăm evoluția tinerilor care au părăsit aceste instituții în raport cu un grup martor de delincvenți minori care nu au trecut prin ele, putem găsi una din următoarele situații: a) tinerii care au trecut prin școala de corecție se integrează mai bine social decât tinerii din lotul martor – școlile de corecție au deci o funcție pozitivă în integrarea socială; b) ei nu se integrează nici mai bine, nici mai rău decât grupul martor – în acest caz, funcția este nulă, neutră; c) tinerii care au trecut prin școli de corecție prezintă o proporție semnificativ mai ridicată de delincvenți – funcție negativă.

Un element nu îndeplinește, de regulă, doar o singură funcție, ci mai multe. El afectează un anumit sistem în mai multe puncte, fiind semnificativ pentru mai multe cerințe funcționale ale sistemului. În consecință, este *plurifuncțional*.

Școala are de îndeplinit mai multe funcții. În primul rând, funcții instructive – să transmită cunoștințe. În al doilea rând, funcții formative – să modeleze un anumit tip de personalitate, de comportament, de atitudini. O școală de corecție trebuie să contribuie la recuperarea socială a delincvenților minori asigurând „resocializarea” lor ; totodată, ea, are funcția de a proteja colectivitatea împotriva delincvenței, izolându-i și punându-i sub control pe delincvenții potențiali, și, de asemenea, funcție de sancționare a actelor de delincvență.

Dansul ploii. În condiții dramatice de secetă, colectivitățile arhaice dezvoltă adesea dansuri ritualice ale ploii. În mitologia care le este asociată, aceste dansuri reprezintă instrumente magice de obținere a ploii mult așteptate. Cum putem explica apariția și menținerea unei asemenea practici ? Analiza funcțională pune în evidență o serie de funcții pe care le are un asemenea dans ritualic. Din punctul de vedere al ploii efective este clar că funcția sa e nulă. El are însă o serie de alte funcții pozitive ; în primul rând, reprezintă un instrument de reafirmare a solidarității sociale într-un moment dificil pentru colectivitate, amenințată nu numai cu înfometarea, dar și cu dezagregarea. În fața amenințării naturale, colectivitatea se afirmă solidar, gata de a acționa în mod colectiv. În al doilea rând, dansul ploii poate fi interpretat ca o modalitate de „descărcare acțională”, de afirmare a atitudinii colective active. Cheia succesului societății omenești sunt nu numai inventivitatea, dar și tenacitatea, voința de a căuta soluții, de a nu se resemna, de a acționa dincolo de limitele posibilităților efective de acțiune umană. Recurgând la ea, nu se obține un rezultat efectiv. În condiții ridicate de înaltă incertitudine însă, colectivitatea și/sau individul dobândesc sentimentul că au acționat și în cazul acestei situații, despre care nu au de unde ști că este insolubilă. Atitudinea activă a fost reafirmată. În acest sens, magia poate fi interpretată ca o acțiune simbolică cu funcția de recuperare a speranței și de afirmare, totodată, a necesității acțiunii. Dezastrul natural nu găsește colectivitatea disperată, neputincioasă, resemnată, în pragul dezagregării interne, ci acționând solidar și organizat. Dansului ploii i se pot asocia și alte funcții : oportunitate de manifestare estetică și, de ce nu, eventual facilitarea contactului între tineri în vederea alegerii partenerului de viață.

Analiza funcțională nu trebuie, în consecință, să se rezume la identificarea unei funcții. Ea trebuie să pună în evidență toate consecințele funcționale pe care le are respectivul element. Robert K. Merton sugera termenul de *fascicul funcțional* pentru a desemna această proprietate a plurifuncționării. Consecințele funcționale ale unui element pot varia substanțial, atât cantitativ, cât și calitativ, de la un context la altul. Într-un context social, o anumită funcție poate fi predominantă, iar celelalte mai puțin importante, în timp ce în alt context social, structura consecințelor funcționale se poate modifica substanțial. O teorie funcțională a fenomenului religios, de exemplu, trebuie să formuleze mulțimea tipurilor de consecințe funcționale pe care acesta le poate avea, cât și factorii care determină ca, într-un context social, anumite funcții să fie mai pregnante. Într-o societate conservatoare, religia poate reprezenta în primul rând un instrument de integrare socială în ordinea existentă, de oprimare socială. Într-o perioadă de luptă pentru

eliberarea națională, ea poate juca un rol important în procesul de cristalizare a conștiinței naționale, devenind unul dintre instrumentele mobilizării energiilor interne, pe când într-o perioadă de profundă criză socială și umană, religia poate manifesta în primul rând funcția de compensare individuală, de restabilire a echilibrului psihologic în condiții lipsite de speranță printr-o acceptare resemnată. Studiile de impact (sau, cum mai sunt denumite, de evaluare a tehnologiei), avansate în momentul actual, dezvoltă tocmai asemenea explorări funcționale : ce efecte în planurile vieții sociale are difuzarea unui anumit tip de tehnologie (Sandi *et al.*, 1986).

Pentru înțelegerea plurifuncționalității este important să operăm distincția dintre funcțiile finale și funcțiile laterale sau secundare. Funcțiile finale sunt acele funcții care reprezintă rațiunea constituirii și/sau a menținerii respectivului element. Ele motivează efortul sistemului de a constitui un element oarecare și de a-l menține. Dansul ploii a fost creat și practicat pentru a ajuta colectivitatea arhaică să facă față unor momente dificile pentru ea, și nu pentru a oferi tinerilor oportunitatea unei manifestări estetice și nici pentru a stabili contacte reciproce. În timp, el poate să-și piardă funcția finală inițială, menținându-se numai prin funcția de manifestare artistică și socială, care devine acum finală.

Funcțiile laterale sau secundare se referă la acele consecințe ale unui element pentru sistemul din care face parte sau pentru alte sisteme învecinate care nu reprezintă însă rațiunea menținerii sale. Funcțiile laterale vor fi foarte importante și ele. Pregătirea militară are o funcție finală clară : pregătirea tinerilor pentru apărarea țării. Totodată însă, stagiul militar are importante funcții integrative pentru tineri. Ei își însușesc un spirit de disciplină, de respect pentru normele sociale, se călesc fizic și moral, își îmbogățesc cuantumul de cunoștințe și deprinderi, uneori dobândesc chiar și o profesie. Desigur, armata nu a fost creată și nu este menținută pentru a facilita integrarea socială a tineretului. Aceasta este o funcție laterală. Închisoarea reprezintă un instrument de sancțiune socială a delincvenței, de reintegrare socială a delincvenților, de protecție a colectivității de delincvenții potențiali. Ea are însă și consecințe funcționale laterale, unele dintre ele disfuncționale : generarea unei culturi a delincvenței (deținuții învață unii de la alții tehnici eficiente de delincvență), se încheagă un sistem social delinvent (relații interpersonale, organizare, constituirea sentimentului de apartenență la grupul delinvent, încurajarea reciprocă, se pun bazele diferitelor asocieri criminale) ; în plus, faptul de a fi deținut reprezintă o barieră importantă în calea reintegrării sociale ; influențe negative asupra familiei și a integrării copiilor.

Se întâmplă adesea ca unele funcții laterale să devină temporar, adesea chiar definitiv, finale. O colectivitate care are probleme cu integrarea tineretului poate decide să scadă vârsta de încorporare. O asemenea decizie nu este determinată în acest caz de cerința funcțională finală – pregătirea mai bună în vederea apărării –, ci de funcția laterală a integrării sociale a tineretului. Ea ar putea fi chiar disfuncțională pentru pregătirea militară propriu-zisă ; sau poate fi neutră funcțional în această privință. Unele dintre dansurile populare au fost la origine ritualuri

magico-religioase. Treptat, ele și-au pierdut complet funcția originală, dezvoltând ca funcție finală fosta lor funcție secundară, laterală – manifestarea artistică.

Distincția *funcții finale/laterale* nu trebuie confundată cu distincția *funcții intenționate/neintenționate*. O funcție intenționată, fie ea finală sau laterală, este aceea pe care elementul sau sistemul o cultivă în mod conștient; acesta face un efort sistematic de a o maximiza. Funcția educativ-integrativă a armatei este o funcție intenționată, deși laterală, pusă ca una dintre finalitățile sale. Oferirea unor condiții bune de muncă, a unor munci complexe, interesante pentru toți membrii unei întreprinderi devine tot mai mult o funcție laterală asumată conștient de către aceasta. Funcțiile neintenționate reprezintă consecințe funcționale (de cele mai multe ori negative, dar posibil și pozitive) de care sistemul nu este conștient sau pe care, deși conștient, nu le dorește, nu le poate evita. Caracteristica intenționat/neintenționat nu se referă la faptul de a fi *conștientizată*, ci la orientarea finalistă a sistemului: *putem identifica în respectivul sistem sau element o tendință practică de organizare în așa fel încât respectiva funcție să fie maximizată?* În ceea ce privește consecințele funcționale negative, ele sunt, referitor la sistemul pentru care sunt negative, prin definiție neintenționate.

În acest punct putem defini cu mai multă claritate conceptul de *finalitate*. Finalitatea se referă la orientarea activă atât a sistemului, cât și a elementului, spre satisfacerea cerințelor funcționale. Există finalități ale sistemului și, simetric, finalități ale elementului, orientate spre satisfacerea cerințelor funcționale. Funcția se distinge de finalitate. Finalitatea se referă la aspectul activ-intențional: tendința unui element sau a unui sistem de a se orienta spre satisfacerea unei cerințe funcționale anume. O întreprindere are, de exemplu, finalitatea de a oferi colectivității produse de calitate, beneficii economice etc. Pentru element, finalitatea reprezintă asimilarea unei cerințe funcționale ca orientare a sa. Conceptul de funcție are o semnificație mai largă. El se referă la *consecințele efective* pe care respectivul element le are pentru sistem, indiferent dacă acestea sunt sau nu intenționate, puse deci sau nu ca finalități: calitatea efectivă a produselor, beneficiile reale obținute, impactul activității întreprinderii asupra mediului natural, asupra mediului social, asupra oamenilor care lucrează în cadrul ei. După cum se poate observa, conceptul de finalitate se referă atât la o proprietate generală a sistemelor sociale și umane (desigur, într-un mod specific și la a celor biologice, dar nu despre acestea este vorba în această lucrare), cât și, în mare măsură, la o proprietate a elementelor lor de a avea o orientare activă spre satisfacerea unor cerințe funcționale. Din acest motiv, conceptul de finalitate este un concept derivat, în schema funcțională, din acela de cerință funcțională. Finalitățile sistemelor social-umane, ale elementelor lor, sunt derivabile din cerințele funcționale. Legea cerințelor funcționale este aceea care modelează organizarea și dinamica sistemelor. Cerințele realizării unor înalte performanțe sportive sunt acelea care, de exemplu, generează un anumit mod de organizare a vieții sportivului, o serie de norme de viață specifice. O performanță științifică sau artistică cere un alt tip de organizare a vieții. Problema relației dintre cerințele

funcționale și finalități este deosebit de complexă. Nu este însă nevoie să fie abordată mai amănunțit în această expunere sumară a modelului funcțional.

Contextul structural: spațiul funcțional. Conform schemei funcționale, constituirea și dinamica unui fenomen social (element al unui sistem oarecare) au loc sub influența unei mulțimi de cerințe funcționale. Se va numi *spațiu funcțional* al unui element *totalitatea cerințelor funcționale care se exercită asupra acestuia*. Spațiul funcțional în care se constituie un element are o structură complexă. Să distingem, simetric cu tipurile de funcții indicate mai înainte, *cerințe funcționale finale sau constitutive* și *cerințe funcționale laterale*. Cerințele funcționale finale sau constitutive sunt acele cerințe responsabile de constituirea și menținerea respectivului element. Ele conferă profilul general al elementelor, logica lor funcțională fundamentală. Un aparat casnic trebuie să fie util, să realizeze funcția pentru care a fost creat. Dacă nu și-o mai îndeplinește, chiar dacă estetic sau deosebit de atractiv, el încetează să mai fie aparat casnic. Eventual, poate fi menționat și folosit ca obiect pur estetic, dar în acest caz devine altceva. Apărarea țării reprezintă cerința funcțională finală constitutivă a armatei. Dispariția unei asemenea cerințe, în contextul unei lumi care structural ar renunța la dezvoltarea diferențelor de interese prin mijloacele forței militare, face armata inutilă, indiferent de eventualele sale funcții laterale pozitive. Profilul pregătirii militare este, în ultimă instanță, determinat de cerința pregătirii pentru apărarea patriei, și nu de cerințele întregii societăți, ale educării sau chiar pregătirii pentru o profesie, deși acestea sunt deosebit de importante. Un element poate fi orientat spre satisfacerea mai multor cerințe funcționale finale. Învățământul trebuie să instruiască tinerii, să-i formeze intelectual, moral, politic. O întreprindere trebuie să ofere atât bunurile necesare colectivității, cât și beneficii economice.

După cum am văzut, un element nu afectează sistemul din care face parte doar în punctele definite de cerințele funcționale finale ale sale, ci într-o mulțime de alte puncte (consecințe funcționale laterale). Este deci de așteptat ca în raport cu aceste multiple influențe sistemul să dezvolte cerințe funcționale laterale prin care caută să integreze mai organic respectivul element. În fapt, elementul se integrează într-un context structural (Merton, 1957), la care trebuie să se adapteze. Sistemul din care face parte, elementele acestuia cu care el se învecinează, alte sisteme pe care le afectează lateral tind să dezvolte exigențe specifice față de respectivul element. Cerințele funcționale laterale acționează în mai multe sensuri: 1. amplificarea caracteristicilor pozitive din punctul lor de vedere (amplificarea funcțiilor educativ-integrative ale armatei); 2. inhibarea sau limitarea consecințelor negative (controlul poluării, protecția muncii); 3. modificarea unui element prin implementarea unor caracteristici (finalități) suplimentare în raport cu cele finale (funcții sociale ale întreprinderii, de exemplu). Finalitatea muncii, rațiunea ei de existență, este producerea bunurilor și serviciilor necesare. Față de această activitate s-au dezvoltat, de la început, și o serie de cerințe laterale, precum cele de tip estetic. Acestea au avut ca rezultat „înfrumusețarea” uneltelor de muncă, dezvoltarea unor activități artistice special constituite pentru

a însoți activitățile de muncă (cântece de muncă, șezătorile specifice satului românesc). Viața de familie este afectată, în multiple privințe, de activitatea productivă a membrilor săi. Este firesc așadar ca ea să dezvolte o serie de cerințe funcționale laterale față de această sferă, să inducă o serie de finalități laterale (asigurări sociale, asistență sanitară, creșe, facilități de petrecere a timpului liber și a concediului), dar și unele limitări, restricții care să elimine sau să minimizeze posibilul impact negativ, dezorganizator al sferei muncii asupra sa (să nu absoarbă excesiv de mult timp și energie, să nu inducă tensiuni și conflicte în viața de familie etc.). O activitate oarecare nu poate depăși anumite limite în ceea ce privește consumurile economice pe care le presupune. Altfel, ea ar deveni excesiv de costisitoare pentru colectivitate, consumând resursele economice ce trebuie distribuite între multiplele activități ale acesteia. Cercetarea științifică, în măsura în care folosește ca subiecți persoane, trebuie să țină seama de o serie de norme formulate de deontologia profesională.

Ideea de spațiu funcțional subliniază deci exigența ca explicația funcțională să nu fie abstractă, universalistă („fenomenul X îndeplinește funcția Y”), ci concretă. Ea trebuie să ia în considerare contextul particular în care fenomenul de explicat se constituie și evoluează. O mare parte dintre particularitățile fenomenelor sociale se datorează intervenției active a cerințelor funcționale laterale. Un element nu se constituie într-un vacuum social, ci intră de la început în interacțiune atât cu celelalte elemente ale sistemului din care face parte, cât și cu alte sisteme cu care sistemul său se învecinează. El le influențează și le modifică, dar totodată este influențat și modificat de ele. Această *interacțiune funcțională laterală* este sugerată și de termenul des utilizat de *context structural*. Caracterul nesatisfăcător al multor analize funcționale provine din ignorarea cerințelor funcționale laterale. În fapt, ele sunt deosebit de importante în constituirea și dinamica elementelor unui sistem. Un element care îndeplinește eficace funcțiile sale finale poate fi complet exclus sau modificat în mod drastic din cauza intervenției cerințelor funcționale laterale. În acest sens, într-o altă lucrare, argumentăm că oportunitatea în funcționarea sistemelor sociale trebuie determinată tocmai în raport cu acest spațiu funcțional complex, prin considerarea atât a consecințelor funcționale finale, cât și a celor laterale pentru respectivul element (Zamfir, 1972).

Posibilul acțional. Diferitele modele de analiză funcțională formulate în sociologie suferă de o incompletitudine gravă. Ele iau în considerare în explicarea unui fenomen doar cerințele funcționale care îi modelează existența. Pentru a înțelege însă de ce un anumit element și nu altul a fost constituit este necesar să luăm în considerare încă un factor esențial ce completează schema funcțională: „materia” din care sunt „concepute” elementele sociale, posibilul acțional al respectivei colectivități.

O colectivitate arhaică, în căutare de hrană, ajunge într-o zonă sociogeografică. Cerința sa de procurare a hranei este abstractă, putând fi satisfăcută într-o mulțime de feluri. Ce tip de activitate de procurare a hranei va fi selectat depinde de posibilitățile concrete de care dispune colectivitatea în momentul „alegerii”: poate să adopte agricultura sau păstoritul, culesul și vânătoarea sau, în fine, poate

recurge la forță, exploatând alte colectivități producătoare de hrană. Opțiunea pentru un mod sau altul de obținere a hranei depinde de o mulțime de condiții particulare : configurația mediului natural (prielnic agriculturii, păstoritului sau vânătorii), configurația disponibilităților interne (tradiții și abilități de agricultor, păstor, războinic), particularitățile colectivităților găsite în zonă (existența sau nu a unor asemenea comunități, disponibilitățile lor productive și de apărare). Presupunem că operațiunea este agricultura. Cum se va organiza agricultura depinde iarăși de posibilul acțional existent : condițiile de mediu (surse de irigație sau ploi suficiente), condițiile tehnice ale colectivității (cunoștințe, instrumente și soiuri de plante disponibile).

Claude Lévi-Strauss (1970) compara colectivitățile cu un „bricoleur”. Acesta are la îndemână o mulțime de materiale – bucăți de lemn, șuruburi, cârpe, sârme – din care caută să realizeze acele combinații ce reprezintă soluții la problemele sale. Soluțiile sunt cuprinse în acest posibil.

Posibilul acțional al unui sistem social în situația de a constitui un element al său constă din patru tipuri mari de componente :

- *Posibilități uman-individuale de acțiune* : capacitățile fizice și mentale ale persoanelor.
- *Posibilități uman-colective de acțiune*. Acțiunea colectivă se deosebește de cea individuală, presupunând totodată și capacitatea de acțiune concretă, coordonată, de mobilizare pentru acțiune a unui număr mare de persoane. Se vorbește, astfel, de capacitatea unei clase sociale sau a colectivității de a acționa unitar, de a-i mobiliza la o acțiune organizată și coordonată pe membrii săi.
- *Instrumentele materiale și social-instituționale de a acționa* : tehnologii, instituții sociale, norme colective, tradiții, organizații sociale.
- *Cunoștințele* necesare realizării respectivei activități, în condițiile existente, cât și capacitatea (cunoștințele necesare) de a crea noi instrumente tehnice și instituționale de acțiune.

Sistemele sociale dispun de posibilituri acționale determinate. Vânătorul de acum 3000 de ani nu avea în posibilul său acțional pușca. Faraonii nu dispuneau, pentru a construi piramidele, de entuziasmul sclavilor-constructori : ei trebuiau să utilizeze alte mijloace de motivare a performanței lor. Un observator exterior, plasat la un nivel de cunoaștere suficient de ridicat în raport cu respectivul gen de problemă, poate face un inventar complet al tuturor posibilităților conținute în posibilul acțional al unui sistem oarecare. Posibilul acțional poate fi deci, în principiu, complet definit, cu condiția însă de a dispune de o cunoaștere suficient de puternică. Un specialist actual, de exemplu, ar putea face un inventar complet al tuturor posibilităților, atât al celor efectiv descoperite, cât și al celor rămase nedescoperite, de care dispunea vânătorul primitiv. Colectivitățile reale însă, bazându-se pe cunoștințe limitate, reușesc să formuleze, de regulă, doar unele dintre posibilitățile obiective existente. Pentru ele, posibilul acțional reprezintă un spațiu al invenției, al creației. A inventa înseamnă a determina o posibilitate nouă de acțiune. Posibilul acțional pentru colectivitățile reale este asociat de

obicei cu un anumit grad de incertitudine. Despre acest aspect vom discuta însă mai pe larg într-un alt capitol.

Posibilul acțional reprezintă o stare obiectivă, dominată de legi care pot fi determinate. Structura și dinamica sa pot fi, în principiu, detectate riguros. Evoluția tehnologiei este un caz tipic. Invențiile tehnologice nu sunt întâmplătoare, ci se condiționează, se așteaptă una pe cealaltă. Nu orice invenție tehnologică este posibilă la un moment dat. Omenirea nu poate face salturi peste etape. Tehnologia mecanică este un stadiu care premerge, în mod necesar, tehnologia chimică și electrică. În trecerea de la tehnologia pietrei la cea a fierului, tehnologia bronzului a fost o etapă intermediară. Bronzul este însă o materie mai puțin convenabilă decât fierul. Atunci ne putem întreba, de ce colectivitățile umane, în evoluția lor tehnologică, au ales mai întâi bronzul și mai apoi fierul? A fost această primă alegere o eroare? În termenii schemei funcționale avansate aici, bronzul și fierul erau posibilități simultane date în același posibil acțional? Răspunsul pare să fie negativ. Cele două tehnologii nu erau posibilități simultane, între care colectivitățile puteau alege. Tehnologia fierului nu era cuprinsă în posibilul acțional inițial. Ea a devenit posibil de inventat de abia după ce tehnologia bronzului a fost pusă la punct, aceasta din urmă reprezentând o invenție prealabilă necesară. Topirea fierului necesită realizarea de temperaturi foarte ridicate, imposibil de realizat de către omul pietrei. Temperaturile mai scăzute cerute de tehnologia bronzului erau însă realizabile. Experiența acumulată în prelucrarea bronzului a constituit deci o etapă anterioară inevitabilă care a făcut posibilă trecerea la tehnologia fierului.

*

O singură concluzie aș dori să formulez la această prezentare sumară a schemei funcționale. Pentru explicarea fenomenelor sociale, schema funcțională conține două tipuri de factori determinanți: *cerințele funcționale* (finale și laterale, spațiul funcțional în care se constituie elementul) și *posibilul acțional* în care este imaginat respectivul element. Acest lucru ar putea fi prezentat astfel (figura 3.1):

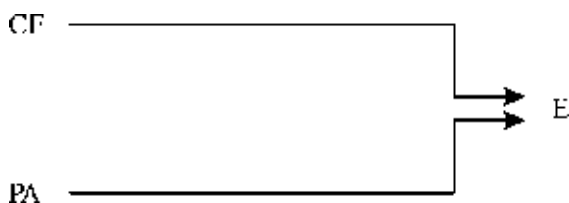

Figura 3.1. *Cei doi factori determinanți ai schemei funcționale*

CF = cerințele funcționale, spațiul funcțional în care se constituie E (fenomenul de explicat).

PA = posibilul acțional al sistemului respectiv, în care E este o soluție posibilă la CF.

Probleme ale analizei funcționale

Problema autonomiei funcționale a sistemelor. Schema funcțională operează cu o idealizare, ca de altfel orice schemă explicativă : modelul unui sistem autonom care se autoorganizează, funcționând după propria sa logică. Schemele sociale sunt însă doar tendințial autonome, autonomia lor fiind, în fapt, relativă.

În primul rând, sistemele sociale trec prin faze diferite de constituire : încep să se cristalizeze și să se organizeze ca sisteme, funcționează ca sisteme deja constituite sau se află într-o fază de disoluție. Sistemul mondial actual, argumentează Mircea Malița, nu este încă un sistem în sensul propriu al cuvântului, ci doar aspiră să fie. El nu are încă finalități proprii suficient împărtășite de către toate națiunile care îl compun, fiind totodată lipsit de mecanisme eficace de promovare a unor asemenea finalități. Gradul de autonomie al unui sistem va varia substanțial în raport cu stadiul de constituire/dezagregare a respectivului sistem.

În al doilea rând, orice sistem asupra căruia se oprește analiza sociologică reprezintă mereu doar un nivel al organizării complexe a societății, prezentând o autonomie relativă în raport cu sistemele care îl integrează ca subsistem, cu propriile sale subsisteme, cu sistemele cu care se învecinează. Starea reală a unui sistem social nu poate fi deci integral dedusă din logica sa internă autonomă. Ea reprezintă rezultanta suprapunerii și interferenței dintre o mulțime de sisteme. Presupoziția autonomiei nu este însă eronată. Ea descrie o tendință reală. În lipsa unor factori perturbatori sau împotriva acestora, orice sistem va tinde să-și promoveze propria sa logică, crescându-și gradul de sistemicitate, de autonomie.

Presupoziția autonomiei funcționale nu este deci nerealistă. Ea face posibilă descrierea logicii interne a sistemului care există ca potențialitate. Totodată însă, trebuie să fim conștienți că analiza funcțională a dinamicii unui sistem trebuie completată cu analiza relațiilor dintre sisteme.

Delimitarea sistemelor. Analiza funcțională are mereu ca obiect un sistem. Dar sistemele sociale nu sunt totdeauna date distinct în experiența comună. Apare de aceea problema delimitării lor. Există sisteme date cu claritate în experiența comună ca entități ale căror granițe sunt evidente înainte și independent de orice analiză : o întreprindere, o familie, un ritual. În acest caz, analiza funcțională caută să identifice atât funcțiile pe care acestea le au de îndeplinit ca elemente ale unor sisteme mai largi, cât și organizarea lor internă, componentele lor. Analiza sociologică nu se poate mulțumi însă numai cu acest tip de sisteme. Există și alte sisteme difuze în masa vieții sociale, ale căror contururi nu sunt vizibile cu ochiul liber. Pentru determinarea lor există un procedeu eficient : *delimitarea funcțională*. Sistemele pot fi identificate pornind de la funcția generală pe care o au de îndeplinit. Pe această bază sunt identificate și elementele care contribuie la realizarea acestei funcții și deci constituie respectivul sistem. Producerea de cunoștințe reprezintă o cerință funcțională importantă a fiecărei colectivități. În vederea

realizării acestei funcții se constituie un conglomerat de activități, difuzate în masa altor activități și împletite cu acestea. Doar evidențierea logicii producerii de cunoștințe poate să pună în evidență existența unui sistem coerent, pe care nimeni nu-l poate „vedea”. Este, de asemenea, cazul sistemului de „control social”, al sistemului „educativ” etc. Procedura delimitării funcționale a sistemelor este așadar următoarea : se pornește de la o cerință funcțională/funcție și se determină totalitatea elementelor care contribuie la realizarea acesteia.

Problema apartenenței multiple. Schema funcțională postulează faptul că orice fenomen social reprezintă un element al unui sistem, trebuind să fie analizat, în consecință, în perspectiva funcționării acestuia. Totodată, el poate însă aparține și altor sisteme sau, întrucât afectează funcționarea acestora, va fi modelat de către ele printr-o presiune din afară. Un fenomen social reprezintă deci, aproape fără excepție, un punct de intersecție între mai multe sisteme. Pentru a putea fi complet înțeles, el trebuie privit ca element component al unei mulțimi de sisteme. Se poate formula în legătură cu această proprietate un principiu al analizei funcționale : *principiul apartenenței multiple* și, complementar, *principiul pluralității perspectivelor funcționale*. Integrarea unui fenomen oarecare presupune așadar, în mod necesar, analiza interacțiunii dintre sisteme. Explicațiile funcționale din perspective diferite ale aceluiași fenomen nu vor fi, în consecință, exclusive, ci complementare. O explicație funcțională completă poate fi realizată doar prin cumularea perspectivelor. Modelele funcționale clasice se centrau doar pe analiza interioară a unui sistem (societatea globală, de preferință), ignorând rezultatul interferenței diferitelor sisteme.

Religia reprezintă, de exemplu, un fenomen social complex, ale cărui elemente aparțin simultan mai multor sisteme, și este, în consecință, modelată de cerințele funcționale ale acestora. Ea face parte, astfel, din sistemul de cunoaștere, fiind influențată substanțial de logica acestuia. Datorită dezvoltării științei, religiile actuale sunt nevoite să se modifice, acomodându-se pe cât posibil noii mentalități științifice, începând să dea impresia că sunt consonante cu stilul gândirii științifice. Religia poate fi utilizată, de asemenea, de anumite grupuri, clase sociale, colectivități, pentru a-și promova interesele : justifică un mod de organizare socială, integrează indivizii în societatea existentă, sprijină identitatea etnică. În fine, ea este un instrument al vieții individuale, un mijloc de compensație și împăcare resemnată cu dificultățile vieții, de reducere a incertitudinii și anxietății.

Principiul pluralității perspectivelor implică o distincție extrem de utilă între *analiza funcțională parțială*, care scoate în evidență consecințele pentru un fenomen social ale apartenenței acestuia la un anumit sistem, și *analiza funcțională globală*, care consideră apartenența simultană multiplă a unui fenomen social, modelarea lui într-un spațiu funcțional complex. Principiul pluralității perspectivelor nu trebuie însă interpretat într-o manieră relativistă, nestructurată. În funcție de particularitățile contextului social, apartenența la un anumit sistem poate fi mai pregnantă în raport cu apartenența la celelalte. Privilegierea unei anumite perspective funcționale trebuie justificată. Cazul religiei citat mai înainte este

clar din acest punct de vedere. Într-o anumită conjunctură istorică, religia poate să se orienteze în mod prioritar spre funcția de asigurare a solidarității colective (creștinismul în Țările Române în perioada dominației otomane); într-o situație de dezorganizare socială și criză umană, ea se poate concentra asupra „salvării” individuale: în fine, într-o altă situație, ea poate funcționa în principal ca instrument ideologic al claselor dominante (a se vedea atitudinea lui Lenin față de religie în timpul revoluției ruse).

Un al doilea exemplu se referă la analiza funcțională a unui comportament individual: „acțiunea unei persoane de a promova o anumită schimbare în cadrul unei organizații”. Un asemenea comportament poate face parte simultan din două sisteme diferite, având funcții diferite. În primul rând, din sistemul organizației. Persoana în cauză, interiorizându-și obiectivele generale ale organizației și în numele acestora, încearcă să promoveze, împotriva rezistențelor, un nou mod de organizare, noi procedee de acțiune. Acest comportament poate fi explicat prin apariția unor noi condiții și/sau noi cunoștințe care impun sau fac posibilă perfecționarea respectivei organizații. Iar o asemenea perfecționare se face, cel mai adesea, prin intervenția unuia sau a mai multor membri ai organizației care „luptă” împotriva forțelor inerțiale. În al doilea rând, actul respectiv face parte totodată din sistemul vieții personale. El are o mulțime de consecințe funcționale pentru aceasta, fie pozitive, fie negative. *Pozitive*: contribuția respectivei persoane fiind recunoscută, organizația o va recompensa prin stimă, apreciere, recompensă economică, promovare. *Negative*: rezistența la schimbare fiind mare, ea se poate manifesta prin penalizări de tot felul împotriva celui care vrea să o promoveze. Este clar că respectivul comportament se înscrie ca element în ambele sisteme. Problema este însă care dintre acestea este sistemul dominant ce conferă comportamentului profilul fundamental. Dominarea unui sistem sau a altuia are consecințe diferite asupra orientării comportamentului însuși. În cazul predominării primului sistem (organizația, cu logica sa) ne putem aștepta ca respectiva persoană să lupte pentru schimbarea organizației chiar cu riscul unor pierderi personale (nu întotdeauna o idee nouă, mai bună este recompensată de către organizație, și invers, nu orice idee recompensată este de natură să contribuie la perfecționarea acesteia). Persoana orientată primar spre interesele personale va selecta o idee pentru care să lupte doar în condițiile în care adoptarea ei va aduce beneficii personale, indiferent dacă aceasta va servi sau nu în fapt perfecționării organizației: în orice caz, situațiile de pierdere nu vor fi acceptate. Analiza comportamentului inovativ va trebui să stabilească, în prealabil, care dintre cele două sisteme funcționale este mai puternic, determinând orientarea fundamentală a acestuia.

Problema empiricității cerințelor funcționale. Cerința funcțională reprezintă punctul cel mai fragil al schemei funcționale. Ea se referă la un fenomen cu caracteristici cu totul aparte în raport cu alte fenomene de care se ocupă sociologia. Cerința funcțională nu este o stare ușor observabilă cu ajutorul instrumentelor cunoașterii comune. Ea este o stare funcțională. Se referă la o „lipsă”,

la ceva ce este necesar sau dezirabil pentru buna funcționare a unui sistem. În această calitate, cerința funcțională este o stare complexă, sintetică a unui sistem. De aici și dificultatea determinării sale. Pentru a identifica cu claritate o cerință funcțională este necesar să pornim de la o bună cunoaștere a structurii și mecanismelor de funcționare ale respectivului sistem, a legilor care îi guvernează funcționarea. Determinarea cerințelor funcționale nu poate premerge decât în mod excepțional cunoașterea amănunțită a sistemului ca atare, fiind în fapt o consecință a acesteia.

Și de aici și dificultatea majoră a analizei funcționale : propozițiile funcționale, care raportează diferitele fenomene sociale la cerințele funcționale, au un grad ridicat de indeterminare empirică, fiind mai mult presupozii speculative, puțin sau deloc verificabile (Hempel, 1965). Este clar că această dificultate nu este principială. Pe baza cunoașterii sistemelor sociale, cerințele funcționale devin tot mai operaționale, mai ușor de identificat empiric. Acolo unde cunoașterea sistemului în cauză este avansată, ca, de exemplu, în biologie, cerințele funcționale sunt determinabile suficient de riguros. Numărul necesar de calorii, structura optimă a alimentației pe tipuri de substanțe nutritive, nivelul temperaturii, al umidității, al zgomotului etc. reprezintă, în ceea ce privește organismul uman, cerințe determinabile cu o precizie destul de ridicată. Referitor la sistemele sociale, cunoașterea cerințelor funcționale se află de abia la începuturile sale, oferind puține posibilități de identificare empirică riguroasă. Din acest motiv, analizele funcționale sunt cel mai adesea *calitative*, la nivelul ipotezelor teoretice, decât cantitative, verificabile empiric. Știm că diferitele sisteme sociale au nevoie de o *integrare* a părților, dar nu avem încă nici un fel de instrumente pentru a determina gradul de integrare/neintegrare necesar funcționării eficiente a unui anumit sistem. Ele au nevoie de *cunoștințe*, dar cu greu putem determina volumul și tipul de cunoștințe de care are nevoie un sistem sau altul. Omul are nevoie de autoactualizare, de securitate, de stimă. Dar toate aceste cerințe sunt încă dificil de identificat empiric într-o manieră suficient de riguroasă.

Problema genezei elementului. Geneza fenomenelor sociale reprezintă încă un domeniu în care progresele se fac așteptate. Este clar că fenomenele sociale nu apar în același fel cu cele naturale, ci prin mecanisme specifice. Structura funcțională presupune că ele sunt în mare parte rezultatul unui *act de constituire finalist*. Sistemele sociale, oamenii care le compun, sunt acelea care, pornind de la cerințele lor funcționale, construiesc mijloacele satisfacerii acestora. Geneza fenomenelor sociale nu este însă decât în mod excepțional conștientă. Marx utiliza frecvent conceptul de „spontan” pentru a desemna acest proces de geneză, printr-o activitate orientată finalist, dar cu un grad scăzut de conștientizare, mai mult neconștientă și adesea fals conștientă (Engels, 1967). Odată constituite, elementele unui sistem sunt supuse unei continue adaptări și perfecționări la multiplele cerințe funcționale în spațiul cărora evoluează. Sistemele sociale complexe se constituie din aproape în aproape, prin contribuții multiple, adesea întinse pe multe generații (sistemele politice, juridice, religioase, morale). Există

multe situații în care un element nu este construit de către respectivul sistem, ci preluat și modificat în raport cu propriile nevoi – preluarea, de exemplu, a unor ritualuri magice și utilizarea lor ca moduri de manifestare strict artistică și festiv-sărbătorească (obiceiurile religioase, colindele etc.). Sunt fenomene care apar ca simplu produs, efect al unor procese sociale exterioare, dar față de care diferitele sisteme sociale reacționează, caută să le suprimă dacă acestea sunt disfuncționale sau le preiau și le remodelează dacă sunt potențial funcționale.

Problema elementelor nonfuncționale și a „supraviețuirilor”. Unul dintre postulatele fundamentale ale schemei funcționale, vehement contestat de către mulți, este cel al *funcționalității universale*: *totul funcționează*; *nu există vreun fenomen social care să nu îndeplinească vreo funcție pozitivă pentru vreun sistem sau altul, motiv pentru care este menținut în existență*. De aici și ideea, frecvent formulată în teoriile funcționale clasice, că „nu există supraviețuiri”. Cu alte cuvinte, nu există fenomene sociale care să-și fi pierdut complet funcția, rămășițe nonfuncționale ale vechilor sisteme. Conform acestui postulat, un fenomen social se menține doar dacă *actual* el îndeplinește vreo funcție, indiferent dacă aceasta coincide sau nu cu cea pentru care a fost constituit. El poate fi moștenit de la un sistem care a dispărut, reprezentând o „supraviețuire” a acestuia, dar menținerea sa se explică prin faptul că, în noul context, el continuă să îndeplinească o serie de funcții pozitive sau primește noi funcții. Argumentul fundamental al acestei poziții este următorul: menținerea unui fenomen social oarecare presupune un consum de energie socială, el fiind realizat prin acțiunile colectivității. În condițiile în care el nu mai are nici o funcție, nu mai există nici o rațiune pentru care colectivitatea să fie dispusă să mai cheltuiască din energia sa, din resursele sale pentru perpetuarea respectivului fenomen. Un ritual magic care nu mai „funcționează” sau o instituție ce nu mai satisface nici o cerință funcțională vor tinde, prin urmare, să dispară. Iluzia că există multe „supraviețuiri” se datorează mai mult faptului că există multe situații în care anumite configurații sociale se mențin, dar îndeplinesc funcții noi ce nu sunt suficient de clare pentru observator.

Unul dintre cele mai curioase fenomene cu care sunt confruntate țările lumii a treia este marcata tendință de creștere a tribalismului după dobândirea independenței. Aceasta nu poate fi interpretată ca o „supraviețuire” întâmplătoare reactivată, ci, după cum remarcă G. Chavunduca, el primește o nouă funcție: a devenit o armă ideologică în conflictul politic și în competiția economică. Pentru mulți politicieni africani, tribalismul oferă un instrument în competiția pentru resursele rare și pentru obținerea puterii politice (Wilson, 1980).

Același este și cazul elementelor nonfuncționale. De multe ori, un fenomen este considerat a fi lipsit de orice funcție actuală, când în fapt el este lipsit de o asemenea funcție doar în cadrul unui anumit sistem, putând avea funcții importante în cadrul altui sistem, fapt care îi explică persistența. Menținerea unor procese sociale clar disfuncționale pentru societatea în ansamblu sau pentru un subsistem important al ei poate fi explicată, în schema funcțională, doar prin faptul că ele au funcții pozitive importante într-un alt subsistem, care le reproduce în mod permanent.

Postulatul funcționării universale nu a fost niciodată contestat cu argumente suficient de puternice. Singurul argument solid formulat se referă doar la schemele funcționale clasice : dacă totul are o funcție, înseamnă că totul este justificat : și de aici implicații ideologice conservatoare. În schema funcțională propusă aici, un asemenea argument este lipsit de sens. Ceea ce este justificat pentru un sistem, poate fi nejustificat, disfuncțional pentru un altul. Fiecare sistem își susține elementele care îi sunt funcționale, indiferent de semnificația acestora pentru alte sisteme. Afirmarea funcționalității universale trebuie înțeleasă, de asemenea, tendențial. Există, desigur, o anumită inerție în sistemele sociale care explică „supraviețuirea” unor componente care și-au pierdut funcția. Dar aceasta nu poate să dureze. Odată pierdută rațiunea de a fi menținute, ele fie capătă o altă funcție, fie sunt eliminate treptat.

Problema explicației și predicției funcționale : alternative sau substitute funcționale. Există în schema funcțională o asimetrie în ceea ce privește explicația și predicția. Explicația funcțională poate fi strictă. Un fenomen oarecare este explicat prin faptul că răspunde unei anumite cerințe funcționale despre care putem spune cu certitudine că l-a produs sau că îl menține în existență. În ceea ce privește predicția, ea are un caracter principial limitat, fiind asociată cu o indeterminare structurală. Pornind de la o cerință funcțională nu mai putem identifica cu certitudine elementul care va fi selectat. Și aceasta din cauza alternativelor funcționale. În cadrul unui posibil acțional specificat, există, de regulă, mai multe elemente posibile care să satisfacă o anumită cerință funcțională. Robert K. Merton (1957) le numește *alternative sau substitute funcționale*. În principiu, sistemul poate alege oricare dintre aceste alternative. Există un anumit grad de libertate, de indeterminare în alegerea elementului din repertoriul de alternative funcționale. Atât timp cât schema funcțională merge „înapoi” pe firul determinării funcționale, de la elementul ales la cerința funcțională care l-a constituit, determinismul este riguros. Pornind însă de la cerința funcțională spre elementele care vor fi alese, se poate prezice cu rigurozitate doar clasa, repertoriul de soluții posibile, echivalente funcțional, dar nu și elementul concret care va fi ales.

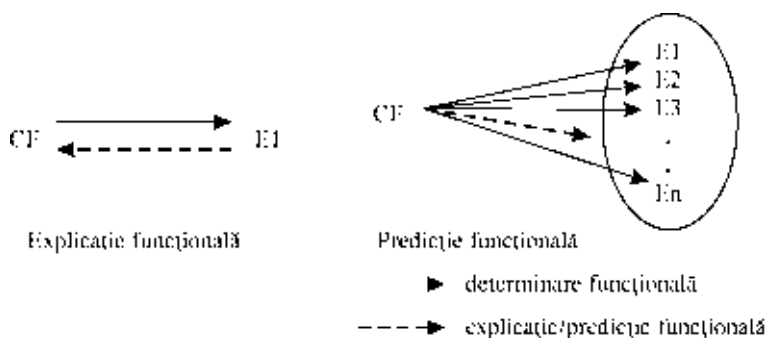

Figura 3.2. *Predicție funcțională*

„*Teoria balanței*” a lui Fritz Heider (1958) ne oferă un exemplu de predicție exhaustivă a alternativelor funcționale. Ideea centrală a teoriei balanței este că în mulțimea de atitudini ale unei persoane trebuie să existe o concordanță. Lipsa de concordanță creează tensiune, disconfort psihologic. În aceste condiții, persoana se va orienta, cu necesitate, spre reinstaurarea echilibrului, a balanței interioare. Cerința funcțională a sistemului „persoană” este deci concordanța dintre propriile atitudini. Pornind de aici, teoria face următoarea predicție : în condiții de dezechilibru atitudinal, persoana se va orienta spre refacerea acestuia, adoptând una dintre soluțiile care îi stau la dispoziție. Heider oferă un caz simplu de asemenea lipsă de concordanță, în care sunt antrenate 3 elemente : P = persoana subiect, O = o altă persoană și X = un obiect oarecare, de exemplu, dansul. O situație de echilibru atitudinal ar fi aici următoarea : P apreciază O ; P apreciază X ; O apreciază X. Dezechilibrul atitudinal poate avea o configurație de genul : P apreciază O ; O apreciază X (îi place dansul) ; P nu apreciază X (nu îi place dansul). În acest caz simplu, se poate face un inventar complet al tuturor posibilităților (alternative funcțional) de reinstaurare a echilibrului atitudinal, și anume :

1. Schimbarea atitudinii față de X : P concludă că dansul nu este, până la urmă, o activitate chiar atât de nesperioasă.
2. Schimbarea atitudinii față de O : P concludă că O, căruia îi place o activitate atât de nesperioasă, cum este dansul, nu poate fi bun prieten, o persoană de încredere.
3. Schimbarea atitudinii lui O față de X : P încearcă să-l convingă pe O că dansul este o activitate nesperioasă.
4. Mispercepția : lui O nu poate să-i placă, așa cum pretinde, dansul atât de mult.
5. Minimalizarea : lui O poate să-i placă dansul, dar acest lucru nu este chiar atât de important.
6. Disocierea : O este o persoană minunată, cu excepția faptului că îi place dansul.

Teoria face deci predicția că persoana care experimentează un asemenea dezechilibru atitudinal va recurge pentru a-l elimina la una dintre cele șase soluții, fără a putea preciza care dintre ele va fi selectată.

Sublinierea existenței unui repertoriu larg de soluții alternative sau substituite funcțional evită capcana postulerii *inevitabilității*, una dintre criticile aduse schemei funcționale clasice. Un element oarecare, deși îndeplinește o funcție necesară, nu este neapărat inevitabil. Este inevitabil să fie adoptat un element din repertoriul de alternative funcționale, dar care dintre ele va fi ales depinde de o mulțime de alți factori.

Cerințe funcționale manifeste și latente. Am văzut că în schema funcțională este inclusă, ca una dintre presuposițiile fundamentale, afirmația că o cerință funcțională exercită în cadrul sistemului respectiv o presiune pentru declanșarea unei activități orientative spre satisfacerea ei (axioma orientării finaliste). Cu alte cuvinte, ea este manifestă. Sunt însă situații în care o cerință funcțională nu exercită vreo presiune în sensul satisfacerii sale : este *latentă*. Pot fi formulate două asemenea tipuri de situații care fac ca o cerință funcțională să fie latentă :

- a) *Lipsa posibilităților de satisfacere a respectivei cerințe funcționale.* Dacă în posibilul acțional al sistemului nu există vreo posibilitate de a acționa în sensul satisfacerii cerinței funcționale în cauză, aceasta va tinde să treacă în latență. Presiunea continuă spre acțiune ar fi în acest caz disfuncțională, sistemul orientându-și energiile în alte direcții. Apariția posibilităților efective de satisfacere a cerinței funcționale va regenera trecerea acesteia din latent în manifest. Este cazul multor procese de apariție a noi necesități.
- b) *Când cerințe funcționale mai importante pentru sistem nu sunt satisfăcute, energia sistemului se va orienta prioritar spre satisfacerea acestora, celelalte fiind ținute în stare de latență.* Pe măsură ce cerințele funcționale mai importante sunt satisfăcute, celelalte cerințe funcționale devin manifeste, în ordinea importanței lor.

Abraham Maslow (1968) oferă un exemplu clasic al unui asemenea caz. În teoria motivației, el consideră, după cum am văzut mai înainte, cinci clase de necesități care pun în mișcare (motivează) comportamentul. Aceste clase de necesități nu sunt egale ca importanță pentru ființa umană, ci formează o ierarhie : necesitățile de subzistență sunt cele mai importante, urmate de cele de securitate, apartenență și dragoste, stimă și statut social și, în fine, autoactualizare. Teza centrală a teoriei sale este următoarea : manifeste vor fi necesitățile din prima clasă de necesități nesatisfăcute a ierarhiei ; necesitățile din clasele superioare, chiar nesatisfăcute, vor fi latente ; pe măsură ce necesitățile din clasele inferioare (dar mai importante) sunt satisfăcute, necesitățile din clasele imediat următoare devin manifeste.

Problema relației obiectiv-subiectiv. Schema funcțională permite considerarea aspectului activ al vieții sociale, a orientării sale finaliste, dar într-o modalitate nonidealistă. Aici, comportamentul uman nu este determinat de structuri subiective, ci de configurații strict obiective ale sistemelor sociale și umane. Schema funcțională, după cum s-a văzut, nu cuprinde în ea ca elemente fundamentale nici o formă subiectivă. Subiectivitatea este pusă complet între paranteze. Categoriile „obiective” ale schemei funcționale (cerințe funcționale, finalități) sunt însă dublate de categorii „subiective” (scopuri, aspirații, idealuri). Mai pe larg, relația dintre structurile obiective și cele subiective ale modelului funcțional este analizată în altă parte (Zamfir, 1972). În cadrul schemei funcționale se presupune că subiectivitatea reprezintă un *mediator* al mecanismelor obiective, ea exprimându-le pe acestea suficient de adecvat datorită proceselor practice de reglaj. Membrii colectivității conștientizează destul de exact cerințele funcționale ale organizării vieții lor, le formulează ca necesități, trebuințe, le pun ca scopuri și obiective de realizat. Ei reușesc să găsească soluții adecvate funcțional, le adoptă și le mențin atât timp cât acestea răspund efectiv cerințelor funcționale ale sistemelor cărora le aparțin. Analiza formelor subiective prin care funcționează sistemele sociale reprezintă o direcție importantă de dezvoltare a schemei funcționale. Asupra acestei teme nu mă voi opri însă în această lucrare. Unele aspecte vor fi tratate însă în capitolul 8.

*

Schema funcțională prezentată în acest capitol descrie un model de sistem : sistemul fiualist „deschis” în termenii lui Ludwig von Bertalanffy, care își orientează întreaga sa activitate în sensul automenținerii și dezvoltării sale. Miha Achim (1973) are dreptate să considere, în acest sens, funcția ca fiind fundată pe ideea de autoreglare. Analiza funcțională reprezintă unul dintre comportamentele de bază ale gândirii sociologice, existentă explicit sau doar implicit în practic orice încercare de explicare a fenomenelor sociale.

Capitolul 4 | RELAȚIA SISTEM-MEDIU : O SINTEZĂ A SCHEMEI CAUZALE ȘI A SCHEMEI FUNCȚIONALE

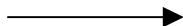
Explicație cauzală și funcțională : schema funcțională extinsă

În fața unui fapt social de explicat, cercetătorul își pune în mod firesc întrebarea : ce strategie explicativă să adopte, una cauzală sau una funcțională ? Cele două strategii par să sugereze factori explicativi diferiți. Schema cauzală presupune că există printre antecedentele fenomenului de explicat unul sau mai multe alte fenomene care l-au produs. Schema funcțională își concentrează atenția asupra relației dintre respectivul fenomen și sistemul din care acesta face parte ca element, invocând drept explicație consecințele funcționale pentru sistem. Este normal deci să ne punem întrebarea : care este relația dintre schema cauzală și cea funcțională ? Sunt ele explicații alternative, excluzându-se reciproc ? sau sunt complementare, fiecare accentuând o parte distinctă a explicației ? sau identice, reductibile una la cealaltă ? Pozițiile nete în această privință sunt rare. Invocarea lor ne oferă însă limitele cadrului în care au loc discuțiile.

- Sunt *explicații alternative*. În teoriile funcționaliste sunt invocate de regulă numai funcțiile, fără însă a fi exclusă, în mod explicit, explicația de tip cauzal. Aceasta din urmă s-a încetățenit ca o componentă fundamentală a oricărei științe, fiind mai dificilă respingerea ei ca nespecifică științelor social-umane. Există însă specialiști care pun sub semnul întrebării justificarea explicației funcționale. Raymond Boudon (1971) face o asemenea opțiune netă în favoarea cauzalității. Pentru el, termenul de funcție este echivoc, produs al unei epistemologii spontane, recomandând în consecință sociologiei să-l evite.
- Sunt *explicații complementare*. O asemenea poziție o găsim formulată cu claritate de către Émile Durkheim (1974). El separă net explicația cauzală de cea funcțională. Explicația cauzală este esențială. Ea ne ajută să înțelegem de ce fenomenele sunt așa cum sunt. Explicația funcțională ne ajută, eventual, să înțelegem de ce fenomenele sunt menținute în existență. Distincția dintre cauze și funcții nu este însă prea clară în analiza sociologului francez.
- Sunt, în ultimă instanță, *explicații identice, reductibile* una la cealaltă. Schema funcțională reprezintă un caz particular al schemei cauzale, specific îndeosebi fenomenelor social-umane. O asemenea soluție o găsim în două variante :
  - a) Relația funcțională este un caz particular al relației cauzale, în care *cauza este reprezentată de consecințele elementului respectiv asupra sistemului* (fie experimentate în trecut, fie anticipate pentru viitor), iar efectul este selectarea de către sistem a respectivului element (constituirea și menținerea sa).

Consecințe funcționale ale
fenomenuluiSelectarea sa ca element al
sistemului

CAUZĂ

EFECT

- b) Relația funcțională este o relație complexă, formată din mai multe relații cauzale mai simple. Artur Stinchcomb (1968) consideră schema funcțională ca fiind compusă din trei termeni legați între ei prin relații cauzale simple :

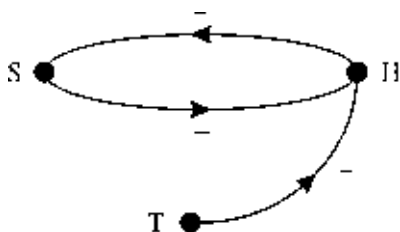

Figura 4.1. *Structura schemei funcționale fundată pe trei relații cauzale simple*
(apud Stinchcomb, 1968)

unde :

H = variabilele homeostatice, stările funcționale care trebuie menținute.

S = elementul care produce aceste stări.

T = tensiunile sau dificultățile care tind să perturbe pe H, dacă elementul S nu îl cauzează continuu.

Un asemenea punct de vedere pare greu de contestat. Schema funcțională poate fi interpretată ca un caz particular sau un compus al schemei cauzale. El nu rezolvă însă problema relației dintre cele două scheme pentru simplul motiv că cele mai multe enunțuri cauzale cu care lucrează sociologia sunt nonfuncționale. Cauza invocată nu se referă, de regulă, la consecințele unui element pentru un sistem. Problema reapare deci într-o nouă formulare : care este raportul dintre enunțurile cauzale nonfuncționale și enunțurile funcționale care, eventual, ar putea fi interpretate ca o specie a enunțurilor cauzale ?

Punctul de vedere argumentat în acest capitol este că cele două scheme explicative, cauzală și funcțională, nu sunt nici alternative, nici identice, reductibile una la cealaltă, ci complementare. Fiecare se referă la un tip distinct de dependență. În consecință, ele trebuie conectate într-o schemă explicativă sintetică. Schema funcțională se referă la dinamica interioară a sistemelor sociale, la relațiile dintre variabilele interioare ale acestora : cerințe funcționale, elemente ale sistemului, consecințe pentru funcționarea sistemului. Ea face însă abstracție de mediul în care există sistemul, de influența factorilor externi asupra dinamicii acestuia. Pentru a întregi schema funcțională, ea trebuie deci deschisă spre factori externi, spre explorarea relației mediu-sistem ; să fie inclusă în explicație influența factorilor externi, de mediu asupra dinamicii sistemelor. Schema cauzală, în cea

mai mare parte a aplicațiilor ei, atrage atenția asupra relațiilor dintre condițiile de mediu și comportamentul sistemului, fără a face apel la dinamica interioară a acestuia. Enunțurile cauzale care au fost utilizate ca ilustrări în primele capitole sunt tocmai de acest tip: „amenințarea externă produce o creștere a coeziunii interne a sistemului”, „productivitatea muncii generează egalitate/inegalitate socială”. Relația, cauzală are deci, cel mai adesea, forma următoare:

În acest sens, Marx caracteriza legile sociale ca „legi ale activității umane”. Cauzalitatea se realizează prin intermediul acțiunii umane: este o cauzalitate a acesteia. Dacă îndemnul durkheimist de a trata faptele sociale ca fapte „pozitive”, similare cu cele naturale, și de a le explica prin alte fapte sociale a deschis larg perspective analizei de tip științific în sociologie, el conține însă și o simplificare, a cărei neretușare poate avea consecințe negative substanțiale: punerea între paranteze a subiectului activ, a omului și a colectivității. Ea produce totodată o alienare de perspectiva naturală a omului, care este de tip acționalist. Pentru omul comun, orice fapt social este, în ultimă instanță, un fapt uman, un „produs” al oamenilor, nu al altor fapte sociale. El este rezultatul scopurilor, al aspirațiilor, proiectelor umane. Limbajul cauzalității face complet abstracție de om ca autor al faptelor sociale. Observatorul exterior poate să înregistreze coincidența repetată între „întâmplarea” lui Y și cea a lui X, inferând de aici concluzia unei relații cauzale. Omul, care trăiește însă în realitatea observată, se percepe pe el, și nu faptul X, drept autor al faptului Y.

Nu este aici doar o chestiune de perspectivă sau de limbaj în care este descrisă realitatea, ci totodată una de fond. Pe de o parte, *punând între paranteze subiectul care mediază relația cauzală, nu se mai poate explica mecanismul producerii acesteia*. În acest caz, *explicația funcțională poate avea rolul de model explicativ al relației cauzale*. Pe de altă parte, o asemenea punere între paranteze poate să genereze ipoteze eronate. Să observăm că relația cauzală analizată aici ia în considerare intrările (condițiile – cauza) și ieșirile (comportamentul sistemului – efectul) unei cutii negre (sistemul) fără a face vreo presupuziție asupra a ceea ce se întâmplă în interiorul ei. Formularea unei legi cu privire la relația dintre intrări și ieșiri este posibilă doar în condițiile în care se presupune constanța cutiei negre.

În sociologie însă, o asemenea presupuziție nu este în mod necesar adecvată. Sistemele sociale variază în mod semnificativ și, odată cu ele, și relația dintre intrările și ieșirile lor. De aici și fragilitatea funciară a legilor cauzale în sociologie. Neluarea în considerare a variației interne a sistemelor sociale produce frecvent eroarea extrapolării comportamentului unor sisteme la toate celelalte sisteme sociale. Să revenim la legea amenințare/coeziune internă a sistemelor

sociale. Relația dintre amenințarea exterioară și comportamentul creșterii coeziunii interioare nu este o relație simplă, directă, ci este mediată de „cerința de apărare”. În fapt, după cum se poate observa, însăși definirea condiției cauză, clasificarea ei într-o categorie generală („amenințare”), se face în raport cu efectul pe care îl are asupra sistemului : generarea unei reacții de apărare al cărei instrument funcțional este ridicarea coeziunii. Fără specificarea acestui circuit intern, relația cauzală devine fragilă. Și într-adevăr sunt cazuri în care amenințarea exterioară nu are ca rezultat o creștere, ci, dimpotrivă, o scădere a coeziunii interne. În fața unui cotropitor extrem de puternic, o comunitate care realizează că nu are nici o șansă de rezistență poate să nu reacționeze prin creșterea coeziunii, care i-ar putea cauza distrugerea completă, ci, dimpotrivă, prin scăderea ei. Este cazul reacției românilor în perioada năvălirii popoarelor migratoare. Pentru a supraviețui s-a produs mai degrabă o fărâmițare în mici comunități sătești, dispersate și ascunse în locuri mai ferite. Cunoașterea mecanismului intern al relației amenințare-comportamentul sistemului ne poate duce, în consecință, la o formulare mai adecvată a legii, care ar putea să sune în felul următor : „O amenințare externă care poate fi contracarată eficace de către sistem va produce o creștere a coeziunii acestuia ; dacă amenințarea este mult prea mare, încât nu i se poate face față, ea poate genera, dimpotrivă, o reacție de dispersie, de dezagregare a respectivului sistem social în mici comunități, ca o modalitate mai adecvată în acest caz de asigurare a supraviețuirii”. Cunoscând mai bine particularitățile sistemelor, putem formula legi mai precise deci asupra relației dintre condițiile exterioare și comportamentul lor.

Considerând limitele schemei funcționale și ale celei cauzale, putem întrevădea cu claritate faptul că ele sunt complementare și că este posibilă conectarea lor într-o schemă explicativă unificată. Schema funcțională trebuie *deschisă spre exterior*, explorând modul în care afectează condițiile de mediu funcționarea sistemului. Schema cauzală trebuie completată cu explicarea procesului de producere a efectului, prin evidențierea funcționării sistemului în diferitele condiții de mediu. Rezultă de aici ceea ce aș numi o *schemă funcțională lărgită* ce ia în considerare funcționarea unui sistem în strânsă relație cu mediul său de existență.

Mediul poate fi conectat la sistem prin cele două intrări ale schemei funcționale, care reprezintă factorii determinanți interni invocați de ea : cerințele funcționale (CF) și posibilul acțional (PA). Să notăm cu C condițiile de mediu care afectează dinamica cerințelor funcționale ale unui sistem (s) și cu P condițiile de mediu care afectează posibilul acțional al acestuia. Schema funcțională lărgită poate fi atunci figurată în următorul fel :

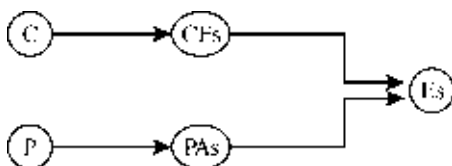

Figura 4.2. *Schema funcțională lărgită*

Un enunț causal complet trebuie să ia deci în considerare două tipuri de cauze, unele care acționează asupra cerințelor funcționale ale sistemului (s) în discuție și altele care acționează asupra posibilului său acțional. El va trebui să fie de forma :

$$E_{(s)} = f(C \times P)$$

Alegerea unui element E de către sistemul s este în funcție (determinată causal) de C, clasa condițiilor exterioare care afectează dinamica interioară a sistemului, cerințele sale funcționale, și de P, clasa condițiilor care determină posibilul acțional al acestuia. Relații cauzale simple apar doar atunci când una dintre cele două categorii de factori este considerată constantă :

$$C = \text{constant}, P \rightarrow E$$

$$P = \text{constant}, C \rightarrow E$$

Doar când factorii care determină variația cerințelor funcționale sunt ținutri constanți (cerințele funcționale vor fi, la rândul lor, constante), alegerea de către sistem a unui element va fi determinată complet de variația condițiilor ce afectează posibilul său acțional. Iar când clasa factorilor care acționează asupra posibilului acțional al sistemului nu variază, alegerea elementului E va fi determinată exclusiv de variația condițiilor ce afectează cerințele funcționale ale respectivului sistem. Astfel, explicațiile cauzale prin evocarea unui singur factor vor fi incomplete.

Cazul religiei, citat la începutul capitolului 3, ne oferă un exemplu clar de explicație prin evocarea uneia sau alteia dintre clasele de factori determinanți cauzali și ignorarea celorlalți. Malinowski invocă un factor de tip C (pericolul asociat cu pescuitul, în general, riscurile vieții) ca producător de anxietate, incertitudine (CF), religia (E) fiind explicată ca un instrument de reducere a anxietății. Teoria sa nu ia însă în considerare clasa factorilor P : întotdeauna factorii care produc anxietate vor genera o reacție a sistemului de tipul religiei sau există și alte posibilități acționale în care se găsesc mijloace mai eficace de absorbție a anxietății decât religia ? Explicarea religiei ca efect al neștiinței, al unui nivel scăzut de cunoaștere (clasa condițiilor P), unde devin posibile proiecții de tip antropomorfic („Dumnezeu a creat omul după chipul și asemănarea sa”), este și mai incompletă. Ea nu pune în evidență de ce (cerințele funcționale) sistemele sociale construiesc religii, cu excepția cerinței prea vagi a cunoașterii.

Pentru înțelegerea mai clară a schemei funcționale lărgite este necesar să analizăm mai amănunțit modul în care cele două tipuri de cauze externe determină dinamica internă a sistemelor.

Determinarea cauzală a cerințelor funcționale

Condițiile exterioare acționează asupra sistemelor sociale producând modificări în starea acestora, a parametrilor lor funcționali, fapt care are consecințe importante pentru configurația cerințelor lor funcționale. Acest lucru este valabil pentru

toate sistemele deschise, cu autoreglare, și, în mod special, pentru sistemele sociale care au și proprietatea autoorganizării dezvoltată în mod deosebit. Efortul fizic solicitat de o activitate sportivă cere un număr mai mare de calorii decât efortul unui sociolog de a scrie un articol. Un mediu dinamic, aflat în rapidă schimbare, cere sporirea capacităților creative și adaptative ale sistemului. Un pericol extern produce, printre altele, anxietate și deci cerința absorbției ei. Se pot desprinde câteva mari tipuri de modalități prin care mediul acționează asupra cerințelor funcționale.

- a) *Latent/manifest*. Multe cerințe funcționale sunt doar latente, potențiale, ele actualizându-se, devenind manifeste doar în anumite condiții de mediu. Securitatea este potențial o cerință funcțională a oricărei colectivități. În măsura în care nu există nici o amenințare, această cerință nu se manifestă. Apariția unei amenințări actualizează cerința securității, orientând sistemul spre apărare. Sistemele sociale pot varia larg, din punctul de vedere al configurației cerințelor lor funcționale, în raport cu caracteristicile mediului. Absența întâmplătoare a unei condiții necesare bunei funcționări a unui sistem este de natură să actualizeze aceste cerințe funcționale specifice care nu existau decât în stare latentă. Competiția crește, de exemplu, importanța realizării de performanțe. Un mediu în rapidă schimbare accentuează importanța unor structuri interne flexibile, creativ adaptabile. Teoria lui Maslow, despre care s-a vorbit mai înainte, oferă un alt exemplu de joc latent/manifest al cerințelor funcționale. Necesitățile umane superioare, argumentează psihologul american, devin manifeste doar într-un mediu suportiv care asigură satisfacerea în linii generale a necesităților de la baza ierarhiei.
- b) *Intensitatea cerințelor funcționale*. Condițiile exterioare acționează și asupra intensității cerințelor funcționale, a importanței și urgenței lor. Cerințele de solidaritate, de noi cunoștințe, de întărire a autorității sociale, de reducere a tensiunilor interne, de creativitate și adaptare flexibilă pot varia mult din punctul de vedere al intensității în funcție de condițiile de mediu. O amenințare externă determină cerința unei coeziuni interne ridicate care, în condiții normale, ar putea fi peste o anumită limită chiar disfuncțională, anulând „jocul” dintre părțile sistemului, necesar pentru o dezvoltare creativă, inovativă.
- c) *Conținutul concret al cerințelor funcționale*. Chiar făcând abstracție de caracterul lor latent/manifest sau de intensitatea și importanța lor, cerințele funcționale au conținuturi variabile în funcție de condițiile particulare. În condițiile unui mediu stabil, un sistem social are nevoie de un anumit tip de cunoștințe – *cunoștințe de stabilitate* –, care îi asigură funcționarea normală în cadrul formelor de organizare cristalizate; un mediu instabil, dinamic dezvoltă cerința unui alt tip de cunoaștere – *cunoștințe de transformare* –, care permite explorarea unor noi forme de organizare, a unor noi strategii de acțiune (Etzioni, 1969). O persoană, ocupând poziții sociale diferite, va avea cerințe funcționale diferite: autoritate, prestigiu sau putere dacă ocupă o poziție de conducere, securitate și supraviețuire în cazul unei poziții sociale marginale

(șomer), autoactualizare, recunoaștere socială, prestigiu într-o poziție ca aceea de artist sau om de știință.

Există multe teorii care invocă drept cauze factori externi ce acționează asupra comportamentului sistemelor prin cerințele funcționale ale acestora.

J. White (1948) face observația că în cazul colectivităților aflate la un nivel scăzut de dezvoltare economică și socială, trăind într-o relativă izolare, există o anumită structură a raportului dintre timpul afectat producției și timpul liber. Deși viața acestor comunități este relativ rudimentară, prin producția lor neputând să-și satisfacă decât un număr relativ restrâns de necesități, timpul liber pe care și-l acordă are o pondere relativ ridicată. Intrate însă în contact cu alte colectivități mai dezvoltate, angrenate în sistemul schimburilor economice cu acestea, ele tind să-și intensifice efortul productiv, restrângându-și în consecință volumul de timp liber. Explicația acestei relații cauzale (contacte economice, scăderea volumului de timp liber) este următoarea: nivelul scăzut al forțelor de producție permite obținerea unei game restrânse de produse; necesitățile colectivității vor fi, în consecință, și ele reduse. Aceste necesități reduse pot fi satisfăcute printr-un efort productiv relativ limitat, dispunându-se deci de un timp liber substanțial. Piața economică oferă produse noi, iar acestea creează necesități corespunzătoare lor. Pentru a procura însă noile produse, resimțite tot mai mult ca necesare, populația respectivă trebuie să-și intensifice efortul productiv pentru a putea schimba propriile produse pe noile produse.

Modificarea mediului (aparitia de noi produse) acționează asupra sistemului (colectivitatea în cauză) modificând cerințele sale funcționale (generarea de noi necesități), iar acestea orientează sistemul în sensul satisfacerii lor; creșterea producției pentru a putea schimba propriile produse pe produsele devenite înalt dezirabile și, complementar, scăderea timpului dedicat activităților neproductive.

Multe cercetări teoretice și empirice au scos în evidență faptul că existența unei amenințări exterioare are multiple consecințe asupra comportamentului grupurilor sociale: modificări în natura relațiilor interpersonale, în atitudinea membrilor grupului față de grupul ca atare, asupra coeziunii acestuia, a performanțelor sale. Cum putem însă explica această influență? Una dintre ipotezele cele mai curențe este aceea că amenințarea generează o stare de anxietate în grup. În consecință, se accentuează cerința reducerii anxietății. Diferitele componente asociate cu amenințarea (care apar ca efecte ale acesteia) ar putea fi interpretate ca „instrumente” funcționale de reducere a anxietății. O asemenea explicație este însă doar o simplă ipoteză. Ea trebuie verificată. Un grup de psihologi sociali au imaginat o situație experimentală care să valideze ipoteza referitoare la acest circuit cauzal (Lanzetta, Wendt, Langham, Haefner, 1954). Ei au recurs la o ingenioasă manipulare experimentală a gradului de anxietate. În mod direct este dificil să măsoară gradul de anxietate și, complementar, cerința funcțională a eliminării ei. Se poate însă acționa asupra nivelului de anxietate pe cale medicamentoasă. În consecință, s-a lucrat cu grupuri plasate în următoarele tipuri de condiții: a) condiții de amenințare în care se presupune că grupurile se vor caracteriza

printr-un nivel ridicat de anxietate ; b) condițiile normale, lipsite de factori de amenințare în care, în consecință, se presupune că nivelul de anxietate este scăzut ; c) condiții de amenințare (la fel ca la punctul a), dar membrii grupurilor au fost tratați cu medicamente ce reduc anxietatea și deci, deși sub amenințare exterioară puternică, respectivele grupuri se vor caracteriza printr-un nivel scăzut de anxietate. În cazul în care comportamentele de grup asociate cu prezența amenințării sunt datorate nivelului ridicat de anxietate (răspunsuri funcționale la cerința reducerii anxietății), atunci ele vor fi prezente în situația experimentală (a) la grupurile amenințate, dar netratate medicamentos, însă vor fi absente în situația (c), la grupurile amenințate, dar cu un nivel scăzut de anxietate datorat medicamentelor. Experimentul a confirmat ipoteza : grupurile amenințate, dar cu un nivel de anxietate redus artificial se comportă similar cu grupurile neamenințate, și nu cu acelea amenințate.

Tom Burns și George Stalker (1961) sunt autorii unei influente teorii asupra relației dintre mediul organizațiilor și patternurile interne de organizare. Se disting două tipuri de organizații : *mecaniciste* – pozițiile și rolurile sunt strict determinate și reglementate, diviziune a muncii clară, reglementată formal, înaltă codificare a comportamentelor – și *organice* – o organizare flexibilă, sarcinile și rolurile nu sunt strict reglementate, ci definite continuu în procesul interacțiunii, comunicarea între diferitele părți ale organizației este lipsită de restricții, coordonarea se realizează mai mult pe orizontală, prin interacțiunea părților, și mai puțin ierarhic, centralizat. Aceste două metode sunt răspunsuri funcționale la situații diferite. Astfel, *un mediu* (economic și tehnologic) *stabil și predictibil* tinde să genereze organizații de tip *mecanicist*, în timp ce *un mediu dinamic și incert* favorizează dezvoltarea unui model *organic*. Relația de determinare cauzal-funcțională este următoarea : mediul dinamic și incert generează cerința unei adaptări flexibile, creative care poate fi realizată eficient numai de un model organic ; dimpotrivă, un mediu stabil și predictibil va selecta ca fiind mai adecvat un mod de organizare mecanicist, care să asigure o planificare și o coordonare riguroasă a tuturor activităților. Dacă mediul dinamic accentuează cerința adaptării flexibile și creative, mediul stabil accentuează cerința unei funcționări, în cadrele deja definite, cât mai eficiente cu putință.

Cazurile în care condițiile de mediu determină cerințele funcționale ale sistemelor sunt extrem de frecvente. Moraliștii au notat mereu cu tristețe că oamenii sunt caracterizați de o serie de orientări pe care le considerau ca indezirabile : dorința de putere și de dominare, invidie și concurență, nepăsare față de ceilalți. Științele sociale și umane actuale aduc argumente atât teoretice, cât și empirice că aceste orientări nu sunt date universale ale ființei umane, ci produse ale unor anumite condiții sociale.

Determinarea cauzală a posibilului acțional

Schema funcțională formulată în această lucrare indică faptul că alegerea unui element depinde nu numai de cerințele funcționale ale sistemului, ci și de posibilul acțional al acestuia. Se pot găsi factori exteriori (desemnați în schema funcțională extinsă cu P) care afectează (determinare cauzală) posibilul acțional al sistemului respectiv și, prin acesta, alegerile pe care el le face. Modificarea condițiilor de mediu poate aduce noi posibilități pe lângă cele disponibile anterior. Inventarea prafului de pușcă a produs schimbări enorme în modul de ducere a războiului și, prin acestea, a relațiilor dintre colectivitățile umane. Invenția agriculturii a schimbat radical modul de viață al comunităților arhaice. Suntem aici în fața celui de al doilea tip de explicație cauzală nonfuncțională a comportamentului sistemelor sociale: condițiile – care nu afectează starea propriu-zisă a sistemului, ci doar alegerile pe care el le face pentru un element funcțional sau altul, tipul de soluții pe care îl selectează pentru satisfacerea cerințelor sale funcționale. Desigur, odată făcute, aceste alegeri afectează și starea sistemului, prin includerea în cadrul lui a unui element sau a altuia. Analizele actuale ale criminalității acordă *oportunităților* un rol determinant foarte important în geneza comportamentului deviant: victime potențiale, cultură criminală, vizibilitate socială redusă, ineficacitatea controlului social. Să ne oprim asupra câtorva teorii care acordă un loc special factorilor externi ce determină comportamentul sistemului la nivelul posibilului său acțional.

Teoria societății tributale (Stahl, 1980). Societățile preindustriale sunt caracterizate, în principal, prin două mari tipuri de organizare a producției private (de tip sclavagist sau feudal) sau pe baza „tributului”. Finalitatea generală a tuturor acestor tipuri de organizare este preluarea de la producători a plusprodusului de către o clasă sau o colectivitate exploatare. Modalitățile prin care se realizează exploatarea unei populații, conform teoriei lui Marx, depind de o serie de condiții ale procesului de producție, inclusiv de condițiile naturale. Ele depind, cu alte cuvinte, de posibilitățile existente de exploatare. Un proces de producție care are loc fragmentat, individual tinde să genereze forme variate de proprietate privată asupra mijloacelor de producție (sclavagistă sau feudală) ca instrument al exploatării. Este cazul agriculturii bazate pe „apa de ploaie”, tipică pentru Europa. Aici, fiecare agricultor își organizează singur procesul de producție. Elitele, care beneficiază de plusprodus, nu se amestecă în general în organizarea procesului productiv. Mijloacele de constrângere constau în variatele forme de proprietate: asupra pământului, uneltelor, a forței de muncă înseși, ca în cazul sclavagismului și al feudalismului. Agricultură bazată pe irigații, specifică multor societăți din Asia, Africa și America precolumbiană, presupune lucrări de îndiguire, irigații, realizate printr-un efort colectiv. În consecință, procesul va avea un grad mai ridicat de socializare. Poziția în suprastructura administrativă și militară reprezintă aici instrumentul principal de obținere a plusprodusului –

sistemul „tributal”. Același sistem tributual apare și în cazul exploatării, cu forța armelor, a altor colectivități. Analizând procesul formării societății feudale românești, Henri H. Stahl evidențiază tranziția de la modul tributual de însușire a plusprodusului la tipul feudal european. Această tranziție este cauzată de modificările din posibilul acțional al elitelor exploatoare. Dacă inițial exploatarea era *externă*, realizată de popoarele migratoare cu mijloace militare, având ca obiect ansamblul comunităților agrare de pe teritoriul țării noastre (inevitabil deci tributală), pe măsură ce exploatarea devine *internă*, realizată de elitele militare și administrative autohtone care au preluat la început sistemul tributual deja existent (teoria statului la substituție), formele de exploatare se modifică, tinzând să intre în acord cu specificul fărâmițat al producției agricole. Tributul este treptat înlocuit cu proprietatea feudală de tip european.

În relația cauzală dintre *productivitatea muncii și stratificarea socială*, productivitatea pare să fie un factor de tipul P. Ea afectează posibilul acțional: sub nivelul asigurării subzistenței, neexistând nici un plusprodus, nu există nici un obiect al exploatării. Apariția plusprodusului determină stratificarea societății (Engels, 1967, și verificarea acestei ipoteze de către Sahlin, 1958).

Teoria lui Luis Coser (1969) asupra cauzelor violenței ne oferă un alt caz foarte clar. Atunci când obiectivele individuale împărtășite de către colectivitate nu pot fi realizate prin mijloace legitime, dar există mijloace nelegitime accesibile, va rezulta un comportament deviant; când nu există însă nici asemenea mijloace nelegitime de realizare a obiectivelor, atunci reacția sistemului va fi *violența*. Cauza P se referă deci la totalitatea condițiilor care exclud atât mijloacele legitime, cât și pe cele nelegitime de realizare a obiectivelor individuale împărtășite social: control social sever și eficace, insule mari de sărăcie etc.

Relația dintre nivelul economic și tipul de familie (Kottak, 1974). Condițiile economice precare tind să genereze o *familie extinsă*, care reprezintă un instrument economic eficace în aceste condiții. Pe măsură ce resursele economice de care dispune familia devin mai abundente, ea tinde să devină *nucleară*. Teoria pare să sugereze că, în logica intrinsecă a familiei, soluția nucleară este preferabilă; în condiții de sărăcie însă, o asemenea soluție nu este economic adecvată, preferându-se forma *extinsă*, mai eficientă în utilizarea unor resurse economice sărace.

Discuțiile actuale asupra *factorilor determinanți ai organizării muncii* iau în considerare mulți factori de tipul P. Taylorismul, cu opțiunea sa netă pentru principiul simplificării muncii, a fost se pare un produs adecvat pentru America primei jumătăți de secol: o forță de muncă alcătuită din emigranți, slab calificată, nedisciplinată, extrem de mobilă, trăind în condiții social-economice și culturale precare (Davis, 1971). Cu alte cuvinte, organizarea unui proces productiv eficient era posibilă, în acele condiții, doar prin divizarea cât mai adâncă a muncii, prin oferirea unor posturi de muncă tot mai simple, mai ușor de învățat și de controlat. Creșterea nivelului profesional, social-cultural și economic al colectivității, ridicarea, în consecință, a aspirațiilor privitoare la sfera muncii fac principiul muncii

simplificate tot mai puțin adecvat. O soluție mai potrivită cu noile condiții o reprezintă, în consecință, promovarea unui nou tip de organizare a muncii, bazat pe principiul muncii îmbogățite.

Analizând *migrația*, Dumitru Sandu (1984) sugerează mai mulți factori determinanți, cum sunt: nivelul calității vieții din colectivitățile apropiate, costul deplasării dintr-o comunitate în alta, posibilitățile de comunicare dintre comunități. Primul factor (nivelul calității vieții din comunitățile învecinate spre care se migrează) și cel de al treilea (posibilitățile de comunicare, de informare despre posibilitățile de integrare în alte comunități) sunt, clar, factori de tipul P, afectând posibilul acțional al populației.

Analiza funcțională tradițională, ignorând relațiile cu mediul, avea o capacitate redusă de explicare a mării varietăți a sistemelor sociale, cât și a comportamentelor diferențiale ale acestora. Schema funcțională extinsă propusă aici pune în evidență tocmai mecanismele prin care condițiile exterioare produc schimbări în comportamentul sistemelor.

Schema funcțională extinsă oferă în același timp posibilitatea estimării *completitudinii* unei explicații sociologice. O explicație strict funcțională, care ia în considerare doar dinamica internă a sistemelor sociale, este puțin productivă. Ea trebuie completată cu stabilirea modului în care respectivul sistem este determinat de mediul său de existență, deci cauzal. Din acest punct de vedere este necesar să fie luate în considerare două mari categorii de factori: factorii care determină cerințele funcționale ale sistemului și factorii care determină posibilul său acțional.

Capitolul 5 | ANALIZA EFICIENȚEI

În modelele clasice ale analizei funcționale (Malinowski, Radcliffe-Brown, Parsons și chiar Merton), funcția este definită doar calitativ, drept *contribuția* unui fenomen social oarecare la satisfacerea unei cerințe funcționale sau, mai general, ca totalitate a consecințelor acestuia pentru funcționarea unui sistem. Analizele funcționale se rezumă, de regulă, la a demonstra că un element oarecare al vieții sociale contribuie la buna funcționare a sistemului din care face parte: crește solidaritatea socială, facilitează tranziția de la statutul de copil la cel de matur, relaxează tensiunile și conflictele interpersonale. Mărimea acestei contribuții, deci aspectul *cantitativ*, a fost în mare măsură ignorat până nu de mult. Atât timp cât intenția analizei funcționale era strict explicativă, mărimea contribuției unui fenomen social oarecare nu era un lucru important. În fața unui fenomen de explicat, sociologul se mulțumea să identifice funcția pe care acesta o îndeplinește și care explică de ce respectivul fenomen a fost constituit, selectat și menținut. În măsura în care însă analiza sociologică și-a lărgit interesul spre investigarea *alternativelor funcționale*, problema a devenit vitală. Pentru o cerință funcțională există de cele mai multe ori mai multe soluții posibile alternative. Aceste soluții sunt echivalente funcțional, însă doar *calitativ*, în sensul că îndeplinesc aceeași funcție, dar nu și *cantitativ*. Alternativele funcționale satisfac în grade diferite cerința funcțională în raport cu care ele sunt calitativ echivalente.

Sociologia a început să fie pusă tot mai frecvent în fața necesității de a analiza mărimea contribuției funcționale a diferitelor elemente. Acestui aspect îi este dedicat capitolul de față.

Multă vreme sociologia, lucru valabil și pentru celelalte științe sociale, a evitat ideea de *alternativă*. Filosofia istoriei a început să cocheteze, destul de timid de altfel, cu conceptul de *alternativă istorică*, definit ca un curs de evenimente care ar fi putut (sau ar putea) să se întâmple, dar nu s-au întâmplat (Zamfir, 1981). Cât timp procesul social era predominant spontan, problema alternativelor se punea mai mult teoretic. Dezvoltarea spontană a societății nu se caracterizează prin examinarea, la nivelul colectivității, a alternativelor posibile în vederea alegerii uneia dintre ele. Soluțiile se impun oarecum de la sine, fie pentru că sunt singurele care au putut fi imaginate, fie pentru că reprezintă efectul unui șir de evenimente mai mult sau mai puțin întâmplătoare. Să luăm cazul „alegerii” creștinismului ca religie universală de către o largă populație din perimetrul Imperiului Roman. Alegerea nu a fost făcută neapărat pentru că creștinismul ar fi reprezentat efectiv o soluție mai bună decât religiile care îi erau pe atunci concurente (lucru care, de fapt, ar trebui demonstrat). Mai degrabă putem considera că un lung șir de factori exteriori doctrinei propriu-zise au dus, în timp, la creșterea influenței creștinismului în detrimentul altor curente religioase și

apoi (sau, mai bine zis, pe parcurs) acesta a fost dezvoltat în direcția în care societatea acelei vremi avea nevoie.

În măsura în care însă dinamica socială devine tot mai *conștientă*, soluțiile alternative sunt mai sistematic investigate, selectarea uneia sau alteia tinzând să devină obiectul unei decizii colective. Pentru aceasta, determinarea diferențelor cantitative între soluțiile alternative devine o problemă crucială. Sociologia însăși tinde să devină tot mai mult, dintr-o disciplină explicativă, o disciplină constructivă, o „inginerie socială”. În această calitate, ea nu se mai poate mulțumi cu constatarea că o soluție oarecare „funcționează”, contribuie la satisfacerea unei cerințe funcționale, realizează o anumită funcție. Ea trebuie să formuleze cât mai multe soluții alternative, să le evalueze cantitativ funcționalitatea și să o selecteze pe cea mai bună dintre ele.

Pentru a desemna măsura sau gradul funcționării unui element (soluții) există în diferite discipline (economie, inginerie), dar și în limbajul comun mai mulți termeni : eficacitate, eficiență, cost, beneficiu. Fiecare disciplină i-a dezvoltat în contextul său specific. Datorită preocupărilor recente ale sociologiei pentru acest aspect, nu există încă aici opțiuni conceptuale suficient de cristalizate. Definirea acestor concepte propusă aici trebuie luată, în consecință, mai mult ca o opțiune personală care s-ar putea să nu coincidă cu cea care se va cristaliza prin evoluția preocupărilor.

Eficacitatea

Eficacitatea unui element sau sistem poate fi definită drept gradul în care acesta îndeplinește o funcție, satisface o cerință funcțională specificată. Eficacitatea poate fi *pozitivă* în măsura în care satisface, într-un anumit grad, respectiva cerință funcțională ; *nulă* – nu are nici un efect asupra acesteia sau *negativă* – agravează deficiența, nesatisfacerea respectivei cerințe funcționale. Dincolo de aceste trei mari tipuri de eficacitate, este însă necesar să distingem *gradele* eficacității. Eficacitatea pozitivă poate fi *maximă* – satisface integral cerința funcțională în cauză – sau, deși pozitivă, *submaximală* – o satisface într-o măsură care poate varia între maxim și zero. Reluând exemplul dat într-un capitol anterior în legătură cu funcția, putem estima că o școală de corecție poate avea o eficacitate maximă în condițiile în care integrează social complet copiii delincvenți de a căror educație s-a ocupat ; ea poate avea o eficacitate pozitivă semnificativă, deși submaximală (proporția recidivelor este mai mică decât în cazul în care copiii delincvenți ar fi fost lăsați în mediul lor social natural) ; nulă, în cazul în care proporția delincvenților este aproximativ egală cu cea a grupului martor de copii delincvenți neîncadrați într-o școală de corecție ; în fine, poate fi negativă, dacă absolenții școlii de corecție ar recidiva mai frecvent decât cei din grupul martor.

Ne putem astfel întreba în ce măsură învățământul primar reușește să transmită capacitatea de a citi (cerința funcțională). În acest caz, ne putem aștepta ca școala

să aibă o eficacitate totală: toți absolvenții celor patru clase primare pot să citească în mod curent. Dar care este eficacitatea învățământului primar în formarea conștiinței ecologice? În această privință, ar putea fi destul de scăzută încă. În ceea ce privește însă eficacitatea învățământului actual referitor la creșterea prestigiului social al profesiilor nonintelectuale, o cercetare ar putea scoate eventual în evidență valori negative: el ar putea acredita ideea că reușita personală, legată de cea școlară, este încununată de o profesie intelectuală; dimpotrivă, profesiile nonintelectuale sunt asociate cu o selecție școlară negativă, fiind rezervate pentru cei care nu au capacități intelectuale suficient de ridicate sau prezintă defecte de personalitate.

Dar tratamentul actual al bolilor psihice, cât de eficace este el? Că nu are o eficacitate maximă, este clar. Mulți bolnavi psihici nu pot fi recuperați total, nici măcar parțial. Există chiar unele puncte de vedere conform cărora eficacitatea sa este doar aparentă. E adevărat că, după tratament, unii bolnavi se însănătoșesc. Întrebarea este însă dacă acest lucru se datorează tratamentului propriu-zis sau forțelor naturale de refacere ale organismului?

Analiza eficacității trebuie să țină seama, totodată, de faptul că un element oarecare are o mulțime de consecințe funcționale pentru sistemul din care face parte, cât și pentru alte sisteme învecinate, pentru societatea globală. Este ceea ce Merton desemna prin termenul de „fascicul de consecințe funcționale”. După ce a fost analizată semnificația funcțională a unui element pentru diferitele cerințe funcționale, este necesar, în consecință, să se estimeze *beneficiul funcțional total* al colectivității în legătură cu respectivul element, *eficacitatea sa globală*. O întreprindere are o mulțime de consecințe funcționale pentru colectivitate, începând cu produsele pe care le furnizează și cu beneficiile economice pe care le oferă colectivității (funcțiile sale finale) și sfârșind cu efectele activității sale asupra mediului natural și urbanistic, asupra stării de sănătate a personalului său muncitor, a satisfacției cu munca a acestuia, a veniturilor economice pe care le pune la dispoziție membrilor săi etc.

După cum se poate observa, analizele de eficacitate au o structură similară cu analizele cauzale, ele pornind însă de la fenomenele cauză (soluțiile alternative) și căutând să identifice efectele (diferitele tipuri de performanțe, consecințele funcționale ale respectivelor alternative).

Analiza eficacității ridică pentru sociologie, în prezent, o mulțime de dificultăți. În principal, ele sunt următoarele;

- *Determinarea cantitativă a funcțiilor.* Cele mai multe studii se mărginesc să demonstreze teoretic că un element oarecare are o anumită funcție, satisface o anumită cerință funcțională. Uneori se determină chiar empiric că el aduce o contribuție semnificativă la satisfacerea respectivei cerințe funcționale, fără a se putea măsura cât de mare este această contribuție. La multe întrebări vitale teoretic și practic, răspunsurile nu pot fi decât destul de vagi: Care este contribuția școlii la formarea morală, intelectuală, cetățenească, profesională a tinerilor? În ce măsură un sistem sau altul de remunerare a muncii contribuie

la creșterea sau, dimpotrivă, la scăderea responsabilității în muncă, la interiorizarea intereselor generale sau, mai degrabă, accentuează centrarea pe interesele personale, susține performanțele calitative, stimulează inițiativa și creativitatea? Care este beneficiul funcțional total al unui sistem de promovare în muncă? În ce măsură stimulează performanțele profesionale? În ce măsură generează tensiuni și conflicte? S-ar putea chiar să fim șocați de afirmații ca aceea a lui William Gorham că nu avem încă argumente solide să credem că persoanele care primesc îngrijire medicală regulată sunt, din această cauză, mai sănătoase decât persoanele care nu beneficiază de aceasta (Drew, 1969). Este incontestabil, remarcă el, că persoanele care primesc mai multă îngrijire medicală sunt mai sănătoase decât cele care primesc mai puțină. O asemenea constatare nu reprezintă însă un test al eficienței îngrijirii medicale. Alte cauze pot fi responsabile de o asemenea diferențiere. Astfel, în societățile occidentale la care se referă aceste cercetări, persoanele care primesc o îngrijire medicală mai sistematică și mai substanțială fac parte totodată din clasele mai bogate. Din acest motiv, nu este clar dacă diferențele înregistrate în starea de sănătate se datorează îngrijirii medicale propriu-zise sau mai degrabă diferențelor de condiții și mod de viață dintre cei bogați și cei săraci.

- *Separarea consecințelor funcționale ale diferitelor elemente ale sistemelor sociale.* Aceeași cerință funcțională este satisfăcută de o mulțime de elemente. Cunoștințele pe care le posedă copiii provin nu numai de la școală, dar și din mass-media, din familie, din lecturi particulare. Motivația performanțelor în muncă este determinată de atmosfera grupului de muncă, de stilul de conducere al șefului direct, de organizarea întreprinderii, de organizarea societății globale, de orientările și caracteristicile personale.
- *Listarea tuturor consecințelor funcționale ale unui element, atât a celor finale, cât și a celor laterale, a celor directe, cât și a celor indirecte.* De regulă, analizele se mărginesc la evidențierea funcțiilor finale, a celor mai directe și mai vizibile consecințe funcționale. În ultimul timp, au început să se dezvolte pentru unele procese sociale mai importante preocupări sistematice de a lista cât mai exhaustiv posibil variantele consecințelor funcționale. Este cazul tehnologiei: *studiile de impact* (sau cum mai sunt ele denumite – *studii de evaluare a tehnologiilor*) au drept scop identificarea consecințelor complexe și multiple pe care le are difuzarea unei tehnologii într-un mediu social (Sandi *et al.*, 1986).
- *Însumarea consecințelor funcționale.* Presupunând că avem o listă suficient de completă a consecințelor funcționale ale unui element, fiecare determinată cantitativ, rămâne încă de soluționat calcularea beneficiului funcțional total. Un asemenea calcul ar presupune existența unei *unități generale* de măsură a funcționalității în care să convertim variatele tipuri de consecințe funcționale. Deocamdată nu dispunem de o asemenea unitate generală și nici nu ne putem imagina cum ar putea arăta ea.

Unele încercări de acest tip există. Strategia curent utilizată pentru a realiza o asemenea unificare constă în încercarea de a se formula unități de măsură a eficacității care, deși nu sunt generale, cuprind un număr suficient de mare de tipuri de consecințe.

Philip H. Mirvis și Edward E. Lawler III (1977) au încercat să determine empiric variatele consecințe ale satisfacției muncii în termeni de eficiență economică a întreprinderii. În fapt, de câteva decenii există o îndelungată dispută teoretică, încă nedecisă empiric în mod satisfăcător, asupra întrebării dacă satisfacția muncii este sau nu o sursă a performanței în muncă. Pentru a răspunde la o asemenea întrebare, autorii au făcut următoarele operații : a) au realizat o *listă de consecințe* posibile ale satisfacției muncii : performanțe cantitative, performanțe calitative, absentism, fluctuație ; b) au estimat efectul în bani al acestor consecințe (cât costă, de exemplu, organizația plecarea/angajarea unei persoane) ; c) au determinat empiric relația dintre variația satisfacției muncii și fiecare dintre consecințele posibile luate în considerare. Ca rezultat al acestei analize, autorii au putut calcula cu destulă precizie efectul variației satisfacției în muncă, pe un eșantion de 160 de funcționari de bancă, asupra eficienței economice a respectivei organizații. Astfel, variația satisfacției în muncă cu 0,5 unități de dispersie standard echivalează în cazul celor 160 de funcționari cu o creștere, respectiv o scădere a eficienței economice într-un an cu 17.664 dolari. Investigații de acest fel sunt încă puține. Unitatea comună de măsură a tuturor consecințelor funcționale ale satisfacției în muncă utilizată – banul, plusul de eficiență economică – este parțială. Într-o asemenea unitate nu putem să exprimăm efectul variației satisfacției în muncă asupra calității vieții persoanelor în cauză, asupra familiei lor, asupra colectivității din care ele fac parte. Și nici măcar câștigurile sau pierderile economice pe termen lung ale organizației în cauză nu pot fi estimate. Este deci un caz de construire a unei *unități de evaluare parțială* a consecințelor funcționale.

Estimarea beneficiului funcțional total al unei soluții începe să devină o problemă practică critică. Tot mai adesea, colectivitățile se află în situații de alegere între mai multe soluții, opțiunea putând fi luată doar pe baza însumării variatelor consecințe funcționale ale acestora, a beneficiului funcțional total asociat cu fiecare dintre ele. Cele mai multe asemenea analize, care se practică deja, nu aspiră la utilizarea unei *unități funcționale generale*, ci se limitează la listarea câtorva dintre cele mai importante tipuri de consecințe funcționale, încercând să compare variatele soluții pentru fiecare dintre aceste criterii. Și, cel mai adesea, se iau în considerare doar două tipuri de soluții alternative. Alegerea ultimă este lăsată să fie realizată de către decidenții aparținând sistemelor sociale în cauză, pe baza estimării diferitelor avantaje și dezavantaje, în funcție de preferințele lor, fără a se indica un beneficiu total, calculat într-o unitate actuală.

Asemenea analize de eficacitate pun o problemă cu totul specială. Sistemele sociale reale sunt adesea în situația de a alege între mai multe alternative. Ne putem întreba, cum procedează ele în asemenea situații ? Fac ele, în vederea unei asemenea alegeri, un calcul de eficacitate, o însumare a beneficiilor funcționale totale ? Herbert A. Simon (1957b), autorul unei celebre teorii a raționalității

sociale, argumentează că nu acesta este cazul. De regulă, alegerea realizată de sistemele practice se face pe baza unei comparări nestructurate între diferitele avantaje și dezavantaje ale soluțiilor alternative, și nu a unui calcul sintetic de eficacitate. De cele mai multe ori, aş adăuga, comparația se face între o alternativă practică, în legătură cu care s-a acumulat deja destul de multă insatisfacție, și o alternativă nouă, care trebuie să probeze că, pe de o parte, este viabilă, iar pe de altă parte, este superioară în ceea ce privește o serie de consecințe funcționale considerate importante. Este cazul comparării sistemului tradițional de asigurare a disciplinei în muncă, fundat nu numai pe recompensă, ci și pe pedepse, cu un nou sistem nonpunitiv : „disciplina fără pedeapsă” (Campbell, Fleming și Grote, 1985). Evaluarea celor două metode de a asigura disciplina în muncă se face prin compararea a două grupuri de întreprinderi, unul caracterizat prin utilizarea mijloacelor tradiționale, iar celălalt prin utilizarea noului tip de metodă, la diferite tipuri de performanță : fluctuație, absentism, concedii de boală, conflicte de muncă, numărul de desfaceri ale contractului de muncă, atitudine față de muncă, față de întreprindere etc.

Compararea secvențială, nestructurată a diferitelor tipuri de performanță nu este totdeauna relevantă pentru a determina care dintre alternativele luate în considerare este mai bună, mai eficace din punct de vedere funcțional. Este evident că doar într-un număr limitat de situații o alternativă are performanțe superioare în toate privințele. Atunci când fiecare alternativă prezintă atât avantaje, cât și dezavantaje, situație probabil mult mai curentă, este necesar un mecanism mai complex de evaluare, bazat pe însumarea tuturor tipurilor de consecințe funcționale. Strategiile politice, între care tot mai frecvent colectivitățile trebuie să aleagă în mod conștient, prezintă consecințe distincte în cele mai diferite sfere : economice (bunăstare, ocuparea forței de muncă, venituri, posibilități de acumulare), ecologice (mediu curat, sănătos, estetic), sociale (coeziune socială, participare, cooperare), calitate a vieții (consum personal, activități umane interesante care oferă oportunități de manifestare și dezvoltare a persoanei, armonie, echilibru, sens, securitate). În societatea actuală, o strategie politică nu mai poate fi considerată a fi bună doar pentru că, economic, are efecte pozitive. Unele cercetări indică faptul că sunt multe cazuri în care sistemele reale (persoane sau sisteme sociale) fac în mod efectiv, în procesul alegerii, calcule complexe de eficacitate, la nivelul și cu instrumentele cunoașterii lor comune, practice și, de aici, o metodologie specifică utilizată tot mai mult în sociologie în investigarea problemelor de eficacitate : în loc de a face un calcul al beneficiului funcțional total pe baza unei analize integral științifice, deocamdată imposibil de realizat în cele mai multe cazuri, se utilizează într-un mod sistematic și educat capacitatea naturală de estimare a eficacității pe care actorii reali nu o au. Dacă oamenii fac în mod curent estimări ale beneficiului funcțional global, *procesele prin care ei realizează asemenea operații pot fi explicate, amplificate, corectate, într-un cuvânt educate*. Această abordare este posibilă, desigur, doar atunci când alternativele care urmează a fi evaluate există efectiv în practică, oamenii putând avea experiența naturală a lor. Metoda devine impracticabilă atunci când este vorba de a estima alternative posibile, nepractice.

Există multe metode de a utiliza sistematic capacitățile naturale ale intuiției umane. Una dintre cele mai cunoscute este *metoda Delphi*. Pentru exemplificare voi utiliza o analiză asupra calității vieții care folosește o asemenea metodologie pentru a reface complet un calcul de beneficiu funcțional (Dalkey, Rourke, Snyder, 1970). Problema investigată este calitatea diferitelor stiluri de viață. Persoana se află mereu în fața opțiunii între diferite stiluri, moduri de viață. Ea le evaluează după diferitele criterii și, pe această bază, alege unul sau altul. Pentru a determina valoarea diferitelor stiluri de viață (beneficiul funcțional total), sunt necesare următoarele operații : a) formularea cu claritate a stilurilor alternative de viață ; b) determinarea setului de criterii de evaluare (cerințe funcționale, necesități, moduri în care un stil de viață afectează viața umană) ; c) ponderea acestora în funcție de importanță ; d) estimarea consecințelor funcționale ale fiecărui stil de viață în raport cu aceste criterii, cerințe funcționale ; e) calculul valorii, al beneficiului funcțional al fiecărui stil de viață în parte. Autorii au încercat să refacă acest proces complex de decizie cu ajutorul metodei Delphi. Un număr oarecare de persoane au fost solicitate să indice *criteriile* după care evaluează diferitele stiluri de viață. Pe această bază a fost realizată o *listă* de criterii generale : tipurile de consecințe funcționale – venituri economice, securitate, varietatea experiențelor de viață, stimulare intelectuală, mediul uman suportiv etc. Apoi, prin aceeași tehnică, a fost determinată importanța (ierarhizarea) fiecărui criteriu. În fine, fiecare dintre stilurile formulate a fost estimat în ceea ce privește măsura în care afectează respectivele criterii. Pe această bază s-a calculat beneficiul funcțional al fiecărui stil de viață, prin însumarea contribuției aduse la satisfacerea respectivelor criterii, ponderată cu importanța criteriilor. A rezultat, astfel, o ierarhizare a stilurilor de viață în cauză. Ceea ce este interesant în această analiză este faptul că evaluarea globală, intuitivă a respectivelor stiluri de viață de către un *alt grup* de persoane a dat rezultate convergente cu acest „calcul” al beneficiului funcțional total. Înseamnă deci că, în mod natural, atunci când evaluăm diferitele soluții de viață, cel puțin în unele cazuri, luăm decizii raționale, în sensul că facem calcule de eficacitate. Aceasta nu înseamnă că aceste calcule sunt și corecte în mod necesar. Utilizând însă capacitatea „naturală” de cunoaștere de care dispunem și mecanismele de raționare, educându-le, corectându-le și amplificându-le, putem să realizăm calcule de beneficiu funcțional din ce în ce mai bine, chiar în condițiile în care metodele riguroase ne lipsesc.

Costul

În evaluarea funcționării unui element trebuie să luăm în considerare, pe lângă *eficacitatea* sa, și *mijloacele*, *resursele* pe care le consumăm : mijloace economice, energie, materii prime, timp etc. Pentru a desemna cantitatea de mijloace pe care le consumă un element pentru funcționarea sa se utilizează, de regulă, conceptul de *cost*. S-ar putea crede că utilizarea conceptului de cost în analiza sociologică este mai mult metaforică, un împrumut artificial din economie. După

părerea mea, utilizarea acestui concept este justificată pentru orice activitate social-umană. El se referă la o problemă generală clară : variatele sisteme sociale utilizează pentru funcționare o serie de mijloace, de resurse, dintre care unele sunt strict specifice, dar cea mai mare parte a lor sunt nespecifice, reprezentând resurse pentru funcționarea și a altor sisteme. Ideea de cost, în accepția sa cea mai generală, se referă deci la toate situațiile în care două sau mai multe sisteme utilizează același tip de resurse, intrând, în consecință, în competiție pentru obținerea lor. Resursele sistemelor sociale pot fi foarte diverse : resurse financiare (bani), materii prime, energie, forță de muncă, timp, cunoștințe, capacități și aptitudini. În orice societate există două mari probleme în ceea ce privește organizarea. Prima se referă la eficacitate : colectivitatea trebuie să-și imagineze activități care să realizeze maximum posibil de performanțe funcționale. Cea de a doua problemă se referă la costuri : trebuie imaginate activitățile ce utilizează cât mai puține resurse, pentru a nu se afecta, printr-un consum excesiv, celelalte activități ce au și ele nevoie de resursele respective. Această din urmă problemă se referă deci la împărțirea resurselor disponibile între diferitele sisteme și subsisteme. Este o problemă de economicitate, în sensul cel mai general al acestui termen : atitudine judicioasă față de resurse, eliminarea risipei, valorificarea cât mai eficientă a resurselor disponibile.

Am putea deci defini *costul unui sistem drept cantitatea de resurse (mijloace) consumate de către acesta*. Cu cât resursele de un anumit tip sunt mai rare sau mai solicitate, cu atât costul respectivului sistem devine o condiție restrictivă mai importantă. Un element (sistem) poate fi foarte eficace, dar dacă el consumă o mare cantitate de resurse care sunt solicitate și de alte elemente (sisteme), poate să nu fie selectat. Costul funcționării unui element reprezintă deci o condiție restrictivă în alegerea sa.

Costurile sunt de mai multe tipuri, în funcție de felul resurselor consumate și de gradul lor de solicitare. Să distingem mai întâi resurse *abundente* și resurse *rare*. Unele resurse sunt mai abundente decât necesitățile existente și, în consecință, sunt neproblematic. Aerul este încă un mijloc nelimitat al vieții, pe care fiecare persoană îl găsește neproblematic, dar din cauza poluării el începe să devină problematic. Aerul curat nu mai poate fi găsit oriunde. Pădurile au fost până la un moment dat o resursă nelimitată și nedisputată. Alte resurse sunt rare fie în mod absolut, fie relativ, fiind solicitate de multe sisteme, motiv pentru care obținerea lor devine problematică.

Este necesar să distingem, în al doilea rând, resursele în funcție de *gradul lor de generalitate*. Anumite resurse sunt utilizate doar de unele sisteme (materiile prime, de exemplu). Altele sunt solicitate de o mulțime sau chiar de toate sistemele care compun o societate : resurse financiare, timp și energie umană. Munții sunt o resursă pentru multiple activități : turism, recreere, păstorit, silvicultură, vânat, minerit. Timpul este o resursă mult mai generală : pentru activitățile de producție (fondul de timp de muncă de care dispune o colectivitate), pentru recreere și dezvoltare personală (timpul liber). Timpul liber, partea rămasă din

timpul de care dispune o persoană după ce s-a scăzut timpul de muncă și timpul necesar refacerii fiziologice, este o resursă pentru activități variate : educație a copiilor, distracție, sport, dezvoltare culturală, participare la activități sociale. Dacă unele activități de timp liber devin consumatoare excesive de timp în raport cu alte solicitări, acesta este un motiv pentru restrângerea lor. Devin excesiv de costisitoare. Este necesar deci să distingem pentru fiecare tip de resursă sistemele care o solicită și raportul dintre cantitatea ei și nivelul de solicitare de către aceste sisteme.

În al treilea rând, trebuie distinse *costurile economice* și *costurile noneconomice*. Cele mai multe resurse sociale sunt distribuite prin intermediul sistemului economic. Ele sunt asociate cu o anumită valoare, exprimată în bani, și sunt distribuite sistemelor solicitante prin vânzare și cumpărare : materii prime, energie, timp de muncă. Pentru obținerea lor, sistemele au nevoie de o resursă mai generală – banul. Cu mijloacele financiare se pot procura cele mai multe dintre resursele necesare. Banul trebuie considerat unul dintre cele mai generale mijloace de distribuire a resurselor rare. A existat tendința în societățile bazate pe producția de mărfuri de a se generaliza mecanismele economice de distribuire a resurselor. Există însă mereu resurse care se distribuie prin alte mecanisme decât cele economice, motiv pentru care le denumim resurse noneconomice. Timpul liber este distribuit, în mare măsură, între diferitele activități, nu după criterii economice. Bogățiile naționale, datorită necesității protejării lor, devin parțial o resursă non-economică. Sistemul ecologic, natura, devine și el o resursă noneconomică, nefiind „distribuit” între diferite activități prin mijloace economice. Resursele noneconomice se distribuie prin mecanisme sociale, politice, morale, personale. O pădure nu mai este „obținută” pentru a fi utilizată de către subsistemul care plătește mai mult. În acest caz, ea ar fi cu siguranță acaparată de o întreprindere care ar consuma-o ca materie primă sau sursă de energie. Destinația sa va fi decisă printr-un proces social și politic, în funcție de interesele globale ale colectivității.

Este, de asemenea, important să distingem între *costurile directe* și *costurile indirecte*. Distincția este foarte clară la nivelul costurilor economice. Costurile directe se referă la consumul direct de resurse de către un sistem pentru asigurarea funcționării sale. Pentru a produce, o întreprindere trebuie să cumpere materii prime, energie, utilaje, să plătească personalul său muncitor. La aceste costuri economice directe ale producției se referă categoria de *preț de cost*. În ultimul timp au început să fie luate tot mai mult în considerare și *costurile economice indirecte sau sociale*. Acestea sunt și ele cheltuieli economice implicate în funcționarea respectivului sistem, dar nesuportate de acesta, ci de colectivitate sau de alte sisteme. O întreprindere, de exemplu, poate polua mediul. Colectivitatea, și nu întreprinderea, cel mai adesea, consumă o parte din resursele sale economice pentru a anula acele efecte poluante. Influența negativă a unei activități productive asupra stării de sănătate a personalului muncitor este contracarată prin asistență sanitară plătită de colectivitate sau de persoana în cauză. Există încercări

de a se transforma costurile economice indirecte în costuri economice directe, prin obligarea întreprinderilor de a suporta economic activitățile de contracarare a consecințelor negative. Întreprinderile, de exemplu, pot fi obligate să suporte activitățile de depoluare pe care funcționarea lor le-a făcut necesare. Este însă evident că mereu vor rămâne o serie de costuri indirecte pe care colectivitatea sau alte sisteme le vor suporta.

O altă metodă de a limita costurile indirecte o reprezintă impunerea unor *restricții* referitoare la consecințele negative ale activității diferitelor sisteme, a căror recuperare ar reveni colectivității : controlul poluării, al riscurilor de accidente, de îmbolnăvire etc. Costurile indirecte sunt nu numai economice, ci și noneconomice. O parte din poluare este contracarată prin mobilizarea unor resurse economice și tehnologice ; o altă parte însă rămâne necontracarată, ea afectând resursele altor sisteme : degradează solul (resursa esențială a agriculturii), distruge viața în ape, degradează în general mediul ca sursă complexă a vieții umane. Activitatea unei întreprinderi absoarbe cea mai mare parte a timpului și energiei personalului său, afectând astfel celelalte sfere ale vieții acestuia (viața de familie, viața personală) care au, de asemenea, nevoie de timp și energie. Costurile indirecte se referă atât la *consumarea* unor resurse necesare altor activități (resurse financiare, timp, cunoștințe, resurse naturale), cât și la *degradarea* resurselor celorlalte sisteme (natură, sănătatea persoanelor). În limbajul comun, de altfel, ideea de cost include nu numai resursele consumate, ci și *sacrificiile*, pierderile, consecințele negative ale unei soluții oarecare. Ea cuprinde deci și ceea ce „pierde” un sistem prin adoptarea unei soluții oarecare. Un stil de conducere incompetent și abuziv dintr-o întreprindere *costă* respectiva unitate nu numai prin performanțele economice slabe, dar și prin mulțimea de consecințe negative pe care le are : afectează negativ satisfacția muncii, generează tensiuni interpersonale, surse generale de insatisfacție, distruge simțul participării și al responsabilității. Acestea sunt resurse atât ale întreprinderii (resursele umane), cât și ale altor sisteme (politic, financiar etc.). În acest sens, multe dintre consecințele funcționale laterale negative ale unui element sunt incluse în costurile acestuia : reducerea timpului liber, urâtirea mediului natural, încălcarea demnității, unilateralizarea vieții, inducerea de tensiuni și conflicte.

În vederea perfecționării organizării sociale, problema costurilor devine tot mai importantă. Creșterea în complexitate a vieții sociale sporește cerințele de resurse atât economice, cât și noneconomice. Pentru sociologie este important de determinat tipul de resurse necesare diferitelor sisteme, gradul lor de raritate/abundență, de solicitare. Interdependența activităților sociale se manifestă nu numai prin influențele directe ale unora asupra altora, ci și prin competiția lor pentru resursele comune, prin degradarea resurselor celorlalte sisteme sau prin generarea de noi resurse. Ideea de cost pune deci în evidență un aspect distinct de cel al eficacității funcționale care trebuie adăugat la acesta din urmă.

Eficiența

Eficiența este un al treilea concept tot mai mult utilizat în sociologie pentru a estima gradul de adecvare a unui element sau sistem. El a fost elaborat pe larg în tehnologie și economie, dar îl găsim utilizat, de asemenea, și în limbajul comun referitor la orice activitate umană (Katz și Kahn, 1966 ; Zamfir, 1977 ; Mureșan, 1984). În tehnologie, conceptul de eficiență se referă la gradul de utilizare de către un sistem a energiei de care dispune : raportul dintre energia produsă și energia utilizată. Daniel Katz și Robert L. Kahn (1966) îl propun pentru analiză sistemelor sociale tocmai în acest sens. În concepția lor, eficiența este *randamentul* cu care o organizație convertește *input*-ul în *output*, cantitatea de energie consumată efectiv sau risipită în procesul de producție. În această accepție, eficiența apare ca un element component al conceptului mai general de eficacitate. O condiție a eficacității este ca activitatea respectivă să realizeze nu numai funcția sa cât mai bine, dar să asigure, totodată, și un randament energetic cât mai bun. În economie, eficiența se definește ca un raport valoric : raportul dintre valoarea mijloacelor consumate și valoarea produselor realizate. În limbajul comun, găsim o definire mult mai generală a conceptului de eficiență : realizarea unui scop cu consumul cel mai mic de resurse, de efort. O gospodină este eficientă atunci când realizează (cât mai bine, evident) treburile gospodăriei, într-un timp și cu un efort cât mai mic. Un muncitor este eficient când lucrează bine și repede. Pentru sociologie, acest ultim sens din limbajul comun mi se pare cel mai potrivit. În consecință, prin *eficiență* voi înțelege raportul dintre *eficacitate* și *cost*.

$$\text{EFICIENȚĂ} = \text{EFICACITATE} / \text{COST}$$

Eficiența este deci direct proporțională cu eficacitatea unui element sau a unui sistem și invers proporțională cu costul funcționării acestuia. Conceptul de energie utilizat în tehnică, dincolo de semnificația sa strict fizică, devine o metaforă neoperațională pentru sistemele sociale. Valoarea economică reprezintă pentru economie singura resursă a activităților economice. Ea este însă pentru activitățile sociale doar una dintre resurse. Sociologia trebuie deci să utilizeze un concept mai general, cel de *resurse*, care poate varia de la sistem la sistem și pe care trebuie să-l raporteze la efectul social al activității. Conceptul de eficiență, în sensul definit aici, este unul sintetic. El face sinteza între cele două aspecte fundamentale ale funcționării unui element : totalitatea consecințelor sale funcționale, pe de o parte, și resursele consumate, pe de alta.

În ultimele decenii s-au încercat analize de eficiență și dincolo de sfera proceselor economice propriu-zise. Ele pot fi găsite și sub denumirea de *analiză cost-beneficiu* sau *analiză eficacitate-cost*. Cele mai frecvente aplicații le putem găsi în analiza programelor militare, urbanistice, medicale, educaționale. Dificultățile și problemele ridicate de analizele de eficiență socială pot fi ușor imaginate

pornind de la cumularea dificultăților amintite în legătură cu eficacitatea și costul. Nu voi mai intra în analiza acestora, cititorul interesat putându-le găsi în alte lucrări (Zamfir, 1977). Pentru ilustrare voi cita două exemple de analiză de eficiență care sugerează stadiul încă primitiv al acestora, dar și direcțiile probabile de dezvoltare.

Allan Johnson (1978) încearcă o analiză de eficiență cu privire la diferitele activități productive ale unei colectivități de indieni din Amazonul peruvian. Criteriul de eficiență ales de antropologul american este raportul dintre beneficiul energetic al fiecărei activități de producție (caloriile produse) și numărul de calorii consumate în procesul de producție (costul). Eficiența energetică a diferitelor strategii de producere a hranei adoptate de colectivitatea respectivă este foarte variată : culesul produselor sălbatice oferite de pădure – 0,8 calorii obținute pentru o calorie consumată (0,8/1) ; pescuitul pe malul râului – 2/1 ; creșterea păsărilor – 9,3/1 ; cultivarea porumbului – 45,4/1. În momentul în care era întreprinsă cercetarea, colectivitatea respectivă se afla în procesul trecerii de la un mod de producție bazat pe vânătoare, pescuit și cules la un altul bazat pe creșterea păsărilor și agricultură. Johnson estimează că explicația acestei tranziții trebuie căutată tocmai în această diferență de eficiență a tehnicilor de obținere a hranei. Interesant este însă și faptul că, deși activitatea de culegere după criterii strict energetice pare a fi ineficientă, ea continua să reprezinte aproximativ 15% din totalul activităților de producție. Cum se poate explica persistența unei asemenea activități ineficiente ? Antropologul american consideră că acesta este un caz evident de necesitate de lărgire a analizei eficienței în sensul considerării unei eficiențe sociale mai generale. Astfel, activitatea de cules oferă pe lângă aportul strict energetic o serie de alte beneficii colectivității : oferă o mai largă varietate de hrană, la care se adaugă oportunități de a obține continuu informații despre mediul înconjurător, despre modificările care pot interveni aici, de detectare a eventualelor amenințări, cât și a noilor resurse naturale. Dacă adăugăm și aceste beneficii funcționale, desigur imposibil deocamdată de cuantificat, putem considera că și activitatea de cules este eficientă și ea se va menține alături de celelalte activități. În lucrarea lui Johnson găsim și alte analize de eficiență, mai mult calitative. De exemplu, producerea de tobe pentru activitățile artistico-ritualice, o activitate de mare importanță în respectiva colectivitate. Efortul de producere a tobelor (costul) este compensat de o serie de efecte pozitive (eficacitatea) : plăcerea petrecerilor și a întâlnirilor, la care toba reprezintă instrumentul muzical principal, creșterea solidarității sociale ca rezultat al respectivelor festivități, creșterea abilității de a coopera în muncă.

Cele mai complexe, dar și mai discutabile analize de eficiență le găsim însă sub denumirea de *analiză cost/beneficiu*, dezvoltată pentru analiza comparativă a diverselor programe sociale alternative. Câteva exemple de acest gen ni le oferă Elisabeth B. Drew (1969). Pe scurt, două dintre ele. Primul se referă la asistența medicală. Întrebarea a fost următoarea. Luându-se în considerare cinci tipuri de factori care afectează starea de sănătate – accidente de circulație, cancer, artrită, sifilis și tuberculoză – și un set de programe orientate spre controlul acestor factori,

care dintre acestea din urmă ar fi eficient de lansat, în condițiile în care resursele financiare sunt limitate și trebuie optat pentru unele sau altele? Au fost utilizate două criterii ale eficienței : *costul pentru o viață salvată* și *raportul cost/beneficiu economic*. Acesta din urmă a fost calculat în felul următor : beneficiile, definite sub forma veniturilor economice pe care respectiva persoană le-ar putea obține prin muncă dacă ar fi vindecată total sau parțial, împărțite la costul pe persoană al programului respectiv. Analizându-se câteva zeci de programe din cele cinci domenii, s-a putut determina eficiența lor diferită, evident, în limitele criteriilor luate în considerare, destul de fragile după cum remarcă înșiși autorii. Astfel, cele mai eficiente programe au părut cele referitoare la sporirea securității circulației (stimularea utilizării centurilor de siguranță, căști de motocicliști), urmate de tratamentul artritelor, cancerului uterin, prevenirea cancerului uterin, prevenirea cancerului de plămân, tratarea cancerului de sân, programe împotriva sifilisului și a tuberculozei.

Cea de a doua analiză de eficiență se referă la analiza programelor alternative experimentale de reabilitare vocațională. În aceste programe au fost antrenate persoane handicapate fizic sau mental care, din această cauză, se aflau în imposibilitatea de a munci. Eficiența programelor a fost calculată în termeni de dolari câștigați prin integrarea în muncă a respectivelor persoane raportați la un dolar cheltuit în cadrul respectivului program. Analiza a evidențiat astfel că programele experimentale au o eficiență net superioară (12-13 dolari câștigați de fiecare persoană pentru fiecare dolar cheltuit pentru pregătirea sa) în raport cu programele de reabilitare vocațională obișnuită (1,6 până la 2,9 dolari pentru un dolar cheltuit).

Analizele sociologice de eficacitate/cost/eficiență au obținut până în prezent rezultate destul de modeste. Și, deși e probabil ca nici în următorii ani să nu se petreacă în acest domeniu extrem de complex avansuri spectaculoase, dezvoltarea unor asemenea tipuri de analiză pare să fie vitală pentru progresul societății contemporane. Dezvoltarea cea mai probabilă va fi în sensul amplificării detectării variatelor consecințe funcționale (beneficiul funcțional), al determinării lor cantitative, a înțelegerii resurselor utilizate de către diferite activități și al mecanismelor de distribuire a lor între diferitele sisteme. Suntem încă departe de analize sociale de eficiență cantitativă. Este însă absolut necesar să ne îmbogățim imaginația sociologică cu înțelegerea, chiar calitativă și vagă, a funcționalității și costurilor soluțiilor sociale pentru care optăm.

Două modele de sistem : funcțional și structural

În analizele sociologice pot fi identificate două modele distincte de sistem : modelul funcțional și modelul structural. Dacă modelul funcțional privește sistemul ca un mod de organizare a unui complex de activități orientate spre realizarea unor funcții, finalități, modelul structural consideră sistemul ca un complex de interdependențe între elementele sale componente.

Modelul funcțional de sistem se referă la sistemele orientate finalist, evidențiind modul în care finalitățile modelează întreaga lor organizare. Cele mai multe dintre sistemele sociale prezintă o orientare finalistă : întreprinderea trebuie să producă în mod rentabil bunurile necesare profesional, cultural, moral, cetățenesc, știința să producă cunoștințe despre variatele domenii ale realității. Există însă și sisteme sociale care nu au o anumită finalitate. Despre aceasta va fi vorba în capitolul viitor.

În schema funcțională, accentul a căzut pe relația dintre element și sistemul din care face parte. Din această perspectivă pot fi explicate constituirea și menținerea unui fenomen social (element) ca răspuns la o anumită cerință funcțională, contribuția pe care el o aduce la funcționarea sistemului din care facem parte (funcția sa). Rămâne însă de explicat organizarea sistemului finalist ca atare, ca un ansamblu de elemente. O asemenea analiză este tot de tip funcțional. Organizarea, structura sistemului, este dedusă din logica finalității (finalităților) acestuia.

De regulă, la sistemele sociale pot fi desprinse două tipuri distincte de finalități sau funcții : *externe și interne*. *Finalitățile (funcțiile) externe* reprezintă contribuția funcțională pe care respectivul sistem trebuie să o aducă la funcționarea sistemului mai general din care face parte în calitate de subsistem (element). În exemplele de mai înainte, funcțiile externe sunt : oferirea de bunuri necesare și de beneficii economice, formarea tinerei generații, producerea de cunoștințe. Marea majoritate a sistemelor pe care le analizează sociologul (întreprinderea, familia, statul etc.) reprezintă în fapt *subsisteme* ale unor sisteme mai generale, având de îndeplinit în cadrul acestora funcții specificate. Realitatea socială prezintă imaginea unei complexe ierarhii de sisteme. De regulă, elementele din care este compus un sistem social nu reprezintă acte elementare, ci activități complexe, diferențiate structural și specializate funcțional. Chiar și societatea globală are o serie de funcții care, într-un sens particular, pot fi interpretate ca fiind externe : ea trebuie să asigure satisfacerea necesităților membrilor săi. Relația dintre societatea globală și individ va fi însă analizată pe larg în capitolul următor. Pe lângă funcțiile externe, există și *funcții interne*. Orice sistem, odată constituit, dezvoltă propriile sale cerințe funcționale – menținerea și dezvoltarea sa, integrarea părților, obținerea resurselor necesare funcționării sale etc. Funcțiile externe și interne devin finalități care guvernează întreaga organizare și dinamică a sistemului.

Primul pas deci în analiza sistemelor finaliste îl reprezintă identificarea finalităților externe și interne. Intervine aici un nou postulat al analizei funcționale : *postulatul completitudinii funcționale*. Conform acestui postulat, *un sistem orientat finalist tinde să se autoorganizeze, constituindu-și toate elementele de care funcționarea sa are nevoie, care răspund la toate cerințele sale funcționale*. Desigur, de multe ori, sistemele nu sunt funcțional complete. Incompletitudinea lor este însă datorată unor factori adversi. Odată eliminați, conform postulatului enunțat mai sus, sistemul va tinde să devină complet funcțional.

Pentru a fi realizate finalitățile unui sistem, acestea sunt descompuse în „subfinalități” a căror realizare este delegată diferitelor elemente (subsisteme) ale acestuia. Aceste „subfinalități” („subfuncții”) pot fi divizate mai departe, rezultând o organizare ierarhică a sistemului. În acest sens, analiza funcțională a sistemelor tinde să ajungă la ceea ce se poate numi o *organigramă funcțională*. Organigrama funcțională pornește de la formularea funcțiilor (finalităților) globale ale respectivului sistem (întreprindere, familie, universitate) și, de aici, sunt deduse subfuncțiile și subsistemele, sub-subfuncțiile și sub-subsistemele și așa mai departe. Organigrama funcțională oferă imaginea unui sistem ierarhizat funcțional (figura 6.1).

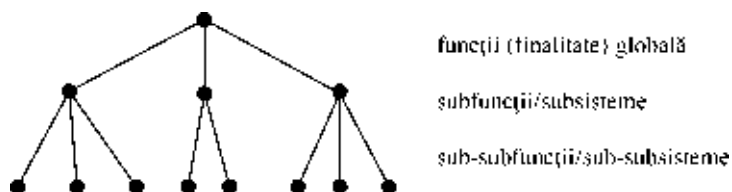

Figura 6.1. Organigrama funcțională a unui sistem

Organigrama unei întreprinderi este de acest tip. În ea sunt menționate toate subsistemele și sub-subsistemele, ca funcțiile pe care acestea le au de îndeplinit : secții, servicii, ateliere, formații de muncă.

Caracteristic deci analizei funcționale este faptul că ea deduce structura sistemului din funcțiile globale ale acestuia : structura elementelor din funcțiile pe care acestea le au de îndeplinit în cadrul sistemului.

Unele analize funcționale au încercat să stabilească pentru diferite tipuri de sisteme tipuri generale de subfuncții și, în acord cu acestea, de subsisteme.

Daniel Katz și Robert L. Kahn (1966), încercând să dea o schemă generală a organizațiilor, disting cinci tipuri fundamentale de subsisteme, în conformitate cu cinci subfuncții generale : *subsistemul de producție sau tehnic* – totalitatea activităților care realizează, printr-un proces tehnologic de prelucrare, produsele respectivei organizații, fie ele bunuri materiale, servicii sau cunoștințe ; *subsistemul de susținere* – cu funcția de a procura din mediu „materiile prime” necesare procesului de producție, cât și de a promova relații favorabile, suportive ale organizației cu celelalte sisteme din mediul de existență al acesteia ; *subsistemul de menținere* – cu funcția de a integra în cadrul sistemului său de roluri persoanele

prin a căror activitate funcționează organizația însăși : recrutare, formare tehnico-profesională, motivare, recompensare, sancționare ; *subsistemul adaptativ*, cu funcția de a asigura răspunsuri adecvate ale sistemului la schimbarea condițiilor de mediu și *subsistemul managerial*, cu funcția de direcționare, coordonare, ajustare, control al comportamentului tuturor celorlalte subsisteme.

Funcția externă este cea de producție. Celelalte, după cum se poate observa, sunt funcții interne.

Aceeași semnificație o are și tentativa lui Parsons de a formula patru tipuri generale de cerințe funcționale, valabile pentru orice sistem (*adaptarea, realizarea scopurilor, integrarea și latența*) și a delimita în raport cu acestea patru tipuri de subsisteme care compun atât societatea, cât și orice sistem social particular (Parsons, 1964).

Există și alte abordări ale sistemelor funcționale ce pornesc de la finalitățile specifice ale acestora care, combinate cu o serie de condiții, fac explicabilă organizarea particulară a unui sistem sau altul. Este cazul, de exemplu, al analizei sistemelor ca totalitate de roluri. Unul dintre sistemele cele mai simple de acest tip, căruia îi sunt dedicate o mulțime de studii, este *sistemul doctor-pacient*. Pornind de la finalitatea realizării unui tratament eficient și de la particularitățile celor două persoane implicate în activitatea de tratare, se pot deriva normele care reglementează rolul doctorului și al pacientului. Toate aceste norme reprezintă elemente funcționale ale unui sistem de activități astfel organizat încât să ducă la succesul tratamentului.

Analiza funcțională a sistemelor deschide atât o perspectivă *explicativă*, cât și una *constructivă* : ea explică nu numai *de ce* un sistem social este organizat într-un mod sau altul, dar deschide, totodată, și posibilitatea de a determina cât de adecvat și de eficient este el organizat în raport cu finalitățile sale, cum ar putea fi perfecționat. În fapt, toate analizele care au ca obiectiv perfecționarea unui sistem adoptă un punct de vedere funcțional.

Modelul structural al sistemului face abstracție de orientarea finalistă a acestuia (în măsura în care o are), concentrându-se asupra relațiilor de interdependență dintre elementele care îl compun. Capitolul de față se ocupă pe larg de acest model și în mod special de tipurile de analiză structurală.

Structura reprezintă un pattern al relațiilor dintre elementele componente ale sistemului, *o lege* a relațiilor de interdependență a acestora. Cea mai curentă definiție a structurii pune în evidență tocmai acest aspect fundamental : *structura reprezintă totalitatea relațiilor de interdependență ordonată dintre elementele unui sistem, astfel încât schimbarea unui element produce schimbări determinate în toate celelalte elemente*. Jean Piaget (1968) are dreptate când afirmă că structura reprezintă *legea de transformare a unui sistem*.

Despre analiza structurală s-a scris foarte mult în ultimul timp. S-a creat chiar un mit în jurul ei și, în mod special, în jurul unora dintre cei care au promovat-o cel mai activ. Este cazul lui Lévi-Strauss. În prezent, devine tot mai clar că discuțiile din jurul analizei structurale (a așa-numitului structuralism) au fost caracterizate de multe neînțelegeri, iluzii, speranțe naive, promisiuni excesive.

Aici nu intenționez să fac o trecere în revistă a acestor discuții. Obiectivul acestei cărți este mai practic : punerea în evidență a principalelor tipuri de analiză structurală *utilizate efectiv* în practica sociologică.

Tipuri de analiză structurală

Contextul structural. Analiza contextului structural, extrem de frecventă în practica sociologică, pornește de la ideea că orice fenomen face parte dintr-un ansamblu structurat care își pune amprenta asupra sa. Odată introdus într-un sistem, el se va modifica sensibil din cauza influenței celorlalte elemente ale sistemului cu care se învecinează. El va trece inevitabil printr-un proces de *acomodare structurală*. Totodată, va exercita și el o acțiune modificatoare asupra celorlalte elemente. În schema funcțională prezentată în capitolul 3, un element al acesteia este contextul structural. Elementul este modelat nu numai de cerințele funcționale finale, ci și de cele laterale ; el se constituie și evoluează deci într-un *spațiu funcțional* complex.

Dacă vrem, de pildă, să analizăm familia într-o anumită societate, trebuie să avem în vedere nu numai funcțiile sale finale și modul de organizare care decurge din aceasta, ci și multiplele interacțiuni pe care le are cu celelalte subsisteme cu care se învecinează și care sunt responsabile de multe dintre particularitățile sale : timpul și efortul depus în producție, locul producției, dacă munca este organizată în fabrică sau se desfășoară în cadrul familiei (la domiciliu) sau, în fine, dacă are un caracter sezonier, desfășurându-se în alte locuri decât în cel de rezidență (marinăritul), sistemul de obținere a bunurilor necesare, tipul de proprietate, sistemul de servicii sociale, tipul de stratificare socială etc.

Toate acestea sunt aspecte esențiale pentru înțelegerea organizării familiei. Dacă femeia este atrasă în sistemul productiv sau este orientată doar spre realizarea funcțiilor din cadrul familiei este, de asemenea, o condiție ce influențează organizarea vieții de familie.

Analiza contextului structural este cel mai elementar tip de analiză structurală. Ea pornește de la ideea simplă, dar destul de vagă a necesității ca sistemele să prezinte un anumit grad de *coerență* internă, realizată prin *acomodări și adaptări* reciproce ale elementelor. În filosofia materialist-dialectică, această idee este prezentă într-o formă generală : *principiul conexiunii universale*. Ideea de conexiune universală, subliniind interdependența și interacțiunea multiplă a fenomenelor reale, duce la formularea unui principiu metodologic general, care prezintă o importanță specială în analiza fenomenelor sociale, în cazul cărora interdependența este mult mai ridicată : *principiul analizei concret istorice*. Un fenomen social nu poate fi analizat abstract, ci în contextul său istoric determinat.

Deși o procedură de bază a analizei structurale, analiza contextului structural, nu este de natură să ducă la rezultate spectaculoase. Ea reprezintă ceea ce Gouldner și Peterson numeau un „funcționalism slab” : orice lucru este legat (este „în funcție”) de o mulțime de alte lucruri (Johnson, 1978). Exigența analizei

contextuale nu conține indicații mai precise asupra modului în care are loc interdependența.

Compatibilitatea/incompatibilitatea dintre două sau mai multe elemente ale unui sistem este, de asemenea, un caz simplu de analiză structurală. Ea se bazează pe ideea că două elemente ale unui sistem trebuie să prezinte un anumit grad de compatibilitate, fapt care asigură coerența internă a sistemului. Această compatibilitate se poate realiza fie prin faptul că elementul mai important („mai puternic”) modifică în acord cu cerințele sale celelalte elemente, fie că elementele în cauză se adaptează reciproc. Nici acest tip de analiză nu ridică probleme metodologice speciale. De aceea nu voi insista asupra ei, rezumându-mă la două exemple.

Sistemul industrial/tipul de familie. Este clasică din acest punct de vedere analiza lui Talcott Parsons (Parsons și Bales, 1955). Sistemul industrial, argumentează Parsons, este compatibil cu familia nucleară și incompatibil cu familia extinsă. În societățile tradiționale, în care stratificarea socială se realiza pe principiul castelor, relațiile de rudenie reprezintă instrumentul principal al dobândirii statutului social. Într-un sistem industrial, statutul social este dobândit prin performanțele individuale, fapt incompatibil cu familia extinsă și cu importanța mare acordată relațiilor de rudenie care presează asupra dobândirii poziției sociale prin mecanisme contrare, independente de performanța individuală („nepotismul”). În plus, sistemul industrial presupune o mobilitate geografică ridicată a indivizilor, lucru care tinde să nuclearizeze familia.

Analizând religia dominantă din India, Max Weber argumenta că ea este incompatibilă cu procesul de modernizare a societății indiene (Singer, 1966). Predicția care decurge din această analiză este că, fie societatea indiană trebuie să renunțe la modernizare, fie, mai probabil, să renunțe la religia sa tradițională, adoptând o religie „modernă”, compatibilă cu o societate industrială. Milton Singer, analizând tendințele actuale ale religiei din India, concludă că predicția lui Weber, deși corectă în fond, nu s-a realizat, din cauza procesului de adaptare a religiei tradiționale indiene la cerințele societății moderne. Max Weber nu a luat în considerare tocmai un asemenea proces, fapt care l-a dus la o predicție falsă. Adaptările pe care religia tradițională le-a suferit sunt de tipul: o serie de ritualuri mari consumatoare de timp au fost simplificate; multe atribuții religioase care reveneau bărbatului, oficiate în cadrul familiei și care ocupau mult timp, au fost delegate fie membrilor familiei (soției, în primul rând), fie unor persoane specializate din sistemul religios.

Efecte structurale. Cercetătorul poate descoperi adesea configurații empirice deosebit de stabile, în ciuda variației condițiilor în care apar acestea. Se poate presupune că o asemenea stabilitate este efectul unei structuri mai profunde.

Seymour Lipset și Reinhard Bendix (1959) oferă un exemplu de configurație empirică deosebit de stabilă, în ciuda variațiilor substanțiale ale contextului. Analizând mobilitatea socială intergenerațională (șansa membrilor diferitelor grupuri sociale de a-și reproduce, în generația următoare, statutul social sau de a

atinge unul superior) în țări ca Franța, Japonia, Germania, țările scandinave, SUA, ei constată lipsa diferențelor semnificative, în ciuda diferențelor mari din alte planuri : nivel de dezvoltare economică, diferențe de tradiție a stratificării sociale (barierele dintre caste sunt tradițional mai marcate în Europa decât în SUA). Douăzeci de ani mai târziu, Raymond Boudon (1979) constată că structura mobilității sociale rămâne aproximativ aceeași în respectivele țări, deși între timp a avut loc o importantă creștere economică și, mai ales, o spectaculoasă dezvoltare a învățământului, o largă democratizare a acestuia. Boudon sugerează că ar exista un mecanism structural mai profund de reproducere a stratificării sociale, care este responsabil de această constanță surprinzătoare a mobilității sociale în ciuda variației celorlalte condiții contextuale.

În ultimele decenii s-au întreprins numeroase măsurători ale *gradului de satisfacție/insatisfacție* cu viața : în diferite țări, în diferite grupuri sociale. Surprinzător este faptul că indiferent de tip, loc, condiții, tinde să apară o distribuție normală a gradului de satisfacție/insatisfacție, în care aproximativ 1/6 din populație manifestă un nivel ridicat de insatisfacție și 1/6 un nivel ridicat de satisfacție, restul de 4/6 manifestând o satisfacție moderată (Zamfir, 1977). O asemenea distribuție relativ constantă, indiferent de alte caracteristici social-economice și culturale ale grupurilor, este explicată prin procesul structural mai profund de adaptare a populațiilor la condițiile existente.

Reducția structurală. Aprecierea că un fenomen social oarecare este un efect al unei structuri generează un tip specific de analiză structurală : reducția structurală. Respectivul fenomen este considerat lipsit de o logică autonomă proprie. Dinamica sa este expresia unei dinamici structurale mai profunde.

Reducția structurală reprezintă un palier fundamental al întregii organizări sociale. Structura și dinamica acestuia sunt, în mare parte, responsabile de structura și dinamica celorlalte sfere ale vieții sociale. Nu întâmplător el utilizează conceptul de *suprastructură* pentru a desemna sfera politicului, a juridicului, moralei, religiei. Acestea, în teoria lui Marx, nu au o dezvoltare independentă, o logică autonomă ; logica lor este dată, în ultimă instanță, de logica structurii economice (Marx și Engels, 1958). Războaiele religioase din Germania nu mai sunt interpretate ca expresie a unor dispute dogmatico-religioase, ci reprezintă haina ideologică a unor conflicte social-economice între clasele sociale ale epocii. Filosofia clasică germană, cu particularitățile sale teoretice, este explicată, într-o oarecare măsură, ca sublimare în planul ideii a neputinței sociale și politice a burgheziei germane, ca expresie a tendinței sale spre compromis politic și ideologic cu feudalismul. Metoda analizei ideologice, una dintre contribuțiile cruciale ale lui Marx, reprezintă un exemplu tipic de reducere structurală.

Psihanaliza s-a constituit aproape exclusiv pe baza procedurilor reducerii structurale. Metodologia freudiană constă, în fapt, în proceduri de detectare a conținuturilor profunde, inconștiente în formele superficiale ale conștientului. Întreaga dinamică psihică, este de părere Freud, este regizată de structurile inconștiente și devine inteligibilă prin acestea : morala, arta, religia, manifestările psihopatologice.

Un alt exemplu de reducție structurală ni-l furnizează Robin Williams Jr. (1980) în analiza pe care o întreprinde asupra *etnicității*. Mult timp, remarcă el, s-a crezut că etnicitatea va descrește rapid în societatea modernă, înalt industrializată. Ultimele decenii au scos însă în evidență faptul că o asemenea așteptare a fost eronată. Manifestările etnice nu numai că au persistat, dar adesea s-au accentuat în mod dramatic, ducând la conflicte ce au zguduit din temelii respectivele colectivități. Explicația acestei tendințe poate fi găsită la nivelul logicii etnicității înseși? Adoptând un punct de vedere de factură marxistă, Williams argumentează că o asemenea interpretare ar fi eronată. Solidaritatea etnică reprezintă în mod primordial un răspuns la discriminările social-economice structurale. Cu puține excepții, etnicitatea devine politic manifestă doar atunci când liniamentele diferențierii etnic-culturale coincid cu sau sunt utilizate ca bază a stratificării sociale, drept criteriu al distribuirii inegale a resurselor. Conflictele etnice sunt deci expresia conflictelor sociale. Discriminările și diferențierile etnice sunt în fapt discriminări social-economice. Este ceea ce unii desemnează prin metafora „colonialismul intern”. Distincțiile de culoare, de tradiție, de religie, de apartenență etnică devin instrumente comode ale discriminării social-economice, acolo unde structural există grupuri discriminate. Conflictele etnice nu au deci o logică proprie, ci dinamica lor trebuie dedusă dintr-un nivel structural mai profund : conflictele social-economice.

Factorii structurali. Adesea în explicațiile sociologice se face apel la „factorii structurali”. Prin factor structural se înțelege un parametru fundamental al unei societăți care influențează semnificativ o mulțime de aspecte ale organizării și dinamicii respectivei societăți. Spre deosebire de reducția structurală, care explică dinamica unui fenomen prin dinamica unei structuri profunde (războaiele religioase prin conflictele social-economice, de exemplu), invocarea unui factor structural nu oferă o explicație completă a respectivului fenomen. Ea oferă însă un punct necesar de pornire în explicarea acestuia. Apelul la factorii structurali completează explicația, aducând în discuție fie o constrângere fundamentală, fie un proces mai general care are o influență difuză, dar marcată asupra celorlalte procese sociale. Factorul structural este, de multe ori, un factor exterior respectivului sistem, dar care îi afectează în mod clar dinamica.

Familia nu poate fi analizată dacă nu se iau în considerare o serie de factori structurali ca : nivelul de productivitate a muncii, tipul de proprietate asupra mijloacelor de producție, stratificarea socială și criteriile sale, tipul de producție. Analiza lui Friedrich Engels (1967b) a dinamicii familiei monogame în diferitele tipuri de societăți reprezintă un exemplu clasic din acest punct de vedere.

Războiul afectează sensibil structura demografică a populației, creând dezechilibre în cadrul generațiilor respective (proportia bărbați/femei), cât și între generații (proportia copii, maturi/bătrâni). Configurația piramidei demografice, determinată de evenimente ca războaiele, reprezintă un factor structural de care trebuie să se țină seama în analiza unui larg număr de fenomene sociale : natalitate, divorțuri, moravuri, delincvență, locuri de muncă.

Nivelul de dezvoltare economică reprezintă, de asemenea, un puternic factor structural care trebuie luat în considerare în explicarea, practic, a tuturor fenomenelor sociale : mod de viață, participare la cultură, stratificare socială, sistem politic etc.

Sociologia marxistă a explorat pe larg tipul de proprietate asupra mijloacelor de producție ca factor structural important în explicarea unui mare număr de fenomene sociale.

De multe ori, ideea de factor structural nu se referă la un parametru al vieții sociale, ci la însăși structura social-economică a respectivei societăți. Orice fenomen social particular are dinamica sa proprie, cauzalitatea sa „locală”, dar, făcând parte dintr-o societate globală, dintr-un macrosistem, va fi determinat într-o măsură sau alta de structura acestuia. Introducerea structurii macrosociale, ca parametru structural în explicația diferitelor fenomene sociale, reprezintă, de asemenea, o caracteristică definitorie, distinctivă a abordării sociologice marxiste.

În ultimele decenii s-a dezvoltat o bogată literatură psihosociologică a întreprinderilor. Critica cea mai severă adusă acestei literaturi este presupuziția tacită că organizațiile productive se constituie într-un vid social. Nimic din marile procese structurale ce caracterizează societatea globală nu influențează evenimentele din cadrul întreprinderii. A devenit însă clar că nu putem înțelege logica interioară a proceselor psihosociale făcând abstracție de logica globală a societăților din care fac parte acestea. Organizarea macrosocială (socialistă, capitalistă) își pune amprenta asupra tuturor proceselor din cadrul întreprinderii.

Identificarea structurii. Adesea, interacțiunea dintre elementele unui sistem duce la stări caracterizate printr-o ridicată compatibilitate reciprocă, la creșterea coerenței interne, luând naștere *stări de echilibru* care, odată atinse, tind să se perpetueze. Fiecare element le modifică pe celelalte și este modificat până se ajunge la o stare de echilibru. Conceptul de structură este adesea utilizat pentru a desemna tocmai aceste stări interne de echilibru, înalt stabile, coerente. A explica sistemele, în acest caz, înseamnă a identifica structura lor internă, starea de echilibru pe care aceasta o poate avea.

Conform acestei înțelegeri, o analiză structurală trebuie să realizeze următoarele operații : să definească un sistem compus dintr-o mulțime de elemente ; să definească *valorile* (stările) pe care le poate lua fiecare dintre elemente ; să identifice configurațiile stabile ale valorilor acestor elemente. Structura sistemului în acest caz reprezintă o *lege de transformare* cu ajutorul căreia putem identifica mulțimea configurațiilor stabile. Structura reprezintă deci o relație constantă și ordonată între elementele unui sistem, luând forma unei legi universale. Claude Lévi-Strauss (1970) visa la ordonarea elementelor care compun culturile într-un tablou similar cu cel al elementelor chimice imaginat de Mendeleev. Un asemenea tablou, fundat pe o lege structurală, ne-ar ajuta să prevedem totalitatea configurațiilor culturale (în cazul tabloului lui Mendeleev, al configurațiilor chimice) stabile.

Pentru a înțelege mai clar acest tip de analiză, să recurgem la un model abstract.

- Sistemul este format din elementele A, B, C și D.
- Elementele sistemului pot lua valori definite : 1, 2, 3, 4, 5, 1, 2, 3...
- Legea structurală este : Dacă $A = x$, atunci $B = x + 1$. $C = x + 4$ și $D = x + 3$.

Conform legii structurale enunțate, nu toate combinațiile valorilor celor patru elemente vor fi stabile, ci doar unele dintre ele. Combinațiile instabile vor tinde să evolueze spre configurațiile stabile, care sunt următoarele :

A	B	C	D
1	2	5	4
2	3	1	5
3	4	2	1
4	5	3	2
5	1	4	3

Structura relațiilor de rudenie. Una dintre analizele structurale clasice este aceea a lui Claude Lévi-Strauss (1978) asupra relațiilor de rudenie – celebra problemă a relației dintre fratele mamei/fiul sorei. Pentru a explica această relație, antropologul francez consideră necesar a se lua în considerare totalitatea relațiilor din atomul familial (sistemul) : tată/fiu, frate/soră, soț/soție, unchi/nepot, adică ceea ce constituie în teoria sa „unitatea de rudenie”. Toate aceste relații formează o structură în sensul definiției date mai înainte : dacă una dintre ele va lua o anumită valoare, celelalte relații vor trebuie să ia valori determinate. Pentru a simplifica analiza, Lévi-Strauss grupează varietatea mare a relațiilor dintre rude în două mari tipuri : relații libere, familiare, afective, notate cu „+” și relații ostile, antagonice sau rezervate, notate cu „-”. Antropologul francez presupune că există o lege structurală care limitează posibilitățile de combinare a valorilor celor patru tipuri de relații : „Relația dintre unchiul din partea mamei și nepot este față de relația dintre frate și soră la fel ca relația dintre tată și fiu față de relația dintre soț și soție. Astfel, dacă cunoaștem o pereche de relații, este întotdeauna posibil să o inferăm pe cealaltă”.

Iată ce ne spune această lege despre configurația atomului familial în patru triburi de indieni :

	Trobriand	Siuai	Cherkess	Tonga
unchi/nepot	+	+	-	-
frate/soră	+	-	-	+
tată/fiu	-	+	+	-
soț/soție	-	-	+	+

Să luăm, de exemplu, cazul tribului Tonga. Știind că relația unchi/nepot este „-”, iar relația frate/soră „+”, atunci vom putea deduce, conform legii structurale că relația tată/fiu va fi „-”, iar relația soț/soție „+”.

Poate cel mai renumit exemplu de analiză structurală de acest tip îl găsim în teoria lui Karl Marx a *formațiunii sociale*. Sâmburele teoriei lui Marx este că există diferite tipuri de societăți globale, caracterizate prin structuri distincte. Sferele componente ale societății stau în relații de dependență reciprocă, formând configurații stabile, pe care le numește formațiuni sociale.

Simplificând puțin teoria, putem considera următoarele patru mari elemente componente ale unei societăți :

- *Forțele de producție* : totalitatea capacităților de producție de care dispune o colectivitate la un moment dat. Ele au un *nivel de dezvoltare* – sunt responsabile de cantitatea de bunuri de care dispune colectivitatea – și un anumit caracter – configurația lor determină un anumit tip de organizare a muncii.
- *Relațiile de producție* reprezintă totalitatea relațiilor sociale care se stabilesc între oameni în procesul de producere a bunurilor materiale și în cel de distribuire a acestora.
- *Instituțiile suprastructurale* : sistemul instituțiilor politice, juridice, morale, religioase care reglementează toate relațiile sociale.
- *Ideologia* ca ansamblu al concepțiilor, teoriilor, explicațiilor pe care oamenii ce trăiesc în respectiva colectivitate și le elaborează despre organizarea vieții lor sociale.

Aceste patru mari elemente componente ale societății formează configurații structurale stabile, coerente, conform unei legi structurale care ar putea primi următoarea formulare : *relațiile de producție se constituie în funcție de nivelul și caracterul forțelor de producție ; un anumit tip de relații de producție (baza economică) generează un anumit tip de instituții suprastructurale și ideologice*. Marile tipuri de organizare socială (formațiunile sociale) reprezintă tocmai asemenea configurații structurale stabile : comuna primitivă, sclavagismul, capitalismul, socialismul.

Analiza dinamicii sistemului. Elementele componente ale unui sistem interacționează multiplu ; relațiile cauzale simple sunt înlocuite cu o cauzalitate multiplă, circulară, completată cu circuite de feedback și procese de echilibrare complexă. Starea la un moment dat a sistemului este, în consecință, rezultatul acestei multiple interacțiuni, și nu o stare stabilă care se menține prin ea însăși. Structura nu mai este privită aici ca o configurație stabilă a sistemului, ci ca un pattern al interacțiunii elementelor sistemului, iar rezultatul acestei interacțiuni este continua schimbare a sistemului, dezvoltarea, evoluția sau involuția. Chiar și stările de echilibru sunt privite ca dinamice, aflate continuu în schimbare din cauza modificării condițiilor în care există sistemul.

Anii '70 au cunoscut o creștere rapidă a interesului pentru analiza dinamicii sistemelor sociale, făcută posibilă prin dezvoltarea tehnicilor de simulare pe calculator. În mod special trebuie amintite lucrările lui Jay Forrester asupra

tehnicilor de analiză de sistem (1979), cât și aplicațiile făcute de el pe analiza dinamicii orașelor americane (1969) și a sistemului mondial (1974). Primele, raportate către Clubul de la Roma, încearcă analiza dinamicii societății omenеști la recentul sfârșit de mileniu, utilizând mijloacele extrem de sofisticate de analiză de sistem. Pentru exemplificare să utilizăm primul raport, care oferă o imagine simplă a unei asemenea analize (Meadows, Meadows, Randers, Behrens, 1972). Autorii iau în considerare cinci elemente componente ale sistemului mondial actual, considerate a fi esențiale pentru dinamica acestuia: *populație, resurse naturale, hrană produsă pe cap de locuitor, producție industrială pe cap de locuitor și poluare*. Pornind de la estimarea relațiilor cantitative dintre aceste elemente (legile structurale, deci) și utilizând capacitățile de calcul ale calculatorului, autorii au încercat să răspundă la următoarea întrebare: dacă lumea continuă să evolueze în următoarele decenii cu strategiile actuale (acceptând creșterea economică și ignorând explozia demografică), care va fi starea viitoare a lumii? Vom reuși să realizăm o lume mai bogată economic și, în consecință, mai coerentă politic? Analiza dinamicii lumii întreprinsă de autori pe baza datelor și a presupunțiilor făcute atunci (ca urmare a criticilor puternice, între timp analiza a fost complet reconsiderată) indica faptul că lumea, după o perioadă de creștere rapidă economică, va cunoaște, imediat după anul 2000, o completă cădere economică, ecologică și politică.

În ipoteza continuării tendințelor actuale, autorii încearcă să descifreze nu numai dinamica „naturală” a sistemului cercetat, ci și dinamica sa posibilă, în vederea optării pentru diferite strategii politice. Autorii analizează, astfel, ce s-ar întâmpla dacă s-ar introduce un control eficace asupra poluării sau a creșterii populației, dacă s-ar dubla resursele naturale disponibile pentru procesul productiv etc. Se evită catastrofa dacă se introduce o măsură sau alta? În cadrul modelului definit atunci de autori, singura soluție care putea duce la o stare stabilă, echilibrată a lumii era celebra „creștere zero”: înghețarea principalelor procese de creștere ale lumii la nivelurile atinse în acel moment.

Kunstadter, Buhler, Stepheand și Wrtoff au încercat să răspundă, prin simularea pe calculator, la una dintre cele mai vechi întrebări pe care a moștenit-o sociologia de la gândirea filosofico-etică: de ce *normele* pe care le formulează o colectivitate nu sunt respectate decât parțial în comportamentul membrilor acesteia? (Johnson, 1978). Ei au selectat pentru analiză normele care guvernează alegerea partenerului pentru căsătorie. Antropologii au constatat că regulile de căsătorie din comunitățile arhaice, de obicei foarte complicate, antrenând restricții și preferințe foarte specifice, de multe ori nu sunt respectate. Să presupunem că într-o asemenea comunitate doar 20% dintre căsătorii se conformează normelor în vigoare. Pornind de la un asemenea fapt, ne putem pune mai multe întrebări: de ce normele de căsătorie, considerate obligatorii de către respectiva colectivitate, nu sunt respectate? ar putea respectiva colectivitate să respecte integral propriile sale norme? dar cele 20% de căsătorii „normale” se datorează unei coincidențe pur întâmplătoare cu cerințele normelor sau, dimpotrivă, ele sunt mai numeroase decât coincidența întâmplătoare? Analiza condițiilor concrete în care trăiesc colectivitățile arhaice, evidențiază o dilemă cu care acestea se confruntă în

permanență : sistemul de reguli de căsătorie are rațiunile sale pozitive, fapt care ar face dezirabilă respectarea sa integrală ; pe de altă parte însă, din cauza dimensiunilor restrânse ale acestor colectivități, dacă normele ar fi respectate cu strictețe, multe persoane nu și-ar putea găsi un partener convenabil, fapt catastrofal prin consecințele sale. Autorii au simulat pe calculator un model abstract al unei colectivități arhaice, cu o dinamică demografică tipică : nașteri, decese, rate de mortalitate pe vârste, vârsta căsătoriei, fertilitatea maritală la diferite vârste, raportul dintre sexe etc. S-a adăugat apoi o regulă de căsătorie destul de curentă în asemenea colectivități : regula căsătoriei între veri încrucișați pe linie maternă. Într-o populație de 200 de persoane, în condițiile respectării cu strictețe a acestei reguli, în mai multe simulări pe calculator a rezultat că doar între 15 și 40 % dintre persoane (media simulărilor a fost de 28 %) se pot căsători, restul rămânând fără un partener corespunzător. A te aștepta deci ca într-o asemenea colectivitate regula de căsătorie să fie integral respectată ar fi absurd, ea ducând la extincția acesteia. Atunci când regula de căsătorie a fost eliminată, alegerea partenerului fiind lăsată absolut liberă, cu menținerea doar a interdicției incestului, doar 1-2 % dintre căsătorii au coincis întâmplător cu cerințele respectivei reguli. Putem concluda deci cu certitudine că, dacă într-o colectivitate de tipul celei simulate, 20% dintre căsătorii sunt în concordanță cu regula respectivă, o asemenea conformare nu se datorează întâmplării, ci acțiunii destul de puternice a normei, dar care este sever limitată de condițiile obiective în care trăiește respectiva colectivitate. O asemenea simulare oferă posibilitatea de a detecta și eficacitatea diferitelor soluții. În cazul citat, există câteva soluții de natură să mărească șansa realizării de căsătorii conforme regulii : scăderea vârstei de căsătorie, de exemplu.

Prelucrând o analiză a lui Merton, James G. March și Herbert A. Simon (1964) ne oferă un exemplu de analiză calitativă a dinamicii unui sistem, în care găsim atât stări de echilibru, cât și determinarea eficacității soluțiilor de rezolvare a dificultăților. Iată acest exemplu.

Definirea sistemului. Organizațiile au elaborat o strategie generală de a face față unui anumit tip de dificultăți (subiectivism, incompetență, comportament arbitrar) : elaborarea de reguli generale și impersonale. În ultimul secol s-a produs un proces enorm de codificare și standardizare atât a situațiilor și problemelor, cât și a răspunsurilor, a soluțiilor. A apărut modelul organizării birocratice raționale (Max Weber).

Punctul de pornire a analizei. Organizația întâmpină dificultăți cu beneficiarii (clienții) săi. Aceștia sunt nemulțumiți de serviciile organizației.

Soluția. Dată fiind nemulțumirea clienților, sistemul de organizare bazat pe norme și reguli generale și impersonale cuprinde în el o soluție structurală : sporește exigența controlului comportamentului, pentru a se asigura o mai ridicată fidelitate a acestuia față de normele existente și, în plus, formulează noi norme, reguli pentru situațiile care s-au dovedit a fi insuficient de bine soluționate în trecut.

Dinamica sistemului (figura 6.2). Sistemul utilizează ca soluție întărirea controlului (a), realizată prin perfecționarea codificării activității organizaționale (b) și o insistență crescută asupra fidelității comportamentului față de normele și regulile generale (c). Insistând asupra conformării comportamentului la normele

generale, se declanșează mecanisme defensive la fiecare membru al organizației care, pentru a se apăra de control (d), se conformează cu normele și regulile generale (e), fapt ce duce la reducerea dificultăților în relațiile cu clienții (f). Pe lângă acest circuit intenționat, se declanșează însă și un circuit neintenționat, cu rezultate contrare : mecanismele defensive declanșate de sporirea controlului și a insistenței asupra conformării (c-d) nu duc numai la creșterea corectitudinii (circuitul intenționat), ci și la sporirea rigidității comportamentului (normele generale se aplică rigid, fără a se ține seama de condițiile particulare), reacție susținută de accentuarea „spiritului de corp” (g) (în fața controlului accentuat, membrii organizației se susțin reciproc, se acoperă, se justifică). Rigiditatea comportamentului duce însă la sporirea dificultăților cu clienții și la creșterea insatisfacției acestora. Apare astfel riscul ca organizația să se afunde într-o stare cronică de rigiditate, în care exigența de control generată de insatisfacția clienților întărește reacția de apărare a membrilor organizației, care ia forma unui comportament și mai rigid, birocratic, orientat exclusiv spre conformarea la norme și reguli, indiferent la necesitățile specificate ale clienților.

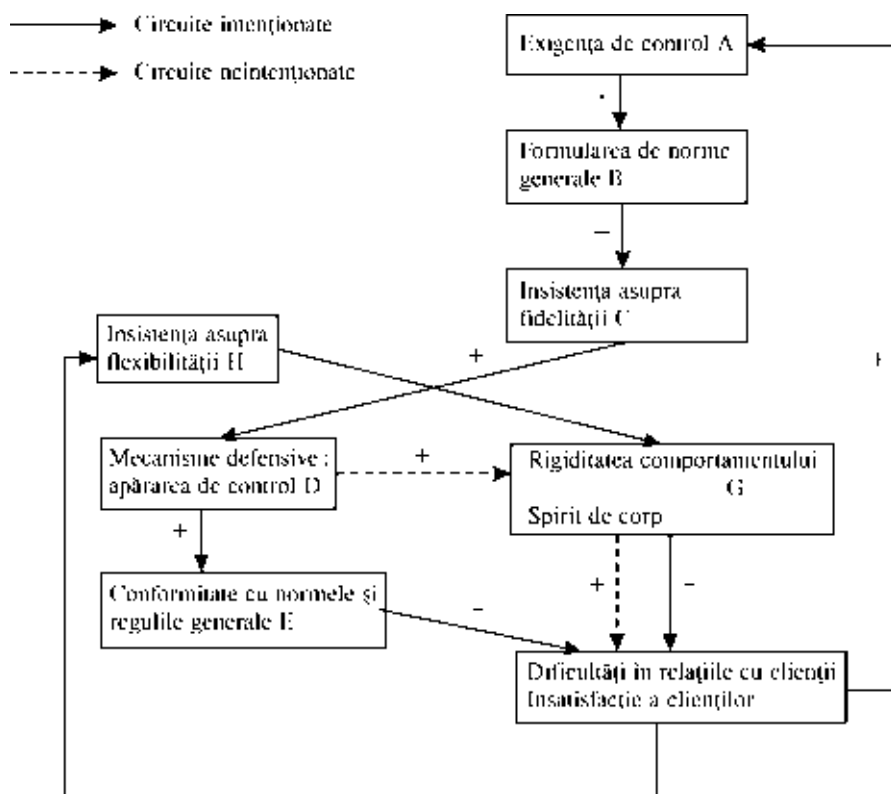

Figura 6.2. Dinamica unei organizații în fața dificultăților cu clienții
 (apud March și Simon, 1964)

unde : — = circuite intenționate și ---- = circuite neintenționate

Corecție. Sistemul poate însă dezvolta și un circuit *amortizor*, care îl împiedică să evolueze spre o stare de rigiditate completă. Se dezvoltă o insatisfacție specifică a clienților față de comportamentul rigid, birocratic, care exercită presiuni asupra organizației să relaxeze exigențele de fidelitate la norme și reguli pentru rezolvarea flexibilă a situațiilor particulare (h).

Datorită acestui nou mecanism, sistemul tinde să se stabilizeze într-o stare de echilibru, undeva între starea de completă rigiditate și starea de completă flexibilitate, cu oscilații într-o direcție sau alta în funcție de condițiile particulare.

Sistemul și structurile sale potențiale : principii pluralității structurale

În multe dintre analizele actuale există tentația de a se identifica *sistemul ca atare* cu *o structură a sa*. O asemenea identificare este justificată în cazul sistemelor vii. Un organism biologic reprezintă un sistem cu o structură dată care nu poate fi modificată decât între limite destul de înguste. Situația este cu totul diferită în cazul sistemelor sociale. Acestea au o libertate mult mai mare față de propria lor structură. Ele pot să se structureze în modalități diferite ; își pot schimba structura, reorganizându-se după alte principii structurale. Sistemele sociale prezintă deci proprietatea de a avea *structuri alternative*.

Această idee ne duce la necesitatea diferențierii a două *straturi* fundamentale ale analizei sociologice : *sistemele sociale abstracte cu structurile lor potențiale alternative (matricea structurală)* și *sistemele sociale structurate*.

Sistemul social abstract (matricea structurală) se definește, pe de o parte, prin cerințele funcționale finale și câteva cerințe funcționale laterale care exprimă parametrii structurali mai stabili ai societății respective, în spațiul cărora se constituie respectivul sistem, și pe de altă parte, printr-un set de condiții care îi conturează posibilul său acțional. În această matrice sunt posibile una sau mai multe structuri alternative, moduri diferite de organizare a activităților sociale care să satisfacă cerințele funcționale incluse în respectivul spațiu funcțional. Mai întâi trebuie determinat sistemul abstract (matricea structurală) și apoi structurile alternative.

Familia dintr-o anumită societate trebuie definită astfel prin spațiul său funcțional – producerea și educarea copiilor, menajul, cadrul afectiv pentru membrii săi. În plus, o serie de condiții care îi delimitează posibilul său acțional – nivelul de productivitate a muncii, tipul de tehnologie, sistemul de distribuire a bunurilor etc. În această matrice structurală se pot constitui mai multe tipuri (structuri) de familie : familie *nucleară*, compusă din părinți și copii, sau familie *extinsă*, care cuprinde și alte rude, ca bunici, surori, cumnați, cumnate, nepoți ; sau forme distincte de distribuire a rolurilor între soți. O întreprindere poate fi definită în mod abstract prin funcțiile sale finale și posibilul său acțional (tehnologic, sistem social de organizare a producției etc). În această matrice, ea poate lua însă structuri diferite : poate opta pentru un model „mecanicist” sau „organic”, poate

opta pentru o organizare ierarhic-autoritară personală (modelul birocratic formulat de Max Weber) sau o organizare democratică ; la rândul ei, și aceasta poate lua diferite variante structurate ca ierarhie democratică (democrație locală, la bază, de tipul modelului propus de Likert) sau democrație „la vârf (sistemul auto-conducerii). O colectivitate umană, trăind în anumite condiții, poate adopta o organizare de tip capitalist sau socialist ; și în interiorul acestor mari opțiuni, sunt posibile mai multe variante. O persoană, în condiții similare de viață, poate sunt un anumit stil de viață sau altul : centrare pe profesie sau pe viața de familie, ascensiune socială sau distracții.

Sistemul social structurat. Un sistem social poate exista numai într-o formă sau alta, având un mod de organizare. El are deci mereu o anumită structură. Analiza trebuie însă să ia în considerare că aceasta este de multe ori doar *una* dintre structurile alternative posibile.

În acest punct, apare cu claritate distincția dintre sociologiile conservatoare și sociologiile revoluționare (critice, radicale). Sociologiile conservatoare tind să postuleze că structura existentă a sistemului analizat este singura posibilă. Ele nu fac distincția dintre sistemul abstract și sistemul structurat. Sociologiile revoluționare se orientează, dimpotrivă, spre critica structurilor existente și explorarea structurilor alternative. Sociologia marxistă ilustrează o asemenea poziție diferențială. Ea nu consideră organizarea *existentă* a societății capitaliste drept singura sau cea mai bună posibil, ci, supunând-o unei critici de fond, explorează totodată alternativa socialistă de organizare socială.

Distincția dintre sistemul abstract și structurile sale alternative deschide o perspectivă plină de consecințe pentru explicația sociologică. În principal, ea pune trei mari probleme.

- *Identificarea și evaluarea structurilor alternative.* Dacă un sistem social are nu o singură structură posibilă, ci un pachet de structuri alternative, este vital să se răspundă la întrebarea : care structură este cea mai bună, cea mai eficientă ? Analiza eficienței devine aici o componentă importantă a analizei de sistem. Ceea ce caracterizează știința este diferențierea netă dintre soluțiile *utopice* și soluțiile *posibile*. Este ruptura pe care Friedrich Engels o întrevădea cu claritate, prin saltul de la utopie la știință (Engels, 1967). În anumite condiții, organizarea ierarhic-autoritară sau cea democratică este mai bună ? Organizarea sistemului productiv pe baza planificării centrale sau pe baza pieței libere ? Ce stil de viață duce mai probabil la maximizarea stării de satisfacție în viață, la creșterea calității vieții ? Însăși ideea de eficiență, după cum s-a văzut, presupune evaluarea comparativă a alternativelor. Alternativele funcționale din modelul funcțional sunt, în fapt, structuri alternative.
- *Analiza elementelor sistemului trebuie să aibă loc în contexte structurale specifice.* Un element nu este pur și simplu element al sistemului, ci element al unei structuri anumite pe care respectivul sistem a adoptat-o. Este necesar de aceea, în orice analiză, să se specifice cadrul structural de referință. Fiecare structură are propriile sale cerințe funcționale ; constituie un spațiu

funcțional specific pentru elementele sale componente. O întreprindere organizată ierarhic-autoritar generează cerințe ca: respectul pentru autoritate, disciplină, nedepășire a autorităților specificate, execuție promptă, lipsa spiritului critic etc. O întreprindere organizată democratic are alte cerințe prioritare: responsabilitate, atitudine critică, participare la decizie, emiterea de sugestii, implicarea activă în rezolvarea problemelor generale. Același tip de comportament sau atitudine va avea pentru diferite alternative structurale semnificații funcționale diferite. Un comportament critic, inovator va fi disfuncțional și reprimat într-o structură ierarhic autoritară și, dimpotrivă, funcțional și stimulat într-una democratică. Presupunem o țară în curs de dezvoltare, aflată într-un punct de criză a evoluției sale. Ea are de ales între mai multe strategii de organizare socială: o strategie conservatoare, care menține structurile feudalo-capitaliste și neocolonialiste, căutând eventual să le adapteze la noile condiții, printr-un regim dictatorial sau o strategie revoluționară orientată spre desființarea structurilor feudalo-capitaliste, lichidarea dependenței economice și politice față de marile puteri, modernizare și dezvoltare socială. Fiecare dintre aceste strategii va avea propriile sale cerințe funcționale: suprimarea manifestărilor de nemulțumire populară, suprimarea activităților politice orientate spre democratizare și schimbare socială structurală, în cazul primeia, promovarea unei largi participări populare la programele de schimbare și dezvoltare social-economică, în cazul celei de a doua.

Să reluăm distincția dintre *cunoștințele de stabilitate* și *cunoștințele de schimbare*. Și un sistem social conservator are nevoie de cunoștințe. Aceste cunoștințe, menite să-i asigure stabilitatea și adaptarea la noile condiții, sunt de un anumit tip și produse prin anumite canale, relativ limitate, orientate pragmatic și mult mai puțin teoretic spre adaptarea structurilor existente la noile condiții, necritice în raport cu fundamentele structurale ale sistemului, obținute, de regulă, prin mecanismele politice și administrative ale sistemului; au o puternică orientare manipulativă; sunt predominant justificative, fiind orientate spre acceptarea sistemului ca atare; nu sprijină decât limitat înțelegerea problemelor reale și caută soluții în cadrul structural dat; sunt asociate cu o atitudine de suspiciune, mergând până la intoleranță față de sistemul științei, cu orientarea sa predominant teoretică, critică, antidogmatică și antimanipulativă. Un sistem social dinamic, deschis spre dezvoltare și schimbare, va încuraja, dimpotrivă, cunoștințele de schimbare, cunoștințe puternic orientate teoretic spre explorarea problemelor dificil de soluționat și a soluțiilor alternative, dar și atitudinea critică față de toate formele de organizare ca bază pentru o alegere în cunoștință de cauză; va stimula știința ca subsistem de producere a cunoștințelor și va favoriza pătrunderea cunoștințelor științifice în structurile sale politico-administrative; va încuraja cunoștințele care facilitează înțelegerea și transformarea, și nu justificarea manipulativă și conservatoare.

- *Principiul pluralității structurale*. De multe ori, analizele structurale presupun că un sistem, la un moment dat, are doar o structură. El este structural coerent, toate elementele sale fiind orientate de cerințele structurii respective.

În fapt, o asemenea presupuziție este adevărată mai mult în cazuri excepționale. Sistemele sociale complexe sunt caracterizate prin existența unei pluralități de structuri concurente, aflate în grade diferite de cristalizare. De cele mai multe ori, există *o structură dominantă*. Există însă și structuri concurente care tind să se cristalizeze și să limiteze sau chiar să înlocuiască structura dominantă. Această proprietate decurge din însăși *sursa* structurii sistemelor sociale. Structura unui sistem social trebuie înțeleasă nu numai static, ca *mod de organizare*, dar și dinamic, ca *strategie de organizare* promovată în cadrul sistemului de către membrii săi. Din cauza complexității sistemelor sociale, a pluralității de interese, într-un sistem social, diferitele subsisteme, grupuri, persoane tind să promoveze strategii diferite de structurare a sistemului, fiecare cu cerințele sale funcționale specifice. Într-o întreprindere, directorul poate să promoveze un mod de organizare și conducere autoritar personal; inginerul-șef poate presa spre un stil de conducere democrat-consultativ, în timp ce șeful serviciului cercetare, pentru unul democrat-participativ. Fiecare se comportă și stimulează la ceilalți atitudini și comportamente în concordanță cu modelul de organizare și conducere pe care îl consideră adecvat, fapt care, desigur, generează conflicte și tensiuni interne. Fiecare strategie tinde să se cristalizeze într-o structură coerentă, dar mereu este contracarată de cerințele celorlalte strategii concurente. Sistemul, în acest caz, nu mai poate fi tratat ca având o singură structură, ci o pluralitate de structuri manifeste care se întreacă, se opun, se limitează reciproc, realitatea fiind *o stare de oscilație* între aceste structuri sau, în mod excepțional, o stare de echilibru între ele.

Principiul pluralității structurale pune într-o nouă lumină analiza funcțională a elementelor. Ele nu pot fi raportate la o singură structură, ci la toate structurile care se concurează reciproc. În raport cu aceste structuri, un element poate avea semnificații funcționale diferite. Însăși evaluarea funcțională practică pe care diferitele structuri ale aceluiași sistem o fac unui element este diferită, sursă la rândul ei de tensiuni și conflicte interne. Noile structuri sunt adesea promovate, pe o perioadă lungă de timp, de unii membri ai sistemului, prin modificări treptate ale elementelor care îl compun și prin reorientarea lor structurală.

Capitolul 7 | RELAȚIILE DINTRE SISTEME

Până acum ne-am concentrat atenția asupra analizei sistemului social, a dinamicii sale interne și a relațiilor sale cu mediul. O asemenea perspectivă nu este însă suficientă. Societatea reprezintă un conglomerat de sisteme care stau în relații fie ierarhice (sub- și supraordonare), fie de vecinătate, de cooperare sau concurență. Multe dintre fenomenele sociale sunt efecte ale interacțiunii sistemelor. Există din acest punct de vedere o deplasare a interesului în sociologie în ultimul timp : de la analiza sistemului social spre analiza relațiilor dintre sisteme.

Sisteme și suprasisteme

Capitolele anterioare au avut ca obiect sistemele finaliste. Nu toate sistemele sociale au însă proprietatea de a fi orientate finalist. Se invocă tot mai mult și un alt tip de sistem social, pe care Raymond Boudon (1979) îl denumește „sistem de interdependență”. Pentru rațiuni care vor deveni imediat clare, în acest capitol un asemenea sistem va fi desemnat prin termenul de *suprasistem*.

Sistemele finaliste se constituie „de sus în jos” : pornind de la finalitățile globale, ele își construiesc organizarea internă, elementele componente. În consecință, sistemele finaliste sunt compuse din *subsisteme*. Întregul, sistemul, are preeminență asupra părților.

Suprasistemul este rezultatul interacțiunii unei mulțimi de sisteme. În cazul său, doar elementele componente (sistemele) au finalități proprii. Starea sa nu reprezintă materializarea unei orientări finaliste globale, ci rezultanta echilibrărilor, compunerilor, agregărilor acțiunii sistemelor componente. Am optat pentru termenul de „suprasistem” pentru a indica faptul că acesta nu este un sistem cu finalități proprii, ci un *sistem de sisteme*. În cazul său, spre deosebire de sistemul finalist, elementele au preeminență asupra întregului. Suprasistemele au o logică diferită de logica sistemelor finaliste. Ele nu se constituie „de sus în jos”, de la finalități spre structură, ci de „jos în sus”, de la sistemele componente care acționează în sensul realizării finalităților lor proprii și generează stări structurale rezultate, echilibruri. Acțiunile cumulate ale elementelor componente creează interacțiuni, efecte de compoziție emergente care, la rândul lor, modifică situația în care acționează fiecare sistem component.

Boudon (1979) ne oferă un exemplu foarte simplu de suprasistem. Presupunem un cinematograf cu două case de bilete. La orele de vârf se vor forma două cozi aproximativ egale. Casele de bilete, cu cozile și indivizii care le compun, formează un sistem caracterizat printr-o stare de echilibru : lungimea cozilor tinde să fie egală. Această stare de echilibru nu este realizată în virtutea unei finalități a sistemului, ci ca o rezultantă neintenționată a comportamentului indivizilor. Nu

există o finalitate generală de egalizare a cozilor. Fiecare persoană doritoare de bilete este orientată spre minimalizarea timpului de așteptare. În consecință, ea se va orienta spre coada mai scurtă ; datorită acestui fapt, lungimea celor două cozi va tinde să se egalizeze.

Suprasistemele pot fi compuse din persoane, ca în cazul celor două cozi aflate în echilibru, sau din sisteme sociale care au finalități pregnante. Economia de tip capitalist poate fi privită ca un suprasistem compus din întreprinderi private. Lumea contemporană nu reprezintă un sistem dominat de finalități proprii globale, ci un suprasistem compus dintr-o mulțime de state, fiecare dintre ele având finalități specifice mult mai pregnante decât obiectivele lor comune.

În anumite condiții, suprasistemul poate să dezvolte și el unele finalități proprii, globale. Dar acestea sunt mereu *secundare, derivate*, finalitățile sistemelor componente fiind primare, fundamentale. După cum remarcă Raymond Boudon (1979), aceste finalități ale suprasistemelor reprezintă tot o reacție a sistemelor componente orientată spre controlul efectelor emergente ale interacțiunii lor. Pentru a promova sau descuraja efectele emergente ale interacțiunii lor, sistemele elaborează *norme*, reguli ; se cristalizează finalități globale și activități orientate spre realizarea acestora. Suprasistemul va promova acele stări globale și, în consecință, acele comportamente individuale ale sistemelor componente care duc la efecte agregative pozitive și le va bloca pe acelea care duc la efecte negative. Coada la bilete este un suprasistem. El se caracterizează printr-o serie de norme care reglementează comportamentul fiecărei persoane : fiecare trebuie să aștepte la rândul său, să nu încerce să o ia înaintea celorlalți. Fiecare persoană orientată spre minimizarea așteptării sale ar fi tentată, dacă poate, să o ia înaintea celorlalte persoane care așteaptă. Un asemenea comportament este însă de natură să genereze conflicte, tensiuni, incertitudine și insatisfacție pentru celelalte persoane. Pentru a evita acest efect agregativ negativ, fiecare persoană va fi interesată să susțină norma generală a respectării rândului. Această normă nu exprimă o finalitate primară a suprasistemului, ci este impusă acestuia de sistemele componente, de persoanele care vor să stea liniștite la coadă, evitând conflictele și tensiunile. Egalizarea cozilor, starea de echilibru a suprasistemului, nu apare însă nici în acest caz ca o finalitate a acestuia. Nu există o regulă care să oblige pe cineva să se așeze la coada cea mai scurtă pentru a se realiza starea de egalitate.

În relațiile dintre ele, pentru a evita conflicte globale distructive pentru toate părțile, statele sunt tot mai interesate în promovarea unor reguli generale : securitate colectivă, eliminarea pericolului unui război nuclear, încetarea cursei înarmărilor și convertirea efortului militar în efort de dezvoltare social-economică, scăderea decalajelor economice între state etc. Este evident, din însăși această enumerare, că finalitățile de acest tip ale lumii ca suprasistem sunt subordonate finalităților sistemelor componente (statelor).

Analiza dinamicii suprasistemelor deschide o perspectivă nouă asupra înțelegerii sistemelor înseși, din care sunt compuse primele. Un asemenea unghi de vedere ni-l oferă Ilie Bădescu (1984). Pornind de la teoria lui Immanuel Wallerstein (1979) asupra economiei capitaliste mondiale (în termenii propuși

aici, un suprasistem) și a dinamicii „centru/periferie”, Bădescu oferă o imagine stimulativă a particularităților evoluției social-economice și, în mod special, culturale ale României, în contextul jocului forțelor europene și mondiale.

Putem distinge două tipuri de suprasisteme, constituind adesea *faze* ale evoluției acestora : *un suprasistem lipsit de orice finalitate*, rezultat pur al interacțiunii sistemelor componente, și *un suprasistem care dezvoltă o serie de finalități proprii*, susținute de sistemele componente, sub formă de norme, reguli, valori, acțiuni specifice care promovează aceste finalități. Apariția unor organisme internaționale ce au ca obiectiv promovarea unor finalități la care aderă toate statele reprezintă intrarea într-o nouă fază de evoluție a lumii : de la suprasistem de state naționale, aflat într-un echilibru mereu instabil, ca rezultat al jocului puterii economice, politice și militare, spre un suprasistem tot mai mult reglementat de norme ce exprimă interesul comun.

În acest punct se poate opera o distincție mai clară între sistem și suprasistem. După cum s-a văzut, și suprasistemul poate dezvolta finalități proprii. În măsura în care însă finalitățile sistemelor componente sunt preeminente, prioritare în raport cu finalitățile globale, el rămâne un suprasistem. Suprasistemul se poate transforma în sistem doar în măsura în care finalitățile sale globale devin mai importante în raport cu finalitățile sistemelor componente, subordonându-le pe acestea din urmă și transformându-le în subsisteme proprii.

Disputa dintre holism și individualism metodologic se constituie tocmai în problema relației sistem-suprasistem. Problema aflată în dispută poate fi formulată în termenii următori : sistemele sociale pot fi considerate *sisteme finaliste* (poziția holistă) sau *suprasisteme* (poziția individualismului metodologic) ? În ultimă instanță, ne putem întreba : care este realitatea ultimă, fundamentală, individul uman sau societatea ?

Holismul presupune că societatea este un sistem finalist primar. Tot ceea ce conține ea, inclusiv indivizii, reprezintă subsisteme ale sale constituite și modelate în conformitate cu logica sa globală. Din acest motiv, pentru analiza societății globale este utilizat modelul funcțional de sistem : un sistem orientat spre finalități proprii, care se constituie „de sus în jos”. Funcționalismul clasic, atât în sociologie, cât și în antropologia socială și culturală (Malinowski, Radcliffe-Brown, Parsons), se caracterizează printr-o asemenea opțiune. Holismul afirmă *primatul* societății, ca sistem, asupra tuturor elementelor sale componente. Sistemul este activ, constitutiv, reglativ ; elementele sunt constituite, reglate. Tot ceea ce se întâmplă într-o societate are semnificații pentru funcționarea acesteia, fiind, în consecință, reglat în spiritul logicii ei. La limită, avem imaginea unui sistem complet organizat care își constituie, modelează și modifică elementele componente în raport cu logica sa globală. Societatea poate fi gândită în analogie cu sistemele tehnice în care fiecare element component este „proiectat” în așa fel încât să aibă un rol bine determinat în funcționarea întregului. Analogia dintre societate și organismul biologic include aceeași viziune. Paradigma societății ca sistem de roluri, atât de populară în sociologie la un moment dat, se fundează pe o opțiune holistă. Nu este întâmplător că este adesea utilizată metafora „piesei” :

societatea este o „piesă”, indivizii sunt distribuiți în diferite roluri ale acesteia, conflictul global al piesei fiind însă primar în raport cu rolurile particulare ale personajelor.

Holist poate fi analizată nu numai societatea în ansamblul ei, ci și diferitele subsisteme ale acesteia. O întreprindere poate fi considerată ca un sistem finalist care se autoorganizează în așa fel încât să maximizeze realizarea finalităților sale. Teoria actuală a organizațiilor este fundată, în cea mai mare parte, în mod clar pe opțiunea holistă.

Individualismul metodologic pornește de la presupuziția inversă a holismului, și anume că singurul sistem orientat efectiv și complet de finalități proprii este individul. Societatea nu reprezintă decât *rezultanta* acțiunilor individuale. Ea este deci un suprasistem, în terminologia propusă aici, și nu un sistem orientat finalist. Individualismul metodologic are și el o lungă istorie. O opțiune clară de acest tip poate fi găsită la John S. Mill care, în celebra sa lucrare *A System of Logic* afirma că legile fenomenelor sociale nu pot fi decât legi ale naturii umane individuale. „Puși împreună, spune Mill, oamenii nu se convertesc într-un alt tip de substanță, cu proprietăți diferite” (*apud* Lukes, 1979). George C. Homans (1980), unul dintre cei mai activi promotori ai individualismului metodologic, reia ideea atunci când argumentează că propozițiile generale (legile) ale sociologiei vor trebui să fie individualiste, și nu holiste. Sociologia trebuie să pornească de la legile generale pe care le oferă psihologia și să deducă din acestea proprietățile interacțiunii dintre persoane. O poziție individualist-metodologică amplu elaborată o găsim la Raymond Boudon (1979). Punctul său de vedere este că fenomenele sociale trebuie privite ca *efecte de agregare*, emergente ale acțiunilor indivizilor. El este atomul logic al analizei sociologice. Din punct de vedere teoretic, legile care guvernează fenomenele sociale pot fi deduse din legile comportamentului individual. Din punct de vedere metodologic, analiza trebuie pornită mereu de la individ – nivelul de organizare cel mai pregnant, cu finalitățile cele mai puternice. Logica societății trebuie să fie privită ca derivând și fiind mereu subordonată logicii acțiunii individuale.

Polemica lui Durkheim cu Spencer asupra cauzelor diviziunii muncii (Durkheim, 1926) este ilustrativă pentru diferența dintre strategia holistă și cea individualist-metodologică. Punctul de vedere al lui Spencer, sprijinit într-o oarecare măsură pe lucrările economiștilor clasici englezi (Adam Smith), este tipic holist. Schematic, el este următorul : diviziunea muncii duce la o creștere a productivității și deci a bogăției ; creșterea bogăției duce la o creștere a fericirii colectivității ; fiind, în ultimă instanță, orientată spre creșterea fericirii membrilor săi, societatea va adopta și stimula diviziunea muncii. După cum se poate observa, explicația propusă de Spencer este holistă și funcțională. Diviziunea este un instrument de creștere a fericirii colectivității și este adoptat de către aceasta din acest motiv. Punctul de vedere al lui Durkheim este tipic pentru individualismul metodologic. Două obiecții sunt formulate de către sociologul francez. În primul rând, este discutabil că fericirea colectivității a crescut ca urmare a dezvoltării sistemului industrial, a promovării diviziunii muncii. Mai degrabă, avem motive să credem

contrariul. În al doilea rând, o asemenea motivație – creșterea fericirii colectivității – reprezintă un factor prea difuz pentru a deveni o forță efectivă, capabilă să pună în mișcare efortul colectiv. Explicația alternativă propusă de Durkheim este *cauzal-individualistă*. Cauza diviziunii muncii este „densitatea morală”. Creșterea volumului populației generează nu numai o densitate demografică sporită, ci și una socială. Concurența dintre membrii colectivității sporește. Creșterea densității morale reprezintă însă o condiție care afectează masiv realizarea finalităților individuale. Indivizii, orientați către câștig, găsesc tot mai dificilă realizarea acestei finalități în condițiile concurenței în creștere. O soluție la această problemă individuală este diviziunea muncii, specializarea. În loc ca doi producători să concureze cu același produs, ei își vor diviza munca, fiecare specializându-se în realizarea unui produs, subprodus sau funcții mai specializate. Dezvoltarea industriei moderne, bazată pe o tot mai adâncă diviziune a muncii, nu este efectul unei orientări globale a colectivității spre un tip de organizare mai bun, care să maximizeze finalitățile globale (perspectiva holistă), ci rezultatul neintenționat al orientării mulțimii indivizilor spre maximizarea profitului individual, ce dezvoltă acele activități tot mai specializate în care concurența este mai redusă.

Cele două opțiuni – holismul și individualismul metodologic – au fiecare în parte justificări solide, dar și limite atunci când sunt prezentate fiecare ca unică perspectivă de analiză sociologică. Holismul se întemeiază pe observația că toate sistemele sociale sunt sau tind să se dezvolte ca sisteme cu finalități proprii, să se autoorganizeze. Suprasistemele sociale tind să se transforme în sisteme cu finalități proprii, a căror logică globală se suprapune, interferează și modifică logica sistemelor componente. Puține sunt cazurile în care suprasistemele sociale rămân simple efecte emergente ale agregării acțiunilor sistemelor componente. Absolutizarea punctului de vedere holist generează însă și el o mulțime de dificultăți. În primul rând, presupune existența unui nivel de organizare ca *punct absolut de pornire* a întregii organizări sociale. Colectivitățile arhaice păreau a fi un asemenea nivel. Nu întâmplător, holismul s-a dezvoltat în antropologia socială și culturală, interesată prioritar în analiza unor asemenea societăți. Pentru societățile moderne însă, presupuziția unui asemenea nivel absolut este nejustificată. Care ar putea fi el? Statul-națiune, umanitatea în ansamblul ei, satul sau orașul, familia? Nici unul dintre aceste niveluri de organizare nu întrunește condițiile unui punct absolut de pornire a organizării sociale. Statul-națiune este, în momentul actual, nivelul de organizare socială cel mai pregnant. Există însă situații în care statul-națiune se dovedește a fi mai mult un suprasistem, în care părțile componente – grupurile, clasele sociale, persoanele – manifestă o autonomie mai pronunțată, orientându-și activitatea nu după finalitățile globale, ci după cele proprii. În al doilea rând, ideea că individul este complet subordonat, modelat și modificat de societate, că finalitățile globale ale colectivității sunt prioritare în mod absolut în raport cu finalitățile membrilor săi este, de asemenea, discutabilă. Modelele sociale în care individul devine o simplă roțiță a unui angrenaj gigant, fiind

modelat complet de logica acestuia, apar mai mult drept caricaturi, cazuri de evoluție socială patologică, decât aproximări rezonabile ale stării reale și normale al societății actuale. Este cazul, de exemplu, al societății „unidimensionale” a lui Herbert Marcuse (1977).

Am putea considera că holismul reprezintă o presuposiție metodologică corectă în orice analiză care ia în considerare un sistem finalist și își concentrează atenția asupra mecanismelor și tendințelor sale de autoorganizare. Individualismul metodologic, propunând explicarea constituirii sistemelor sociale de „jos în sus”, de la persoane și de la finalitățile lor individuale, explorează o altă logică. S-ar putea considera că în societate avem două procese simultane care se întretaie, se susțin și/sau intră în conflict. Pe de o parte, din interacțiunea persoanelor, dar și a altor sisteme sociale mai complexe (întreprinderi, de exemplu), apar fenomene de agregare emergente, cărora sociologii care optează pentru individualismul metodologic le acordă o atenție deosebită. Pe de altă parte, sistemele componente ale suprasistemului inițiază la nivelul acestuia o serie de activități orientate spre promovarea efectelor emergente pozitive și excluderea sau diminuarea celor negative. Tocmai din acest proces însă suprasistemul tinde să se transforme într-un sistem cu finalități proprii, susținute de indivizii participanți. Societatea, în consecință, nu poate fi privită doar ca un suprasistem, un fel de „junglă” în care indivizii concurează între ei în vederea realizării finalităților lor individuale. Fenomenele sociale nu sunt exclusiv efecte de agregare, neintenționate. Societatea se caracterizează prin puternice tendințe de organizare. Interesele individuale se cumulează dând interese mai generale. Iar acestea stau la baza unor activități colective, cu finalități supraindividuale, în raport cu care fiecare individ își subordonează parțial interesele, recunoscând în primele condiția necesară a satisfacerii celor din urmă. Odată constituite, sistemele sociale își dezvoltă propria lor logică, căutând să modeleze într-un sens convenabil atitudinile și comportamentele membrilor săi.

Dacă analizăm cu atenție cele două poziții enunțate aici – holismul și individualismul metodologic –, vom observa că fiecare se bazează pe presuposiții, corecte în esența lor, dar exclusiviste. În ierarhia complexă de sisteme, subsisteme și suprasisteme din care este compusă viața socială, există, în viziunea celor două poziții, *doar un singur nivel* cu o autonomie deplină, cu o logică proprie, în raport cu care toate celelalte niveluri de organizare sunt derivate (suprasisteme sau subsisteme): individul sau colectivitatea.

Punctul de vedere promovat în această lucrare nu este cel al unei organizări sociale care pornește de la un nivel absolut, ci acela al unei *organizări complexe ierarhizate, circulară și oscilatorie*. Societatea este un sistem care se constituie simultan atât „de jos în sus”, cât și „de sus în jos”. Ea nu este nici un sistem global puternic integrat și ierarhizat, în care componentele sale sunt simple subsisteme, ca în viziunea holistă, dar nici o simplă rezultată a acțiunilor indivizilor, un suprasistem, ca în viziunea individualismului metodologic. Societatea trebuie privită ca o *ierarhizare circulară de sisteme, cu două intrări: individul*

și colectivitatea. Colectivitatea, la rândul ei, are mai multe niveluri : începând cu familia, ceata sau tribul din societățile arhaice, cetatea, statul-națiune și sfârșind cu umanitatea. Fiecare nivel are, în funcție de condiții, importanța sa determinată. În anumite condiții, familia poate fi nivelul cel mai pregnant, cel mai *autonom*, în alte condiții, cetatea sau statul-națiune. În istoria umanității de până acum există mereu o anumită identificare a indivizilor cu colectivitatea (la diferitele ei niveluri), dar și o tensiune între cei doi termeni, tendințe de autonomizare a individului față de colectivitate, mai pronunțată sau mai atenuată în funcție de o mulțime de condiții.

Pentru a completa modelul nostru, este necesar să considerăm societatea ca pe o *ierarhie oscilatorie de sisteme*. Indivizii, orientați de finalități proprii, generează, prin activitatea lor, suprasisteme (famillii, grupuri sociale, comunități) care, autoorganizându-se și sporindu-și autonomia, tind să se transforme în sisteme cu finalități proprii, modelând în spiritul lor orientarea indivizilor din care sunt compuse, tinzând să-i transforme pe aceștia în subsisteme. Indivizii înșiși oscilează între orientarea spre propriile lor finalități și interiorizarea și identificarea cu finalitățile globale ale colectivității, în timp ce colectivitatea oscilează și ea între accentuarea unor finalități supraindividuale și considerarea cumulată a finalităților membrilor săi. De aici o concluzie care este după părerea mea crucială pentru orice cercetare sociologică : *un sistem social trebuie considerat a fi într-o stare de oscilație între sistem și suprasistem*. În unele condiții va predomina orientarea sa spre sistem, cu accentuarea finalităților sale globale. În alte condiții, dinamica sa va fi dominată de finalitățile membrilor săi, fapt care îi conferă profilul de suprasistem. De aici decurge o *consecință metodologică* importantă : în analiza oricărui sistem social este necesar să se evidențieze cele două tendințe structurale : cea de sistem și cea de suprasistem, specificându-se totodată tendința dominantă. După cum se poate observa, ideea oscilării sistem-suprasistem reprezintă un caz particular al *principiului pluralității structurale*, enunțat în capitoul anterior.

O asemenea abordare a vieții sociale o găsim clar schițată în teoria lui Marx, autorul, de altfel, al unei viguroase critici a holismului și a presupuzițiilor sale fundamentale. Colectivitățile de până acum, cu excepția celor arhaice, sunt neomogene, diferențiate în clase și grupuri sociale cu interese distincte, mergând până la conflict. În aceste condiții, *interesele generale* sunt fie *iluzorii* (interesele particulare ale clasei dominante prezentate ca interese generale), fie *marginale* (referitoare la aspecte secundare ale vieții colective). Analiza fenomenelor sociale trebuie pornită de la indivizii reali, cu configurația lor individuală, biologică, dar și socială. Aceștia formează, în funcție de interesele generate de poziția lor în sistemul producției materiale, grupuri și clase sociale, tinzând să acționeze împreună pentru a promova interesele lor particulare comune (Marx și Engels 1958). Spre deosebire de individualismul metodologic, Marx consideră însă că societatea este compusă din niveluri de agregare și integrare diferite, cu oscilații continue între accentuarea intereselor individuale sau a celor generale.

Se poate spune, în concluzie, că societatea trebuie considerată ca o pluralitate de sisteme care se integrează, se modifică și se subordonează reciproc. Nici un nivel de organizare nu este *absolut* : toate sunt *relative*.

Teoriile întreprinderii tind să se fundeze, în cele mai multe cazuri, pe o perspectivă holistă. Întreprinderea este privită ca un sistem, și nu ca un suprasistem, fiind preocupată de maximizarea finalităților sale globale, de perfecționarea organizării sale, de integrarea mai eficace a membrilor săi. O asemenea abordare este justificată doar în parte. Dacă vrem să avem imaginea completă a întreprinderii, trebuie să o privim însă și în calitatea ei de suprasistem. Teoria lui Marx ne oferă o asemenea perspectivă. El argumentează necesitatea considerării intereselor distincte ale claselor angajate în activitatea productivă – burghezia și proletariatul – pentru înțelegerea dinamicii întreprinderii capitaliste. Întreprinderea trebuie privită ca un suprasistem compus din persoane angajate într-un proces complex de competiție pentru statut social, putere, prestigiu, beneficii. Sunt situații în care deciziile organizaționale sunt luate în funcție de finalitățile întreprinderii, dar sunt situații în care, dimpotrivă, ele sunt dominate de rațiuni „ascunse”, „tacite”, izvorâte din lupta pentru poziție și putere a indivizilor și grupurilor. În acest din urmă caz, întreprinderea apare mai mult ca un suprasistem, indivizii cu finalitățile lor fiind forțele dinamice. Pentru ilustrarea necesității considerării și a acestei perspective în explicarea dinamicii interne a întreprinderii, să recurgem la câteva exemple.

Departamentalizarea pare să fie o patologie endemică a organizațiilor. Ea constă în faptul că subsistemele (departamentele) organizațiilor tind să se autonomeze într-atât, încât obiectivele lor sectoriale sunt puse mai presus decât obiectivele globale ale organizației. Pentru aceasta pot fi formulate două tipuri mari de explicații, în perspectiva considerării întreprinderii ca sistem sau ca suprasistem ; ambele probabil corecte, completându-se reciproc. *Explicația holistă* : subsistemul neavând viziunea obiectivului de ansamblu, acesta fiind mai îndepărtat, mai puțin definit operațional pentru el, se va centra pe subobiectivul care îi este delegat, până la a-l opune obiectivului general. *Explicația individualismului metodologic* : membrii subsistemului (departamentului) sunt recompensați în funcție de realizarea subobiectivului delegat lor, și nu de realizarea obiectivului global. Din acest motiv, ei vor tinde să pună mai presus interesele subsistemului decât cele ale sistemului. Fiecare subsistem va tinde să lupte pentru o poziție mai bună în cadrul sistemului, nu pentru a contribui mai eficace la realizarea finalităților globale ale acestuia, ci pentru a maximiza beneficiile membrilor săi. „Spiritul de corp” reprezintă, în această perspectivă, promovarea intereselor comune ale membrilor unui subsistem, în contextul și cu instrumentele organizației. Militarii, de exemplu, pot fi tentați să militeze pentru creșterea importanței armatei în cadrul colectivității nu numai pentru că ei sunt mai avizați în ceea ce privește *importanța pentru colectivitate* a organizării unei armate eficiente sau pentru că, în mod firesc, tind să supraestimeze obiectivul parțial spre care sunt orientați în cadrul intereselor globale ale colectivității, dar și pentru că interesele lor particulare

sunt mai strâns dependente de importanța acordată subsistemului militar decât de bunăstarea generală a colectivității.

După cum se poate observa, cele două tipuri de explicații implică soluții diferite: dacă departamentalizarea reprezintă efectul centrării excesive pe subobiective (perspectiva holistă), soluția o reprezintă accentuarea obiectivului global, înțelegerea subobiectivului în contextul acestuia; dacă, dimpotrivă, cauza rezidă în relația mai strânsă dintre subobiectiv și interesele particulare ale membrilor subsistemului (individualism metodologic), soluția va fi căutarea unei modalități de legare a intereselor particulare de realizarea obiectivelor globale, și nu numai de cea a subobiectivelor.

John Galbraith (1982) oferă un alt exemplu de preeminență a finalităților unui grup socioprofesional în dinamica întreprinderii americane actuale. Orientarea întreprinderii americane, argumentează economistul american, nu este determinată, în primul rând, de interesul general al colectivității, nici de cel al beneficiarilor direcți ai produselor întreprinderii (clienții) sau de cel al posesorilor de capital, cum se întâmplă în întreprinderea capitalistă clasică, ci de interesele „tehn structurii”. Astfel, tendințele de extindere ale întreprinderii americane actuale nu se explică, în mare parte, prin rațiuni de rentabilitate, ci prin finalitatea nemărturisită de a se crea noi posibilități de promovare pentru cei din conducerea tehnic-administrativă.

Sistemul politic nu poate fi înțeles doar ca un subsistem al colectivității, orientat spre organizarea și conducerea întregii vieți sociale, în spiritul intereselor globale. Marx a demonstrat că el reprezintă mai degrabă arena luptei claselor și grupurilor sociale pentru controlul puterii. Nu se poate ignora, de asemenea, lupta dintre indivizi pentru putere. Sistemul alegerilor prezidențiale din SUA este un caz de acest gen foarte sugestiv. Pentru a înțelege comportamentul președintelui la sfârșitul primului său mandat trebuie luată în considerare, pe lângă rolul său social de președinte, și dorința lui, ca persoană, de a fi reales. Comportamentul unui împărat nu poate fi explicat integral doar prin poziția sa de exponent al unei clase sociale și nici prin rolul său în sistemul de conducere. Crizele de autoritate și dorința de acumulare și exercitare a unei puteri absolute pot fi într-o măsură semnificativă expresia și a unor tendințe individuale.

În fine, o ultimă problemă este necesar să fie examinată în privința relației dintre perspectiva holistă și cea metodologic-individualistă: *este sau nu rezultatul analizei sociologice invariant în raport cu cele două abordări*? Cu alte cuvinte, considerarea unei realități sociale *ca sistem sau ca suprasistem* duce, în ultimă instanță, la concluzii similare? Problema este reală, punându-se în practica explicativă. Un răspuns clar îl găsim la Georg W.F. Hegel sub forma faimoasei „șiretenii a istoriei”. Această soluție afirmă o coincidență tendențială între cele două tipuri de logică: logica holistă a sistemului și logica suprasistemului. Indivizii, sugerează Hegel, călăuziți de interesele lor particulare, fără o înțelegere a logicii de ansamblu a dinamicii colective, vor produce până la urmă prin acțiunea lor efecte macroscopice în concordanță cu această logică. Logica globală se manifestă prin acțiunea indivizilor care se orientează în mod conștient doar spre propriile

lor interese. O asemenea soluție o găsim tacit destul de frecvent și în sociologia actuală. Să ne gândim la orientarea producției prin mecanismul pieței. În mod obișnuit găsim exprimată ideea că, deși fiecare producător este orientat spre maximizarea profitului său, prin jocul cererii și al ofertei, întreaga producție socială este eficace orientată spre satisfacerea necesităților colectivității.

Pentru a limpezi cele două răspunsuri alternative la această întrebare, să luăm ca exemplu un proces social major al societății contemporane : evoluția organizării tehnologice a muncii, a diviziunii muncii în ultimă instanță. Soluția invarianței rezultatelor analizei în raport cu perspectiva adoptată s-ar formula astfel : presupunem două colectivități care evoluează în aceleași condiții de mediu și tehnologice, dar una după un model holist – pornind de la interesele și necesitățile colectivității își planifică o dezvoltare tehnologică adecvată acestora –, iar cealaltă, după modelul individualismului metodologic – producătorii individuali, pentru a-și maximiza profiturile, caută să inoveze, să dezvolte continuu tehnologia ; ambele colectivități vor trece prin aceleași faze tehnologice, vor prezenta același pattern al evoluției tehnologice ? Teoria lui Marx sugerează un răspuns negativ. Cele două tipuri de colectivități nu vor prezenta același pattern de evoluție. Organizarea tehnologică a producției și evoluția ei sunt influențate nu numai de logica interioară a tehnologiei înseși, ci și de structura societății globale în care are loc. O serie de cercetări recente aduc argumente mai concrete în favoarea acestei idei. Ele scot în evidență faptul că unele modalități de organizare a producției exprimă logica contextului social particular : nu rațiunea maximizării eficienței muncii, ci logica luptei de clasă. Stephen Marglin argumentează că la începuturile revoluției industriale, capitaliștii erau motivați mai mult de dorința de a-i controla pe muncitori, decât de a crește productivitatea muncii lor. Analiza istorică pe care o întreprinde sociologul american sugerează faptul că, în acel moment tehnologic, era posibilă o organizare a muncii care să mențină și chiar să amplifice calificarea muncitorilor, complexitatea muncii lor, în același timp cu o creștere a productivității ; patronul a optat însă pentru o organizare tehnologică menită să simplifice munca, să scadă nevoia de forță de muncă calificată, să sporească specializarea și diviziunea muncii, nu pentru a crește productivitatea, ci, în primul rând, pentru a spori controlul asupra muncitorilor (Form, 1980). Pe aceeași linie, analizând condițiile schimbării tehnologiei în industria metalurgică occidentală de la sfârșitul secolului trecut, Kenneth Stone argumentează că justificarea ei nu trebuie căutată în logica creșterii eficienței, ci în cea a luptei dintre patronat și muncitori. Vechea organizare a muncii presupunea muncitori cu o înaltă calificare profesională care, chiar prin acest fapt, aveau o poziție puternică în negocierile cu patronatul. Noul sistem de organizare tehnologică, introdus imediat după o perioadă de mari confruntări între muncitori și patronat, înlocuia muncitorii înalt calificați cu o masă de muncitori slab pregătiți sau necalificați, ușor substituibili, a căror putere politică era mai redusă din această cauză (Form, 1980).

Specialiștii care promovează o reorganizare a procesului productiv pe principiile muncii îmbogățite sugerează, implicit sau explicit, că sistemul taylorist de organizare a muncii, bazat pe principiul muncii simplificate și care a dus la o

diviziune extremă a muncii, nu reprezintă o etapă necesară în logica evoluției tehnologice. Ea a fost impusă mai degrabă de logica unui anumit tip de organizare socială. L.E. Davis (1971) argumentează, de pildă, că succesul taylorismului în America începutului de secol trebuie explicat prin necesități sociale, și nu tehnologice: integrarea rapidă, într-un proces de producție modern, a unei mase mari de imigranți nedisciplinați, extrem de inegali din punctul de vedere al pregătirii profesionale, cu o mare mobilitate geografică, orientați puternic spre câștig. Dimpotrivă, din cauza modificărilor din condițiile social-economice și culturale de viață din societățile dezvoltate actuale, sistemul productiv se află sub o presiune crescândă de a oferi munci interesante, complexe, care presupun o calificare ridicată. Promovarea principiului muncii îmbogățite nu are rațiuni în procesul evoluției tehnologice, ci în impactul exigențelor colectivității asupra acestuia. Devine astfel tot mai evident că procesul tehnic nu este *uniliniar*, ci *multiliniar*. În funcție de parametrii sociali în care se desfășoară, el se poate realiza pe căi alternative (Zamfir, 1977).

Sisteme și subsisteme

Sistemele sociale (definite în contextul acestei lucrări ca sisteme finaliste) nu sunt, de regulă, compuse din elemente simple. Ele prezintă imaginea unor ierarhii complexe de subsisteme și de sub-subsisteme. Societatea este compusă din mari subsisteme ca: economie, sistem politic, juridic, artă, știință, învățământ, asistență sanitară, familie. Fiecare dintre aceste subsisteme reprezintă, la rândul său, un sistem, cu logica sa, cu finalitățile sale proprii, fiind compus din alte subsisteme. Fiecare întreprindere are secții, servicii etc. Diviziunea sistem-subsistem merge până la ultimul subsistem, „atomul” vieții sociale – comportamentul uman elementar. Ceea ce în schema funcțională figura ca relație dintre sistem și elementele sale reprezintă în fapt o relație între un sistem și subsistemele sale, o *relație de supraordonare și subordonare*. Relațiile dintre un sistem și subsistemele sale prezintă, în calitate de tip de relație între sisteme, anumite particularități. În schema funcțională analizată pe larg în capitolele anterioare, accentul a căzut pe rolul sistemului în constituirea și modelarea elementelor (subsistemelor) sale. Asupra acestui aspect nu este cazul să mai insistăm în cele ce urmează. Este necesar însă să aducem o serie de completări referitoare la autonomia relativă a subsistemelor și la contribuția lor activă în relația cu sistemul din care fac parte ca elemente funcționale.

- *Subsistemele au inițiativă funcțională.* Funcția de autoorganizare a sistemelor sociale, lucru valabil în mod special în cazul societății globale, nu este concentrată exclusiv într-un punct al acestora, într-un sistem de conducere, ci este destul de larg difuzată în masa sistemului. Subsistemul politic are un rol esențial în organizarea și coordonarea tuturor activităților sociale, dar nu este singura inițiativă activă din acest punct de vedere. Subsistemele prezintă relativa lor autonomie în a organiza contribuția funcțională pe care o aduc în

cadrul sistemului. În relația dintre sistem și subsistem există o dublă tendință. Pe de o parte, sistemul încearcă să formuleze cât mai clar cu putință cerințele sale funcționale, concretizându-le sub forma unor exigențe specificate și chiar a unor obiective a căror realizare este delegată subsistemelor. Este ceea ce în teoria organizațiilor e cunoscut sub denumirea de *delegare a obiectivelor*. Conducerea unei întreprinderi delegă, de exemplu, departamentului de producție realizarea unui produs specificat; celui comercial, comercializarea acestuia. Pe de altă parte, sistemul poate delega subsistemelor sale o funcție vag sau abstract definită – *delegarea funcțiilor*. Subsistemele sunt în mare parte responsabile de modul în care definesc funcțiile de îndeplinit în ansamblul sistemului și, desigur, de realizarea efectivă a acestor funcții. Definind funcțiile de realizat, ele definesc într-o anumită măsură, în mod activ, sistemul însuși. Școala primește de la societate o funcție doar abstract definită: pregătirea tinerilor, profesională, moral-cetățenească, științific-culturală. Școlii îi revine sarcina de a defini mai precis această funcție, concretizând-o în obiective specificate – ce fel de cunoștințe, ce fel de deprinderi, de valori să fie transmise. Și, dincolo de definirea teoretică a funcțiilor, esențială este realizarea lor efectivă, care poate fi, și de regulă este, sensibil diferită de cea dintâi. Direcția unei întreprinderi poate cere departamentului său de cercetare rezolvarea unei probleme specificate (delegarea unui obiectiv) sau îi poate cere să definească direcțiile generale de cercetare (delegarea funcției). Primind un set de obiective sau funcții de realizat, subsistemele au o largă autonomie în organizarea lor, variabilă în raport cu o mulțime de condiții. În ambele cazuri, *estimarea eficienței* cu care subsistemele își îndeplinesc funcțiile ce le revin reprezintă aspectul-cheie al relației dintre sistem și subsistem. Procesul de autoorganizare a sistemelor sociale, relațiile dintre sistem și subsistemele sale sunt probleme încă puțin studiate în sociologie.

- *Subsistemele au inițiativă structurală.* Pornind de la principiul pluralității structurale, ajungem la ideea că asupra unui subsistem se exercită cerințe funcționale contradictorii, provenite din variatele structuri alternative aflate în concurență. Să luăm ca exemplu științele sociale, un subsistem tot mai important al societății actuale. Într-o societate capitalistă, ele sunt supuse unor multiple cerințe, contradictorii: structurile opresive vor presa în sensul transformării științelor sociale în instrumente ale manipulării (a se vedea în acest context critica radicală a sociologiei occidentale declanșată din 1968 încoace); pe de altă parte, structurile democratice aflate în concurență cu cele opresive vor presa în sens opus – științele sociale să devină o importantă sursă de cunoștințe obiective, critice. Există însă și o *presiune structurală* inversă, de la subsistem la sistem. Subsistemele nu acționează asupra sistemului din care fac parte doar prin contribuția lor funcțională, ci presează în sensul *transferului structurilor lor interne asupra sistemului din care fac parte*.

Știința, de exemplu, tinde să se caracterizeze prin structuri democratice de organizare. Prin funcționarea sa, ea va tinde să transfere aceste structuri asupra întregii societăți, să exercite o presiune mai generală spre democrație.

De aici și incompatibilitatea structurală dintre subsistemul științei și structurile dictatoriale, opresive de organizare socială, așa cum argumentează Edward Shils în analiza sa asupra sistemelor politice din țările lumii a treia (Shils, 1968). Armata, dimpotrivă, difuzează structuri mai degrabă autoritare (a se vedea regimurile militare). Mai mult, fiecare subsistem presează în sensul *accentuării structurii sistemului în care el deține un rol important*. Biserica va exercita asupra societății o presiune structurală mai generală, în sensul unei organizări sociale în care religia să joace un rol dominant, în timp ce știința presează spre o organizare socială menită să utilizeze în mod prioritar instrumentele și rezultatele științei.

- *Subsistemele manifestă finalități proprii*. Subsistemele nu trebuie privite ca fiind orientate exclusiv spre cerințele funcționale ale sistemelor din care fac parte. Ele au propria lor logică, cerințele lor specifice de menținere, funcționare și dezvoltare (finalități interne) – într-un cuvânt, autonomia lor funcțională. Sunt active în cadrul sistemului din care fac parte nu numai pentru a-și promova contribuția funcțională globală, ci și propriile finalități, chiar dacă acestea nu sunt concordante cu structurile și finalitățile dominante ale sistemului. Sistemul juridic militează pentru autonomia sa, care îi asigură corectitudinea funcționării, lucru de care alte subsisteme ale societății ar putea să nu fie conștiente, manifestând chiar o atitudine ostilă. O structură opresivă a societății este orientată în sensul restrângerii autonomiei sistemului juridic, prin limitarea drastică a corectitudinii funcționării sale. Subsistemul artistic va milita pentru conservarea libertății de creație, apărându-se de amestecul potențial din afară care ar încerca să utilizeze arta în scopuri exterioare, anulându-i astfel valoarea și funcția ei specifică. Logica unui subsistem poate să nu fie conformă, integral sau parțial, cu logica sistemului din care face parte. Subsistemul militar poate presa, în anumite condiții, pentru obținerea de resurse importante, necesare dezvoltării sale, chiar spre o politică agresivă care i-ar favoriza promovarea propriilor finalități. Sunt ilustrative, în acest sens, disputele asupra influenței Pentagonului, asupra politicii externe americane.

În anii '60 s-a declanșat în SUA o largă dezbatere politică în legătură cu justificarea efortului financiar imens presupus de programele spațiale. Criticii acestor programe au adus obiecții de tipul: este oare mai important să trimiți un om pe lună în următorii 10-15 ani sau să investești aceste sume în lichidarea sărăciei, în descoperirea tratamentului cancerului sau în îmbunătățirea condițiilor de locuit? Ca o reacție de apărare împotriva acestor critici, NASA a desfășurat un efort propagandistic apreciabil pentru a convinge opinia publică că programele spațiale nu reprezintă un lux extravagant, ci au consecințe utile multiple asupra societății americane. În acest efort propagandistic s-a înscris și lansarea unor programe de dezvoltare de indicatori sociali care urmau să evidențieze efectele pozitive multiple ale eforturilor spațiale asupra întregii societăți americane (Bauer, 1966). Este un caz tipic de tentativă a unui subsistem de a-și promova propriile sale finalități la nivelul sistemului din care face parte.

Sistemul de recompense și pedepse este un mecanism care are ca rezultat creșterea autonomiei subsistemelor și amplificarea finalităților lor proprii. Pentru a stimula performanțele subsistemelor, sistemele utilizează diferite stimulente pentru membrii acestora: beneficii și penalizări. Devine interesul personal al membrilor subsistemului ca acesta să câștige în importanță în cadrul sistemului. Acest mecanism poate explica, într-o bună măsură, dezvoltarea unei autonomii disfuncționale a subsistemelor: apărarea de controlul sistemului, umflarea lor artificială dincolo de funcția efectivă pe care o îndeplinesc în cadrul sistemului mai general, promovarea finalităților proprii. Apare și la nivelul subsistemelor o *oscilație* specifică între *orientarea de subsistem* și *orientarea de sistem*, între centrarea pe funcția îndeplinită în cadrul sistemului și centrarea pe propriile sale finalități.

Relații de vecinătate : acomodare, dominare, cooperare, concurență

Între sisteme nu există numai relații de sub- și supraordonare („pe verticală”, ierarhice), ci și relații de vecinătate („pe orizontală”). Se pot desprinde așadar două mari tipuri de relații de vecinătate între sistemele sociale: *relații de acomodare/dominare* și *relații de cooperare/concurență*.

Relații de acomodare/dominare. În funcționarea lor, sistemele sociale, inclusiv în situația în care sunt subsisteme ale aceluiași sistem, intră în contacte *laterale* sau de *vecinătate*. Ele interacționează, se influențează reciproc, pozitiv sau negativ, dezvoltă cerințe reciproce. Școala, de exemplu, poate educa la tineri o mentalitate științifică, disfuncțională pentru sistemul religios. Din acest motiv, biserica, dacă este într-o poziție favorabilă, va încerca să preseze „lateral” asupra școlii, pentru ca aceasta să adopte o atitudine neutră față de religie sau chiar de a îngloba religia în sistemul său educațional alături de știință. Este, de exemplu, cazul presiunilor actuale exercitate în SUA asupra școlii de a include „creaționismul” ca o teorie care să fie predată în cadrul cursurilor de biologie în locul darwinismului sau alături de el, ca o teorie alternativă, egal îndreptățită.

Influențele reciproce pot fi nu numai negative, disfuncționale, ci și pozitive, funcționale. Persoanele pot exercita presiuni asupra întreprinderii pentru ca aceasta să dezvolte activități orientate spre satisfacerea necesităților individuale (funcții sociale): procurarea de bilete de odihnă și tratament, bilete la spectacole, organizarea de creșe și grădinițe, perfecționarea școlară și profesională, posibilități mai mari de câștig, oferirea de munci interesante, pe măsura calificării, promovarea unui climat de muncă pozitiv, destins. Se pot desprinde următoarele mari tipuri de mecanisme prin care se realizează influențele laterale între sisteme:

- *Impunerea de norme.* Fiecare sistem caută să-și impună cerințele sale funcționale laterale sub formă de norme acceptate de către sistemele învecinate: norme juridice, morale, politice. Este cazul normelor care asigură protecția

mediului natural, a habitatului (inclusiv estetica acestuia), protecția persoanei de riscuri de accidentare, de îmbolnăvire, respectarea demnității umane.

- *Sancțiuni.* Sistemele utilizează adesea sancțiuni (acordarea de beneficii sau penalizări) pentru sistemele învecinate, pentru a stimula astfel procese dezirabile și a le descuraja pe cele indezirabile. Familia poate exercita, astfel, influențe asupra membrilor săi, determinându-i să-și limiteze participarea la activități sociale din afara ei, cu excepția celor strict necesare, să încurajeze sau să descurajeze perfecționarea profesională și performanțele profesionale. Dacă o întreprindere are nevoie de muncă suplimentară, poate să încurajeze familia să fie permisivă din acest punct de vedere, utilizând un sistem de beneficii suplimentare.
- *Asimilarea ca finalități proprii.* Un sistem poate să-și însușească, pe lângă finalitățile sale constructive, și finalități laterale. Este vorba de funcțiile sociale pe care întreprinderile actuale tind să și le asume tot mai mult sau de orientarea acestora spre „umanizarea muncii”, spre creșterea calității umane a muncii. Familia poate să-și însușească drept finalitate stimularea unei atitudini responsabile față de muncă a membrilor săi, participarea lor activă la viața colectivității.

Ca rezultat al influențelor reciproce laterale, are loc un proces de *acomodare* a sistemelor sociale. Pe lângă acomodare, există însă și tendințe de *dominare*. Un subsistem devine dominant fie în condițiile în care sistemul mai general din care face parte consideră că el prezintă o importanță specială, de funcționarea acestuia depinzând într-o măsură decisivă funcționarea sa globală, fie datorită puterii subsistemului însuși care îl poate impune față de celelalte subsisteme, chiar împotriva intereselor generale.

Dominarea poate să se realizeze prin distribuirea resurselor. Unele subsisteme pot primi/obține o cantitate mai mare de resurse, dezvoltându-se mai rapid, iar altele pot primi o cantitate redusă de resurse, menținându-se, în consecință, într-o stare cronică de subdezvoltare. Cercetarea științifică orientată spre scopuri militare o poate domina pe cea orientată în scopuri civile prin faptul că obține fonduri masive, atrage cercetătorii cei mai buni, stimulează investigarea acelor teme care sunt prioritare pentru ea.

Dominarea se poate realiza însă și direct, prin impunerea de către un subsistem sau sistem al logicii sale celorlalte subsisteme sau sisteme, diminuând corespunzător capacitatea acestora de autoorganizare și funcționare eficientă.

Starea de urgență este un exemplu de dominare. O colectivitate amenințată de un pericol (dușman extern, conflicte interne grave, catastrofe naturale) va accentua importanța subsistemului de apărare corespunzător. Acesta va primi cea mai mare parte a resurselor disponibile și va subordona toate celelalte subsisteme. Știința, învățământul, producția își vor mobiliza, la rândul lor, resursele pentru a sprijini subsistemul de apărare; își vor impune însă limitări pentru a nu-l afecta negativ.

Într-o perioadă revoluționară, activitatea politică devine dominantă. Lupta pentru putere este problema crucială, subordonând toate celelalte sfere ale vieții sociale.

În anumite condiții, religia a devenit un subsistem dominant, subordonând logicii sale toate celelalte subsisteme – știință, învățământ, politică și chiar economie.

Interferențele dintre sisteme provoacă adesea fenomene sociale complexe, producând patologii cronice ale unor sisteme. Desigur, dominarea nu poate fi decât în mod excepțional completă. Există anumite limite dincolo de care sistemul dominant se poate descompune complet sau eficiența sa scade sub limita tolerabilă, sistemul global trebuind să intervină și să impună anumite restricții dominării.

Rudenia și societatea modernă. Sistemul tradițional de rudenie se caracterizează printr-o solidaritate ridicată, prin exigența sprijinului reciproc. El prezintă, în consecință, o anumită incompatibilitate cu sistemul industrial modern, bazat pe raționalitate, competență, performanță individuală recompensată social, corectitudine în relațiile dintre persoane. Această incompatibilitate poate genera perturbări reciproce. În unele condiții, sistemul industrial modern și-a impus logica, subminând treptat solidaritatea relațiilor de rudenie și preferențialitatea implicată de acestea sau reducând-o la sfere neutre. În alte condiții sau, cel puțin în anumite etape, sistemul relațiilor de rudenie a presat puternic sistemul industrial modern, modificându-i într-o anumită măsură logica funcționării, inducând preferințe proprii acolo unde ar fi trebuit să funcționeze criterii obiective, impersonale, derivate din exigențele eficienței.

Relațiile de vecinătate, cu influențele lor reciproce, reprezintă o sursă majoră de conflict între sisteme. În mod special, conflictul se declanșează în cazurile de incompatibilitate: știință/religie, socialism/capitalism, opresiune/democrație. Marx a descris un caz special de conflict de acest tip: exploatarea unei colectivități de către o altă colectivitate. Și aceste relații dintre colectivități sunt cazuri de dominare a unui sistem de către un altul.

Relații de concurență/cooperare. În afara relațiilor de influență reciprocă laterală, sistemele sociale intră și în relații de concurență pentru diferitele resurse sau de cooperare pentru realizarea unor finalități comune.

Competiția dintre sistemele sociale pentru resursele necesare ridică, pentru sociologie, un grup de probleme distincte. Între principalele subsisteme ale societății – economie, știință, cultură, asistență sanitară, învățământ – există, pe lângă alte tipuri de relații, și relații de concurență pentru obținerea resurselor economice. În condițiile unui număr de locuri limitat în învățământul superior, există concurență între absolvenții de liceu. Pozițiile de conducere din întreprinderi, ca orice lucru dezirabil, dar limitat, generează și ele o concurență specifică pentru ocuparea lor. Concurența dintre producători pentru vânzarea produselor lor este un alt exemplu. Competiția pentru resurse poate îmbrăca forme dintre cele mai diferite: începând cu sisteme de norme instituționalizate, general acceptate, continuând cu negocierea și sfârșind cu conflictul, cu lupta violentă.

Relațiile și mecanismele cooperării sistemelor în realizarea unor finalități comune devin nu mai puțin un subiect de interes acut pentru sociologie. Cooperarea presupune existența unor finalități comune, fără a exclude însă și existența unor finalități divergente care implică, la rândul lor, elemente de concurență, competiție, negociere sau conflict. Cooperarea poate fi economică, socială,

politică, științifică, culturală. Ea poate fi între întreprinderi, între clase și grupuri sociale, între indivizi, între state.

Con competiția pentru resurse și cooperarea pentru realizarea finalităților comune reprezintă sfere problematice care vor atrage cu siguranță interesul sociologiei în următorii ani. Puține cunoștințe sistematice au fost acumulate până în momentul de față. Există deja cristalizate o serie de teorii parțiale, de analize care nu se articulează însă într-o abordare sistematică și complexă.

Pentru descrierea relațiilor de competiție și conflict, s-a constituit în ultimele decenii o teorie generală, abstractă – *teoria jocurilor*. Ea încearcă să formalizeze situația abstractă de competiție în diferite ipostaze. Este cazul, de exemplu, al „jocurilor cu sumă nulă”, în care câștigul unei părți corespunde pierderilor celorlalte părți, suma câștigurilor și a pierderilor fiind în consecință zero ; sau a „jocurilor cu sumă nenulă”, în care toți partenerii pot câștiga sau pierde, în funcție de strategia adoptată, suma câștigurilor și a pierderilor fiind diferită deci de zero. Sociologia investește un interes special în teoria generală a jocurilor, care poate deveni un instrument extrem de util pentru analiza relațiilor dintre sistemele sociale. În momentul actual, teoria matematică a jocurilor este însă legată de o serie de simplificări ce au făcut posibilă constituirea și dezvoltarea sa, dar care o fac inaplicabilă la situațiile standard din sociologie (Friend și Laing, 1980).

Pentru a ilustra atât potențele teoriei jocurilor, cât și problemele complexe pe care le ridică analiza relațiilor de cooperare/conflict, să analizăm celebra *dilemă a prizonierului* și o aplicare a ei în relația dintre sistemele sociale.

Doi prizonieri care au comis împreună o crimă sunt ținuti la închisoare fără posibilitatea de a comunica. Judecătorul le propune următorul târg : cinci ani de închisoare pentru fiecare, dacă mărturisesc amândoi ; doi ani la fiecare, dacă nici unul nu mărturisește ; achitarea celui care mărturisește și 10 ani pentru cel care nu mărturisește. Structura jocului este deci următoarea (tabelul 7.1).

Tabelul 7.1
Dilema prizonierului

		Al doilea prizonier	
		Mărturisește	Nu mărturisește
Primul prizonier	Mărturisește	5,5	0,10
	Nu mărturisește	10,0	2,2

Prima cifră reprezintă pedeapsa primului prizonier în situația descrisă în prima căsuță ; a doua cifră, pedeapsa celui de-al doilea prizonier. Din structura jocului astfel definită, este clar că cea mai avantajoasă situație pentru ambii prizonieri este să nu mărturisească nici unul și să ia fiecare câte doi ani de închisoare. Paradoxul este însă că cei doi vor fi tentați să nu adopte această strategie, ci să mărturisească ambii, luând fiecare câte cinci ani de închisoare. Strategia adoptată, fiind mai proastă, pare irațională. În fapt, ea este rezultatul

opțiunii celei mai raționale, pe care fiecare dintre prizonieri o poate lua în mod separat. Fiind izolat de celălalt, fiecare judecă în felul următor : dacă nu mărturisește, poate lua doi ani de închisoare, dacă nici celălalt nu o face ; dacă însă celălalt mărturisește, atunci va lua 10 ani ; dacă mărturisește, poate lua maximum cinci ani sau poate fi chiar achitat, dacă celălalt nu a mărturisit. Este evident că a mărturisi este pentru fiecare în parte strategia cea mai puțin riscantă și deci cea mai rațională. Dar ceea ce este rațional pentru fiecare în parte, conjugat, dă rezultatul cel mai prost posibil pentru ambii.

Există multe situații de conflict social de tipul dilemei prizonierului care fac ca părțile să obțină rezultatele cele mai proaste, fiecare optând pentru strategia cea mai sigură. Să aplicăm dilema prizonierului la situația marilor puteri nucleare. Dacă ambele puteri nucleare s-ar dezarma, să presupunem că fiecare ar câștiga în valoare de 20 unități de utilitate (eliminarea amenințării atomice, canalizarea resurselor eliberate în scopuri pașnice, destindere internațională). Dacă ambele continuă cursa înarmărilor, pierd, să presupunem, 30 unități de utilitate. Dacă una acceptă dezarmarea, fiind „trasă pe sfoară” de cealaltă, în timp ce aceasta din urmă se înarmează în continuare, ea va pierde enorm (100), cealaltă obținând însă avantaje modeste (5). În condițiile în care cele două mari puteri suferă de o dificultate similară cu cea a prizonierilor – lipsa de încredere reciprocă care paralyzează comunicarea și înțelegerea –, vor cădea inevitabil în paradoxul acestora. Fiecare va alege strategia cea mai avantajoasă pentru ea, în acest caz, cea mai puțin riscantă ; va continua înarmarea, pierzând cel mult 20 și putând câștiga chiar 5, când cealaltă parte recurge unilateral la dezarmare sau rămâne în urmă, în mod sensibil. Cursa înarmărilor va continua, în consecință, ambele părți pierzând, în loc să câștige.

Tabelul 7.2

Cursa înarmărilor în dilema prizonierului

		A doua putere	
		Înarmare	Dezarmare
Prima putere	Înarmare	-30, -30	+5, -100
	Dezarmare	-100, +5	+20, +20

Singura ieșire din dilema prizonierului este, după cum remarcă Raymond Boudon (1979), înlocuirea logicii confruntării cu cea a cooperării.

*

Analiza relațiilor dintre sistemele sociale pare să reprezinte o direcție majoră a dezvoltării sociologiei actuale. Ea nu poate însă avea loc decât pe baza înțelegerii dinamicii interne a sistemelor. În această lucrare s-a accentuat în mod special analiza sistemului nu numai pentru faptul că ea este o precondiție esențială a înțelegerii relațiilor dintre sisteme, dar și pentru faptul că în legătură cu ea există acumulările cele mai importante.

C. Conștiința ca factor explicativ

Capitolul 8 | ROLUL CONȘTIINȚEI ÎN EXPLICAȚIA SOCIOLOGICĂ

Revoluția copernicană în sociologie

În anul în care Karl Marx lucra la redactarea primului volum al *Capitalului*, Lev Tolstoi făcea în *Război și pace* o observație extrem de profundă, similară cu abordarea propusă de Marx cu peste un deceniu mai înainte. El consideră că este de dorit și în științele umane o revoluție copernicană. Marea revoluție înfăptuită de Nicolaus Copernic a constat în faptul că „a trebuit să renunțăm la sentimentul unei imobilități în spațiu și să admitem o mișcare pe care simțurile noastre nu o percepeau. În cazul de față, trebuie de asemenea să renunțăm la această libertate de care suntem conștienți și să admitem o dependență pe care nu o simțim”.

Sociologia s-a dezvoltat, în cea mai mare parte, tocmai pe linia acestui obiectiv : să exploreze dependențele ce „nu se simt”, modul în care faptele sociale sunt determinate de alte fapte sociale, și nu de conștiința subiecților activi. Schemele explicative pe care le-am analizat până acum – cauzală, funcțională, structurală – nu includ conștiința ca unul dintre factorii lor explicativi. Ca știință a faptelor sociale, sociologia a trebuit să opteze, lucru valabil pentru cele mai multe dintre abordările pe care le găsim în cadrul ei, chiar dacă nu întotdeauna explicit, pentru o poziție materialistă, respingând idealismul ce explică fenomenele sociale ca fiind determinate de conștiința actorilor.

Capitolele de până acum au acumulat o datorie. Ele au dezvoltat o *sociologie fără subiect*. În explicațiile fenomenelor sociale trecute în revistă, subiectul uman (conștiința) a fost pus între paranteze, ca și cum el nu ar aduce nici o contribuție explicativă. Capitolul de față va încerca să răspundă tocmai la o asemenea întrebare : poate fi considerată conștiința *un factor explicativ independent* sau ea este doar o *verigă intermediară* în lanțul unui determinism obiectiv, fără să aducă o contribuție proprie la determinarea fenomenelor sociale ? În cazul în care conștiința nu aduce nici o contribuție explicativă independentă, putem face abstracție de ea în analiza sociologică. Dacă ea este un factor explicativ independent, este necesar să vedem cum acționează.

Patru poziții asupra rolului conștiinței

În sociologia actuală, s-ar putea desprinde patru mari poziții în legătură cu rolul conștiinței în explicarea fenomenelor sociale. Prima este poziția tipic idealistă, în sensul dat termenului de Karl Marx : conștiința este aceea care, în ultimă instanță, explică fenomenele sociale. Celelalte trei caută să identifice rolul conștiinței *în cadrul* unui determinism obiectiv mai general (poziția materialistă în explicarea fenomenelor sociale).

Conștiința ca factor determinant. Însăși constituirea sociologiei a eliminat interpretările idealiste naive ale vieții sociale care atribuiau conștiinței un rol determinant exclusiv. Analiza sociologică a pus în evidență rolul contextului obiectiv în explicarea oricărui fenomen social, mai general, și rolul *situației* în geneza *comportamentului individual și colectiv*. Ca o reacție la accentuarea factorilor obiectivi în explicarea sociologică, în ultimele decenii s-au cristalizat, devenind destul de influente, o serie de orientări care încearcă să reediteze, într-un context științific nou, abordările idealiste tradiționale : sociologia fenomenologică, interacționismul simbolic, etnometodologia. Ceea ce caracterizează aceste orientări este încercarea de a transfera mecanismele determinative de la interacțiunea obiectivă a fenomenelor sociale la nivelul subiectului uman, autor al vieții sociale. Există o largă varietate de asemenea abordări. Unii reprezentanți ai acestora acceptă existența unor determinanți obiectivi, dar limitează obiectul cercetării lor la investigarea contribuției factorilor subiectivi. Rămâne însă, și în acest caz, o inabilitate funciară de a sintetiza, la nivelul unei scheme teoretice generale, determinanții obiectivi și cei subiectivi. Alți sociologi însă neagă principial necesitatea recurgerii la factori obiectivi, cei subiectivi fiind considerați suficienți. Pentru ilustrarea acestor abordări mă voi opri la interacționismul simbolic și etnometodologic.

Interacționismul simbolic, originar în teoria lui George H. Mead (1934), pune în centrul preocupărilor sale probleme de tipul : care sunt procesele sociale prin care persoanele își definesc propria viață individuală și colectivă, comunică, stabilesc obiective comune, reguli și norme de conduită, acceptă aceste reguli și norme, creând astfel un consens ; cum definesc ele situațiile în care acționează ? Problema centrală se referă deci la mecanismele cognitive prin care se constituie *ordinea socială* – societatea privită ca un set de norme și definiții comune ale situațiilor de viață. În aceste preocupări, conținutul proceselor sociale este pus între paranteze. Nu interesează *de ce* în anumite condiții apar anumite forme de organizare socială, ci *forma* proceselor sociale : prin ce forme, mecanisme de interacțiune comunicațională elaborează oamenii – trăind, desigur, în anumite condiții – un anumit mod de organizare socială, indiferent care anume. Abordarea este, firește, justificată. Există un proces social cognitiv prin care oamenii ce trăiesc împreună definesc situația și-și construiesc viața socială, cadrele normative ale acesteia. Acest proces nu este, așa cum au fost unii tentați să creadă, *neproblematic*, o reflectare automată și adecvată a condițiilor de viață : în aceleași

condiții, grupuri diferite de oameni nu vor constitui neapărat aceleași forme de organizare socială. Consensul este rezultatul unei interacțiuni în plan simbolic. Semnificațiile sunt stabilite printr-un proces de interacțiune ale cărui mecanisme și legi urmează să fie clarificate. Definit în acest fel, interacționismul simbolic nu reprezintă o alternativă la abordarea sociologică „obiectivă”, ci doar un element complementar al ei, concentrându-și atenția asupra proceselor subiective ale constituirii vieții sociale. El nu explică, în fapt, *de ce* o colectivitate umană își elaborează o anumită formă de organizare, manifestă un anumit comportament social, ci doar *cum* se produc acestea. Din acest motiv, interacționismul simbolic, deși cu o lungă istorie, nu a ajuns niciodată o orientare dominantă, având mereu un rol secundar. Nicolas Mullins (1973) caracteriza excelent această poziție a interacționismului simbolic în sociologia americană prin formula „opозиția maiestății sale”: o opозиție față de orientările dominante, disciplinată, resemnată la starea de opозиție, nefiind în stare să ofere ea însăși o explicație mai puternică. Mai pe larg asupra acestui curent, se pot consulta lucrările lui Lazăr Vlăsceanu (1982), Ion Ungureanu și Ștefan Costea (1983).

În ceea ce privește relevanța punctului de vedere promovat de interacționismul simbolic, există diferențe profunde printre reprezentanții acestuia (Turner, 1978). Unii continuatori ai lui George Mead consideră interacționismul simbolic o *abordare complementară* analizei sociologice obiective, cauzale, funcționale, structurale. În viziunea lor, procesele cognitive sociale sunt doar forme prin care se realizează o asemenea determinare. Și într-adevăr, multe analize întreprinse de interacționiștii simbolici recurg simultan la scheme explicative de tip obiectiv: cauzale, funcționale sau structurale. Chiar dacă procesele cognitive aduc un determinism specific, acesta se adaugă și se subsumează celui obiectiv.

Alții, este cazul, de exemplu, al unuia dintre cei mai influenți urmași ai lui Mead, Herbert Blumer (1969), împing analiza sociologică pe o cale exclusiv subiectivistă. Actorii sociali, conform acestui punct de vedere, acționează într-o situație obiectivă, dar așa cum o definesc ei printr-un proces de interacțiune simbolică. Conform celebrei „teoreme” a lui Thomas, oamenii nu acționează în situația lor reală, ci în situația pe care o definesc. Pe această linie, Blumer consideră că situația obiectivă este un „dincolo” care, prin el însuși, nu explică nimic. Important este modul în care colectivitatea își definește printr-un proces social de cunoaștere situația și felul cum trebuie să-i facă față. Dacă abordările obiective presupun că procesele de cunoaștere, individuale și colective, exprimă până la urmă concret situația obiectivă, Blumer și alți colegi ai săi fac complet abstracție de această dependență. Subiectivitatea colectivă, mecanismele ei de constituire reprezintă singurele surse ale explicării socialului. După cum remarcă Jonathan H. Turner (1978), o asemenea opțiune duce la o perspectivă indeterministă asupra cauzalității: „Variabilele care influențează definiția situației și acțiunea unei persoane sunt rezultatul «propriei alegeri» a acesteia și aparent nu reprezintă obiectivul unei analize cauzale clare”.

Dacă am utiliza terminologia filosofiei clasice, am putea considera interacționismul simbolic, în această ultimă variantă a sa, ca un *idealism sociologic de*

factură subiectiv colectivă. Societatea reprezintă un complex de roluri, norme, valori, reguli de comportare asupra cărora s-a constituit un ridicat consens colectiv. Acest complex de roluri, norme și valori – *ordinea socială* în termenii sociologiei clasice – există în mod real, determinând întreaga viață socială. El nu este însă rezultatul unei anumite situații obiective, ci al definirii (subiective deci) pe care colectivitatea i-o dă acesteia, fiind determinată de mecanismele sociale prin care are loc comunicarea între persoane și se realizează consensul. Situația obiectivă în care se constituie societatea rămâne un „dincolo” al experienței colective, exact ca „lucrul în sine” kantian, indefinibil în mod independent și, ca atare, neimportant pentru explicația sociologică. Ordinea socială există în mod obiectiv, real, dar ea este produsul exclusiv al interacțiunii simbolice a membrilor colectivității. Sarcina sociologului este să explice cum se constituie această ordine. „De ce”-ul este redus la „cum”-ul ei.

Etnometodologia face pe această linie un pas mai înainte față de interacționismul simbolic. Teza ei fundamentală este că presupuziția unei „lumi realmente reale”, a unei societăți care există „acolo în afară” (*out there*) și așteaptă să fie studiată de către sociolog este nefundamentată. Singurul lucru direct observabil de către sociolog este efortul oamenilor de a crea un sens comun al realității sociale. În consecință, obiectivul de analiză al etnometodologilor este modul în care oamenii (nu în calitate de subiect colectiv, ci de subiecți individuali) ajung să fie de acord asupra impresiei că există asemenea lucruri ca reguli, definiții comune, norme, valori. Problema fundamentală a sociologiei va fi, în consecință, detectarea metodelor utilizate de către oameni pentru a crea sentimentul unei ordini sociale. Termenul etnometodologie vrea să sugereze tocmai un astfel de obiectiv : ea studiază *metodele* pe care le utilizează *oamenii*. „Cimentul” vieții sociale, sugerează adepții acestei orientări, s-ar putea să nu fie valorile, normele, rolurile, interesele, sancțiunile și beneficiile sau alte lucruri de acest gen, presupuse în mod curent de către sociologi, ci „metodele” utilizate implicit sau explicit de către oameni pentru a *crea prezumția unei ordini sociale*. Trebuie abandonată complet presupuziția tradițională că există „o ordine naturală acolo afară”, independentă de percepțiile oamenilor, că, în fapt, percepțiile oamenilor și celelalte forme ale cunoașterii umane ar fi cel puțin în parte structurate de ordinea socială reală. În fapt, ceea ce este „realmente real” sunt metodele utilizate de oameni de a construi, menține și schimba sentimentul lor de ordine socială, de a se convinge unii pe alții că există o asemenea ordine caracteristică diferitelor împrejurări sociale și, mai general, întregii societăți (Garfinkel, 1967 ; Cicourel, 1974 ; Mullins, 1973 ; Turner, 1978 ; Vlăsceanu, 1982 ; Ungureanu și Costea, 1983).

Utilizând schema terminologică propusă mai înainte, am putea caracteriza etnometodologia ca un *idealism sociologic de factură subiectiv-individuală*. Indivizii, în mod izolat, utilizând un set de metode cognitive ce urmează a fi descoperite de sociolog, fac efortul de a crea ideea unei lumi sociale existente „acolo afară” și de a se convinge reciproc de existența acestei lumi, așa cum o definește fiecare. Aceste poziții sociologice ne amintesc de o reacție similară

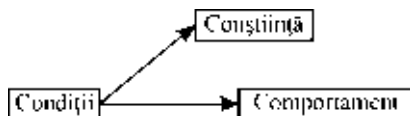
prilejuită de descoperirile din fizică de la începutul secolului și care au generat poziții etichetate drept „idealism fizic” (Lenin, 1966) sau „fenomenalism” (Flonta, 1985). Ca și filosofii fizicii de atunci, în ceea ce privește natura, etnometodologii actuali consideră realitatea socială ca un dincolo problematic. Singura realitate este efortul individului de a elabora o ordine socială care să-i organizeze percepția și comportamentul și pe care s-o „semnaleze” celorlalți indivizi. Etnometodologia avansează un indeterminism complet, considerând doar mecanismele cognitive și comunicative individuale ca singură realitate asupra căreia sociologia, ca știință, se poate exercita. Și, într-adevăr, contribuția etnometodologiei se lasă așteptată într-un mod din ce în ce mai dezamăgitor. Ea a atras atenția asupra unor mecanisme cognitive și de comunicare socială care sunt, fără doar și poate, importante și necesar de a fi luate în considerare. Ca *alternativă* a sociologiei obiective, etnometodologia pare însă un eșec ce se conturează cu tot mai mare claritate. Ca investigare complementară, ea ar putea aduce o contribuție la îmbogățirea explicației sociologice. Deja în interiorul etnometodologiei se prefigurează un proces de delimitare a ambițiilor și obiectivelor, dintr-o abordare sociologică cu pretenție de globalitate, ea tinzând să se transforme, mai degrabă, într-o ramură a sociologiei. În acest sens este semnificativ că unul dintre întemeietorii etnometodologiei, Aaron Cicourel (1974) afirmă că aceasta trebuie considerată doar o „sociologie cognitivă”.

Interacționismul simbolic și etnometodologia, dincolo de pozițiile lor extreme, antiobiective, atrag atenția asupra unui aspect important : realitatea socială se constituie prin intermediul unor mecanisme cognitive, atât individuale, cât și colective. A devenit din ce în ce mai clar că aceste mecanisme nu mai pot fi considerate, pe baza unei epistemologii realist-naive, drept promotoare automate ale unui determinism obiectiv, ci ca aducând ele însele o contribuție independentă la determinarea proceselor sociale. Limita fundamentală a interacționismului simbolic și, mai ales, a etnometodologiei îmi pare a fi aceea că ele pornesc în mod absolut de la subiect. Subiectul uman, cu mecanismele sale de cunoaștere și de comunicare, nu este privit ca o parte a realității sociale, ci ca generator absolut al acesteia. „De ce”-ul fenomenelor sociale dispare complet în spatele „cum”-ului lor. Nu se poate epuiza realitatea socială prin analiza modului în care își elaborează subiecții umani, individual sau colectiv, imaginea despre realitatea socială, o comunică și o negociază. Acest aspect, deși este important, e limitat. Considerarea contribuției factorului conștiință la constituirea și dinamica fenomenelor sociale trebuie să se realizeze într-un cadru mai general, prin evidențierea împlinirii factorilor obiectivi și a celor subiectivi.

Conștiința ca epifenomen. O asemenea poziție o putem găsi exprimată în multe abordări, într-o formă mai mult sau mai puțin explicită. În termeni categorici, după mulți critici, chiar extremiști, această poziție o găsim cu claritate exprimată de către Burrhus F. Skinner (1971). În această abordare, comportamentul individual și colectiv este determinat *direct* de cauze obiective. Conștiința nu este nici inițiator al acestuia și nici măcar un termen mediu, un canal, un

mijloc al determinării, ci doar o *reflectare* secundară a mecanismelor reale de determinare, fără a avea însă vreun rol în acest proces. Schematic, această poziție poate fi figurată astfel :

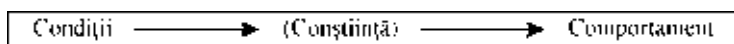

Conștiința nu apare ca o *rațiune* a acțiunii, ca un proiect prealabil al comportamentului care, în această calitate, prezidează la geneza acestuia, ci mai mult ca o *raționalizare* a comportamentului deja constituit, o tentativă a subiectului de a-și explica lui însuși și celorlalți de ce a acționat așa cum a acționat, și nu altfel. Sau cum se exprima plastic Hamlet, „judecata este codoașa poței”. Conștiința colectivă (a grupurilor, claselor, colectivităților) nu constituie un factor activ în dinamica acestora, ci doar un epifenomen, o reflexie secundară. Ea se cristalizează *post factum*, și nu *ante factum*, o luare la cunoștință a determinismului obiectiv. Conștiința are funcții *justificative*, *explicative*, și nu *constitutive*. Este clar că o asemenea poziție, prin exclusivismul ei, ne putem aștepta să o găsim formulată cu pretenții de generalitate doar în mod excepțional. Sunt însă multe situații în care ea este corectă. Destul de adesea, conștiința reală, pe care o depistăm complementar cu fenomenul social de explicat, poate fi interpretată în această perspectivă. Fenomenul social de analizat s-a constituit prin mecanisme spontane, nonconștiente; conștiința care îi însoțește existența este o luare de cunoștință posterioară și supraadăugată (Zamfir, 1971). Instituțiile sociale din societățile arhaice, cristalizate de-a lungul a multe generații, odată constituite se reflectă în conștiința colectivității sub formă mitologică sau, mai târziu, sub forma unor explicații teoretice speculative, ideologice. Ca ilustrare pentru modul mitologic de reflectare în conștiință a instituțiilor sociale, se poate invoca analiza miturilor originii realizată de Mircea Eliade (1978). Un sens al termenului de *ideologie*, introdus de către Marx și Engels, se referă la conștiința într-o asemenea ipostază: conștiința în care funcțiile explicativ-justificative sunt predominante, și nu cele constitutive. În acest sens, Engels (1967) formula celebra sa definiție a ideologiei: „Ideologia este un proces pe care așa-numitul cugetător îl împlinește, ce-i drept, în chip conștient, dar fals conștient. Adevăratele forțe motrice care îl pun în mișcare îi rămân necunoscute, altfel n-ar fi un proces ideologic. Prin urmare, el își închipuie forțe motrice false, aparente”. În această definire a ideologiei, Engels subliniază câteva caracteristici ale conștiinței încadrate în perspectiva analizată aici: a) conștiința constituită „după” procesul de determinare obiectivă; b) funcțiile acesteia sunt explicative, și nu constitutive; c) există o diferență între forțele motrice reale ale comportamentului și forțele motrice imaginate de actorii sociali.

Acesta este, de altfel, și sensul celebrei teze a lui Marx (1962, p. 9): „După cum un individ oarecare nu poate fi judecat după ceea ce gândește despre sine, tot

astfel, o asemenea epocă de revoluție nu poate fi judecată prin prisma conștiinței sale. Dimpotrivă, această conștiință trebuie explicată prin contradicțiile vieții materiale, prin conflictul existent între forțele de producție sociale și relațiile de producție”.

Conștiința ca intermediar strict determinat. Această poziție poate fi figurată în felul următor :

Conștiința este considerată a avea o funcție activă în constituirea fenomenelor sociale (a comportamentului individual și colectiv), fără însă a aduce la însăși o contribuție determinativă proprie, independentă. Ea este doar *o luare de cunoștință* a situației obiective, a factorilor care acționează asupra comportamentului, mediind însă această acțiune. Conștiința este deci o verigă în lanțul de determinare, exprimând adecvat determinismul obiectiv. Paranteza în care este pusă în schemă conștiința indică faptul că în explicația sociologică se poate face abstracție de ea. Analiza se concentrează asupra relației dintre condiții și comportament, dintre cauze și efecte deci, care oferă un răspuns suficient la întrebarea „*de ce ?*”. Faptul că această relație este mediată de conștiință prezintă importanță doar în măsura în care dorim să știm „*cum*” are loc procesul de determinare a comportamentului de către condiții. Când analizează comportamentul politic al burgheziei, Marx pornește de la condițiile social-economice obiective și demonstrează cum îl determină acestea (Marx, 1960). Desigur, acțiunile politice ale burgheziei, instituțiile politice pe care ea le constituie se fundează în mare măsură pe conștiința, ideologia sa politică. Dar aceasta exprimă, la rândul său, poziția obiectivă a burgheziei, condițiile ei social-economice de viață.

În *Ideologia germană*, Karl Marx și Friedrich Engels (1958, pp. 72-73) ne oferă un model excelent de analiză a rolului conștiinței în ipostaza de factor activ, dar intermediar, determinant. Fiind o analiză mai puțin luată în considerare, o voi expune aici mai pe larg. Apărând într-un text de tinerețe, pe care Marx și Engels nu l-au revăzut ulterior pentru publicare, terminologia utilizată are un caracter preliminar. Din acest motiv o voi traduce într-un limbaj mai simplu, păstrând însă intact ceea ce mi s-a părut a fi semnificația ei.

Sunt utilizați trei *termeni* fundamentali :

- Persoana* – individul, grupul, colectivitatea ; subiectul activ al procesului istoric.
- Condițiile obiective ale activității*. Orice activitate umană, individuală sau colectivă, se desfășoară în anumite condiții date, pe care oamenii nu le pot modifica și la care trebuie să se acomodeze (condiții naturale, tehnologice, economice).
- Forma de organizare a activității*, a sistemului social. Organizarea feudală este, în *Ideologia germană*, utilizată ca exemplu de formă de organizare a unei colectivități, acționând în anumite condiții tehnologice și economice.

Între acești trei termeni există un set de *relații* structurale :

Relația dintre persoane și forma de organizare. Trăind într-o anumită formă de organizare socială, oamenii iau față de aceasta o anumită atitudine. Ei o pot considera „naturală”, „normală”, „rațională”, „justificată”, manifestând, în consecință, o *atitudine pozitivă* față de ea. Prin activitatea lor vor căuta să consolideze și să păstreze respectiva formă de organizare. Ei pot considera însă respectiva formă de organizare socială și ca „nenaturală”, „anormală”, „nedreaptă”, adoptând deci o *atitudine negativă* față de ea ; prin acțiunea lor, vor căuta să o înlocuiască cu o altă formă de organizare. Aparent deci, opțiunea pentru o formă de organizare socială sau alta depinde de atitudinea membrilor colectivității față de aceasta. Marx și Engels argumentează însă că această relație este *derivată*, determinată de o altă relație, obiectivă de această dată.

Relația dintre condițiile obiective și forma de organizare socială. Forma de organizare (în exemplul luat, feudalismul) este determinată de tipul condițiilor în care se desfășoară respectiva activitate (forțele de producție, în acest caz). Între condițiile obiective și formele de organizare există o relație de *compatibilitate/incompatibilitate*. Această relație „se reflectă” în prima relație, în atitudinea persoanelor față de forma de organizare a activității lor. Când forma de organizare devine incompatibilă, discordantă în raport cu condițiile activității, se va cristaliza o atitudine negativă a persoanelor respective față de ea. Acționând în condițiile date, persoanele vor experimenta continuu dificultățile provenite din neconcordanța formei de organizare cu acestea. Discordanța obiectivă se va manifesta deci ca dificultate, ca piedică. Respectiva formă va fi, în consecință, percepută tot mai mult ca inadecvată, irațională, nenaturală. Ca urmare, persoanele angajate în această activitate vor căuta o altă formă de organizare. Când există o relație obiectivă de concordanță, de compatibilitate, ea va fi experimentată pozitiv. Schematic, aceste relații pot fi redată în felul următor (figura 8.1) :

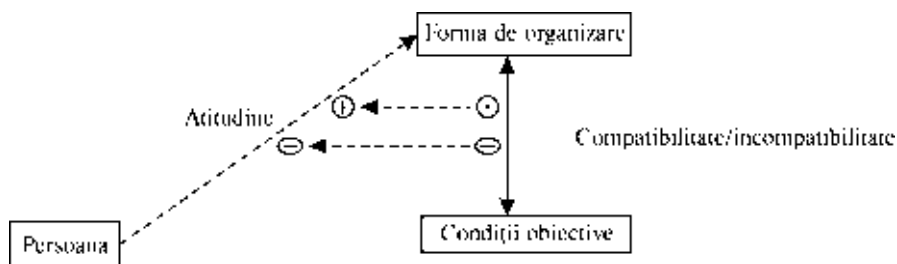

Figura 8.1. *Relația dintre atitudini subiective, condițiile obiective ale activității și forma de organizare* (apud Marx și Engels, 1958, pp. 72-73)

După cum se vede, conștiința (evaluarea formei de organizare) are un rol activ în dinamica socială. Conduși de ideile, atitudinile, valorile, aspirațiile lor, oamenii conservă sau modifică formele de organizare a propriei vieți sociale. Ei nu fac însă acest lucru în mod arbitrar, ci determinat. Atitudinile lor subiective exprimă un determinism obiectiv. Analiza sociologică poate, în consecință, să

facă abstracție de termenul „conștiință” al modelului, considerând direct relația de determinare condiții-formă de organizare.

În teoria lui Marx găsim conștiința în ambele ipostaze discutate până acum, sub forma a două straturi distincte ale conștiinței colective: pe de o parte, o conștiință practică, implicată în experiența curentă a actorilor sociali cu funcții constitutive și, pe de altă parte, o conștiință sistematică, cu un mai pronunțat caracter teoretic, având funcții predominant explicativ-justificate (Zamfir, 1971). Conștiința practică este conștiința actorilor angrenați în procesul activității sociale reale de facere și refacere a vieții lor sociale. Conștiința practică este mijlocul prin care se realizează determinismul obiectiv. Ea are un caracter, în general, adecvat; exprimă subiectiv corect dinamica condițiilor obiective. Sursa ei nu este teoretică, ci practică, experimentală. Nu cunoștințele acumulate în forme sistematice (teorii politice, juridice, morale, filosofice) îi garantează adecvarea, deși și acestea pot să aibă o contribuție anumită, ci experiența continuă a condițiilor obiective și a relațiilor dintre acestea și formele de organizare duce la cristalizarea atitudinilor practice ale actorilor. Concluziile experienței practice reprezintă punctul de pornire al conștiinței sistematice, al ideologiei în sensul pe care Engels îl dă acestui termen în „Scrisoarea către Bloch” (Engels, 1967). Aceasta are funcții predominant explicativ-justificative, și nu constitutive, fiind orientată de logica acestor funcții; ea nu poate fi, în consecință cum remarcă Engels, denaturată, mistificată. Denaturarea, mistificarea conștiinței în teoria sociologică a lui Marx apare numai în funcțiile explicativ-justificative ale acesteia, dar nu și în funcțiile sale constitutive.

Spre deosebire de teoria behavioristă a lui Skinner, Marx consideră că procesul de determinare reală a comportamentului uman, deși spontan, practic, este prezidat de o conștiință anume: o *conștiință practică*, reală a colectivității active. Pentru Marx, conștiința nu este doar un epifenomen, conștientizare posterioară, cu funcții explicativ-justificative. Diferența dintre cele două straturi ale conștiinței sociale o găsim și în lucrările sociologiei fenomenologice. Astfel, într-o influentă lucrare ce promovează sistematic punctul de vedere al fenomenologiei, Peter L. Berger și Thomas Luckmann (1967) lansează ceea ce eu aș numi *teoria sensului uitat*. Operând distincția dintre conștiința constitutivă (conștiința actorilor care produc instituțiile sociale) și conștiința explicativ-justificativă, Berger și Luckmann plasează ambele procese la același nivel de conștiință. Procesul de constituire a socialului este conștient, similar cu cel explicativ-justificativ. Actorii care au creat instituțiile sociale știau foarte bine de ce au făcut-o așa cum au făcut-o. Treptat însă, prin succedarea generațiilor, actorii care găsesc constituite cadrele vieții lor sociale și își concentrează atenția asupra procesului de explicare a lor și de transmitere și justificare tind să dea o versiune modificată a sensului respectivelor instituții, dominată de logica explicării, a convingerii, „a povestirii”. Rațiunile pentru care instituțiile au fost constituite tind deci să se piardă, să se uite, să se modifice în timp. Pentru Marx, cele două ipostaze ale conștiinței se plasează la *niveluri* diferite. Procesul de constituire a socialului este *spontan*, conștiința participanților fiind mereu limitată, cu un pronunțat caracter fragmentar,

pragmatic, și nu teoretic. Desigur, unele sensuri „știute” de către cei care au întemeiat o instituție socială sau alta s-au pierdut, dar nu întreaga semnificație a acestora, pentru că ea nu a existat în mod sistematic în mintea lor.

Considerarea conștiinței ca intermediar strict determinant în lanțul determinismului obiectiv se fundează pe *postulatul raționalității* actorilor sociali. Dacă luăm în considerare relația cauzală dintre condiții obiective-forme de organizare se presupune că *oamenii concep* forme de organizare *adecvate* condițiilor. Același lucru este valabil și în modelul funcțional de sistem. Caracterul rațional al actorilor sociali se manifestă sub forma presupuziției generale că aceștia aleg din posibilul acțional mijlocul adecvat de realizare a cerințelor funcționale. În acest caz, raționalitatea actorilor, presupusă de modelul funcțional, implică două componente majore:

- a) *Raționalitatea scopurilor*. Sistemele sociale sunt caracterizate prin finalități obiective care regizează efectiv comportamentul lor. Scopurile, aspirațiile, idealurile colectivității reflectă în mod adecvat aceste finalități reale. Oamenii nu-și propun scopuri absurde. Și nici măcar irealizabile, adaugă Marx. Comportamentul claselor și grupurilor sociale este regizat de ceea ce Marx numea „interesele lor obiective”. Interesele obiective reprezintă, în limbajul modelului funcțional, cerințele funcționale asociate cu poziția obiectivă a claselor și grupurilor sociale în sistemul social. Interesele obiective se exprimă în scopuri, aspirații, idealuri. În acest sens este interesantă o afirmație polemică făcută de Marx, care exprimă cu claritate presupuziția raționalității scopurilor, înțeleasă ca adecvare a lor cu cerințele obiective ale sistemului: pe mine, afirma el, nu mă interesează ce dorește, ce aspiră, ce simte un proletar sau chiar întregul proletariat la un moment dat, ci ceea ce este forțat să simtă, să aspire, să gândească, să dorească proletariatul în virtutea condițiilor sale obiective de viață.
- b) *Raționalitatea mijloacelor*. Sistemele sociale reușesc să identifice din posibilul lor acțional acele mijloace de acțiune, forme de organizare care duc în mod efectiv la realizarea finalităților lor obiective.

Conștiința ca factor explicativ independent. Ultimele două ipostaze ale conștiinței luate în discuție nu acordau acestuia nici un rol independent în explicarea fenomenelor sociale. Chiar în ultima ipostază de instanță activ mediatore a determinismului obiectiv, ea nu aducea o contribuție proprie. Presupuziția raționalității conștiinței asigură caracterul *strict determinat* al acesteia. Ne putem însă întreba dacă nu cumva conștiința nu-și aduce nici o contribuție la modelarea fenomenelor sociale. Este necesar aici să distingem cu claritate între *caracterul activ* al conștiinței și *contribuția sa determinativă independentă*.

În explicarea fenomenelor sociale, Marx și Engels afirmă cu claritate în *Ideologia germană* că trebuie să se pornească de la oamenii reali, cu configurația lor fizică și biologică specifică, cu activitățile lor materiale de producere a propriei vieți. Pe lângă dimensiunea lor biologică, economic-productivă etc, oamenii au și conștiință. Conștiința este un atribut real al oamenilor, care contribuie la

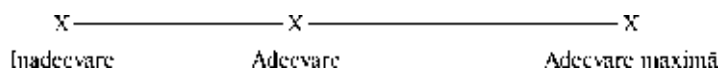
modelarea existenței lor. Este deci firesc să ne întrebăm ce contribuție specifică aduce caracteristica existențială de a fi conștient la modelarea comportamentului uman. Întrebarea ce va fi, în consecință, examinată aici este : există unele particularități ale fenomenelor sociale care nu pot fi explicate doar prin recurgerea la factori obiectivi, fiind necesară și considerarea particularităților conștiinței membrilor respectivei colectivități ? Problema este foarte importantă, pentru că ea se leagă de înțelegerea a înseși legilor pe care sociologia dorește să le formuleze. În cazul în care conștiința este o instanță strict intermediară care nu aduce o contribuție independentă la explicarea fenomenelor sociale, în formularea legilor sociologiei vor intra termeni referitori doar la factorii obiectivi : particularitățile subiectivității umane nu vor trebui luate în considerare. Dacă însă conștiința aduce, alături și în combinaire cu factorii obiectivi, o contribuție independentă la determinarea fenomenelor sociale, particularitățile ei vor trebui să fie incluse în formularea legilor sociale. Acest aspect a fost prea puțin explorat până acum. În sociologia actuală se manifestă o inabilitate funciară de a considera într-o schemă sintetică factorii obiectivi și cei subiectivi. Cele mai multe abordări se mulțumesc să evidențieze că un factor oarecare, fie el obiectiv sau subiectiv, aduce o contribuție la explicarea unui fenomen social. Câtă contribuție aduce el în ansamblul tuturor factorilor determinați este o întrebare care de abia în momentul actual începe să se pună.

În acest capitol mă voi mărgini să argumentez doar faptul că este necesar să considerăm conștiința ca unul dintre factorii ce au o contribuție independentă la explicarea fenomenelor sociale, schițând, totodată, câteva direcții în care ar putea fi considerată o asemenea contribuție. Ipoteza dezvoltată aici este că această contribuție independentă a conștiinței se realizează pe două căi distincte : prin *conținutul* conștiinței – cantitatea și calitatea cunoștințelor de care dispun membrii colectivității – și prin *forma* acesteia – prin strategiile sale de desfășurare care, în calitate de fapt social, vor influența și celelalte fapte sociale.

Conținutul conștiinței ca factor explicativ

Postulatul raționalității agenților sociali, așa cum a fost el formulat mai sus, cuprinde o imprecizie. El nu specifică *gradul* de adecvare al conștiinței la condițiile obiective. Relația dintre subiectiv și obiectiv nu este de tipul „totul sau nimic”, adecvare sau neadecvare. Ea poate fi definită mai degrabă pe un continuum, pe care o porțiune reprezintă „reflectări” inadecvate, iar cealaltă grade diferite de adecvare, adecvarea maximă fiind doar o situație-limită.

Dacă gradul de adecvare al conștiinței ar fi *complet*, atunci aceasta nu ar aduce nici o contribuție independentă la explicarea fenomenelor sociale. Din condițiile obiective s-ar putea deduce în mod direct comportamentele sociale cu gradul cel mai ridicat de adecvare. O raționalitate completă nu poate fi definită printr-un comportament adecvat, ci prin *cel mai adecvat* comportament, *prin comportamentul optim*. Există însă argumente serioase că raționalitatea sistemelor

sociale, cel puțin de până acum, nu este completă, ci o *raționalitate limitată*. Herbert A. Simon are meritul de a fi dezvoltat pe larg această idee, derivând din ea o mulțime de consecințe importante pentru înțelegerea comportamentului sistemelor sociale (1956, 1957a, 1957b, precum și March și Simon, 1964). Atât persoanele, cât și colectivitățile dețin o cunoaștere limitată asupra lor însele, a necesităților lor, a situațiilor în care își organizează activitatea. Ele dețin o imagine incompletă, destul de vagă asupra posibilului lor acțional : nu pot formula *toate* posibilitățile de acțiune incluse în acesta ; nu reușesc să facă o evaluare completă, discriminatorie a soluțiilor alternative pe care au reușit să le identifice și, în consecință, nu reușesc să le ierarhizeze cu claritate în funcție de eficiența lor. Viața socială se bazează încă, în foarte mare măsură, pe cunoștințele oferite de cunoașterea comună, practică, structural limitată. Cunoștințele de tip științific sunt încă într-o foarte mică măsură disponibile. Iată cum formulau March și Simon (1964, p. 198) principiul raționalității limitate : „Capacitatea minții umane de a formula și soluționa probleme complexe este foarte mică în comparație cu dimensiunea problemelor a căror soluționare este cerută pentru comportamentul obiectiv rațional în lumea reală sau chiar pentru o aproximare rezonabilă a unei asemenea raționalități obiective”. Prin raționalitate obiectivă, ei înțeleg raționalitatea completă despre care s-a vorbit mai înainte. Pentru a putea face față complexității, sistemele sociale sau umane trebuie să recurgă la simplificări. De aici, o concluzie esențială. Comportamentul social nu este orientat spre obiectivul *maximizării*, ci spre cel al *satisfăcătorului*. Sistemele sociale și umane se opresc la o soluție care este „destul de bună”, satisfăcătoare. Comportamentul uman și social nu este unul *optim*, ci *suboptim*.

Raționalitatea sistemelor sociale trebuie deci și ea privită ca având grade și ca fiind în funcție de *cantitatea și calitatea cunoștințelor* disponibile. Una este raționalitatea completă, definită la nivelul optimalității (sistemul adoptă mereu soluțiile cele mai bune în condițiile date) și alta este raționalitatea definită la nivelul satisfăcătorului (sistemele adoptă soluții satisfăcătoare, care prezintă deci un grad suficient de adecvare, dar nu sunt neapărat cele mai bune soluții posibile).

Analizând modelul funcțional de sistem în capitoul 3, am văzut că el conține o indeterminare de principiu : o cerință funcțională poate fi realizată nu doar printr-o singură soluție (tip de element), ci de o mulțime de soluții (elemente) funcționale. Echivalența funcțională este definită însă doar calitativ (toate satisfac *aceeași* cerință funcțională), dar nu și cantitativ (o satisfac în grade diferite). Prin acest repertoriu de soluții alternative, putem presupune că, de regulă, doar una este cea mai bună (optimă). Această soluție optimă poate fi selectată sistematic, și nu accidental, doar în condițiile unei raționalități complete, a unei cunoașteri complete : *condiția de certitudine*. Comportamentul sistemelor care posedă un grad suficient de ridicat de cunoștințe (condiția certitudinii) este deci principal optim și, în consecință, complet determinat (predictibil). Legile care guvernează

sistemele sociale, caracterizate prin condiția certitudinii, sunt riguros deterministe. Legile sociale strict deterministe afirmă că sistemele sociale evoluează către o stare care, în condițiile date, este fie optimă, fie singura posibilă (nu există și alte stări adecvate, în diferite grade, suficient de stabile). Dimpotrivă, comportamentul sistemelor caracterizate printr-o raționalitate limitată (*condiția de incertitudine*) este parțial indeterminat, imprevizibil. Aceste sisteme vor adopta o soluție din sfera tuturor soluțiilor posibile, fără a se putea specifica care dintre ele. Nu mai putem vorbi, în condiția de incertitudine, de un determinism strict al sistemelor sociale. Legile care descriu comportamentul sistemelor sociale, caracterizate prin condiția de incertitudine, vor fi deci probabiliste. Ele vor trebui să formuleze pluralitatea soluțiilor alternative de care dispune un sistem, alegerea uneia sau alteia dintre acestea rămânând într-o anumită măsură nedeterminată.

În literatura sociologică și filosofică actuală există, deși mai mult implicită, decât explicită, o anumită presuposiție (destul de răspândită) asupra raționalității sistemelor sociale caracterizate de condiția incertitudinii, care se reglează cu ajutorul unor mecanisme spontan-practice : *presuposiția comportamentului până la urmă optimal*. Sistemele sociale nu dispun, de regulă, de cunoștințele necesare adoptării unor soluții optime la un moment dat ; ele au însă mecanisme practice de reglare („încercare și eroare”) capabile să le corecteze continuu comportamentul, conducându-le *până la urmă* la identificarea soluției optime. Este implicată aici imaginea unui *proces convergent* de evoluție : indiferent de punctul de pornire, de opțiunile inițiale ale sistemului, care pot fi mai mult sau mai puțin adecvate, prin încercare și eroare, sistemul ajunge în final la soluția cea mai adecvată, optimă (figura 8.2).

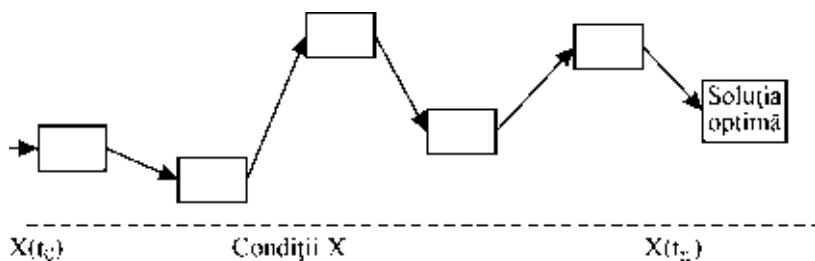

Figura 8.2. Modelul evoluției convergente, prin încercare și eroare, spre identificarea soluției optime (comportament până la urmă optimal)

În cadrul modelului evoluției convergente spre starea optimă, nivelul de cunoaștere, după cum se poate observa, nu este relevant. Indiferent de cunoștințele de care dispune inițial sistemul, el va ajunge, mai devreme sau mai târziu, la selectarea soluției optime. Nivelul de cunoaștere inițial poate fi responsabil doar de perioada de căutare care precedă atingerea soluției optime : cât de repede este parcursă această perioadă, ce soluții sunt experimentate și ce soluții sunt de la început excluse pe baza cunoștințelor existente.

Presupozitia *comportamentului până la urmă optimal* al sistemelor sociale nu poate fi acceptată. Mai multe argumente pot fi invocate împotriva valabilității sale.

- *Caracterul conservator al mecanismelor spontane.* Verificarea practică a soluțiilor este eficace în delimitarea soluțiilor inadecvate de cele adecvate, satisfăcătoare. Ea nu cuprinde însă nici un mecanism de formulare neîntâmplătoare a soluțiilor optime și nici criterii de diferențiere a optimalității de suboptimalitate. Mecanismele verificării spontane nu au capacitatea de a determina dacă o soluție satisfăcătoare oarecare este sau nu optimă. Ele pot asigura perfecționarea unei soluții adoptate, dar nu pot și nici nu dețin motivația necesară abandonării unei soluții satisfăcătoare și a căutării mai departe a unei soluții optime. Raționalitatea practică poate elabora soluții uimitoare, dar nu cuprinde în ea nici o garanție a optimalității. Mai mult, există chiar tendința ca sistemele în condiții de incertitudine să oprească cercetarea de noi soluții, după ce *prima soluție satisfăcătoare* a putut fi formulată (Zamfir, 1977). Caracterul conservator al mecanismelor spontane de organizare a sistemelor sociale derivă deci din faptul că ele nu au nici posibilitatea, nici motivația de a trece dincolo de soluțiile satisfăcătoare spre soluția optimă.
- *Optimalitatea secvențială duce la suboptimalitate globală.* Herbert A. Simon aduce un argument extrem de subtil. Pentru a putea soluționa o problemă complexă, sistemele sociale, caracterizate printr-o raționalitate limitată, au la dispoziție o strategie eficace: descompunerea ei în subprobleme, până când se ajunge la probleme rezolvabile. Dar chiar acceptând că sistemul reușește să formuleze soluții optime la subproblemele care compun o problemă globală, prin cumularea altor soluții, principial nu se ajunge pe această cale la o soluție globală optimă. Optimalitatea ansamblului nu rezultă din cumularea optimalității părților. Rezolvarea optimală a subproblemelor nu duce la soluționarea optimă a problemei globale.
- *Caracterul antiintuitiv al comportamentului sistemelor complexe.* Jay W. Forrester (1969) scoate în evidență o altă dificultate a soluționării problemelor la nivelul cunoașterii comune practice. Mintea noastră, înzestrată cu cunoștințele oferite de cunoașterea comună, practică, poate să sesizeze, să intuiască destul de bine interacțiunile simple și rezultatele lor. Atunci însă când se află în fața unor interacțiuni complexe, ca acelea ce caracterizează sistemele sociale, ea este dezarmată. În acest sens, Forrester afirmă că sistemele complexe au un caracter antiintuitiv. Conștiința comună se înșală sistematic în estimarea soluțiilor la problemele complexe. Dinamica globală a sistemelor complexe este imposibil de intuit de către membrii acestora, înzestrați cu o cunoaștere comună practică. Soluțiile, care intuitiv li se par a fi adecvate, se dovedesc adesea dezastruoase. Din această teză decurge o concluzie pentru analiza noastră. Sistemele sociale pot adopta soluții care să fie nu numai suboptimale, dar să nu se plaseze nici măcar la nivelul satisfăcătorului. Mecanismele de corecție practice pot fi suspendate complet atunci când efectele negative ale acestora sunt pe termen

lung și/sau complex mediate. Forrester își sprijină teoria pe simularea pe calculator a dinamicii orașelor americane. Orașul american trece printr-o criză profundă, fiind antrenat pe panta unui proces de degradare treptată. Analiza pe calculator a dinamicii acestuia demonstrează că soluțiile care par de regulă bune oamenilor politici și pe care aceștia sunt tentați să le promoveze, deci intuitiv par bune, sunt în final catastrofale. Forrester nu vrea să susțină că toate soluțiile adoptate la nivelul și cu mijloacele cunoașterii comune practice sunt inadecvate. Este însă suficient să acceptăm că unele sunt, că sistemele sociale, prin mecanismele lor spontane, nu ajung în mod necesar la soluția cea mai bună, uneori putând adopta chiar soluții inadecvate.

- *Persistența limitată a condițiilor.* O soluție este optimă în raport cu anumite condiții particulare. Dacă legile sociale ar descrie comportamentul optim al sistemelor, atunci ele ar trebui să presupună mereu că starea optimă va fi atinsă *cu mult înainte* de dispariția sau modificarea condițiilor care o definesc ca atare. Dacă procesul de căutare este mai îndelungat decât persistența condițiilor în raport cu care starea de optim este definită, lucru ce nu poate fi exclus *de principio*, legea rămâne inoperantă, lipsită de sens. Ea nu poate prevedea decât o stare care ar putea fi atinsă, eventual, după o perioadă indefinită de căutări, *dacă* condițiile sistemului ar fi suficient de persistente.
- *Procesul de căutare modifică sistemul.* Dacă încercarea unei soluții sau a alteia nu ar modifica sensibil datele sistemului, atunci teza evoluției convergente spre optimalitate ar putea fi acceptată. Există însă motive suficiente pentru a crede că experimentarea diferitelor soluții este de natură să modifice condițiile de existență a sistemului, în așa fel încât însăși starea de optimalitate se modifică.

De aici, o concluzie generală. Formularea legilor sociale nu poate face abstracție de conștiința actorilor. Cantitatea și calitatea cunoștințelor disponibile, nivelul de cunoaștere caracteristic sistemului respectiv trebuie să fie specificate. Cu titlu de exemplificare voi încerca să sugerez câteva tipuri mari de situații în care nivelul de cunoaștere intră, într-o modalitate sau alta, în formularea legilor sociale.

Nivelul de cunoaștere și predictibilitatea comportamentului. Mai sus am adus o serie de argumente în sprijinul ideii că sistemele caracterizate prin condiția de certitudine au un comportament optimal și predictibil ; ele sunt obiectul unor legi strict deterministe. Sistemele caracterizate prin condiția de incertitudine au un comportament suboptimal și relativ impredictibil ; sunt obiectul doar al unor legi probabiliste.

Nivelul de cunoaștere și comportamentul conservator/inovator. Incertitudinea cronică tinde să fie asociată cu un comportament conservator. Cu cât nivelul de cunoaștere este mai scăzut, cu atât soluțiile formulate și adoptate vor fi mai apropiate de soluțiile ce au fost experimentate anterior de către sistem. Soluțiile experimentate anterior oferă o structură sugestivă pentru soluționarea noilor situații, fiind asociate, totodată, cu anumite garanții practice de succes. În același

timp, sistemul deține cunoștințele necesare practicării lor. Nivelul scăzut de cunoaștere este deci asociat cu o puternică orientare spre tradiție. Pe măsură ce nivelul de cunoștințe crește, sistemele sunt capabile să formuleze soluții mai diferite de cele experimentate anterior ; vor avea o bază mai bună pentru practicarea lor. Acestea vor fi, în consecință, mai inovatoare, mai independente de practicile tradiționale. Tradiția funcționează ca un depozit de cunoștințe difuzate larg în conștiința membrilor colectivității, ușor de mobilizat în activitățile colective. Oamenii știu cum să acționeze, cum să coopereze în modalitățile care au fost deja experimentate. Noile tipuri de soluții, pe lângă faptul că prezintă un mare grad de risc (în condiții de incertitudine, experiența practică reprezintă singurul criteriu de validare a soluțiilor), au și defectul că nu găsesc în cadrul colectivității o pregătire necesară pentru practicarea lor. Soluțiile tradiționale dispun de o bază culturală solidă. Ele pot funcționa „la parametrii lor maximi” de la început. Noile soluții au nevoie de timp pentru a-și crea propria cultură. Un nivel ridicat de cunoștințe suplimentează experiența practică, cristalizată în tradiție, cu cunoștințe noi, obținute, de regulă, prin mecanismele speciale ale științei, capabile să confere și ele un grad ridicat de siguranță. Curajul de a experimenta soluții noi este deci direct în funcție de nivelul de cunoaștere.

Nivelul de cunoaștere și rolul accidentului în alegere. La un nivel scăzut de cunoaștere, rolul factorilor accidentali în alegerea soluțiilor este semnificativ mai ridicat decât la nivelurile superioare de cunoaștere. Soluțiile formulate sunt adesea rodul întâmplării. Din mulțimea soluțiilor posibile poate fi descoperită întâmplător o soluție sau alta ; dintre soluțiile formulate, în condițiile în care nu există criterii clare de evaluare, poate fi aleasă una sau alta, în funcție de criterii întâmplătoare, inclusiv de preferințele subiective și prejudecățile persoanelor antrenate în actul deciziei. Rolul factorilor exteriori este mare în acest caz.

Dezvoltarea științelor este ilustrativă pentru această idee. Se pare că în primele faze ale dezvoltării științelor, rolul „întâmplărilor fericite” este mult mai mare decât în fazele de maturitate ale acestora. Dezvoltarea actuală a științei are un caracter din ce în ce mai predictibil, devenind chiar planificată. Se realizează prognoze din ce în ce mai exacte asupra tipurilor de invenții care vor fi realizate, asupra orizontului de timp și a eforturilor necesare pentru realizarea lor.

Rolul factorilor accidentali în selectarea unei soluții, în condiții de incertitudine, este ilustrat de cazul citat mai înainte al selectării creștinismului, acum aproape 2000 de ani, ca o religie cu o circulație universală. Este adesea exprimată ideea că din mulțimea religiilor aflate în competiție în perioada elenistă, creștinismul a câștigat pentru că era o religie cu un pronunțat caracter universalist, spre deosebire de celelalte religii concurente, care aveau un pronunțat caracter național-local. Afirmția ar fi corectă doar în condițiile în care, în momentul inițial al alegerii, creștinismul ar fi fost singura religie universală ; *singura soluție* adecvată. În fapt, există suficiente motive de îndoială în legătură cu o asemenea presupuziție. Mai rezonabil ar fi să considerăm că existau mai multe religii concurente cu potențe universaliste. În acest caz, selectarea creștinismului nu mai poate fi considerată că a fost inevitabilă. Mai degrabă putem accepta că un complex de accidente

istorice, deci nu valoarea de universalitate în sine a acestei religii explică de ce tocmai creștinismul a fost selectat, și nu o altă religie concurentă.

Nivelul de cunoaștere și consecințele pe termen scurt sau lung. Putem presupune că, la un nivel scăzut de cunoaștere, consecințele pe termen scurt ale soluțiilor vor fi luate cu prioritate în considerare, în raport cu consecințele pe termen lung. Consecințele pe termen scurt sunt mai vizibile și mai certe. Ele sunt date în experiența sistemului sub forma unor fenomene detectabile. Consecințele pe termen lung nu apar, de regulă, în momentul alegerii, în experiență; ele sunt mai mult presupoziii teoretice, incerte din punctul de vedere al corectitudinii lor. Pe măsura creșterii cunoașterii de care dispune sistemul, consecințele pe termen lung devin tot mai predictibile într-o manieră certă. În consecință, considerarea lor capătă o pondere crescândă în procesul de decizie. Deciziile politice din societățile tradiționale erau clar orientate spre soluționarea problemelor presante și spre considerarea consecințelor imediate. Preocuparea pentru considerarea consecințelor pe termen lung devine tot mai clară în dinamica contemporană a sistemelor politice. Filosofia lui „*om vedea atunci*” începe să dispară.

Nivelul de cunoaștere și consecințele directe/indirecte. Raționamentul de mai înainte se aplică și în acest caz. Consecințele directe sunt mai clar date în experiență; relația lor cu soluția în cauză este mai certă. Din acest motiv, ele vor fi luate în considerare mai mult la un nivel scăzut de cunoaștere, decât consecințele indirecte care, fiind mediate de alte procese, sunt mai dificil de detectat și prezis. O tehnologie era selectată până nu demult exclusiv în funcție de performanțele ei directe economice. De abia în ultimii ani s-au dezvoltat așa-numitele „studii de impact” care încearcă să identifice mulțimea consecințelor indirecte ale adoptării unei tehnologii în variatele sfere ale vieții sociale. Un sistem de retribuție poate fi selectat doar în funcție de consecințele sale directe asupra performanțelor în muncă ori pe baza considerării unei game mai largi de consecințe directe sau indirecte: asupra calității umane a muncii, asupra gradului de satisfacție a muncii, asupra diferențierii sociale a colectivității, vieții de familie etc.

Nivelul de cunoaștere și strategiile de schimbare: problema lui „mai devreme” sau „mai târziu”. Un nivel scăzut de cunoaștere este asociat cu un anumit tip de schimbare socială – *schimbarea prin crize* –, în timp ce la niveluri ridicate de cunoaștere tinde să se prefigureze o altă strategie a schimbării – *schimbarea optimală*. Să considerăm un caz schematizat. O întreprindere, într-un moment t_0 , deține o organizare socială (A) adaptată la condițiile tehnologice interne, la condițiile externe ale pieței, cât și la caracteristicile sociale ale colectivității respective. Să presupunem chiar că respectiva modalitate de organizare este cea mai bună posibil (optimă). Treptat însă, condițiile se modifică. Tehnologia se schimbă, cerințele pieței cunosc și ele modificări structurale, caracteristicile socioculturale ale colectivității se află în proces de schimbare. Din momentul în care aceste modificări devin substanțiale (t_1), modul de organizare existent, deși încă satisfăcător, începe să devină din ce în ce mai puțin adecvat (figura 8.3).

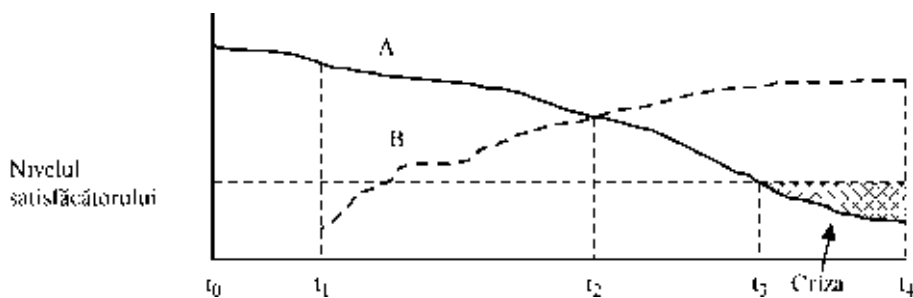

Figura 8.3. *Strategiile schimbării sociale : prin criză sau optimală*

Un mod de organizare alternativ (B) începe să devină din ce în ce mai adecvat noilor condiții. La început, el este doar posibil, dar mai puțin eficient decât cel vechi, pentru ca la momentul t_2 să devină potențial mai bun decât modul existent de organizare (A). În t_2 , A, deși încă satisfăcător, încetează să mai fie cel mai bun posibil. În timp, soluția A devine din ce în ce mai ineficientă, mai inadecvată, scăzând în momentul t_3 sub nivelul satisfăcătorului. În t_3 , întreprinderea intră în *criză*. Inadecvarea modului A de organizare generează dificultăți tot mai grave. Problema analizată poate fi formulată aici mai clar : putem face anumite predicții asupra *momentului* în care sistemele sociale vor adopta schimbarea ? În t_1 , deși apar primele dificultăți ale modului A de organizare, nu există încă nici o motivare a declanșării unui proces de căutare de alternative. În condiții de cunoaștere scăzută, căutarea de alternative are relativ puține șanse de reușită. Și chiar dacă modul B de organizare ar putea fi imaginat, nu există argumente suficient de solide pentru a proba eficiența sa. Experimentarea lui ar fi un act riscant. Și, de aceea, atât timp cât forma existentă de organizare este satisfăcătoare, întreprinderea nu va avea motivații suficiente să exploreze alternativele și cu atât mai puțin să le experimenteze. Ea nu are cum să realizeze că în t_2 există deja în posibilul său acțional o soluție de organizare mai bună. În t_3 , din cauza schimbării substanțiale a condițiilor, modul de organizare A devine insatisfăcător, intrând în *criză*. Criza este de această dată un motivator puternic pentru căutarea unor noi soluții. Criza este declanșatoarea schimbării. O strategie de schimbare optimală ar trebui să recurgă la schimbarea lui A cu B în t_2 , moment în care potențial soluția B devine mai bună decât A. În acest caz, întreprinderea ar fi evitat o perioadă de scădere a performanțelor ($t_2 - t_3$), cât și o perioadă de criză ($t_3 - t_4$).

Dacă vrem să sporim capacitatea descriptivă și predictivă a legilor care descriu comportamentul sistemelor sociale, este necesar deci să includem în formularea lor și *nivelul de cunoaștere* la care se plasează respectivul sistem. Acesta va putea aduce o serie de precizări asupra unor aspecte importante ca : predictibilitatea alegerii, probabilitatea explorării alternativelor, atitudine conservatoare sau inovatoare, considerarea consecințelor de termen scurt și lung etc.

Forma conștiinței ca factor determinant

Nu numai conținutul cognitiv al conștiinței (cantitatea și calitatea cunoștințelor disponibile), ci și forma proceselor cognitive aduce o contribuție proprie la explicarea proceselor sociale. Procesele cognitive sunt elemente constitutive ale realității sociale: sunt influențate de celelalte componente ale acesteia și le influențează la rândul lor. Cunoașterea nu este o componentă *neutră* a vieții sociale, care nu o influențează pe aceasta decât prin *output*-ul ei (cunoștințele pe care le produce), ci un fenomen social care stă în relații de determinare reciprocă cu toate celelalte fenomene sociale. Procesele cognitive iau în mod necesar o formă socială și psihologică. Problemele lor interne sunt de natură psihică și socială, cerând soluții de tip psihologic și social. Ipoteza generală dezvoltată aici este, în consecință, următoarea: *unele particularități ale fenomenelor sociale sunt explicabile prin forma proceselor cognitive implicate în desfășurarea acestora.*

Importanța caracteristicilor proceselor cognitive pentru explicarea diferitelor fenomene sociale nu a fost investigată într-o măsură suficientă. De aceea, mă voi mulțumi cu indicarea doar a câtorva exemple care pun în evidență contribuția conștiinței în această ipostază la explicarea diferitelor particularități ale fenomenelor sociale.

Complexul charismă-autoritate. Există situații foarte diferite în care colectivitatea investește cu o valoare suplimentară – o „plusvaloare” – diferitele aspecte ale activității sale (decizii, soluții de organizare socială, mecanisme de decizie) mai ridicată decât valoarea lor efectivă.

- Siegfried F. Nadel (1968) observă faptul că, în colectivitățile arhaice, formele de organizare socială, adică „soluțiile” fixate prin tradiție la diferitele probleme ale vieții, sunt investite de către membrii colectivității cu un fel de „plusvaloare”, încât aceștia nu mai sunt disponibili să asimileze experiența altor colectivități, să le căute soluții mai bune.
- Max Weber (1947) observă că autoritatea socială este adesea însoțită de o aură charismatică. Ea este în acest caz supravegheată, investită de asemenea cu o „plusvaloare”. Un asemenea tip de autoritate putem găsi în mod special în societățile tradiționale, dar nu este complet absent nici din societatea modernă (dictaturile fasciste).
- Mitul competenței birocratice. Discutând sursele autorității în organizațiile moderne, Chester Bernard (1968) elaborează o influentă teorie a autorității bazate pe competență. În loc ca deciziile să fie acceptate în virtutea disciplinei ierarhice, el consideră că e preferabil să fie sprijinite integral pe raționalitatea, competența cu care sunt luate în fapt. Aici suntem în fața unuia dintre miturile societății moderne: autoritatea acceptată exclusiv în virtutea competenței și a raționalității. Teoriile actuale ale deciziei indică faptul că, în problemele complexe, cunoștințele disponibile nu sunt, de multe ori, suficiente pentru a

reduce complet incertitudinea, de a funda decizii optime. Doar într-o asemenea situație, deciziile ar putea fi acceptate numai în virtutea raționalității și competenței lor. Competența, în condițiile cunoașterii actuale, nu este suficientă pentru a funda autoritatea.

- Procedee „absurde”, „iraționale” de decizie. Chiar și în colectivitățile care cultivă un grad ridicat de raționalitate, teoretică și pragmatică, putem găsi practici de decizie în probleme, adesea de importanță crucială, care par absurde, iraționale. Atenienii, alături de procedura democratică de decizie (ai căror autori necontestăți sunt), recurgeau și la proceduri ca tragerea la sorți (zarurile, considerau ei, exprimă voința zeilor) sau consultarea oracolului de la Delphi. Romanii, poate cel mai pragmatic popor din Antichitate, recurgeau pentru decizii majore la astrologie, citirea destinului în măruntaiele păsărilor. Împărații romani (și nu numai romani) erau ei înșiși mari superstițioși. Toate aceste proceduri chemate în ajutorul deciziei erau investite cu o valoare absolută.

Există mai multe tipuri de explicații aduse acestor fenomene. Fiecare dintre ele, deși ar putea explica unele aspecte sau cazuri, este departe de a fi satisfăcătoare. În primul rând, *teoria erorii-prejudecată*. Aceste proceduri sau mentalități exprimă un nivel scăzut de cunoaștere care face posibilă imaginarea a tot felul de prejudecăți. *Teoria poziției de clasă* arată caracterul ideologic al investiției cu plusvaloare. Pentru a-și promova interesele, grupurile și clasele sociale le conferă o aură de autoritate absolută pentru a le face acceptabile de către celelalte clase și grupuri. *Teoria privilegiului autoînstituit* subliniază rolul activ al individului cu finalitățile sale. O parte importantă a caracteristicilor puterii politice (privilegii personale, aura de autoritate charismatică, exercițiul cât mai neîngrădit al puterii) care pot apărea în anumite condiții favorizante nu reprezintă „produse sociale” propriu-zise, nu au o funcție socială, ci sunt produsul luptei individului ajuns într-o poziție de putere pentru menținerea și amplificarea acesteia, în vederea maximizării satisfacerii finalităților sale. Ele sunt expresia „abuzului” făcut de indivizi într-o poziție socială, pe care colectivitatea nu-l poate contracara decât în mod incomplet.

La aceste explicații se poate adăuga însă și o alta, din perspectiva discutată în acest capitol: incertitudinea caracteristică produselor decizionale în condiții limitate de cunoaștere. În aceste condiții, incertitudinea nu poate fi complet absorbită prin actul decizional; ea are însă efecte sociale negative, fapt pentru care, pentru funcționarea normală a sistemelor sociale, devine necesară absorbția ei prin mijloace extracognitive. Charisma, mitul autorității, bazat pe competență absolută, investirea cu „plusvaloare” a soluțiilor adoptate sunt asemenea modalități de *reducere extracognitivă a incertitudinii* (Zamfir, 1977). Un exemplu de asemenea consecințe negative: incertitudinea face dificilă realizarea consensului. Ea este o sursă independentă a disensului în cadrul sistemelor sociale. Imposibilitatea de a realiza consensul, în condiții limitate de cunoaștere, generează, pentru sistemele sociale, nevoia găsirii unor mijloace extracognitive de realizare a acestuia. Din acest motiv, în anumite cazuri, în formularea legilor trebuie să se introducă, drept unul dintre factorii determinanți, caracteristici ale configurației

cognitive ale respectivului sistem. De exemplu, „în condiții de incertitudine ireductibilă, sistemele sociale tind să recurgă la mijloace de reducere extracognitivă a incertitudinii, adoptând totodată metodele charismatice de conducere”.

În teoria organizațiilor găsim câteva exemple interesante de asemenea tip de explicație în care „forma” proceselor cognitive este invocată drept factor explicativ. Modul cel mai sistematic de a invoca acest factor îl găsim într-o lucrare clasică a lui James G. March și Herbert A. Simon (1964, p. 163). Una dintre tezele centrale ale lucrării este următoarea: „trăsăturile de bază ale structurilor organizațiilor și ale funcționării lor sunt derivate din caracteristicile produselor rezolutive umane și ale alegerii raționale”. Diferențierea organizațiilor în mai multe departamente (producție, marketing, cercetare etc.) trebuie să-și găsească explicația și în strategia de soluționare a problemelor complexe: descompunerea lor în subprobleme mai simple ce pot fi mai ușor abordate. Diviziunea internă a muncii poate fi deci explicată parțial ca o strategie de a rezolva probleme cu un anumit grad de complexitate. Cum putem explica tendințele de centrare excesivă pe subobiectivele departamentului (o caracteristică generală a birocratizării) și de pierdere din vederea obiectivelor globale? March și Simon oferă drept una dintre explicațiile acestui fenomen diferența de operaționalitate. Obiectivele generale, globale sunt mai puțin operaționale decât subobiectivele în care au fost descompuse. Un obiectiv slab operațional, vag definit, chiar considerat important, rămâne într-o mare măsură nerealizat. Desigur că pentru a avea o explicație completă este nevoie să luăm în considerare și alți factori. În fine, autorii argumentează teza că una dintre sursele puterii în organizații o reprezintă pozițiile a căror funcție o constituie reducerea incertitudinii.

Teoria lui Michel Crozier (1964) a birocrăției se fundează tocmai pe invocarea unui asemenea factor de tip cognitiv. Pentru a explica caracteristicile tipice ale modelului birocratic (rigiditatea și ritualul, printre altele), Crozier recurge la examinarea tipului de raționalitate ca una dintre sursele cele mai importante. Când problemele de soluționat sunt mult prea dificile, apare o tendință de evadare din realitate, caracteristică esențială a modelului birocratic. Centralizarea accentuată și crearea de norme generale și impersonale reprezintă tehnici tipice de evadare din realitate a organizațiilor, strategii de acțiune pe baza unei definiri simplificate a realității.

Sociologia actuală prezintă de cele mai multe ori însă o abilitate scăzută de a lua în considerare, într-o explicație complexă unitară, atât factorii obiectivi, cât și cei subiectivi care prezidează dinamica fenomenelor sociale. Capitolul de față nu și-a propus să umple acest gol. El s-a limitat să argumenteze faptul că, alături de factorii obiectivi, conștiința își aduce o contribuție independentă la determinarea fenomenelor sociale.

Scurtă concluzie : structurile explicației sociologice

Consider că sunt necesare două concluzii în legătură cu analiza structurilor sociologiei explicative. În primul rând, cu privire la relația dintre explicația cauzală și explicația sistemică. Specific realității sociale este caracterul ei de sistem. Societatea reprezintă un sistem ; diferitele ei părți componente, la variatele ei niveluri de organizare, constituie sisteme. Este normal, din acest punct de vedere, ca modelul de sistem să constituie sâmburele structurilor explicative ale sociologiei, în toate ipostazele sale, fie ca sistem finalist (schema analizei funcționale), fie pur și simplu ca mulțime de fenomene atât de strâns interdependente, încât formează sisteme, fie ele stabile, ori dinamice (schema analizei structurale). Caracterul complex al vieții sociale face ca explicarea ei să fie dată atât în termeni de sistem, cât și în termenii relațiilor dintre sisteme. Dialectica relației sistem-suprasistem mi se pare crucială pentru orice analiza sociologică.

Ce se întâmplă însă cu modelul cauzal ? Mai este el de vreo utilitate pentru sociologie ? Dincolo de diversitatea punctelor de vedere teoretice care ar putea fi formulate în această privință, este necesar să pornim de la un fapt empiric care nu poate fi ignorat ; cele mai multe explicații pe care ni le oferă sociologia sunt de tip cauzal. De aceea, este îndreptățit să ne întrebăm : care este raportul dintre explicația cauzală și explicația sistemică, în variatele forme ale acesteia ? Lucrarea caută să dezvolte o ipoteză nouă în această privință. Punctul de vedere standard este că relația cauzală reprezintă o relație simplă, care intră ca element component elementar al modelelor sistemice mai complexe. Structura reprezintă o mulțime de relații de dependență reciprocă – așadar cauzele – între o mulțime de elemente. Relația funcțională este adesea interpretată ca o varietate a relației cauzale. O asemenea abordare mi se pare corectă, dar nu completă. Sunt o mulțime de relații cauzale analizate de sociolog care nu sunt incluse nici în cadrul relațiilor funcționale și nici în cel al relațiilor structurale. Ipoteza dezvoltată în această carte este că o importantă clasă de relații cauzale se referă la *relațiile dintre sistemele sociale și condițiile de mediu în care ele acționează*. Pe baza considerării relației dintre mediu și sistemele finaliste, se propune o schemă funcțională lărgită.

În al doilea rând, relația dintre factorii obiectivi și cei subiectivi în explicația sociologică. Opțiunea expusă în această lucrare este fermă în favoarea explicației sociologice obiective. Fenomenele sociale trebuie explicate prin alte fenomene sociale. Dar care este, în acest determinism sociologic obiectiv, rolul factorilor subiectivi, ai conștiinței, dacă există vreunul ? Lucrarea încearcă să treacă în revistă principalele tipuri ale rolului conștiinței în explicația sociologică. Sunt aduse argumente că factorul conștiință trebuie inclus în explicația sociologică, el aducând o contribuție independentă, alături de factorul obiectiv, la determinarea fenomenelor sociale. În mod special, modelul finalist de sistem, descris de schema funcțională, ne oferă posibilitatea de a înțelege mai diferențiat modul în care determinismul „subiectiv” se include organic în cadrul determinismului obiectiv.

Partea a II-a

SOCIOLOGIA CONSTRUCTIVĂ

Kurt Lewin a exprimat, într-o formă elegantă un adevăr simplu : „Nimic nu este mai practic decât o bună teorie”. Afirmatia este însă incompletă. Nu este suficient ca o teorie să fie bună pentru a deveni automat și practică. Acest lucru este evident dacă ne gândim la științele naturii. De la teorie la acțiune mai este un drum destul de lung, un „gol” care a fost umplut de inginerie. Nu se poate întrevădea nici o rațiune pentru care acest lucru să nu fie valabil și pentru relația dintre teoriile sociologice și activitățile practice. O bună teorie sociologică este o precondiție absolută a integrării sociologiei în activitățile practice ale colectivității. Ea nu este însă suficientă. Mai este nevoie de încă ceva, nu mai puțin important : dezvoltarea unui corp special de cunoștințe orientate spre înțelegerea și maximizarea eficienței unei asemenea aplicații sociale, de o inginerie socială. Sociologiei explicative trebuie să i se adauge o sociologie constructivă. Acestei sociologii îi este dedicată această parte a cărții.

Prin „sociologie constructivă” înțeleg sociologia angajată în activitatea de schimbare și/sau perfecționare a realității sociale. Este ceea ce adesea găsim desemnat prin termenul de sociologie aplicată. Am optat pentru termenul de „constructivă”, în loc de „aplicată”, pentru un motiv anume. Termenul de „sociologie aplicată” pare să îngusteze preocupările sociologiei în această ipostază la utilizarea, aplicarea teoriilor deja elaborate. În fapt, cel mai adesea, sociologia angajată în procesul social practic nu utilizează pur și simplu doar ceea ce a creat deja „teoreticianul”, ci este ea însăși o mare producătoare de teorii. „Aplicarea” sociologiei reprezintă mai degrabă un ciclu de cercetare-acțiune-cercetare. Diferența dintre sociologia explicativă și sociologia constructivă este mai puțin de substanță și mai mult de orientare. Sociologia explicativă caută să explice fenomenele sociale așa cum există ele sau să le prevadă așa cum vor exista ele cu necesitate. Sociologia constructivă se implică în realitatea socială, căutând s-o modifice, s-o reconstruiască. Sociologia marxistă reprezintă un model de îmbinare a atitudinii explicative cu cea constructivă, predominând orientarea constructivă. Dacă sociologia explicativă are o tradiție mai bogată, oferind un material amplu de analiză, sociologia constructivă are o tradiție mai recentă, oferind un material de reflecție mai limitat. În această lucrare m-am oprit doar la câteva aspecte care mi se par cruciale pentru o analiză preliminară a structurilor sociologiei în ipostaza sa constructivă.

Capitolul 9 este dedicat punctării cadrului general a sociologiei constructive : relația dintre sociolog și societate. Următorul explorează procesul de integrare a sociologiei în activitatea socială practică, drept instrument cognitiv al acesteia. Câteva dintre aspectele mai importante ale acestui proces sunt tratate aici. În primul rând, specificul testării teoriilor și tehnologiilor propuse de sociolog practicianului : ce garanții poate oferi sociologia asupra validității soluțiilor sale. Analiza tipurilor și a gradelor integrării sociologiei în activitățile practice ne oferă o imagine mai clară asupra stadiului actual al acestui proces, asupra căilor și modalităților acestei integrări. O scurtă prezentare a motivelor solicitării intervenției sociologiei ne introduce mai profund în înțelegerea forțelor sociale care presează asupra sociologiei să se dezvolte tot mai hotărât în direcția unei științe activ angajate în activitatea practică. În fine, imaginea este completată cu analiza rezistențelor, obstacolelor, dificultăților ce apar în cursul unui asemenea proces. Capitolul II trece în revistă câteva dintre tipurile de instrumente utilizate de sociologia constructivă, ce mi se par a fi cele mai importante.

Două modele ale relației sociolog-societate

Cristalizarea sociologiei ca disciplină științifică și conturarea posibilităților ei de aplicare au pus o problemă de principiu : care este *rolul* sociologului practician ? În ce calitate și de pe ce poziții trebuie el să participe la buna funcționare și la perfecționarea societății din care face parte ? În această privință s-au prefigurat două modele ale relației sociolog-societate : *modelul client/consultant* și *modelul coparticipării*. Aceste două modele se deosebesc prin poziția sociologului față de sistemul pe care îl sprijină.

Modelul client/consultant. În mod sistematic, problema relației sociolog-societate s-a pus în anii '50-'60 în SUA, perioadă în care cercetarea sociologică luase o amploare deosebită ; erau așteptate aplicații masive ale sociologiei. În contextul societății americane de atunci, modelul client/consultant se prefigura ca paradigmă generală a relației sociologului cu colectivitatea din care face parte. În acest model, sociologul sprijină *din afară* diferitele subsisteme ale societății, ajutându-le să-și rezolve problemele de tip social, să-și maximizeze eficiența funcționării. Modelul presupune două sisteme reciproc independente : *sistemul social client* și *sociologul-consultant*. Sociologul oferă serviciile sale specializate sistemelor client. Acestea însă au libertatea completă a deciziei. Ele sunt termenul activ al relației ; apelează sau nu la serviciile sociologului, utilizează sau nu sugestiile acestuia. Sociologii, individual sau în grupuri instituționalizate, se specializează pe anumite tipuri de servicii pe care le pot oferi clienților potențiali ; evident, „oferta” este și aici modelată de cererea potențială. Conform acestui model, sociologul reprezintă un specialist care posedă un număr apreciabil de cunoștințe și tehnici de acțiune, un *know-how* care poate fi util diferitelor sisteme particulare din care este compusă societatea : mici grupuri, familii, întreprinderi, comunități locale, partide sau chiar candidați politici, instituții guvernamentale. Modelul presupune o relație economică : sistemul client „angajează” consultantul, plătindu-l pentru serviciile sale. La rândul său, consultantul se angajează să sprijine sistemul client doar în măsura în care acesta este dispus să-i plătească serviciile. După cum se poate observa, modelul client/consultant se încadrează în modelul general al „pieței”. Fiecare întreprinzător (și sociologul este un nou tip de întreprinzător) oferă, contra plată, serviciile sale celorlalți membri ai colectivității.

Modelul client/consultant prezintă însă o serie de dificultăți de structură.

În primul rând, *acceptarea necritică a scopurilor*. Modelul se bazează pe celebra dihotomie promovată de Max Weber (1947) între scopuri și mijloace și care justifică, în fapt, aservirea politică și ideologică a sociologiei. Conform teoriei weberiene, sociologia are ca obiect legitim de studiu doar sfera mijloacelor

de atingere a scopurilor pe care și le formulează actorii sociali. Scopurile însele rămân o decizie liberă a acestora din urmă. Ele sunt date absolute pentru sociolog. Eventual, specialistul poate să analizeze claritatea formulării scopurilor, consistența lor internă, dar nu legitimitatea lor propriu-zisă. Pe baza acestei teze, sociologul trebuie să accepte, în principiu, să se pună în slujba actorilor sociali, a scopurilor pe care aceștia și le formulează. Sociologul nu poate însă accepta oferta oricărui client. El trebuie să-și pună deschis problema *opțiunii valorice*. În calitate de consultant, sociologul ar trebui să pună între paranteze interesele sale și ale altor sisteme și să sprijine interesele sistemului client. Dar își poate el permite să se identifice necondiționat cu interesele oricărui sistem particular care îi solicită serviciile? În practică, el trebuie să-și pună mereu întrebări de genul: îi este permis să sprijine cu instrumentele sale specializate un partid politic care urmărește să obțină și să mențină puterea în scopul promovării opresive a unor interese minoritare? să sprijine un sistem aflat în concurență cu alte sisteme, oferindu-i acestuia un avantaj decisiv? să sprijine un subsistem în detrimentul intereselor colectivității în ansamblu? Modelul client/consultant se fundează în această privință pe o presupuziție referitoare la relația subsistem-societate: subsistemele (prototipul lor fiind întreprinderea capitalistă) sunt singurele elemente active; maximalizarea satisfacerii intereselor lor are ca rezultat pozitiv dezvoltarea pe ansamblu a colectivității. Sprijinind deci sistemele particulare din care este compusă societatea, sociologul va contribui implicit la dezvoltarea de ansamblu a colectivității. Această presupuziție oferă justificarea morală a angajării exclusive a specialistului în sprijinirea subsistemelor. A devenit însă tot mai clar că această presupuziție nu este integral justificată. Interesele subsistemelor nu sunt neapărat convergente cu interesele sistemului global din care fac parte. Nu este întâmplător faptul că în dezbaterile de specialitate au început să se formuleze o serie de norme deontologice care caută să stabilească limitele unui atare angajament al sociologului (Lippitt, 1961b).

A doua limită se referă la *inegalitatea accesului la știință*: cine este în fapt *clientul*? Modelul pieței libere acreditează ideea că fiecare parte componentă a societății este un solicitant potențial al serviciilor specialiștilor. Dar o asemenea presupuziție este inconsistentă. Sociologia radicală a preluat și dezvoltat o observație a lui Marx în această privință: actorii care compun o colectivitate nu au acces egal pe „piață” la bunurile economice, politice, ideologice, științifice. Unii dintre ei nu sunt pur și simplu prezenți pe piață. Cine deține puterea economică, raționa Marx, va deține și puterea politică; urmează în mod logic că cine deține puterea economică și politică va deține în același timp și puterea ideologică (ideologia sa va fi dominantă), și cea științifică (va putea comanda și procura cunoștințele care îi sunt necesare). Piața „liberă” nu asigură egalitatea accesului la suportul oferit de știință. Scandalul declanșat în jurul Proiectului Camelot din SUA a reprezentat un prilej de meditație din acest punct de vedere (Horowitz, 1967). Una dintre criticile aduse acestui proiect s-a referit tocmai la acest aspect. Proiectantul, finanțat de Pentagon, urma să investigheze factorii destabilizatori producători de mișcări revoluționare în țările lumii a treia și modalitățile de a-i contracara. Dar

Pentagonul, care urma să primească un amplu set de cunoștințe privitoare la această problemă, este doar una dintre părțile interesate aici. Și interesul său era „stabilizarea” acestor țări, adică menținerea unor sisteme sociale și regimuri politice „prietene”. El dispune de sume enorme și, în consecință, poate fi un client pentru știință. Cealaltă parte însă, populațiile oprimite social, economic și politic din aceste țări, interesate în instaurarea unei ordini sociale care să elimine subdezvoltarea, aservirea economică și politică, nu reprezintă însă, în mod real, un client pentru știința americană și nici pentru vreo altă știință. Modelul pieței orientează deci știința spre grupurile care dețin puterea, transformându-i pe specialiști – ca să utilizez o expresie cam dură, dar nu lipsită de un oarecare adevăr a unui sociolog american radical – în „lachei” ai puterii (Nicolaus, 1969). Clienții sunt marile întreprinderi (de regulă, patronatul și doar în mod excepțional muncitorii), instituțiile guvernamentale, partidele și chiar candidații politici, într-un cuvânt, cei care *pot* să comande știința într-un fel sau altul. După cum se poate vedea, modelul client/consultant are drept consecință faptul că intervenția specialiștilor poate provoca un dezechilibru în dinamica socială, oferind cunoștințele necesare doar unor componente ale colectivității. Sunt grupuri, în special cele denumite în mod curent „marginale”, care nu reprezintă clienți potențiali pentru știință: șomeri, minorități etnice, handicapați, bătrâni, adolescenți, consumatori. Sondarea cererii economice este foarte bine plătită, în timp ce investigarea gusturilor artistice ale populației nu prea găsește suport economic.

A treia limită: *neomogenitatea clientului însuși*. Ideea că sociologul trebuie să sprijine interesele clientului s-a dovedit destul de confuză. Clientul nu reprezintă un sistem omogen. O întreprindere cere sprijinul sociologului pentru rezolvarea unei probleme. Dar termenul de întreprindere este vag. El se referă indistinct la un sistem social complex, în care sunt antrenate mai multe grupuri sociale (muncitori și patroni în sistemul capitalist), grupuri socioprofesionale. Cine comandă știința? Ale cui interese urmează a fi promovate cu sprijinul specialistului? În marea majoritate a cazurilor, comanda este făcută de conducerea întreprinderii, în numele patronatului, iar obiectivul urmărit este creșterea productivității, a eficienței, a competitivității. Este însă problematic (oricum, nu poate fi luat automat ca dat) că interesele muncitorilor coincid în mod absolut cu cele ale patronilor în ceea ce privește creșterea eficienței. Și chiar dacă din acest punct de vedere ar exista o coincidență, este probabil să existe diferențe de puncte de vedere în ceea ce privește căile prin care aceasta poate fi obținută, precum și asupra distribuirii beneficiilor realizate. În fapt, orice sistem social este caracterizat prin diferențe de interese, de orientări între membrii săi. Intrând ca specialist într-un sistem social, sociologul este supus unei puternice presiuni a grupurilor, claselor sociale și chiar persoanelor. Fiecare va fi tentat să utilizeze activitatea sociologului pentru a-și promova interesele. De la început deci sociologul este nevoit să facă o opțiune în această rețea de interese. Dacă el nu o face conștient, pe baza propriilor sale criterii, riscul este să devină instrumentul manipulat al uneia sau alteia dintre părți. Și în acest caz, intervenția specialistului poate

produce un dezechilibru în cadrul sistemelor sociale, promovând anumite interese în detrimentul celorlalte.

În fine, o a patra limită provine din *originea modelului*. Modelul client/consultant s-a dezvoltat în mod special prin utilizarea unui caz particular – cel al relației pacient-psihianalist –, în care se acumulase deja o experiență apreciabilă. Acest caz a ajutat la lămurirea a numeroase aspecte ale relației client-consultant, dar a introdus și unele simplificări și elemente inadecvate pentru relația dintre sistemele sociale, care au ieșit ulterior în evidență. Persoana, în calitate de pacient, se deosebește de sistemele sociale client prin cel puțin o caracteristică esențială : orice sistem social este compus dintr-o pluralitate de entități (indivizi, grupuri, clase), având fiecare orientarea sa distinctă ; el nu prezintă nici pe departe *unitatea funcțională și de interese* a persoanei cu care psihianalistul intră în relație.

În *modelul coparticipării*, sociologul se definește pe el însuși, în primul rând, ca membru activ și responsabil al *colectivității*, cu o angajare prioritară la nivelul intereselor generale ale acesteia, și nu ca un angajat al vreunui subsistem al ei. Sociologul își asumă funcția de a contribui la perfecționarea întregii vieți colective, atât în mod global, cât și în ceea ce privește fiecare dintre subsistemele sale în parte. El nu mai este un simplu ofertant exterior ale cărui servicii pot fi sau nu cumpărate, ci un coparticipant, un catalizator al dezvoltării sociale. Relația dintre sociolog și sistemul social particular, pe care acesta îl sprijină, este aici de alt tip decât relația presupusă de modelul client/consultant. Sistemul social care recurge la sprijinul sociologului nu mai reprezintă un sistem în sine, cu finalități absolute, pe care sociologul trebuie să și le asimileze necondiționat, ci un *subsistem* al societății care îl cuprinde și pe sociolog. Rolul acestuia este de a sprijini, în ultimă instanță, colectivitatea, de a ajuta subsistemele să-și perfecționeze activitatea, integrându-se mai eficace în ansamblul social din care fac parte. Sociologul își asumă în acest model un rol activ. El militează, caută să convingă. Nu este doar un purtător de cunoștințe și tehnici specializate care pot fi puse în slujba oricărui client, ci un *coparticipant*.

Cele două modele ale relației sociologului cu societatea nu sunt exclusive, ci complementare. Ele pot fi considerate paradigme generale, limită, ale relației sociolog-societate, între ele existând o mulțime de grade intermediare. În fapt, în relația sociologului cu diferitele subsisteme ale societății apar mereu elemente ale modelului client/consultant și ale celui al coparticipării, având însă ponderi diferite, în funcție de tipul de organizare globală, de particularitățile organizării relației dintre ei. În România antebelică, sociologii și-au definit rolul ca sprijinitori activi ai colectivității, orientată spre rezolvarea problemelor sale globale ale subdezvoltării, spre rapida modernizare și dezvoltare socială. În acest sens, Dimitrie Gusti (1968) definea sociologia ca o „știință a națiunii”. Acesta este cazul mai general al societăților subdezvoltate care caută activ să mobilizeze energiile interne pentru a lichida starea de rămânere în urmă și, totodată, de a-și identifica propria cale de dezvoltare. Într-o societate socialistă, unde se accentuează strategiile globale de organizare și conducere, modelul coparticipării este, de asemenea, predominant, fără a fi însă excluse și elemente ale modelului client/consultant.

De asemenea, în societățile capitaliste dezvoltate, pe măsură ce paradigma capitalismului clasic a „pieței libere” este tot mai mult limitată și corectată prin intervenția unor mecanisme integrative globale, modelul client/consultant cunoaște și el o deplasare vizibilă spre modelul coparticipării. Sociologul începe să se facă tot mai mult purtătorul unor valori globale, în contrast cu valorile sectoriale ale subsistemelor, să fie tot mai prudent în ceea ce privește posibilitatea de a fi transformat în instrument manipulat și manipulator al sistemului client.

O situație specială o prezintă sociologul inclus într-un sistem particular ca membru al său. Este situația, de exemplu, a sociologului de întreprindere. În acest caz, el este integrat ierarhic, autonomia sa fiind substanțial diminuată în raport cu cea a sociologului consultant din afară. O asemenea poziție ridică probleme speciale, dar și în ea putem găsi predominarea unuia dintre cele două modele discutate : fie o subordonare ierarhică completă (modelul client/consultant), fie o orientare prioritară spre interesele generale și sprijinirea activă a sistemului din care face parte, spre a se integra mai eficace în activitatea globală a colectivității (modelul coparticipării).

Analiza celor două modele ale relației sociolog-societate este de natură să confirme ideea că „integrarea socială” a sociologului în calitate de specialist nu implică numai probleme de tip tehnic, dar și probleme sociale specifice. În acest proces, el este confruntat inevitabil cu trei tipuri de opțiuni : *opțiunea în sistemul de interese, opțiunea sectorială/transsectorială sau globalistă și opțiunea statu-quo/alternative*. Aceste opțiuni sunt nu numai social-practice, ci, totodată, și științifice. Ele definesc relația socială a sociologului cu colectivitatea din care face parte, tipul de contribuție pe care o aduce, cât și teoria și metodologia utilizate de el. În continuare, vor fi analizate aceste trei tipuri de opțiuni.

Sociologul și structura de interese

De multe ori, sociologia occidentală a ignorat observația lui Marx că societatea nu este omogenă din punctul de vedere al intereselor membrilor săi, că ea este compusă din clase și grupuri sociale cu poziții și deci și cu interese distincte. Societatea capitalistă s-a complăcut să se gândească pe sine în termenii *modelului generalizat al pieței* : societatea este compusă din „producători-întreprinzători” ; fiecare dintre aceștia, orientat de interesele sale private, caută să producă ceva care este util celorlalți pentru a obține profit. Acest model acceptă și el o diferențiere de interese, dar doar pe aceea generată de relațiile de piață, dintre producători-consumatori, dar nu și diferențierile dintre grupurile și clasele sociale care rezultă din organizarea socială a producției – muncitori și patroni, diferite grupuri socioprofessionale. În această perspectivă, singura modalitate de angajare a sociologului părea cea de tipul client/consultant. După cum s-a văzut însă în paragraful anterior, modelul client/consultant nu reprezintă o soluție de fond la problema relației dintre sociolog și structura de interese a colectivității, el reprezentând mai mult o ideologie justificativă a unei angajări particulare. Este necesar, în consecință,

să încercăm să lămurim modul în care se raportează sociologul la pluralitatea intereselor, caracteristică societății sale.

Distincția făcută de Marx între societăți bazate pe structuri de interese antagoniste și societăți care, deși diferențiate, sunt caracterizate de structuri neantagoniste este în acest punct fundamentală. Antagonismul intereselor pune o serie de probleme specifice angajării sociologului. Atunci când se discută o activitate socială concretă, pe fondul unității de interese fundamentale va apărea, inevitabil, și diversitatea de interese. Sociologul va fi pus, în consecință, în situația de a face opțiuni în sistemul de interese specific realității în care dorește să facă utile cunoștințele sale. Accentuarea exclusivă și unilaterală a intereselor comune are drept consecință ignorarea intereselor particulare, specifice. Viziunea dogmatică presupunea că interesele particulare, specifice diferitelor categorii sociale și subsisteme, sunt satisfăcute automat prin satisfacerea intereselor generale. Cel mai adesea însă, interesul general comun nu este dat *înainte* și *independent* de interesele particulare, ci se construiește prin considerarea și armonizarea acestora.

Teza argumentată în această lucrare este că sociologia, ca răspuns la diversitatea internă a societății actuale, tinde să se dezvolte în două maniere distincte, dar complementare: ca *o sociologie angajată (partizană)* și ca *o sociologie echidistantă*.

Sociologia angajată. Fiecare parte componentă a societății, clasă, grup social sau subsistem, tinde să devină conștientă de poziția sa în cadrul organizării sociale, să-și identifice și să-și promoveze propriile interese. Marx a adus argumente substanțiale în favoarea ideii că într-o societate neomogenă științele sociale nu pot face abstracție de pluralitatea intereselor. O atitudine posibilă a sociologiei este deci să se angajeze în promovarea intereselor unei clase sau grup social. În această ipostază, sociologia încearcă să sprijine clasa sau grupul social în cauză să-și clarifice poziția în ansamblul organizării sociale, exigențele și interesele sale proprii în raport cu celelalte clase și grupuri, cu colectivitatea în ansamblul său: să devină deci o sociologie partizană.

Angajarea are loc nu numai în perspectiva claselor și grupurilor sociale, dar și în aceea a diferitelor subsisteme ale societății. Sociologia industrială este interesată în explorarea condițiilor optime de desfășurare a activităților productive. Este firesc ca, din acest motiv, exigențele altor subsisteme, ca, de exemplu, cele ale familiei, să fie considerate doar marginal. Sociologia familiei se va angaja, dimpotrivă, în perspectiva distinctă a acesteia, ca important subsistem al societății, evidențiind exigențele specifice ei. Un sociolog care studiază sistemul cercetării științifice poate să se concentreze asupra identificării cerințelor și condițiilor favorizante ale acestei activități, fără a lua neapărat în considerare cerințele altor sisteme învecinate care pot interfera cu acestea. Angajarea în perspectiva claselor și a grupurilor sociale este însă mult mai pregnantă, fapt pentru care în analiză aceasta va fi accentuată.

Sociologia, actualmente, oferă multiple exemple de angajare. Așa cum au pus în evidență numeroase analize sociologice, sistemul de susținere și finanțare a sociologiei occidentale face ca aceasta să fie, într-o măsură apreciabilă, evident,

nu integral, purtătoarea intereselor claselor și grupurilor dominante. Ea tinde să fie sociologia statu-quo-ului, sociologia pusă în slujba puterii. Ca o reacție, a început să se afirme și o *sociologie radicală*. Una dintre caracteristicile acestei sociologii este străduința de a dezvolta punctul de vedere al „victimelor sistemului”, al celor nedreptățiți : săraci, muncitori, minorități naționale și rasiale, tineri, bătrâni, femei, handicapați (Becker și Horowitz, 1978). Această abordare este centrată pe evidențierea consecințelor structurale negative ale sistemului capitalist – așa cum apar ele dramatizate în cazul claselor și grupurilor marginalizate –, pe explorarea unei alternative de organizare socială.

Discuții aprinse au loc, de exemplu, în legătură cu angajarea sociologiei industriale occidentale. Aceasta este adesea acuzată că exprimă punctul de vedere al patronatului. Pentru a ilustra aceste controverse, să recurgem la un exemplu recent : discuțiile care au loc în Suedia în legătură cu sociologia industrială și utilizarea ei socială. Idealul neutralității și al colaborării sociologului cu toate părțile interesate (patronat și muncitori) s-a dovedit a nu fi, în acest caz, atât de neproblematic, pe cât părea (Ehn și Sandberg, 1979). De cele mai multe ori, proiectele sociologice din sfera industrială, remarcă specialiștii suedezi, sunt inițiate de patronat. De abia într-o fază ulterioară, atunci când proiectul este deja cristalizat, când s-au acumulat și structurat o mulțime de cunoștințe și date empirice, este solicitat și sindicatul pentru a se pronunța în numele muncitorilor. Desigur, sindicatul are posibilitatea să accepte sau nu respectivul proiect, să propună modificări. Există însă în acest caz o inegalitate de nivel de cunoaștere. Sindicatul este luat „pe nepregătite”. Neposedând o cantitate de cunoștințe comparabilă cu cea acumulată în jurul propunerii patronale, el se găsește adesea în dificultate. Acesta este motivul pentru care în Suedia a început să se contureze tot mai clar, în ultimii ani, ideea că sindicatele trebuie să-și dezvolte propriile proiecte de cercetare științifică, orientate de la început spre elaborarea pe larg a punctului de vedere al clasei muncitoare, spre articularea soluțiilor care contravin acesteia. O asemenea angajare partizană a cercetării nu exclude dialogul, ci doar îi creează o bază mai temeinică, fiecare parte devenind mai conștientă de propriile sale interese. Ea nu exclude, de asemenea, nici cercetarea științifică comună și nici găsirea unor soluții mutual acceptabile.

Poate însă sociologia să fie simultan *angajată* și *obiectivă*, să sprijine interesele particulare ale unui grup sau subsistem, satisfăcând totodată standardele de obiectivitate ale științei ? În această privință găsim, destul de răspândite, două atitudini extreme : pe de o parte, considerarea obiectivității sociologiei ca un dat neproblematic, asigurat automat de procedurile sale științifice, iar pe de altă parte, excluderea completă și de principiu a obiectivității în numele angajării. Ajungem aici la faimoasa problemă a relației dintre știință și ideologie. Este necesar, de aceea, pentru a limpezi această chestiune, să analizăm pe scurt relația dintre sociologie și ideologie în general.

Conceptul de ideologie formulat de Marx, Engels și Lenin are două sensuri distincte : unul *general* – ideologia reprezintă concepția, programul de acțiune al unei clase sau grup social – și unul *particular*, epistemologic. Acest din urmă

sens, pe care îl găsim cu claritate exprimat de Engels în celebra „Scrisoare către Mehring” (Engels, 1967), definește ideologia ca o conștientizare neadecvată (falsă, mistificată) a *procesului social spontan*. Oamenii sunt puși în mișcare de forțe obiective, de condițiile social-economice în care trăiesc. În măsura în care activitatea socială este – utilizând un concept fundamental introdus de Marx – *spontană*, conștientizarea acestei activități este, în mod inevitabil, neadecvată, eronată. În textul la care m-am referit mai înainte, Engels definea ideologia tocmai ca pe o asemenea conștientizare eronată, care este supraadăugată procesului spontan („altfel, preciza Engels, n-ar fi un proces ideologic”). Ideologia este, în acest sens, o conștientizare neștiințifică (fiind realizată cu mijloacele conștiinței comune sau teoretice speculative, preștiințifice) a activității sociale și, din acest motiv, inevitabil neadecvată. Sursa caracterului „fals”, „eronat” al ideologiei, în acest sens particular, este de ordin cognitiv, epistemologic : cunoașterea comună, cât și cea teoretică speculativă nu au instrumente suficient de puternice pentru a descifra mecanismele și legile care guvernează procesele sociale ; de aceea, ele oferă o imagine simplificată, naivă, falsă a acestora din urmă. *În acest sens particular*, știința (și deci și ideologia) este structural diferită de ideologie. Ea este o conștientizare nonideologică, adică științifică, adecvată a procesului istoric.

În sensul său general – concepție a unei clase sau grup social –, ideologia poate fi „falsă”, „mistificatoare” atunci când justifică interese particulare opuse altor interese, dar poate fi și științifică atunci când (cazul clasei muncitoare la Marx) interesele respectivei clase sunt în concordanță principială cu cerințele legilor sociale, cu interesele generale ale dezvoltării întregii colectivități.

În acest sens general, știința (sociologia) nu mai este principial incompatibilă cu ideologia. Dimpotrivă, în cazul clasei muncitoare, ideologia este necesar să se fundeze pe știință : este o *ideologie științifică*. În acest caz, cerințele obiectivității, după cum argumenta Lenin, nu mai sunt incompatibile, ci chiar coincid cu angajarea socială. Avem deci o ideologie mistificator-justificativă (care promovează interese sociale particulare, opuse structural altor interese) și o ideologie obiectivă, științifică, nu mai puțin însă angajată, care promovează interese concordante cu cerințele dezvoltării întregii colectivități.

Din perspectiva acestei distincții, putem să înțelegem cum este posibil ca o analiză sociologică angajată, partizană, ideologică deci prin însăși orientarea sa fundamentală, să nu fie neapărat mistificator-justificativă, apologetică ; *ea poate fi* strict obiectivă, științifică. Distincția dintre o abordare sociologică angajată, științifică, obiectivă și una justificativ-mistificatoare este destul de dificil de trasat, dar absolut necesară. Ceea ce caracterizează o abordare sociologică angajată, ideologic-justificativă este faptul că ea prezintă punctul de vedere al unui grup social particular ca reprezentând „interesul general”, căutând să-l impună celorlalte grupuri sociale. Din acest motiv, abordarea ideologic-justificativă se fundează pe, și are funcția de a crea iluzii despre grupul social sau sistemul ale cărui interese le promovează. Ea definește procesele sociale în termenii care convin respectivului grup sau sistem, dând impresia că această definiție este singura posibilă și deci general acceptabilă.

Pentru ilustrare voi utiliza o altă critică adusă Proiectului Camelot, despre care s-a vorbit mai înainte. Și anume, preluarea necritică a unor formulări din ideologia Pentagonului : „forțe subversive” pentru mișcările de eliberare socială și națională, „guverne prietene” pentru guvernele care manifestă o orientare proamericană, „stabilitate socială și ordine” pentru menținerea acestor guverne ; armata americană este definită ca un factor de stabilitate, apărătoare a democrației și a forțelor sociale „sănătoase” (Becker și Horowitz, 1978).

Sociologia angajată poate fi obiectivă în două situații distincte, dar interdependente într-o mare măsură.

În primul rând, în situația indicată de Lenin, a unei clase, grup social sau subsistem ale cărui interese sunt convergente până la urmă cu cele ale întregii colectivități. Este cazul clasei muncitoare. Ideologia științifică este aici complementară cu o știință angajată strict obiectivă. Acest caz este discutat pe larg în literatura marxistă, motiv pentru care nu voi mai insista asupra lui.

În al doilea rând, în situația unei societăți democratice. În celebra sa analiză din *Materialism și empiriocriticism*, Lenin (1966) ajungea la concluzia că orice angajare, cu excepția clasei muncitoare, este în mod inevitabil ideologic-mistificatoare. Punctul de vedere al lui Lenin este valabil pentru contextul unei organizări sociale *repressive*, în care fiecare clasă socială încearcă să-și impună prin forță și/sau manipulare interesele împotriva celorlalte clase. El era cu atât mai valabil pentru momentul de criză socială prin care trecea Rusia la începutul secolului, moment în care forțele sociale adverse erau angajate într-o luptă violentă, într-un moment de răscruce al evoluției sociale. Lupta pentru *impunerea* intereselor proprii este de natură să polarizeze ideologic conștiința colectivității, presând și asupra sociologiei de a se constitui într-un instrument ideologic justificativ-mistificator. Situația tinde însă să se modifice într-o organizare socială care, deși neomogenă, bazată pe o pluralitate de interese, încearcă să renunțe la procedeele violent-manipulative, orientându-se spre adoptarea unor *mecanisme democratice*. Specific mecanismelor democratice este faptul că pluralitatea de interese este recunoscută, acceptându-se totodată dialogul, iar *negocierea* tinde să devină modalitatea preferată de soluționare a ei. În măsura în care colectivitatea acceptă mecanismele democratice de soluționare a diversității intereselor, fiecare grup social trebuie să devină conștient atât de propriile interese, cât și de poziția și interesele celorlalte grupuri sociale. În aceste condiții, devine posibil ca sociologia să se angajeze în perspectiva unui grup sau subsistem, putând, în același timp, să fie obiectivă. Condiția este însă asumarea deschisă a unei angajări. În această ipostază, sociologia devine un *avocat* al unui grup, al unei clase sociale sau subsistem. Ea va încerca să clarifice, cu obiectivitate, poziția respectivului grup social sau subsistem în ansamblul organizării sociale, exigențele sale, consecințele pentru el a diferitelor soluții aflate în discuție. O asemenea investigare reprezintă prima fază a procesului democratic. Analiza sociologică se poate opri aici, lăsând cea de a doua fază – cea a adoptării unor soluții – să se desfășoare prin mecanismele dialogului, negocierii, eventual chiar luptei politice. Sociologia angajată pregătește deci procesul de decizie socială, oferind cunoștințele teoretice și

empirice părților aflate în dialog. Ea va cunoaște un proces de polarizare, devenind ideologic-mistificatoare, în perioadele de criză, când grupurile și clasele sociale care compun colectivitatea intră într-un conflict acut, când dialogul și negocierea sunt înlocuite prin mijloace manipulativ-opresive.

Cele două tipuri de angajare a sociologiei, științific-obiectivă și justificativ-manipulatoare, trebuie privite ca *stări-limită*. Sociologia angajată este deosebit de vulnerabilă la ideologia grupului, a subsistemului social ale cărui perspective încearcă să le clarifice. Ea cuprinde adesea presupozii ideologice particulare de care cu greu se poate debarasa. Abordarea obiectivă se conturează însă tot mai mult ca un deziderat atât științific, cât și social. Obiectivitatea trebuie concepută însă mai mult ca un proces asigurat mereu de *critica intern-științifică*, dar și *extern-socială* a diferitelor presupozii ideologice particulare. Angajarea deschisă este un remediu. La ea trebuie adăugată autoanaliza ideologică orientată spre identificarea contaminărilor ideologice mistificatoare care abat analiza de la standardele de științificitate. Important este, după cum remarcă Lazăr Vlăsceanu (1982, p. 172), să se treacă de la adoptarea *implicită* a valorilor unui grup sau clasă, de la subordonarea *necritică* față de acestea la opțiunea motivată pentru un sistem de valori sau altul și la includerea sa explicită în procesul cercetării.

Sociologia angajată dezvoltă, prin urmare, o obiectivitate specifică. Odată aleasă o perspectivă socială, analiza se poate realiza în interiorul ei, într-o manieră obiectivă, științifică, nemanipulativă.

Sociologia echidistantă. Sociologia angajată, chiar atunci când este realizată la cele mai ridicate standarde de obiectivitate și științificitate, rămâne parțială. Ea dezvoltă doar o perspectivă asupra realității (a unui grup social sau subsistem), făcând abstracție de celelalte perspective ; analizează realitatea dintr-un punct de vedere, neluând în considerare, în aceeași măsură, și părerile altor agenți sociali implicați. Ne putem însă întreba dacă este posibilă o abordare care să ia în considerare *simultan* toate perspectivele sociale, toate interesele implicate într-o realitate socială, fără a accentua pe unele sau pe altele ? Cu alte cuvinte, o atitudine *echidistantă* în raport cu grupurile și subsistemele sociale implicate. Echidistanța poate fi asigurată printr-o orientare neutrală : sunt înregistrate cu obiectivitate toate perspectivele, toate interesele existente ; sunt analizate semnificațiile unui proces social său al unei soluții din toate perspectivele existente. O asemenea abordare nu numai că este posibilă, dar pare să reprezinte un proces necesar. Ea răspunde unei presiuni complexe exercitate asupra sociologului, având o dublă sursă : *intern-științifică* și *extern-socială*. În calitatea ei de cunoaștere științifică, sociologia conține în ea însăși presiuni spre dezvoltare într-o direcție obiectivă, echidistantă, spre contracararea contaminărilor ideologice necritice, manipulative. Critica internă este dublată de o critică externă. Monopolul ideologic al claselor dominante tinde să fie spart. Există un proces tot mai clar de conștientizare independentă la nivelul tuturor claselor și grupurilor care compun societatea contemporană a propriilor lor poziții și interese. Pe de o parte, se cristalizează, cu tot mai multă evidență, conștiința caracterului angajat al sociologiei occidentale dominante : critica implicațiilor conservatoare ale sociologiei

parsonsiene, de exemplu, sau a opțiunii patronale în sociologia industrială. Pe de altă parte, apar analize tot mai articulate care dezvoltă punctul de vedere al claselor și grupurilor sociale oprimăte și marginalizate : clasa muncitoare, țărâni-me, persoane fără calificare profesională, imigranți, tineri, bătrâni, femei. Analiza sociologică poate face abstracție cu greu, la ora actuală, de multiplicitatea per-spectivelor. Când se analizează căile de perfecționare a întreprinderilor capitaliste, punctele de vedere ale patronatului și ale muncitorilor sunt tot mai mult distinse cu grijă. În ultimele două decenii, în sociologia occidentală se poate remarca un proces de cristalizare progresivă a unei *conștiințe critice* vigilente față de ten-dințele de ideologizare tacită și manipulativă. Unul dintre rezultatele remarcabile ale revoltelor studențești din anul 1968 a fost declanșarea unei extrem de ascuțite critici ideologice a științelor sociale occidentale. Avertismentul a fost formulat. De atunci există o continuă reflexie critică în legătură cu diferitele tendințe de ideologizare ascunsă, nedeclarată a științelor sociale, de utilizare a lor de către grupurile și clasele sociale care dețin puterea. Aceasta nu înseamnă că sociologia occidentală este liberă de orice ideologie. Influențele ideologice necritice, tacite sunt puternice. În ce măsură sunt ele prezente și în ce măsură sunt limitate de intervenția mecanismelor orientate spre promovarea obiectivității este o stare înalt variabilă, fiind în funcție de o mulțime de condiții.

Asumarea pluralității are o bază socială reală : opțiunea democratică. Caracte-rul distructiv, pe termen lung, al utilizării și/sau manipulării devine din ce în ce mai evident. Dialogul deschis și negocierea devin, din acest motiv, o soluție tot mai preferată. Este vorba, desigur, de o tendință, și nu de o realitate. Sociologia echidistantă exprimă deci punctul de vedere al democrației, făcându-se instru-mentul acesteia. Echidistanța sociologului față de părțile care compun realitatea socială este fundată pe o *tendință* reală a atitudinii acestora : angajarea lor pe calea rezolvării conflictelor și divergențelor într-o manieră democratică, prin negociere sau chiar confruntare, dar nu distructiv, prin forță și manipulare. Acceptarea jocului democratic deschide posibilitatea socială pentru specialist de a se situa pe o poziție obiectivă, nu însă dezangajată, ci angajată în pluralitatea concretă a perspectivelor. Sociologia echidistantă nu reprezintă acea poziție criticată de Lenin, care cerea situarea într-un spațiu „de deasupra” conflictelor sociale, promovând un interes general, iluzoriu, inexistent în afara pluralității intereselor particulare și independent de ele. Sociologia echidistantă nu ignoră diversitatea de interese, ci, dimpotrivă, o scoate în evidență. Ea clarifică plura-litatea pozițiilor sociale, pregătind astfel funcționarea mecanismelor democratice. Ea consideră cu obiectivitate toate punctele de vedere, toate interesele, produce o conștientizare a pluralității. Sociologia echidistantă poate contribui la cristali-zarea unor puncte de vedere, urmând ca prin procesele democratice să se ajungă la soluții general acceptate. „Deasupra” părților reprezintă deci poziția dialogului, negocierii și a confruntării democratice, eventual a cooperării când aceasta este posibilă. Democrația reală presupune că părțile caută să înțeleagă în mod corect punctele lor de vedere, chiar dacă prin aceasta conflictul de interese nu este câtuși de puțin soluționat.

După cum se poate observa, sociologia echidistantă se fundează și implică totodată o opțiune socială: opțiunea pentru *o societate total democratică*, în care diferențele de interese nu sunt soluționate prin forță și manipulare, ci prin dialog și negocieri, prin cooperare, pe cât posibil. Ne putem însă întreba în ce condiții este posibilă o asemenea societate. Punctul de vedere marxist, sprijinit puternic de evidența societății actuale, argumentează că, într-o societate bazată pe antagonism, democrația este vulnerabilă, fragilă, neputând structural renunța la coerciție și manipulare. O sociologie cu adevărat echidistantă este, în consecință, exclusă dintr-o asemenea societate. Ea apare mai mult ca *o stare-limită* spre care se aspiră. Echidistanța nu trebuie deci considerată a fi *dată* neproblematic. Ea trebuie construită treptat prin utilizarea progresivă a tehnicilor de obiectivare, prin critică ideologică, prin asumarea deschisă a pluralității sociale. Treptat și cu efort, ea trebuie cultivată în mod sistematic. Asistăm deci la un proces de trecere de la *o societate a puterii* (o sociologie nemărturisit angajată, orientată manipulativ) la *o sociologie a democrației* (o sociologie care aspiră progresiv la obiectivitate și echidistanțare).

Experiența sociologiei industriale este ilustrativă pentru o asemenea evoluție. Proiectele sociologilor occidentali de a acționa asupra componentelor sociale și umane ale întreprinderii capitaliste s-au izbit de la început de neîncrederea și chiar opoziția muncitorilor care vedeau, nu fără temei, în aceste încercări promovarea cu mijloacele științei a intereselor patronatului. De aici, o primă lecție pe care sociologul practician a trebuit să o tragă. Nu pot fi realizate modificări substanțiale într-un sistem social fără acordul și participarea activă a tuturor părților implicate. Utilizarea unor tehnici democratice, participative în formularea și implementarea soluțiilor s-a prefigurat ca o normă fundamentală de acțiune a sociologului practician. Nu este, din acest motiv, surprinzător faptul că sociologul occidental caută adesea să-și construiască o platformă echidistantă în raport cu diversitatea intereselor specifice întreprinderii capitaliste, asociată cu un set de tehnici menite să ajute părțile să comunice, să negocieze și, în final, posibil, să coopereze pentru realizarea obiectivelor asupra cărora au căzut de acord. Este cazul perspectivei „relațiilor umane”, al promovării unor noi stiluri de conducere sau a principiului muncii îmbogățite.

Experiențe interesante au început să se acumuleze deja și pe plan internațional. Democratizarea vieții internaționale a creat posibilitatea lansării unor programe științifice internaționale, caracterizate prin efortul sistematic de a nu reflecta punctul de vedere al unei țări sau grup de țări, ci al tuturor țărilor, de a exprima atât puncte de vedere comune, cât și diferențieri în funcție de pozițiile particulare. Sunt de amintit, în acest context, variatele proiecte științifice internaționale realizate sub patronajul ONU și UNESCO asupra unei game variate de probleme, începând cu cele referitoare la dezvoltarea social-economică, urbanism, comunicații, tehnologie și terminând cu elaborarea sistemelor de indicatori sociali și ai calității vieții.

Într-o comunitate în care antagonismele structurale au fost eliminate devine posibilă realizarea consecventă a unei democrații totale, prin luarea în considerare a pluralității de interese care, de această dată, pot converge în jurul unui interes

general real. Aici, atitudinea echidistantă a sociologiei devine nu numai posibilă, ci și necesară. Ea exprimă, într-o modalitate atentă la diversitate, interesele generale care se constituie nu prin ignorarea diversității, ci prin realizarea unei convergențe organice a acesteia. Presupoziția convergenței totale și automate a intereselor, a omogenității sociale complete, este de natură să ducă la o *sociologie de tip tehnocratic*. Acceptarea diversității sociale presupune în schimb o *sociologie de tip democratic*.

Pentru a ilustra condițiile și posibilitatea unei poziții echidistante, să luăm analiza unui fenomen social care pune probleme cruciale pentru relațiile dintre diferitele categorii socioprofesionale ce compun societatea noastră actuală : variația calității vieții și factorii ei (Zamfir *et al.*, 1984). Încercând să identifice factorii care generează variația calității vieții, cercetările au scos la iveală că unul dintre aceștia este „nivelul de școlaritate”. Fiind asociat cu condiții mai bune de viață (surse financiare mai ridicate, bază materială a menajului – locuință, aparate tehnico-gospodărești – mai bună), nivelul școlar ar trebui să aibă o influență pozitivă asupra calității vieții. În fapt, influența sa este negativă. Cu cât crește nivelul de școlaritate, cu atât indicatorii satisfacției cu viața, ai calității percepute a vieții, optimism/pesimism, iau valori mai scăzute. Acesta este un fapt empiric, obținut printr-o procedură strict obiectivă. Explicația sa are însă implicații importante pentru interesele diferitelor grupuri socioprofesionale. Întrebarea pe care ne-o putem pune, prin urmare, este : putem imagina o explicație care să se plaseze la un nivel strict obiectiv, echidistant sau, inevitabil, ea va trebui, conștient sau nu, să se angajeze în susținerea intereselor unui grup sau a altuia ?

Impactul contradictoriu al nivelului de școlaritate asupra calității vieții poate fi explicat prin invocarea a două circuite. Primul circuit : nivelul de școlaritate este asociat cu tipul de profesie (nivel ridicat de școlaritate/calificări ridicate, profesii complexe, importante social) și prin aceasta, pe de o parte, cu resursele economice (profesiuni cu un grad ridicat de calificare, venituri mai ridicate), dar și cu condițiile generale de viață (tip de muncă, condiții de muncă, prestigiul social al profesiei etc.). Nivelul de școlaritate influențează pe acest circuit pozitiv calitatea vieții. Al doilea circuit : nivelul de școlaritate (inclusiv tipul de profesie asociat cu acesta) generează o ridicare a nivelului de aspirații. Crescând nivelul de aspirații, condițiile obiective de viață sunt evaluate mai exigent ; în consecință, pe acest circuit, nivelul de școlaritate are o influență negativă asupra calității percepute a vieții, a stării de satisfacție/insatisfacție cu viața, cu diferitele componente ale ei. Relația dintre nivelul de școlaritate și calitatea vieții va fi deci rezultanta acestor două mari circuite. Dacă relația dintre ele este pozitivă, înseamnă că impactul asupra condițiilor obiective este mai mare decât cel asupra nivelului de aspirații : deși nivelul de aspirații va fi mai ridicat, calitatea obiectivă a condițiilor de viață va fi afectată într-o măsură și mai ridicată. Dacă relația dintre nivelul de școlaritate și calitatea vieții va fi negativă, înseamnă că influența asupra nivelului de aspirații va fi mai mare decât cea asupra calității condițiilor obiective de viață. În fine, dacă nu există nici o relație între ele, înseamnă că îmbunătățirea condițiilor obiective de viață este echilibrată de creșterea nivelului de aspirații.

Acest fapt, împreună cu explicația sa, deși în sine poate fi stabilit într-o modalitate neutră, are implicații practice directe în câmpul sistemelor de interese ale grupurilor socioprofesionale. Întrebarea practică ce se pune imediat este : care relație dintre nivelul de școlaritate și calitatea vieții este „normală” și care este „anormală” ? Există câteva mari posibilități, fiecare dintre ele afectând diferențiat diferitele grupuri socioprofesionale : a) egalitate completă din punctul de vedere al condițiilor obiective de viață, fapt care însă ar fi de natură să mărească inegalitatea subiectivă în defavoarea grupurilor cu nivel de școlaritate mai ridicat ; b) o anumită inegalitate obiectivă care să compenseze variația nivelului de aspirații generată de gradul de școlaritate, în așa fel încât să se instituie o egalitate din punctul de vedere al trăirii calității vieții ; c) o stare similară cu cea constatată în cercetare : o inegalitate obiectivă relativ redusă în raport cu diferențierile de nivel de aspirații, consecința fiind că la grupurile cu pregătire școlară mai ridicată calitatea percepută a vieții va fi mai scăzută decât la celelalte grupuri și, în fine ; d) o inegalitate obiectivă mai accentuată, încât grupurile cu pregătire școlară mai ridicată să aibă și o calitate percepută a vieții mai ridicată. O opțiune sau alta implică, totodată, angajarea sociologului în favoarea unui grup socioprofesional sau a altuia. Sociologul (el însuși intelectual, cu un grad ridicat de școlaritate) poate fi tentat spre o opțiune care să avantajeze propriul său grup. Pentru a se detașa de o eventuală prejudecată ideologică de această natură, sociologul trebuie să examineze toate punctele de vedere teoretice și practice posibile în această privință și să le supună unei examinări critice deschise, atât teoretice, cât și empirice. O asemenea trecere în revistă constituie baza unei atitudini echidistante. Ar putea fi invocate următoarele puncte de vedere „teorii”.

- *Teoria necesității funcționale.* Nivelul mai ridicat de necesități (de aspirații) și deci și condiții obiective de viață mai bune reprezintă o condiție funcțională a realizării de performanțe ridicate în profesii cu un grad mare de complexitate și calificare. Condițiile de viață mai bune reprezintă o condiție necesară bunei exercitări a profesiei sale ; profesia însăși este asociată cu un anumit nivel de necesități. Din această teorie decurge o consecință practică : situația înregistrată în colectivitatea cercetată (calitatea vieții percepute scade pe măsură ce crește nivelul de școlaritate, deci gradul de complexitate profesională) este „anormală” în sens de „disfuncțională”. Condițiile obiective nu sunt suficient de diferențiate în raport cu diferențierea nivelului de aspirații ; trebuie îmbunătățite condițiile obiective de viață ale grupurilor socioprofesionale cu nivel ridicat de școlaritate și calificare în așa fel încât raportul condiții obiective/ nivel de aspirații (deci calitatea percepută a vieții) să fie cel puțin constant în raport cu nivelul de școlaritate, dacă nu chiar mai favorabil grupurilor socio-profesionale cu un nivel mai ridicat de școlaritate.
- *Teoria stimulării performanțelor.* Teoria funcționalistă a stratificării sociale argumentează că pentru stimularea unor performanțe ridicate în profesiile înalt calificate, care prezintă o mare importanță pentru colectivitate, ocupanții acestora trebuie stimulați cu condiții de viață mai bune. Din această teorie

decurge necesitatea unui nivel al calității vieții mai ridicat pentru grupurile cu pregătire școlar-profesională mai ridicată.

- *Teoria consecinței nonfuncționale.* Nivelul mai ridicat de aspirații nu este o precondiție necesară exercitării profesiilor mai calificate, dar este o *consecință inevitabilă* a ridicării nivelului de școlaritate, deși *nonfuncțională* în raport cu performanțele profesionale. Pentru a-și exercita bine profesia, un medic, un cercetător științific, un profesor nu trebuie să trăiască mai bine decât alte categorii ; dar pentru că știe mai mult, pe măsură ce studiază mai mult, inevitabil va dori, va aspira la mai mult. Cunoașterea generează o creștere a nivelului de aspirații, și nu profesia exercitată propriu-zis. Sentimentul de frustrare, de insatisfacție datorat creșterii nivelului de aspirații este disfuncțional pentru exercitarea profesiunilor cu înaltă calificare și deci trebuie eliminat. Consecințele practice ale acestei teorii sunt diferite de ale celor dinainte. Pe de o parte, dacă nivelul de aspirații reprezintă o consecință secundară nedorită a creșterii calificării, este necesar să se acționeze (prin măsuri educative, de exemplu) asupra mecanismelor care produc o asemenea creștere excesivă. Pe de altă parte, în măsura în care o asemenea acțiune are un efect limitat, persistând deci inevitabil o tendință de creștere a nivelului de aspirații pe măsura creșterii școlarității și a pregătirii profesionale, ar trebui să se acționeze parțial și în sensul prescris de primele teorii : condiții ceva mai bune de viață pentru grupurile cu o pregătire profesională mai ridicată ; altfel, sentimentele de insatisfacție rezultate ar putea afecta negativ performanța. O anumită diferențiere a condițiilor de viață este acceptată mai mult ca „un rău necesar, inevitabil”, cu conștiința anormalității sale.
- *Teoria privilegiului autoînstituit.* Nivelul de aspirații nu este determinat de nivelul de școlaritate sau de tipul de profesie, ci de *poziția socială* asociată cu profesiile înalt calificate și școlaritatea ridicată. Datorită calificării, persoanele ocupă poziții sociale caracterizate printr-un grad mai ridicat de influență socială. Influența asociată cu poziția socială acționează, în calitate de *posibil acțional*, asupra creșterii aspirațiilor. Și în cazul acestei teorii, creșterea nivelului de aspirații asociată cu nivelul de școlaritate este nonfuncțională în raport cu performanța. Ea nu este o precondiție funcțională a ei, ci un produs nonfuncțional al poziției sociale. În acest caz, soluția este de tipul celei preconizate de teoria precedentă.
- *Teoria privilegiului tradițional.* Nivelul mai ridicat de aspirații asociat cu calificarea și școlaritatea este rezultatul unei inerții a tradiției. În societățile trecute, inegalitatea socială a fost mereu asociată și cu nivelul de calificare și școlaritate. În virtutea tradiției, persoanele care au calificări ridicate vor avea pretenții mai ridicate. Și în acest caz, soluția este de ordinul unei reorientări sociale : lupta împotriva mentalităților elitiste, asociate tradițional cu profesiile înalt calificate, dar și acceptarea provizorie a unor diferențieri ca inevitabile.

După cum se poate observa, cele patru teorii explică diferențierea calității vieții în moduri diferite, având consecințe practice distincte în raport cu interesele

diferitelor grupuri socioprofesionale. Primele două teorii susțin că diferențierea condițiilor obiective de viață în funcție de tipul de profesie exercitat este normală și necesară în condițiile actuale. Celelalte trei teorii consideră că o asemenea diferențiere este nefuncțională. Ea poate și trebuie să fie treptat diminuată, dar, ca orice fenomen social care este greu de eliminat dintr-o dată, trebuie acceptată într-o oarecare măsură ca inevitabilă o anumită perioadă de timp. S-ar mai putea face observația, totodată, că aceste teorii nu par exclusive, ci mai degrabă complementare, descriind surse distincte ale variației calității vieții. Însăși formularea lor reprezintă însă o poziție echidistantă, neutră din partea cercetătorului. Colectivitatea devine conștientă de diferențierile actuale, de „teoriile” și chiar „ideologiile” care se referă la ea. Pasul următor ar fi efortul de a determina contribuția diferențiată a factorilor evidențiați în aceste teorii, în contextul concret al societății noastre, la explicarea dinamicii calității vieții în colectivitatea cercetată. Pe această bază s-ar putea face o estimare mai exactă a *gradului* în care diferențierile în nivelul de aspirații și în condițiile obiective de viață sunt sau nu justificate, inevitabile sau evitabile ; în ce măsură ar trebui și/sau ar fi posibil să se acționeze asupra dinamicii lor.

Pentru realizarea unei investigații bazate pe o atitudine echidistantă, este necesar să fie dezvoltate trei mari tipuri de cunoștințe :

- a) Cunoștințe despre pluralitatea de interese ce caracterizează realitatea socială analizată.
- b) Dezvoltarea unor soluții general acceptabile care împing procesul social mai departe, chiar dacă diferențele și opozițiile existente de interese nu sunt complet soluționate, sau formularea de soluții în prelungirea diferitelor interese, urmând ca actorii reali să decidă în cunoștință de cauză.
- c) Cunoștințe despre mecanismele proceselor democratice, cultivarea valorilor și a instrumentelor democrației : valoarea realizării consensului, a participării, critica soluțiilor bazate pe exercitarea puterii și a coerciției, promovarea tehnicilor dialogului, cooperării, a negocierii democratice.

În acest punct al analizei este necesar să se formuleze câteva concluzii în legătură cu relația dintre sociologie și colectivitate. Într-o societate diferențiată, sociologia nu poate face abstracție de această diferențiere. Asupra sa se exercită continuu presiunile claselor și grupurilor sociale. Și acest lucru, așa cum a argumentat Marx, este normal. Chiar și în aceste condiții, este posibilă *promovarea* idealului obiectivității științifice. Poziția echidistantă, cât și angajarea deschisă reprezintă mai mult un ideal. Ele nu sunt însă o aspirație abstractă, inoperantă, ci un obiectiv realizabil printr-un efort procesual, limitat mereu de presiunea intereselor reale. O societate *diferențiată*, dacă vrea să fie în același timp și *democratică*, trebuie să se sprijine pe o sociologie atât angajată, cât și echidistantă. Numai o asemenea sociologie poate sprijini colectivitatea să acționeze, în condiții de diversitate a intereselor, prin mecanisme democratice, și nu violent opresive sau manipulative.

Poziția obiectivă nu înseamnă, pentru sociologie, neangajare, ci, dimpotrivă, o bază solidă pentru aceasta. Este ceea ce Dimitrie Gusti (1965, p. 157) exprima în

termeni deosebit de clari cu referire la monografia sociologică : „Monografia, deși străbătută de o ideologie sever științifică, dobândește astfel valoarea unui act de credință. Cine întocmește o monografie științifică scrie o carte de iubire și de neclintită încredere”.

Opțiunea sectorială/Opțiunea transsectorială, globalistă și umanistă

Într-un studiu asupra aplicării sociologiei, Robert K. Merton și Daniel Lerner (1961) enumeră, cu titlu de exemplu, următoarele tipuri de probleme practice pe care sociologul este, de regulă, solicitat să le soluționeze : cum să crească eficiența unei campanii de propagandă, cum să-și perfecționeze un om politic imaginea publică etc. Lectura unei asemenea liste de probleme este de natură să stârneasce o anumită reacție negativă. O analiză mai atentă a ei scoate în evidență faptul că ea exprimă mentalitatea modelului client/consultant. Sistemul client face comanda, iar specialistul îl ajută în realizarea obiectivelor sale. Critică aici devine relația dintre *sectorial* și *global*, dintre interesele unui subsistem și interesele colectivității în ansamblul ei. Din punctul de vedere al acestei relații, sociologul are o situație cu totul deosebită în raport cu alți specialiști. Fizicianul, angajat în rezolvarea unei probleme de fizică, poate să-și pună, desigur, și întrebări în legătură cu utilizarea socială a descoperirilor sale, să exploreze consecințele *nonfizice* ale acestora. Aceste întrebări sunt însă de tip moral și politic, inclusiv deci sociologic, și nu fizic propriu-zis. Nu conștiința lui de fizician, ci conștiința sa de cetățean (morală și politică) sau conștiința sa sociologică îi poate permite sau interzice să se angajeze în rezolvarea respectivei probleme. În cazul sociologului, utilizarea rezultatelor cercetării sale, consecințele sociale ale soluțiilor pe care le promovează fac parte din sfera de interes a propriei sale profesii. Conștiința sa sociologică cuprinde preocupări legate numai de rezolvarea unei probleme concrete, dar și de efectul acestei rezolvări asupra celorlalte grupuri, clase, subsisteme ale colectivității, precum și asupra colectivității în ansamblul ei. Considerentele morale și politice se contopesc, în cazul său, cu considerente sociologice pur profesionale. Dacă ne întoarcem la problemele enumerate mai înainte, putem formula acum mai precis ce ni se părea a fi „suspect” la ele : angajarea limitată, exclusiv sectorială (la nivelul unui grup sau subsistem), ignorarea punctului de vedere global, transsectorial al colectivității ca atare. O asemenea opțiune limitată face din sociologul practician, după cum remarcau Merton și Lerner, un birocrat, un tehnocrat limitat. Critica unei asemenea angajări limitate nu se face deci din afara profesiei, de pe poziții morale și politice, ci chiar din interiorul acesteia, de pe poziții sociologice. Ignorarea consecințelor și semnificațiilor sociale mai largi ale intervenției sociologului reprezintă un defect profesional, nu numai moral.

Putem formula în acest punct al analizei noastre o orientare care pare să fie structural specifică profesiei de sociolog : nu este acceptabil ca sociologul să se

angajeze în mod limitat și exclusivist în activitatea unui subsistem, sectorial deci ; profesia sa îi cere de la început o angajare mai profundă, transsectorială. Rolul său nu este să maximizeze succesul unui sistem pe seama altor subsisteme sau chiar pe cea a sistemului social global, ci să maximizeze contribuția subsistemului la funcționarea și dezvoltarea colectivității din care acesta face parte. Însăși natura profesiei sale include o opțiune prioritară : aceea în favoarea colectivității globale, ajutând subsistemul care l-a angajat sau din care face parte să se orienteze mai eficient spre acesta.

Pentru sociologul industrial, de exemplu, o asemenea opțiune este curentă. Pe de o parte, există întreprinderea cu finalitățile sale – maximizarea beneficiilor, reducerea cheltuielilor de producție, creșterea productivității muncii etc. –, iar pe de altă parte, cerințele mai generale ale colectivității care coincid în mare parte cu cele ale întreprinderii, dar nu neapărat (și în principiu) total. Colectivitatea are nevoie de bunuri de înaltă calitate și ieftine, de beneficii economice, dar și de un mediu nepoluat, de oameni sănătoși, cu un înalt grad de satisfacție în viața lor, inclusiv în sfera muncii. Efectele pozitive și negative ale activității unei întreprinderi asupra colectivității, asupra calității vieții membrilor acesteia fac parte organică din preocupările sociologului și acesta nu le poate ignora decât cu prețul limitării profesiei sale. Se poate formula în acest context o altă *normă* importantă care stă la baza activității sociologului practician : el trebuie să ia în considerare nu numai finalitățile unui subsistem oarecare în activitatea căruia este implicat (întreprindere, școală etc), dar și finalitățile colectivității, atât în calitate de sistem social global, cu logica sa specifică, cât și în calitate de mulțime de persoane. Opțiunii sectoriale i se opune în mod constant ideea că optimizarea unui sistem oarecare nu poate fi realizată „pe seama” nici a societății globale și nici a oamenilor, ci în convergență cu interesele acestora.

Discuțiile din jurul problemei productivitate/satisfacție sunt o ilustrare în acest sens. Prin anii '30, sociologia industrială occidentală a propus o mulțime de argumente în favoarea ideii că există o *convergență* între productivitatea muncii și satisfacția muncii ; mai mult, satisfacția muncii, s-a spus, reprezintă o sursă importantă a productivității. Analizele ulterioare au argumentat că relația nu este atât de clară și netă după cum le plăcea sociologilor să creadă pe atunci. Cum am putea interpreta sociologic această „iluzie” a sociologilor ? Ar putea ea să reprezinte o formă „mascată” a opțiunii umaniste a sociologiei, o modalitate de a convinge patronatul că este în interesul său să ofere oamenilor condiții satisfăcătoare de muncă ? Cei mai mulți sociologi actuali, consemnând caracterul parțial al convergenței productivitate/satisfacție, militează pentru acceptarea ideii că satisfacția muncii, „calitatea umană a muncii” reprezintă un obiectiv în sine al colectivității care trebuie pus alături de cel pur economic.

Fluctuația reprezintă una dintre patologiile grave ale întreprinderii actuale. Ea *costă* întreprinderea, afectându-i sensibil eficiența. Nu este întâmplător că sociologul este adesea chemat să ajute la soluționarea acestei probleme. Din punctul de vedere al întreprinderii, fluctuația ar trebui redusă spre zero. Pentru persoanele angajate în procesul muncii, fluctuația nu înseamnă însă integral un proces negativ. Ea are o serie de funcții pozitive : posibilitatea de a găsi un loc de muncă

mai corespunzător capacităților și talentelor proprii, dar și pregătirii profesionale, posibilități de promovare, apropierea de locuință, posibilitatea de a introduce mai multă variație în viața personală, independență în raport cu un grup sau o autoritate. Sociologul va trebui să recunoască în acest caz o situație tipică de convergență/divergență de interes, ambele îndreptățite. Conducerea întreprinderii susține un interes global – eficiența economică ridicată asigurată de eliminarea fluctuației. Indivizii susțin un interes uman care nu este mai puțin general: necesitatea ca toate persoanele să se poată mișca liber în sistemul productiv, nu numai în funcție de interesele acestuia, ci și de interesele individuale ale personalului muncitor. Sociologul va găsi, în primul rând, aici un teren comun de convergență a intereselor: eliminarea cauzelor „negative” ale fluctuației (climat de muncă dominat de conflicte, indiferența față de om, deficiențe ale stilului de conducere, munci neinteresante, condiții dificile de lucru, orientare profesională deficitară); de asemenea, acceptarea faptului că utilizarea mijloacelor corective de a scădea fluctuația este negativă nu numai din punctul de vedere al persoanelor, ci, prin efectele sale contraproductive, și din cel al întreprinderii. Dincolo de această convergență, rămâne și o sferă a divergenței. Aici, sociologul încearcă să realizeze un „compromis” în care fiecare parte să se adapteze parțial la cerințele celeilalte. El trebuie să susțină în fața oamenilor punctul de vedere al întreprinderii, care este de fapt al lor, în ultimă instanță, în calitate de interes general, dar totodată să susțină în fața conducerii întreprinderii și punctul de vedere al oamenilor ca persoane individuale. În aceste condiții, o rată moderată de fluctuație ar putea constitui obiectivul cel mai bun de atins.

Angajarea sociologiei în susținerea obiectivelor limitate ale unui sistem, fără a ține seama de interesele globale ale colectivității, apare ca o încălcare flagrantă a vocației sale transsectoriale și umaniste. Este semnificativ, din acest punct de vedere, următorul caz.

Prin anii '60, NASA s-a aflat sub o puternică presiune a opiniei publice americane: sunt îndreptățite sumele enorme investite în programele spațiale sau acestea ar trebui utilizate mai bine pentru ridicarea bunăstării populației? Una dintre reacțiile de apărare ale NASA a fost întărirea programului de propagandă menit să popularizeze o imagine pozitivă, în rândurile populației, a eforturilor spațiale. În acest context a fost angajat și un grup de sociologi care aveau drept misiune punerea în evidență a consecințelor pozitive indirecte ale programelor spațiale asupra colectivității – transfer de tehnologie în alte ramuri productive, locuri de muncă, modificări în sistemul cultural etc. (Bauer, 1966). O asemenea angajare este însă chestionabilă. Chiar dacă cercetarea este obiectivă, ea e incorectă din alt punct de vedere: nu răspunde la întrebarea de fond, ci o ocolește. Sunt investițiile în programele spațiale *mai bune* pentru colectivitate decât investițiile în alte sfere de activitate: asistență socială, medicală, cultură, educație?

Interesul din ultimii ani pentru *calitatea vieții* reprezintă o concretizarea a vocației transsectoriale umaniste a sociologiei. Accentul cade aici pe evidențierea consecințelor oricărei activități sociale, ale oricărui subsistem asupra bunăstării colective și calității vieții colectivității.

Vocația transsectorială a sociologiei explică și unele conflicte inevitabile dintre sociologie și diferitele subsisteme ale societății globale, unele dificultăți de integrare a ei în viața colectivității. Prin această vocație, sociologia este structural purtătoarea unui tip de organizare socială mai integrat, caracterizat printr-o armonizare mai organică a părților componente ale sistemului social, prin depășirea autonomizării lor, a concurenței dintre ele ; este purtătoarea unei organizări sociale centrate pe om. Din acest motiv, sociologia acordă o mare importanță *umanizării mijloacelor*. Nu numai scopurile trebuie să fie umane, ci și mijloacele. Nu se poate realiza bunăstarea colectivității sacrificând, în procesul de producere a acesteia, bunăstarea și fericirea participanților. Umanitatea mijloacelor reprezintă pentru sociolog un scop în sine.

Se remarcă aici încă o funcție a colectivității sociologice : aceea de a conduce orientarea transsectorială, globalistă și umanistă a activității sociologilor, de a preveni implicarea unilaterală în susținerea intereselor sectoriale, particulariste.

Opțiunea statu-quo/Alternative

Cartea lui Aldous Huxley *Minunata lume nouă*, apărută în anii '30, a surprins epoca prin imaginea unui viitor posibil : o societate înalt perfecționată tehnologic, cu un grad ridicat de integrare și control asupra ei însăși, dar complet antiumană. Individul este strivit, manipulat de un sistem extraordinar de eficient tehnologic, în numele „raționalității” și „eficienței”, dar a unei raționalități a sistemului indifferente și chiar ostile față de oameni. Cartea era însă simplă literatură, un roman mai mult fantastic decât științific. Când cu câteva decenii mai târziu, în 1977, apărea lucrarea lui Herbert Marcuse *Omul unidimensional*, șocul avea să fie incomparabil mai mare. De această dată era vorba de o carte de tip filosofico-științific, și nu de o simplă fantezie literară. Acum, pe baza a ceea ce s-a acumulat între timp, și cartea lui Marcuse pare să aibă numeroase puncte slabe. Raționamentul său de bază este însă solid. Marcuse ia în considerare un posibil mecanism aberant al sistemelor sociale. Orice sistem social, fie societate globală, fie subsistem al ei, se caracterizează printr-un anumit mod de organizare. Pentru a funcționa, sistemul social organizat într-un anumit fel dezvoltă forțe integrative, de apărare împotriva factorilor perturbatori, distructivi. Structural, sistemul este orientat spre menținere, perpetuare. Există însă aici o potență negativă : o tendință structurală conservatoare a oricărui mod de organizare. Sistemul nu poate distinge între factori strict distructivi și factori constructivi care presează spre schimbarea sa structurală. Suntem așadar în prezența cecității funciare a oricărei structuri. Ea nu poate distinge între factori perturbatori și factori de dezvoltare, orientându-și mecanismele sale de control și împotriva acestora din urmă. Schimbarea este tolerată doar ca perfecționare a respectivului mod de organizare, și nu atunci când presează spre transformări de structură.

Progresul societății umane, continuă Marcuse raționamentul, s-a realizat nu numai datorită factorilor motrici, *ci și* slăbiciunii relative a formelor de organizare :

acestea s-au născut, s-au dezvoltat, s-au apărut împotriva forțelor distructive și/sau revoluționare, dar nu au fost niciodată suficient de puternice pentru a se conserva indefinit. La un moment dat, forțele schimbării au reușit să învingă mecanismele de autoapărare ale organizării existente, impunând schimbări structurale. În societatea actuală, mecanismele de control social, de integrare a factorilor perturbatori s-au dezvoltat, devenind deosebit de eficiente. Și aceasta, în mod special, din cauza utilizării masive a științei. Apare, în aceste condiții, o nouă posibilitate : un mod de organizare, indiferent de adecvarea sa ultimă în raport cu condițiile existente și cu necesitățile colectivității respective, se poate perpetua indefinit, controlând eficient orice forță care ar putea să ducă la schimbarea sa. Alternativele de organizare sunt excluse, statu-quo-ul devenind extrem de stabil. El este atât de eficient, încât chiar oamenii se unidimensionalizează. Conștiința lor este controlată în mod total, eliminându-se din ea orice proiect alternativ, revoluționar. Apare astfel un nou tip de integrare. *Nu oprimarea unei clase de către o alta, ci oprimarea colectivității în cvasitotalitatea ei către un mod de organizare pe care ea însăși l-a creat, dar care s-a autonomizat, dezvoltându-și în mod independent puternice mecanisme de conservare.*

Raționamentul lui Marcuse prezintă o serie de simplificări excesive. El sesizează însă o problemă reală, pe care sociologul practician o are adesea în față : opțiunea între statu-quo (modul de organizare existent al unui sistem) și alternativele sale de organizare. Există aici un pericol pentru sociolog. El poate deveni prizonierul organizării sociale în care acționează. Aceasta îl „anagajează”, îi formulează problemele de soluționat, îi evaluează contribuția și i-o sancționează. Un mod de organizare reprezintă un univers structurat. El conține problemele sale cu soluții proprii, modul său specific de a defini realitatea și de a acționa asupra acesteia. O întreprindere, de exemplu, „comandă” sociologului asistență în soluționarea problemelor cu care se confruntă ea la un moment dat. Acceptând aceste probleme ca fiind reale (și ele sunt problemele reale ale respectivei întreprinderi) și propunând soluții corespunzătoare acestora, sociologul acceptă în fapt modul de organizare al respectivei întreprinderi și acționează pentru perfecționarea acestuia. O întreprindere, să presupunem, formulează probleme ca nerespectarea autorității, insubordonare, indisciplină. Sunt probleme tipice pentru o organizare ierarhic autoritară. Soluționarea acestor probleme cu mijloace specifice acestui mod de organizare îl va întări. Sociologul poate însă opta pentru o alternativă de organizare democratic participativă. În acest mod de organizare, dificultățile inerente organizării ierarhic autoritare dispar sau se diminuează ca importanță, apărând alte probleme : cum să motivezi participarea activă și responsabilă la conducere și realizarea întregii activități, cum să crezi deprinderile și priceperile necesare participării, cum să distribui responsabilitatea în condițiile unei conduceri colective etc. Acceptând deci problemele formulate de către un sistem, sociologul acceptă meritele statu-quo-ului, organizarea existentă a acestuia, fără a mai explora alternativele posibile de organizare. Desigur, statu-quo-ul poate reprezenta efectiv modul de organizare cel mai bun. Sau, pot exista alternative mai bune. Este misiunea sociologului să decidă în fiecare caz în parte,

să opteze : va acționa în sensul perfecționării statu-quo-ului sau al promovării unei alternative de organizare ? Cel mai important este ca decizia de a nu promova schimbări structurale să nu fie rezultatul unei lipse de *imaginație sociologice*, ci concluzia unei explorări amănunțite a alternativelor și dezavantajelor acestora.

Există o tendință inevitabilă de preferare a statu-quo-ului, de care sociologul trebuie să fie conștient. Cercetând procesele sociale existente și căutând să le perfecționeze, sociologul este tentat să le considere ca „reale” în mod absolut. În fapt, ele reprezintă doar o *alternativă* care trebuie mereu evaluată în raport cu celelalte alternative posibile. Există o inegalitate funciară între alternativele de organizare ale unui sistem : alternativa practică este, prin însuși acest fapt, și nu prin valoarea sa intrinsecă, mai puternică decât alternativele posibile, dar nepractice. Această inegalitate provine din cinci surse distincte. Prima, *proba practicii* : însăși existența sa probează nu numai realizabilitatea, dar și validitatea ei, în timp ce celelalte alternative, *existente doar în mintea oamenilor* ca simple ipoteze, ar putea să nu fie practice, să reprezinte simple utopii. A doua, *avantajul existenței* : orice schimbare *costă* un anumit preț care trebuie adăugat la avantajele/dezavantajele alternativelor posibile. A treia sursă constă în *mecanismele de automenținere* de care dispune orice sistem social : acestea investesc alternativa practică cu autoritate, făcând-o mai puternică decât alternativele sale doar posibile. A patra, *contextul structural* : fiecare sistem se integrează în contextul mai general din care face parte, se adecvează acestuia, după cum și celelalte sisteme cu care se învecinează se adaptează lui ; din acest motiv, orice schimbare structurală impune restructurări mai generale ale contextului. În fine, în conștiința colectivității, alternativa practică este deosebit de pregnantă, fiind însoțită de o mulțime de informații și tehnici necesare practicării ei ; celelalte alternative, atunci când sunt formulate, apar într-o modalitate mult mai vagă, mai puțin elaborată, fiind susținute de puține informații și tehnici de acțiune practică. Din acest punct de vedere, asistăm în prezent la o modificare profundă a modelului schimbării sociale. Dezvoltarea științelor sociale introduce o modificare structurală, de natură să lichideze decalajul tradițional care avantaja mereu statu-quo-ul, transformând alternativele posibile din „utopii”, idealuri difuze și nepractice, în proiecte de organizare socială din ce în ce mai înalt elaborate cognitiv. Sociologia, științele sociale în general sunt pe cale să devină instrumentele explorării continue a alternativelor posibile și a alegerii celei mai bune dintre ele. Este bine de înțeles că, în aceste condiții, integrarea sociologiei în activitățile practice întâmpină dificultăți specifice. Ea contravine mecanismelor tradiționale. Unii specialiști estimează chiar că până acum contribuția practică a științelor sociale a fost mai mult de ordin negativ : subminarea „miturilor” pe care se întemeiază organizarea existentă a diferitelor sfere ale vieții sociale (Rein și Miller, 1970). Interesantă din acest punct de vedere este concluzia care stă la baza unei analize a aplicării sociologiei în SUA (Scott și Shore, 1979). Sistemul politic, consideră autorii, se caracterizează printr-o abordare *incrementalistă*. Mecanismele politice nu își pun ca obiectiv schimbări de structură, ci perfecționări treptate, marginale ale

activității sociale. Din acest motiv, oamenii sunt tentați să considere soluțiile oferite de sociologi ca fiind dacă nu utopice, în orice caz nepractice. Concluzia specialiștilor americani este că rezolvarea acestei incompatibilități constă în asimilarea de către sociologi a perspectivei politice: renunțarea la soluțiile „radicale”, sprijinirea practicienilor în formularea și soluționarea problemelor practice care apar neîncetat, sprijinul în perfecționarea pas cu pas a proceselor reale. Este clar că o asemenea soluție reprezintă o opțiune pentru statu-quo și pentru mecanismele tradiționale de schimbări bazate pe perfecționări marginale, pas cu pas, pe incrementalism. Ea reprezintă o adaptare a sociologiei la mecanismele tradiționale de schimbare socială și abandonarea explorării alternativelor de organizare.

În fine, este necesar să examinăm *relația dintre alternative și structura de interese* a colectivității. În primul paragraf al acestui capitol s-a argumentat că orice mod de organizare socială afectează interesele claselor și grupurilor sociale existente în respectiva colectivitate. Marx a elaborat pe larg o asemenea perspectivă de analiză. Este necesar să adăugăm însă la ea alte câteva considerente.

Interesele claselor și grupurilor sociale pot fi *anterioare și independente* de un anumit mod de organizare a unui sistem social oarecare. Să-l numim *structura primară de interese*. În acest caz, ea determină selectarea unei alternative sau a alteia. Interesele burgheziei au dus, în prima fază de dezvoltare a capitalismului, la opțiunea pentru un mod ierarhic autoritar de organizare a întreprinderilor, la opțiunea pentru organizarea muncii pe principiul muncii simplificate etc. Schimbările sociale care au avut loc în ultimul timp fac ca aceeași structură de interese să tindă spre preferarea unor modalități mai democratice de conducere a întreprinderilor și organizarea muncii pe baza principiului muncii îmbogățite. Această opțiune decurge din necesitatea și posibilitatea utilizării mai eficiente a resurselor umane, din crearea unor sisteme productive mai integrate, mai motivate uman, din satisfacerea unor cerințe mai clar exprimate ale muncitorilor. Există însă și o *structură secundară de interese*: diferențele de interese sunt oare *posterioare și derivate*, în raport cu un anumit mod de organizare socială? Structura de interese este într-o oarecare măsură un *dat* anterior opțiunii pentru o alternativă sau alta de organizare socială, invariantă în raport cu aceasta, dar, într-o anumită măsură, și un *rezultat*, un produs al respectivei organizări sociale. Organizarea ierarhic autoritară a întreprinderii, indiferent de structura socială globală a societății, generează, local, o diferențiere între grupul celor care ocupă poziții de conducere și executanți. Primii au o serie de avantaje sociale – munci mai interesante, prestigiu și autoritate socială, putere și influență, beneficii; sunt, într-un cuvânt, avantajați în anumite privințe. Ne-am putea aștepta, din acest motiv, că acest grup va manifesta unele tendințe de a favoriza organizarea ierarhic autoritară și de a manifesta unele rețineri față de promovarea unui mod democrat participativ. Democrația industrială are ca efect eliminarea privilegiilor ierarhice și mărirea egalității sociale în interiorul întreprinderii. Transformarea structurilor, a modurilor de organizare afectează deci interesele secundare generate de vechea organizare și promovează o nouă structură de interese. Schimbarea unui mod de

organizare socială trebuie să țină seama atât de structura primară de interese, cât și de cea secundară.

Mai există încă un aspect de care sociologul trebuie să țină seama. În sistemele sociale, disputa între alternative este adesea utilizată ca instrument al luptei dintre grupuri, chiar dacă, în cadrul lor, alternativele pot fi neutre în raport cu acestea. Să ne menținem la nivelul întreprinderii. Un grup de persoane angajate în lupta pentru putere poate asimila un program, o alternativă de organizare pe care să o opună altor grupuri. Alegerea respectivei alternative echivalează *ipso facto* cu favorizarea grupului care o susține, putând avea drept consecință transferul de putere de la un grup la altul. Adoptarea unui mod nou de organizare, a unor soluții noi (utilizarea de mijloace moderne de prelucrare a informațiilor, difuzarea unui stil de conducere democrat participativ la toate nivelurile întreprinderii și, de ce nu, utilizarea sociologiei) reprezintă, implicit, o critică a soluțiilor practice și a grupurilor legate de ele, promovează grupurile și persoanele care susțin aceste noi orientări. Cazul apare clar în sistemul politic cu mai multe partide. Un partid sau un candidat adoptă adesea un anumit program nu neapărat pentru că îl consideră mai bun, ci pentru a se distinge și a se opune concurenților săi. În sistemele sociale, la diferitele niveluri ale organizării sociale se întâmplă adesea ca un grup să adopte o alternativă sau alta, nu neapărat pentru că ar considera-o mai bună, ci pentru a o opune statu-quo-ului și grupurilor legate de acesta, pentru a apărea ca promotor al schimbării. Din acest motiv, sociologul trebuie să fie atent să nu cadă în capcana unei asemenea lupte pentru putere. El trebuie să împiedice transformarea *polarizării cognitive* (diferențele naturale de opinii din jurul alternativelor) în *polarizare socială* (diferențierea de interese și lupta dintre grupuri și persoane pentru putere). Peter H. Rossi (1970) remarcă faptul că apare adesea o diferență de puncte de vedere între conducătorii diferitelor programe sociale practice și cercetătorii științifici solicitați să le sprijine. Dacă rezultatele cercetării științifice sunt pozitive în privința eficienței respectivelor programe, relațiile cu specialiștii vor fi și ele pozitive, cooperative ; dacă însă rezultatele sunt negative, conducătorii respectivelor programe vor tinde să manifeste adversitate față de cercetători și chiar față de tehnicile utilizate de aceștia. Feedbackul negativ le apare ca amenințător, ca o critică a lor, și nu ca o informație menită să determine abandonarea unui program ineficace și căutarea unor noi tipuri de acțiune.

*

Sociologia are misiunea de a pune în evidență, *în mod obiectiv*, diversitatea de interese existente actual sau potențial într-o colectivitate și modul în care le afectează diferitele opțiuni social-politice. Este un nou tip de sociologie care, fie în ipostaza *angajării*, fie în cea a *echidistanței*, exprimă obiectiv diversitatea intereselor, sprijinind colectivitatea în căutarea soluțiilor de armonizare a acestora.

Singura opțiune valorică în acord cu neutralitatea metodologică, cu obiectivitatea și echidistanța o reprezintă interesul global al colectivității. Pe fondul unei asemenea opțiuni globale și ultime, sociologul poate să se angajeze în explorarea

sistematică a intereselor unei grupări sociale sau a alteia, de a cerceta legitimitatea lor, efectele reciproce. O asemenea opțiune este și ea angajată, partizană, dar în sens democratic. Pentru desfășurarea eficientă a procesului democratic, bazat pe cooperare și acceptare reciprocă, părțile trebuie să devină conștiente nu numai de propriile lor interese, ci și de interesele celorlalte părți, de dinamica de ansamblu a procesului social.

Atitudinea echidistantă este posibilă doar prin respectarea cu strictețe a regulilor fundamentale ale mecanismelor democratice : 1. recunoașterea reciprocă a intereselor ; 2. promovarea intereselor proprii trebuie făcută nu cu mijloace coercitive și manipulative, ci prin cooperare, negociere, pe baza acceptării reciproce de principiu ; 3. fiecare grup se raportează nu numai la propriile interese, dar și la interesele globale ale colectivității ; 4. fiecare grup se consideră în perspectiva dinamicii globale a sistemului social, a unei organizări sociale deziderabile pentru întreaga colectivitate.

În fine, sociologia trebuie să clarifice încă două tipuri distincte de opțiuni : opțiunea sectorială/opțiunea transsectorială, globalistă și umanistă și opțiunea statu-quo/alternative. Adevărata obiectivitate științifică și posibilitatea unei aplicări eficiente a sociologiei în activitatea practică a colectivității pot fi realizate doar pe baza unor opțiuni explicite și responsabile, în cadrul social în care ea acționează.

Capitolul 10 | INTEGRAREA SOCIOLOGIEI CA PROCES SOCIAL

Ar fi o lipsă de imaginație sociologică să nu gândim aplicarea sociologiei ca un proces social, ca o interacțiune între două sisteme sociale: colectivitatea care aplică sociologia și subsistemul cercetării sociologice. În acest capitol vor fi tratate câteva aspecte ale procesului integrării sociologiei în activitățile practice ca un proces social: testarea și credibilitatea teoriilor sociologice, tipuri și grade de integrare, motivația asimilării sociologiei în activitățile sociale practice, rezistențele pe care le are de înfruntat utilizarea sociologiei, cât și strategiile de depășire a acestor rezistențe.

Testarea și credibilitatea teoriilor sociologice

Una dintre deosebirile mari, cu consecințe importante, dintre ingineria clasică și „ingineria socială” provine din specificul *testării* teoriilor și „tehnologiilor” sociologice. Este deja larg acceptat că teoriile sociologice sunt mult mai dificil de testat decât teoriile din științele naturii. Faptele naturii sunt mult mai clare decât faptele sociale datorită diferențelor de complexitate. Gradul ridicat de interacțiune specific vieții sociale face dificilă izolarea aici a variabilelor și a determinării lor reciproce. Organizarea de experimente cruciale este și mai limitată în sociologie. În cele mai multe cazuri, teoriile fizice sau chimice sunt testate prin organizarea unor experimente de laborator; rareori se face apel la fapte cruciale provenite din observarea fenomenelor naturale. În sociologie însă, experimentarea în condiții de laborator este fundamental limitată. Cele mai multe fenomene sociale, având un caracter macroscopic, nu pot fi reproduse în laborator. Nu poți modela, în condiții de laborator, procesul de industrializare a unei țări sau evoluția unui oraș.

Aceeași dificultate apare și în ceea ce privește testarea „tehnologiilor” sociale. Un inginer poate să testeze o nouă tehnologie, în mod izolat, în laboratorul său, fără relații cu întregul sistem de producție. El poate finisa până la perfecțiune tehnologia sa și apoi să o difuzeze în sistemul de producție. Lucrul acesta este însă imposibil în cazul tehnologiilor produse de sociolog. Acestea nu pot fi testate decât în mod excepțional în condiții de laborator. Testarea lor suficient de semnificativă nu poate avea loc decât în condiții naturale și presupune o perioadă destul de îndelungată. Cu siguranță, se poate considera că sunt testate doar în măsura în care devin parte integrantă a sistemului social, fiind asimilate instituțional și cultural de acesta. Rezultatele tehnologiilor materiale sunt, de regulă, sesizabile imediat într-un orizont temporal apropiat, și, totodată, ușor identificabile. În schimb, efectele tehnologiilor sociale sunt mult mai complexe, mediate, sesizabile într-un orizont de timp mai îndelungat și, în consecință, mai dificil de determinat.

Interdependența elementelor sistemului social este, la rândul ei, foarte ridicată, în timp ce în cazul sistemelor tehnico-productive, ea este relativ scăzută. Într-o societate poate exista o întreprindere ultramodernă, alături de un atelier bazat pe tehnologii primitive. Nu același lucru este însă valabil în ceea ce privește sistemele sociale. Nu poți avea, în general, o întreprindere organizată după principii sociale cu totul diferite de cele ale mediului în care funcționează, fără ca acesta să nu o influențeze într-o măsură semnificativă.

Din cauza fragilității testării empirice directe, modalitățile de testare a teoriilor și tehnologiilor în sociologie sunt mai mult de tip *teoretic* și *difuz colectiv*. Ele sunt mai mult testate prin compararea lor cu masa de cunoștințe acumulate în întreaga disciplină, prin reacțiile colectivității științifice: critica, ignorarea, acceptarea. Sistemul social interesat în utilizarea cunoștințelor sociologice nu poate pretinde specialistului teorii și tehnici de acțiune testabile „sub ochii săi”, prin demonstrații practice, așa cum se procedează cel mai adesea cu inginerul. Dimpotrivă, sociologia apare ca un corp destul de difuz de teorii și tehnici de acțiune, aflate în rapidă schimbare, a căror garanție relativă de valabilitate nu o poate da specialistul izolat, ci întreaga comunitate științifică. Această caracteristică este plină de consecințe. Comunitatea științifică îndeplinește în științele sociale o funcție mai importantă decât în științele naturii, de garant și mecanism difuz de verificare. Comunitatea științifică certifică faptul că o teorie sau o tehnică sociologică de acțiune este, din punctul de vedere al masei de cunoștințe acumulate, deci relativ, și nu absolut, verosimilă, posibil eficace; că nu există contraargumente și contraprobe decisive. Criticile care se acumulează în comunitatea științifică, certitudinile și îndoielile, argumentele pro și contra fac o teorie sau o tehnică de acțiune să primească suport colectiv, fapt care îi conferă o anumită credibilitate sau, dimpotrivă, o discreditează. În locul testării directe și individuale, în sociologie se practică mai degrabă *o testare colectivă și difuză*. Existența unei comunități științifice active reprezintă deci nu doar o garanție a dezvoltării științei, ci, totodată, și o modalitate specifică de testare, de evaluare a rezultatelor științei. O teorie este aici confruntată cu alte teorii, cu fapte care, fiecare în parte, nu sunt suficient de puternice încât să ofere o testare completă și definitivă, ci doar prin cumulare putând oferi o anumită credibilitate.

Pot fi citate o mulțime de teorii și tehnici sociologice care nu sunt influente datorită unei verificări suficient de riguroase, ci pentru că sunt atractive, aruncă o lumină difuză, dar interesantă asupra unei mulțimi de fapte, oferă posibilități de dezvoltare, promet efecte pozitive, nu există critici suficient de puternice împotriva lor și nici teorii și tehnici rivale mai atractive. Teoria lui Maslow a motivației, proiectul lui Rensis Likert (1961) de organizare social-umană a întreprinderii, T-grupurile sunt câteva exemple. Abandonarea unei teorii sau tehnici se face rar aici din cauza unui eșec delimitat, înregistrat într-o probă de verificare sau într-o încercare de aplicare particulară, ci mai degrabă prin acumularea difuză, la nivelul comunității științifice, a unei atitudini negative, a dezamăgirii progresive cu privire la posibilitățile de dezvoltare a acestora, de învingere a obstacolelor sau pur și simplu datorită unor alternative mai promițătoare.

Din această particularitate pot fi derivate o serie de riscuri care apar în relațiile dintre sociologie și sistemele sociale, cât și unele reguli care să asigure o cooperare corectă și eficace a lor. Aplicarea sociologiei în activitățile sociale practice este legată de respectarea unor condiții fundamentale în această privință.

Masa comunității sociologice să fie suficient de mare. Mai mult decât în științele naturii, dezvoltarea cercetărilor sociologice și, în mod special, a aplicării lor este dependentă de volumul total al cercetării sociologice existente în respectiva colectivitate. Mitul savantului singuratic care poate să influențeze semnificativ activitatea unui sistem social este, mai mult decât în alte domenii, complet eronat în sociologie. Fiecare colectivitate trebuie să dețină un sistem de cercetare suficient de amplu, atât pe ansamblu, cât și în fiecare dintre domeniile de cercetare importante. Aceasta reprezintă o condiție absolută atât pentru asigurarea unei dinamici satisfăcătoare a științei (producerea de teorii, cunoștințe și tehnici de acțiune), cât și pentru verificarea, corectarea și/sau înlocuirea lor. Se poate vorbi aici de o *masă critică* a comunității științifice, atât pe ansamblul ei, cât și în fiecare dintre domeniile componente. Această exigență este cu atât mai acută, cu cât științele sociale poartă o amprentă semnificativ mai puternic locală. Sociologia este o știință nu numai a societății în general, ci, totodată, o știință a societății concrete în care activează, o *știință a națiunii*, cum îi plăcea lui Dimitrie Gusti să se exprime (Gusti, 1965).

Caracterul pronunțat colectiv al cercetării și verificării. În științele sociale, cercetătorul sau specialistul izolat are, așa cum am încercat să argumentez mai înainte, o credibilitate semnificativ mai scăzută decât în științele naturii. El reprezintă chiar, în anumite situații, un pericol. O asemenea afirmație poate părea ciudată. Este necesar de aceea să fie susținută mai pe larg. Există câteva tipuri de pericole provenite din nerealizarea funcțiilor verificatoare ale comunității științifice.

- *Pericolul amatorismului.* În ingineria clasică, pericolul amatorismului este destul de scăzut. Rezultatele activității inginerului sunt relativ vizibile și imediate. În medicină, amatorismul devine deja mai primejdios, pentru că efectele intervenției sunt mai puțin vizibile și imediate, deși sunt până la urmă controlabile. În științele sociale, amatorismul este mult mai puțin controlabil, efectele aplicării acestora fiind mai incerte, interferând cu o mulțime de alți factori și, prin natura lor, având un interval mai lung de desfășurare. Învățătura nesistematică și parțială, prelucrarea unor cunoștințe fragmentare într-un sistem care, pentru amator, poate părea coerent și valid (Costea, Larionescu, Ungureanu, 1983) sunt de natură să-l inducă în eroare pe nespecialist. Controlul continuu al comunității științifice este singurul care poate să elimine până la urmă pericolul amatorismului.
- *Pericolul practicianului izolat.* Din cauza fragilității cunoștințelor, a dinamicii lor accentuate, apare frecvent un decalaj între practicianul format în sprijinul unor teorii și tehnici pe care, prin forțele sale individuale, nu le poate reconsidera în mod critic și nici dezvolta semnificativ și acumulările la nivelul comunității științifice. În aceste condiții, practicianul izolat are șansa să fie

rapid depășit de nivelul de dezvoltare al științei, fixându-se într-o rutină pe care cu greu și-a însușit-o sau pe care el însuși a pus-o la punct. Dificultatea de comunicare generează rigiditate, dogmatism, rutină. De aici, un specific al integrării științelor sociale în activitățile practice. Este nevoie de stabilirea unei relații organice și continue între practicienii ce lucrează izolat în diferitele sisteme sociale și comunitatea științifică, menită să asigure o modificare rapidă a practicilor aplicative în funcție de acumulările din sfera științei. De aici, o strategie specifică. În sociologie, cel puțin în faza actuală de început a aplicării sale practice, calea cea mai bună de integrare nu este diseminarea de specialiști-practicieni în diferitele sisteme sociale, ci accentuarea dezvoltării globale a cercetării științifice și a diferitelor tehnici de aplicare a lor. Specialistul-consultant, aparținând unor *grupuri de cercetare-aplicare*, reprezintă formula cea mai adecvată. Ea asigură o verificare continuă a tehnicilor și cunoștințelor, flexibilitate, control sistematic al comunității științifice, dezvoltarea rapidă a cunoștințelor și tehnicilor, dar și difuzarea acestora. Doar în tehnicile mai bine sedimentate, mai rutinizate este recomandabil ca specialistul să fie lansat în sistemele particulare. Este cazul tehnicilor de selecție și orientare profesională care sunt suficient de cristalizate încât să devină o activitate mai mult sau mai puțin de rutină științifică. În această privință putem identifica una dintre erorile cu consecințe pe termen lung pe care sociologia noastră le-a făcut în primele faze ale relansării sale după război. Obiectivul prioritar al ei a fost dezvoltarea unui sistem de învățământ care să formeze specialiști sociologi ce urmau a fi încadrați în întreprinderi, precum și în alte instituții. O asemenea strategie s-a dovedit falimentară. Profesia de sociolog practician – de sociolog industrial în mod special – nu era cristalizată încă la nivelul comunității științifice. Nu erau elaborate tehnici de intervenție sociologică la nivelul întreprinderii pe care sociologii să le utilizeze, făcând din ele conținutul profesiei lor. Tinerii specialiști, deținând o pregătire destul de generală și lacunară, au fost puși în situația de a-și defini singuri, prin propriile lor puteri și cu propriile lor resurse, instrumentele profesiei, lipsiți fiind, totodată, de relații sistematice cu comunitatea sociologică. Soluția ar fi trebuit, dimpotrivă, să fie întărirea formelor de cercetare globală și elaborarea de tehnici de intervenție care să fie apoi aplicate în diferite sisteme particulare (în cazul discutat aici, în întreprinderi) de către specialiști conectați puternic la comunitatea științifică națională și internațională, având largi posibilități de informare, experimentare și dezvoltare.

- *Pericolul tehnocratismului.* Cunoștințele de specialitate, dificil de verificat imediat și vizibil, pot constitui pentru deținătorul lor o sursă de autoritate, de putere. În raport cu membrii sistemelor sociale particulare, specialiștii pot apărea ca deținători ai unor adevăruri absolute, opinia acestora putând căpăta o pondere disproporționată. Tehnocratismul este periculos din două puncte de vedere. Pe de o parte, el poate crea o autoritate, o sursă de putere neîntemeiată decât pe cunoștințe limitate și fragile, iar pe de altă parte, aflat în poziție de decizie, el poate transforma cunoștințele sale de specialitate, fragile și revizuibile, în criterii absolute de decizie.

Din toate aceste considerente decurge o concluzie practică deosebit de importantă : profesia de sociolog practician trebuie concepută și menținută ca o profesie deschisă, conectată organic și direct la comunitatea științifică și supusă unui continuu control al acesteia. Specialistul singuratic în științele sociale are, prin natura acestor discipline, o credibilitate semnificativ mai scăzută decât colegul său din științele naturii. Validarea cunoștințelor și tehnicilor sale trebuie să fie concepută ca un proces continuu, realizabil în primul rând la nivelul întregii comunități științifice. Democrația științei, caracterul ei colectiv, reprezintă, din acest motiv, atât principala cale de dezvoltare a cunoașterii, cât și mijlocul cel mai sigur de verificare internă.

În fine, o ultimă remarcă asupra „utopismului” științelor sociale. În actuala fază a dezvoltării științelor sociale, există pericolul ca specialistul să alimenteze, prin atitudinea sa, false așteptări în sistemele pe care dorește să le sprijine sau chiar să facă promisiuni supradimensionate, fapt de natură să afecteze negativ cooperarea, în perspectivă, cu acestea. Nu înseamnă însă că specialistul nu trebuie, în nici un fel, să se angajeze dincolo de cunoștințele efective pe care le deține. Există un utopism justificat al oricărei științe. Sociologul se poate angaja în susținerea proiectelor și aspirațiilor colectivității. Sau, bazat pe cunoștințele sale de specialitate, dar și pe conștiința sa morală și politică, el poate propune colectivității obiective-idealuri. El are dreptul, ca oricare altă persoană, să aibă aspirații care depășesc granițele cunoștințelor sale efective. El are dreptul să greșească și să fie pasional în greșeala sa. El nu încetează să fie om de știință nici atunci când se angajează în idealuri ce depășesc limitele cunoștințelor efective, în acest sens utopice. Ceea ce îl menține însă în limitele profesiei sale este conștiința critică a limitării cunoștințelor de care dispune la un moment dat, atitudinea deschisă față de opțiunile pe care le face, disponibilitatea la corectare. Idealurile la care aderă sau pe care și le formulează singur sunt, prin natura lor, revizuibile în perspectiva acumulării de cunoștințe. Mai mult, el se dedică dezvoltării de cunoștințe și tehnici de tip științific în jurul opțiunilor „utopice”. Spiritul științific critic îl împiedică să transforme idealul într-o schemă rigidă, dogmatică, imună la infirmare. Știința aduce activității practice nu numai *cunoștințe și instrumente*, ci și *spirit critic*, oferindu-i prin aceasta mobilitate, flexibilitate, deschidere spre dezvoltare.

Tipuri și grade de integrare

Integrarea sociologiei în viața colectivității este un proces declanșat de mult timp, aflat de abia în primele sale stadii. Pentru a înțelege mai bine acest proces, este util să determinăm câteva tipuri ale acestei integrări. În mod special mă voi opri asupra a două mari perechi de alternative ale procesului actual de integrare.

Integrarea difuză versus specificată. S-ar putea aprecia că, deși mai puțin vizibilă și spectaculoasă, integrarea difuză, nespecificată a cunoștințelor sociologice în masa sistemelor sociale reprezintă, în momentul de față, forma cea mai

avansată. O asemenea integrare se plasează la nivelul cognitiv al activității sistemelor sociale practice : cunoștințele și informațiile produse de sociologie, difuzate prin diferite canale, devin parte componentă a conștiinței actorilor sociali care, prin activitatea lor, constituie și modifică neîncetat realitatea socială. Opusă integrării difuze, nespecificate este integrarea sociologiei într-un anumit punct al activității sistemelor sociale, în vederea realizării unui obiectiv anumit, a rezolvării unei probleme specifice : combaterea criminalității, facilitarea integrării sociale și profesionale a tineretului, eliminarea prejudecăților rasiale, promovarea tehnicilor democratice de conducere, soluționarea conflictelor dintre două sisteme sociale sau din cadrul unui sistem, promovarea unui climat pozitiv și stimulativ de muncă în întreprinderi etc. În această din urmă calitate, sociologul se angajează în cercetări particulare sau secondează pur și simplu, cu mijloacele sale profesionale, activitatea unui sistem social sau altul.

Integrarea secvențială *versus* totală. Sociologia poate să se integreze sistematic și concentrat într-un segment al activității unui sistem social, în scopul rezolvării unei probleme particulare sau, dimpotrivă, se poate integra în întregul ciclu al activității respective – o integrare completă, totală.

Ciclul unei activități oarecare conține mai multe secvențe care, schematic, pot fi rezumate în felul următor : 1. formularea obiectivelor de realizat sau a problemelor de rezolvat ; 2. determinarea mijloacelor, a căilor, strategiilor de acțiune ; 3. organizarea și desfășurarea activității propriu-zise ; 4. evaluarea rezultatelor activității : gradul de realizare a obiectivelor propuse sau de soluționare a problemelor, identificarea consecințelor secundare, laterale ale activității. Sociologul poate fi angajat în oricare dintre aceste secvențe ale ciclului unei activități. Adesea, doar într-una dintre ele. Și aici, el poate fi solicitat să se integreze difuz, nespecificat sau specificat. El poate furniza cunoștințe, informații sau i se poate cere să realizeze el însuși respectiva secvență : să ofere diagnoza unei probleme (cauzele fluctuației dintr-o întreprindere), să formuleze mijloacele de acțiune (cum se poate reduce fluctuația sau criminalitatea, cum poate fi crescută motivația muncii), să evalueze efectele unor programe sau acțiuni (cât de eficace a fost un anumit tip de propagandă sau de acțiune, de integrare a delincvenților). Integrarea secvențială are avantajul că pune în fața specialistului probleme *delimitate*, pe care acesta le poate aborda în mod sistematic, concentrându-și efortul într-o singură direcție. Din acest motiv, integrarea secvențială o precedă pe cea globală. Există însă și neajunsuri structurale ale unei asemenea abordări. În primul rând, ea poate avea o eficiență scăzută din cauza *celorlalte secvențe* asupra cărora nu a avut nici o influență. Dacă un obiectiv sau o problemă de soluționat sunt prost formulate, atunci specialistul nu poate fi de mare ajutor în formularea mijloacelor de acțiune. Dacă sistemul este rigid, neconținând mecanisme care să-i asigure schimbarea, atunci feedbackul oferit în legătură cu eficiența activității sale are toate șansele să fie respins, ignorat sau chiar suprimat. În plus, intervenția secvențială poate să *vicieze* procesul social natural. Presupunând o intervenție reușită a sociologului într-una din secvențele activității unui sistem, aceasta poate avea drept rezultat ultim nu perfecționarea sistemului, ci blocarea ei, distorsionând

mecanismele spontane de autoreglare. Dacă strategia de acțiune este prost aleasă, prin intervenția sociologului ea poate să funcționeze, eventual, la un nivel acceptabil, blocându-se astfel căutarea unor căi mai eficiente de acțiune. Dacă obiectivul este prost ales, intervenția sporește șansa realizării sale, creând iluzia unei funcționări satisfăcătoare a sistemului. Sociologul poate contribui la menținerea artificială a unui mod inadecvat de organizare : poate contribui la creșterea eficacității unei campanii de propagandă al cărei obiectiv este menținerea prin manipulare a unui mod de organizare anacronic. Este cazul inginerului care perfecționează tehnologia de realizare a unui produs inutil sau chiar dăunător colectivității. Sociologul poate fi solicitat să găsească modalități de a introduce disciplina în muncă, de a întări autoritatea ierarhiei într-o întreprindere, când s-ar putea ca în cazul întreprinderii respective conducerea să fie responsabilă de atitudinea negativă a personalului și de lipsa de autoritate a ierarhiei. Riscul intervenției secvențiale este deci acela de „a cârpi un sac” ce ar trebui mai degrabă să fie schimbat. În aceste situații, ea poate avea o funcție conservatoare, sprijinind menținerea artificială a unor modalități de organizare structural deficitare sau chiar dezvoltarea aberantă a unor sisteme pe căi care, în principiu, nu au nici o speranță. De asemenea, poate duce la conservarea unor iluzii ale sistemelor sociale particulare. De exemplu, iluzia că se poate promova un sistem democratic de conducere la nivelul secției unei întreprinderi, în condițiile în care direcția acesteia practică o centralizare excesivă a deciziilor. Paradoxal deci, integrarea secvențială poate genera stări de dezechilibru în sistemele sociale. Și din acest motiv, sociologul trebuie să fie prudent în asemenea situații.

Este de înțeles că sociologia tinde spre o rapidă *integrare totală*, în întregul ciclu al activităților sistemelor practice, chiar dacă din lipsă de resurse suficiente, ea este inegală, mai difuză și parțială în anumite faze ale ciclului activității, mai concentrată, specificată și mai eficientă în alte faze. Este preferabil deci ca integrarea secvențială să se îmbine cu o integrare totală, completă.

Motivația cercetării aplicative

Motivele care determină sistemele sociale particulare (întreprinderi, ministere, localități, organisme statale, instituții culturale sau de învățământ) să solicite suportul sociologiei și să-i susțină eforturile sale aplicative nu este o problemă de interes secundar. Pentru sociologul angajat într-o asemenea activitate aplicativă este vital să realizeze o diagnoză clară a acestei motivații pentru a ști *ce se așteaptă* de la el, ce va trebui el să promită și ce nu, ce impact dorit sau nedorit va avea cercetarea sa, cum va fi estimată contribuția sa. Există o pluralitate de motive care determină sistemele sociale concrete să facă apel sau doar să încurajeze cercetarea sociologică. Simpla lor listare este suficientă pentru a sugera modul în care afectează acestea relația dintre sociolog și sistemul pe care încearcă să-l sprijine.

Criza. Sistemele sociale aflate în criză, a căror funcționare este în mare măsură blocată, fapt pentru care consideră că sunt necesare modificări de structură, sunt,

de regulă, deosebit de interesate în contribuția sociologiei, încercând s-o stimuleze și să o orienteze spre explorarea alternativelor de organizare. Criza generează o disponibilitate maximă spre explorarea alternativelor.

Presiunea problemelor. În funcționarea lor, sistemele sociale au de înfruntat multiple probleme, care nu sunt doar tehnice sau economice, ci și sociale : probleme legate de motivația performanței, integrarea socială, tensiuni și conflicte în relațiile dintre grupurile sociale sau între persoane, fenomene birocratice, distorsiuni în procesele de comunicare socială și interpersonală etc. Pentru soluționarea unor asemenea probleme, sistemele sociale actuale resimt tot mai acut nevoia unui *know-how* sociologic. Presiunea problemelor orientează cercetarea și intervenția sociologică mai mult pe linia perfecționării alternativei existente, a statu-quo-ului : problemele de soluționat sunt formulări ce reflectă opțiunile structurale ale sistemelor și, totodată, tipul de strategii pe care acestea sunt înclinate sau forțate de către parametrii lor structurali să le adopte.

Perceperea unui decalaj de raționalitate și științificitate între competența tehnică și cea social-umană a funcționării sistemelor sociale. Tehnicile de acțiune specifice diferitelor sisteme – tehnologia întreprinderilor industriale este cel mai clar exemplu – încorporează un înalt grad de științificitate, de raționalitate. Componentele sociale și umane, deși reprezintă în egală măsură surse de probleme și dificultăți, nu dispun de tehnici raționale, fondate pe știință, comparabile cu cele dintâi. În societatea actuală, raționalitatea științifică a căpătat un prestigiu deosebit. Se acceptă în mod curent că există o tendință de pătrundere a științei în toate sferile de activitate. Din acest motiv, practicienii de cele mai diferite specialități tind să perceapă aplicarea științelor sociale ca fiind o parte esențială a efortului general de modernizare și dezvoltare, chiar dacă nu se așteaptă la rezultate spectaculoase imediate. Aceasta pare să reprezinte o motivație destul de generală a solicitării sprijinului sociologiei de către specialiștii din diferitele sfere ale activității sociale.

Formarea și dezvoltarea capacităților de acțiune. Sistemele sociale dețin capacități empiric constituite de soluționare a diferitelor lor probleme sociale și umane. Științele sociale și umane oferă însă promisiunea unor cunoștințe și instrumente menite să dezvolte semnificativ aceste capacități.

Exemplificarea dezvoltării. Informațiile despre încorporarea cu succes a științelor sociale în alte sfere ale vieții sociale sau de către alte părți ale lumii reprezintă o motivație de solicitare, de asemenea, importantă. Soluțiile sale nu sunt utopice, ci realizabile.

Integrarea mai eficace a subsistemelor în sistemul social global. Societatea contemporană în general resimte o nevoie tot mai acută de integrare mai fină a subsistemelor sale, de sporire a eficienței lor social-umane globale. Sociologia este chemată să contribuie atât la definirea mai clară a rolului diferitelor subsisteme în cadrul colectivității, cât și la detectarea diferitelor efecte secundare, laterale ale subsistemelor asupra vieții colective. Subsistemul producției afectează,

astfel, multiplu viața colectivității. El influențează starea de sănătate, tipul de personalitate, viața de familie și participarea socială a membrilor săi. Prin produsele sale, el afectează stilul de viață al membrilor colectivității, nivelul lor de aspirații, satisfacția și frustrările lor, procesul de diferențiere și omogenizare socială. Clarificând aceste multiple efecte, sociologia contribuie la integrarea mai eficace a sistemului productiv în viața globală a colectivității.

Pedagogie externă. Diferitele subsisteme pot căuta să obțină de la sociologie un sprijin în relațiile lor cu celelalte subsisteme plasate fie la același nivel de organizare socială, fie la nivelurile superioare sau inferioare. O serie de probleme pe care subsistemele nu le pot formula complet liber din cauza încadrării lor într-un sistem ierarhizat pot fi formulate și puse în circulație în mod eficient de către specialiști sociologi din exterior. Sociologia poate exercita astfel o presiune cognitivă asupra factorilor de decizie și execuție. Un nivel ierarhic superior poate considera o problemă ridicată de nivelurile ierarhice inferioare ca fiind locală, și nu generală, sau pur și simplu o formă transformată a unor interese particulare. Sociologia poate formula mai liber aceste probleme, oferindu-le o credibilitate mai ridicată: date asupra sistemului de promovare și a efectelor sale pozitive și negative, neajunsurile centralizării excesive, date în legătură cu îmbătrânirea corpului profesoral, stilurile de conducere și efectele lor asupra performanței etc. Forurile superioare, în relațiile lor cu subsistemele subordonate, pentru a evita canalele autorității care nu întotdeauna sunt cele mai eficace, pot recurge la specialiști care să ofere subsistemelor nu „ordine”, ci cunoștințe, informații, capacități de acțiune. Pentru buna funcționare a organismelor de conducere colectivă sau pentru difuzarea unor stiluri democrat participative de conducere, forurile ierarhic superioare pot recurge la sociologi și psihologi care să sprijine, pe diferite căi, realizarea acestor obiective.

Specialiștii din exterior au câteva avantaje în influențarea subsistemelor: a) utilizează cunoștințe cu un grad superior de validare științifică, și nu opinii particulare; b) fiind exteriori și independenți în raport cu sistemul ierarhic, se presupune că opiniile specialiștilor nu sunt supuse așteptărilor autorității; c) se presupune că sunt mai obiectivi, neimplicați în sistemul de interese sectorial; d) pot pune în discuție nu probleme concrete, uneori spinoase din punct de vedere uman, ci tipuri generale de probleme și soluții.

Pedagogie internă. Unele persoane sau grupuri dintr-un sistem pot încerca să utilizeze sociologia pentru a promova schimbări interne ale respectivului sistem, depășind cu ajutorul acesteia unele rezistențe la schimbare. Adesea, specialistul venit din exterior este mai eficace în inițierea unor schimbări ale sistemului decât membrii acestuia. Față de diferiții membri ai sistemului pot exista suspiciuni privitoare la interesele care stau în spatele inițiativelor lor de schimbare sau cu privire la competența ori validitatea unor asemenea inițiative.

Mijloc de soluționare a conflictelor interne. Dacă activitatea unui sistem este paralizată de conflicte interne, specialistul poate oferi un punct de vedere

exterior, obiectiv, care să promoveze soluții constructive, în spiritul intereselor generale, constituind, totodată, un arbitru moral și profesional, și nu autoritar (ca în cazul forurilor superioare) în dinamica conflictului.

Ca instrument în conflicte interne. Sociologul poate însă cădea uneori în capcana rivalităților interne. El poate fi solicitat de către un grup angajat în lupta pentru putere cu intenția nemărturisită de a-l utiliza ca instrument pentru atingerea obiectivelor sale.

Pentru a nu rezolva problemele. Se întâmplă uneori ca un sistem, neavând intenția să soluționeze energic o problemă cu care se confruntă, să recurgă la sociologie nu ca la un instrument de soluționare a acesteia, ci ca la o posibilitate de amânare a ei. După cum se exprima Burke, chiar pregătirea pentru acțiune poate fi transformată într-un mecanism de amânare a acțiunii (Zander, 1961). Cercetarea științifică poate fi oricând invocată ca un motiv de amânare „până când vor fi acumulate suficiente cunoștințe și date”.

Diagnoza motivației solicitării intervenției sociologului trebuie considerată ca o operație prealabilă necesară care clarifică relația dintre specialist și sistem, modul în care sistemul este dispus și capabil să utilizeze intervenția acestuia.

Rezistența la utilizarea sociologiei

Dacă există o „foame” practică de sociologie în societatea actuală, este necesar să nu ignorăm nici *rezistențele* existente la aplicarea sociologiei, la încorporarea sa în funcționarea sistemelor sociale. În continuare vom trece în revistă câteva dintre cele mai importante surse ale rezistenței la utilizarea cunoștințelor sociologice, oprindu-ne mai pe larg asupra unora dintre ele.

Lipsa mecanismelor de utilizare a științei. Organizarea socială bazată pe cunoștințele practice, empirice are mecanisme specifice de funcționare. Injectarea în acest tip de organizare a cunoștințelor de tip științific riscă să rămână neoperațională, din cauza lipsei unor mecanisme de utilizare sistematică și eficace a acestora. Utilizarea științelor în funcționarea sistemelor sociale este, cel mai adesea, însoțită de cristalizarea unor structuri organizaționale specifice, în lipsa cărora efectul cunoștințelor științifice poate fi chiar frustrant. Informațiile și cunoștințele despre necesitatea și posibilitatea selecției și orientării profesionale cu mijloace științifice sunt inutilizabile pentru o întreprindere, în condițiile în care aceasta nu dispune de un serviciu specializat care să conțină atât personal calificat, tehnici și proceduri validate științific, cât și autoritate organizațională. În lipsa unui asemenea organism, selecția și orientarea profesională științifică rămân un simplu deziderat, iar cunoștințele privitoare la acesta riscă să devină o sursă de insatisfacție.

Sindromul interdependenței și funcționalității vicioase. Din cauza interdependenței părților, foarte ridicată în sistemele sociale, componentele pe care sociologul dorește să le schimbe fac parte cel mai adesea dintr-un sistem mai

general și complex de echilibru existent. Introducerea, de exemplu, a unui stil democrat participativ, colectiv, de conducere într-o întreprindere presupune modificări mai generale în distribuția responsabilităților din cadrul întreprinderilor, chiar în relațiile dintre întreprindere și forurile ei superioare. Din acest motiv, contextul structural poate să dezvolte o rezistență practică față de introducerea unei schimbări, chiar dacă toți agenții implicați sunt, teoretic, de acord că o asemenea schimbare este bună. Inițierea oricărei schimbări este necesar, de aceea, să fie precedată de un studiu de *compatibilitate structural-contextuală*.

Există chiar cazuri în care unele componente, deși disfuncționale sau depășite, îndeplinesc totuși unele funcții laterale în sistemele din care fac parte, astfel încât schimbarea lor produce o „lipsă”. Este ceea ce s-ar putea numi o funcționalitate vicioasă. Psihanaliștii au observat că, adesea, pacienții obțin anumite satisfacții specifice din perturbările psihologice pe care ei vor să le trateze. Și de aici și o anumită rezistență la schimbare. Să luăm un exemplu dintr-un sistem social. Una dintre cele mai eficiente modalități de introducere a psihologiei în activitatea industrială o reprezintă modificarea radicală a practicilor de selecție profesională. Vechile practici de angajare, destul de arbitrar și subiective, aveau însă o funcționalitate: ele reprezentau o modalitate eficientă de întărire a autorității și disciplinei în muncă. În cursul unor cercetări desfășurate în anii 1968-1969 am găsit întreprinderi în care șefii de secție aveau cuvântul decisiv în angajarea muncitorilor. Și din acest motiv autoritatea lor era întărită. Într-un caz, am depistat încă o funcționalitate a acestui sistem: șeful de secție angaja tineri la recomandarea muncitorilor mai vârstnici din secție (rude sau consăteni), pentru care aceștia din urmă garantau. Sistemul deci întărea controlul organizațional asupra noilor angajați prin forțele coercitive ale comunităților rurale și de rudenie. Modul exterior și impersonal de realizare a selecției, bazat pe determinarea cerințelor posturilor de muncă și a capacităților personale, deși incomparabil mai eficient, este însă de natură să scadă sensibil atât autoritatea ierarhică, dar și forțele integrative interpersonale întărite de sistemul tradițional.

Feedbackul neconstructiv. Se întâmplă adesea ca cercetarea sociologică să scoată în evidență limitele, nereușitele, eficacitatea scăzută a funcționării unui sistem, fără a indica însă cu claritate căile de perfecționare a acesteia. În această situație, în loc să fie constructiv, să orienteze sistemul spre perfecționare, feedbackul este *distructiv*, putând produce frustrare și generând mecanisme defensive din partea sistemului. Conștientizând ineficiența, fără însă a putea indica mijloacele de remediere (sau în condițiile în care sistemul însuși nu are la dispoziție posibilități de perfecționare), un asemenea feedback poate bloca funcționarea sistemului. Informațiile și cunoștințele despre procesele negative incontroabile, despre limitele de principiu ale activității sociale sunt de natură, în anumite contexte structurale, să genereze sentimente de frustrare, de neputință, de demoralizare (lipsa de sens a acțiunii), având drept rezultat accentuarea conflictelor și chiar blocarea acțiunii. Înțelepciunea populară remarcă faptul că, uneori, „creșterea cunoașterii înseamnă creșterea durerii”. Centrarea excesivă a sociologului practician pe problemele pe care sistemele le percep a fi nemanipulabile la nivelul

lor – fie că acestea depind integral de nivelurile ierarhice superioare, fie că derivă dintr-o serie de parametri structurali dați ce nu pot fi modificați – sau sufocarea sistemului cu informații feedback negative (*atitudine criticistă*) sunt de natură să genereze reacții de respingere.

Atitudine utopică. Adesea, sistemele sociale acuză sociologul că furnizează soluții nepractice, utopice. Uneori, așa cum am văzut mai înainte, această acuzație își are originea în faptul că sociologul este orientat spre explorarea alternativelor structurale, contrariind tendințele conservatoare ale sistemelor practice. Alteori însă, acuzația este îndreptățită. Se întâmplă adesea ca sociologul să judece sistemele reale de pe poziția unor „modele ideale” care nu sunt realizabile fie din cauza lipsei unor condiții obiective, independente de respectivul sistem, fie a inconsistențelor lor interne. În acest caz, performanțele sistemului real sunt judecate prin raportare la un asemenea model ideal, care conține standarde nerealiste, generând evident o reacție de frustrare și de respingere. Într-o cercetare asupra orientării profesionale a tinerilor și a atitudinilor lor față de profesii, se înregistrează următorul fapt: elevii care au optat pentru încadrarea în producție, la fel ca cei care optaseră pentru facultate dau profesiilor intelectuale o apreciere mai ridicată decât celor muncitorești. Comentariul specialistului asupra acestui fapt este: ar fi fost *de așteptat și de dorit* ca elevii ce optează pentru producție să aprecieze în mod superior profesiile muncitorești; faptul înregistrat „indică prezența unor carențe ale motivației lor” și, în consecință, carențe ale activității de orientare profesională și de educație, în general. O asemenea concluzie reprezintă un exemplu tipic de atitudine criticistă a sociologului, de pe poziția unui model social ideal-utopic. Se presupune că depinde de indivizi și de sistemul de educație și orientare profesională ca fiecare tânăr să aprecieze cel mai mult tipul de profesie spre care se orientează. Aceasta ar fi eventual posibil într-o societate în care toate profesiile ar fi egale din punctul de vedere al atractivității. Nu acesta este însă cazul societății actuale: prestigiul social al profesiilor este diferit; în mod obiectiv, condițiile în care se desfășoară diferitele profesii sunt departe de a fi egal atractive. Din cauza acestui fapt, în mod inevitabil, unele profesii vor fi, pentru tineri, asociate cu un prestigiu și o dezirabilitate semnificativ mai mari decât altele. Faptul constatat reprezintă, în mare măsură, o stare „normală” a sistemului, și nu o deficiență de funcționare a sa care, așa cum se sugerează, ar fi simplu de evitat. Educația nu poate decât să atenueze acest fapt, dar nu să-l elimine.

Orientarea utopică rezidă și în formularea de soluții de perfecționare a activităților reale care sunt în mod real impracticabile, deși la nivelul conștiinței comune ele par realizabile.

Rezistențe de structură. Cunoștințele furnizate de sociolog pot fi neasimilate sau chiar respinse în condițiile în care acestea fie sunt *nerelevante* pentru funcționarea respectivului sistem, fie contravin mecanismelor de funcționare și „iluziilor necesare” ale acestuia, după cum afirma Marx. Alvin Gouldner (1961a) remarcă, în spirit marxist, că ignoranța sistemelor nu trebuie considerată doar o condiție

exterioară, care ar putea fi diminuată prin furnizarea de cunoștințe ; ea „poate fi funcțională pentru un sistem”. Unele tipuri de sisteme prezintă o „ignorantă structurală”, au nevoie pentru funcționarea lor eficientă de un anumit tip de „iluzii”.

Sistemele sociale nu vor stimula, ba chiar vor trata ca fiind pure speculații, implicând o atitudine utopică, cunoștințele care nu se conectează sau chiar contravin mecanismelor lor de funcționare. Într-un sistem de producție orientat spre maximizarea profitului la nivelul întreprinderii, cercetarea costurilor sociale indirecte ale producției, a consecințelor produselor asupra calității vieții colectivității, dincolo și independent de actul cumpărării, analiza caracterului manipulativ al reclamei reprezintă tipuri de investigații științifice nepractice, incluzând mai degrabă o atitudine ideologică și politică nerealistă, dacă nu chiar utopică. A scoate în evidență faptul că o producție orientată spre profit nu duce la maximizarea bunăstării colectivității, ci, dimpotrivă, are o serie de consecințe negative asupra acesteia reprezintă un atac la una dintre iluziile fundamentale ale sistemului fundat pe profit și, în consecință, este marginalizată, nestimulată sau chiar respinsă.

Declanșarea mecanismelor defensive. Intervenția specialistului poate apărea adesea membrilor unui sistem ca o presiune exterioară, coercitivă, ca o critică a funcționării sistemului, fapt care este de natură să declanșeze mecanisme defensive. Nu este întâmplător faptul că una dintre regulile fundamentale ale sociologiei aplicate se referă la necesitatea ca sistemul, membrii acestuia să fie atrași în procesul activ al planificării și realizării schimbării propuse de specialist. Eliot Jacques (1961), rezumând experiența sa de terapie socială, remarcă faptul că este necesar să fie implicați în procesul terapeutic toți indivizii și grupurile care, în final, vor fi afectate într-un fel sau altul de schimbările proiectate ; astfel, trebuie să ne așteptăm că suspiciunea și tensiunile dintre grupuri și persoane vor crește considerabil. Un exemplu interesant este dat, în această privință, de Alvin Zander (1961). Într-o întreprindere, conducerea sprijinită de specialiști a ajuns la concluzia că atitudinea negativă a muncitorilor față de muncă se datorează într-o măsură importantă practicilor deficitare de conducere. O asemenea concluzie (informație, fapt) comunicată persoanelor cu funcții de conducere ar fi fost de natură să stârneasce reacții de apărare, fiind considerată ca o critică a activității lor. Pentru a evita o asemenea situație (furnizarea de informații din exterior) s-a recurs la o strategie alternativă : persoanele în cauză au fost solicitate să strângă ele însele informațiile. Astfel, s-au organizat grupuri de analiză în care persoanele cu funcții de conducere au învățat cum să diagnosticheze cauzele acestor atitudini negative. Apoi, fiecare dintre acestea, la locul său de muncă, a adunat fapte referitoare la sursele atitudinilor negative ale muncitorilor cu care lucra. În fine, fiecare s-a întors în grupul de analiză cu propriile sale fapte referitoare nu numai la atitudinea muncitorilor săi, ci și la propriul său comportament de conducere. Faptul că fiecare a formulat propriile sale probleme a generat o atitudine pozitivă atât față de cunoștințe și informații, cât și față de schimbările în practicile de conducere care decurgeau din acestea. Tehnica de a-i solicita pe membrii unui sistem să strângă ei înșiși fapte și informații despre starea sistemului și comportamentului

lor este, din acest motiv, des utilizată, mai ales atunci când respectivele cunoștințe și informații, venite din exterior, ar putea genera mecanisme defensive.

Sindromul „teamă de tratament”. Presupunem că ai dureri abdominale, și doctorul pune diagnosticul : apendicită – de operat urgent. Decizia este relativ simplă. Fiecare *știe* (pe baza unei îndelungate experiențe colective) că, neoperată, apendicita are multe șanse să ducă la complicații și, în final, chiar la moarte ; operația, în schimb, este ușoară și comportă riscuri minore. În consecință, deși cu o anumită teamă, dar fără prea multe ezitări, mergi la operație. Dar dacă nu ai avea o asemenea informație asupra dinamicii bolii și a tratamentului ? Dacă ai fi printre primii care sunt operați de apendicită ? Este clar că ezitățile ar fi mult mai mari. Aceasta este în fapt situația aplicării științelor sociale în momentul de față. Motivarea apelului la specialist provine din problemele „dureroase” ale sistemului. Dar tratamentul ? Există vreo garanție că el va vindeca boala și că nu va fi mai dăunător pentru sistem decât „boala” însăși ? Fiind încă la începutul dezvoltării, științele sociale nu oferă garanții suficient de solide că metodele lor sunt destul de eficace și lipsite de consecințe secundare mai dăunătoare. De aici și o anumită rezistență naturală de apărare a sistemului față de intervenția specialistului. Ideea de „transfer” cristalizată în psihanaliză se referă, în mare măsură, la un asemenea fenomen. Psihanaliștii au sesizat de mult că există un transfer de sentimente și atitudini de la pacient la terapeut ; un transfer pozitiv – speranța în soluționarea problemei sale –, dar și un transfer negativ – teama, incertitudinea în legătură cu efectul intervenției. Rezultatul transferului negativ poate fi întreruperea comunicației și a cooperării cu terapeutul, sabotarea activității acestuia, mergându-se până la încercarea de discreditare a lui.

Sindromul incertitudinii. Spre deosebire de sistemele biologice, sistemele își pot alege singure structurile, modurile de organizare, căutând, în funcție de condiții, structura cea mai potrivită. Odată cu apariția *deciziei* ca element central al mecanismului de funcționare și de schimbare a sistemelor, apare o nouă problemă, adesea extrem de dificilă : problema incertitudinii. Incertitudinea este o condiție obiectivă a funcționării sistemelor social-umane. Ea generează însă probleme importante, dificultăți pe care acestea caută să le soluționeze pe căi diferite. În condițiile unei incertitudini accentuate, pe care sistemul nu o poate reduce semnificativ prin mijloace de cunoaștere, incertitudinea provoacă o rigiditate structurală, ca o reacție de apărare. Schimbarea înseamnă o destabilizare a sistemului, iar aceasta implică riscul dezagregării. Atitudinea conservativă poate fi interpretată, de aceea, ca o reacție de apărare împotriva riscurilor pe care le presupune schimbarea în condiții de incertitudine. De regulă, această rigiditate structurală este însoțită și de o altă tendință care, pe de o parte, reprezintă o reacție de apărare împotriva efectelor distructive ale incertitudinii, dar, pe de altă parte, are și numeroase consecințe funcționale : *înstituirea unei certitudini subiective artificiale* (Zamfir, 1978). Rigiditatea structurală este însoțită de o rigiditate cognitivă. Incertitudinea referitoare la soluțiile de adoptat în faza de decizie are

o mulțime de consecințe negative pentru sistem : paralizarea deciziei, tendința de reîntoarcere mereu în faza de examinare a alternativelor și de schimbare a deciziei, în loc de a acționa ferm pentru implementarea unei soluții, disens și conflicte care pot destrăma sistemul. Din acest motiv, ca o reacție de apărare, există tendința sistemelor sociale de a substitui *incertitudinii obiective o certitudine subiectivă*. Sistemele investesc o „plusvaloare” considerabilă în cunoștințele lor fragile, conferă o autoritate cognitivă cvasiabsolută mecanismelor lor de decizie, obținând prin aceasta un consens ridicat. O asemenea soluție la problema incertitudinii generează însă *o intoleranță structurală* față de orice cunoștință care ar putea submina certitudinea subiectivă, artificial instituită. În mod special, sistemul devine opac la explorarea alternativelor, la evaluarea lor critică, cu un feedback evaluativ asupra eficienței funcționării. „Ignoranța structurală” despre care vorbea Goulter sau „iluziile necesare” analizate de Marx își au sursa, în mare măsură, aici.

Societățile preindustriale se caracterizează printr-o notă marcată de conservatorism nu pentru că au atins moduri optime de organizare în raport cu condițiile, ci ca rezultat al sindromului incertitudinii, al tendinței de a evita incertitudinea și pericolul care ar fi decurs din explorarea alternativelor și din recurgerea la schimbare. Asemenea tendințe pot fi detectate în cele mai diverse situații. Este cazul conservatorismului religios : colectivitatea care caută să-și modifice sistemul religios riscă să fie aglutinată, pierzându-și caracterul distructiv. Societățile globale manifestă adesea dificultăți în explorarea sistemului de interese care presează spre menținerea statu-quo-ului, dar și din cauza incertitudinii în legătură cu riscurile implicate de o orientare mai fermă spre schimbare.

Sindromul luptei. S-a văzut mai înainte că interesele grupurilor și chiar ale persoanelor nu sunt invariante în raport cu modul de organizare a sistemelor. De aici, o largă diferențiere a atitudinilor față de schimbare și față de intervenția specialistului. Receptivitatea la intervenția specialistului va fi cu atât mai mare cu cât amenințarea percepută la adresa propriilor interese este mai redusă. Din cauza divergențelor de interese se produce o ideologizare puternică a tuturor proceselor cognitive din sistem, fapt care generează o rezistență structurală la asimilarea și utilizarea cunoștințelor de tip științific pe care le furnizează sociologul. Acest tip de rezistență, ca și cele precedente pot apărea în cadrul oricărui sistem social. Marx l-a analizat pe larg la nivelul societății globale. El apare însă și la nivelul subsistemelor. Aici mă voi opri asupra acestui din urmă caz.

Pentru exemplificare să luăm situația unei întreprinderi în care conflictul dintre interesele personale domină, pune în umbră obiectivele globale. În jurul conducerii întreprinderii s-a constituit un grup care împarte puterea și luptă pentru menținerea poziției obținute. Un alt grup, mai mult sau mai puțin difuz, se angajează în luptă pentru schimbarea actualei echipe de conducere și instaurarea propriului control. Într-o asemenea situație, obiectivele globale ale întreprinderii trec pe un plan secund, ele subordonându-se logicii luptei pentru putere. Grupul

care deține puterea prezintă aceste obiective ca fiind realizate în bune condiții, distorsionând realitatea pentru a justifica deținerea puterii; grupul care contestă conducerea este interesat în evidențierea nerealizărilor, subliniind de fiecare dată nu „condițiile obiective”, ci mai mult pe cele „subiective” (incapabilitate, subiectivism, cultivarea intereselor personale, spirit „de gașcă”). Discuțiile asupra soluțiilor de îmbunătățire a muncii sunt și ele dominate de logica luptei. Fiecare parte este interesată în promovarea acelor soluții care sunt de natură să-i sporească puterea, controlul în întreprindere, să faciliteze satisfacerea intereselor proprii.

În relațiile sale cu întreprinderile, sociologul știe că, uneori, conducerea acestora este interesată în aplicațiile sociologiei, dar, pe cât posibil, la nivelurile ierarhice inferioare. Rezistența poate fi însă destul de generală, fiecare parte temându-se că utilizarea sociologiei va produce schimbări în defavoarea ei. Alvin Zander (1961) face o observație interesantă în legătură cu o asemenea sursă de rezistență. Oamenii se tem de *informația incompletă*. Aceasta poate fi manipulată, poate ascunde intenții adverse. Din acest motiv, *informarea completă* a tuturor participanților unui sistem social în legătură cu activitatea specialistului și a obiectivelor sale reprezintă una dintre normele fundamentale ale sociologului practician, menită să elimine rezistențele ce ar putea fi generate de teama unor intenții de schimbare nedeclarate, inacceptabile pentru unii membri ai sistemului.

Un caz particular al sindromului luptei este *sindromul conflictului*. Intervenția sociologului poate avea drept rezultat neintenționat „zgândărirea” conflictelor interne din sistemul respectiv, ținute până atunci în latență, fapt care permitea o stare de echilibru. Din acest motiv, sistemele caracterizate printr-un nivel ridicat de conflictualitate latentă prezintă o mare rezistență față de utilizarea sociologiei. Toate părțile se tem că această intervenție va face conflictele manifeste, stricând echilibrul fragil în care se află sistemul. Pe deasupra, fiecare parte se teme că celelalte părți ar putea fi avantajate și/sau vor încerca să utilizeze intervenția sociologului ca o nouă armă pentru promovarea intereselor sale. Starea de conflictualitate reprezintă, din acest motiv, o sursă importantă a rigidității sistemelor sociale.

Sindromul incertitudinii și sindromul luptei sunt două tipuri generale de patologii ale sistemelor sociale. Deși ele pot apărea independent, de regulă, se împletesc. Logica luptei tinde să utilizeze ca un instrument al ei logica incertitudinii. Grupurile și clasele privilegiate într-un mod de organizare sugerează faptul că incertitudinea asupra respectivului mod de organizare este distructivă, paralizantă; utilizând însă aceeași incertitudine, vor căuta să prezinte într-o manieră negativă modurile de organizare alternative. Anticomunismul, de exemplu, este utilizat frecvent de către ideologia burgheză ca o modalitate de apărare a statu-quo-ului. Conform acestei ideologii, orice alternativă de organizare socialistă a societății înseamnă „totalitarism”, inefficientă economică, rigiditate birocratică, expansionism.

Pentru a învinge aceste tipuri de rezistență la utilizarea cunoștințelor științifice este necesară atât o cunoaștere profundă a dinamicii sistemelor sociale, cât și o modificare a orientării și organizării lor. Este esențială o anumită *pregătire* a

sistemelor sociale pentru a asimila și utiliza eficient cunoștințele științifice. Totodată însă, este necesar ca sistemele sociale să înțeleagă mai bine *specificul* sociologiei și al cunoștințelor sociologice, în raport cu disciplinele naturii, fapt care impune relații relativ diferite între practician și specialistul din acest domeniu. Strategiilor și tehnicilor utilizate de sociologia constructivă le este dedicat următorul capitol.

Capitolul 11 | STRATEGII ȘI TEHNICI DE INTERVENȚIE

Sociologia a creat deja un larg repertoriu de strategii și tehnici de sprijinire a activității sociale practice. În acest capitol vor fi schițate doar câteva dintre *tipurile* mai generale de strategii și tehnici de intervenție care îmi par cele mai semnificative pentru stadiul actual. Și anume : difuzarea cunoștințelor științifice în masa sistemelor, sprijinirea acestora în definirea mai clară a obiectivelor și problemelor, terapia socială directivă și nondirectivă și, în fine, sprijinul, cu mijloacele sale specifice, al procesului de dezvoltare socială.

Difuzarea cunoștințelor în masa sistemelor sociale

Într-un studiu publicat de Caplan în 1975 despre influențele științelor sociale asupra activităților politice din SUA, se ajungea la concluzia că este mult mai frecventă „utilizarea *perspectivei* științelor sociale, decât utilizarea de informații *hard* produse de specialiști” (Scott și Shore, 1979). În ordinea importanței, difuzarea de cunoștințe sociologice influențează în următoarele direcții : 1. sensibilizarea decidenților politici la nevoile sociale ; 2. evaluarea programelor în desfășurare ; 3. formularea de politici alternative ; 4. implementarea programelor ; 5. fundamentarea deciziilor politice ; 6. oferirea unei baze pentru alegerea politicii alternative.

Difuzarea cunoștințelor sociologice în activitățile practice reprezintă o formă mult mai eficientă de integrare decât ar părea la prima vedere. Sistemele sociale sunt opera agenților sociali, nu a sociologilor. Există aici o diferență fundamentală între ingineria propriu-zisă și aplicarea sociologiei. Inginerul actual este autorul adesea exclusiv al sistemelor tehnologice. Mai întâi, el le proiectează „pe hârtie” și apoi le pune în practică. Sistemele sociale sunt produsul acțiunii practice a agenților sociali, a membrilor colectivității. Aceștia iau decizii, evaluează procesele reale, hotărăsc să le conserve sau să le modifice cursul în funcție de modul în care înțeleg ei realitatea socială. Infuzia de informații științifice este deci de natură să influențeze masiv însăși dinamica reală a colectivității. Canalele prin care informațiile produse de sociologie sunt difuzate în sistemele sociale sunt cele mai diverse : cursuri universitare și postuniversitare, cărți și articole, rapoarte de cercetare difuzate în masa sistemelor, documentare, mass-media, discuții particulare.

Sunt difuzate mai multe tipuri de cunoștințe.

În primul rând, *modelele teoretice*. În constituirea și funcționarea sistemelor sociale, actorii acționează pe baza unor „teorii”. Acestea sunt cel mai adesea imagini simplificate sau chiar eronate („mituri”). Corectarea acestor „teorii” comune și înlocuirea lor cu teorii cu un grad mai ridicat de elaborare și adecvare sunt de natură să producă modificări majore în însuși comportamentul sistemelor.

Una dintre problemele cruciale ale organizării și conducerii întreprinderilor o reprezintă motivarea performanțelor. Strategiile de motivare se constituie însă pe diverse „teorii” asupra naturii umane. Teoria cea mai răspândită asupra naturii umane la nivelul conștiinței practice a sistemelor industriale, așa cum s-au constituit acestea sub impactul capitalismului, este aceea a lui *homo oeconomicus*. Omul nu este interesat să muncească decât în măsura în care poate obține un beneficiu economic. Decurge de aici că strategia de motivare trebuie să fie exclusiv economică. În ultimele decenii, în științele sociale, această teorie a fost corectată în mod fundamental, cristalizându-se alte teorii mai complexe asupra naturii umane : începând cu teoria omului ca „ființă socială” a orientării *relațiilor umane* și terminând cu teoria ierarhiei nevoilor a lui Maslow, în care nevoia de autoactualizare joacă un rol special. Toate aceste teorii consideră omul o ființă caracterizată printr-un sistem complex de necesități care nu pot fi reduse la cele economice : necesități sociale (nevoia de un climat uman pozitiv, stimulat, de stimă, respect, încredere), necesități de autoactualizare (dezvoltare și afirmare umană, activitate la nivelul capacităților), necesități de participare socială. De aici, strategii diferite de organizare a muncii și de motivare a performanțelor.

În al doilea rând, *difuzarea de date empirice*, culese sistematic de către sociolog, referitoare la realitatea socială în care acționează colectivitatea, la multiplele activități ale acesteia, cât și la rezultatele obținute. Relația *negativă* dintre satisfacția muncii și performanță a fost o „teorie” curentă în practica industrială tradițională. De abia din anii '30 sociologii au început să culeagă informații sistematice referitoare la această relație, demonstrând faptul că, dimpotrivă, ea este *pozitivă*. Ca urmare a acestor date, satisfacția muncii este considerată la ora actuală o condiție necesară, un factor al performanței. A devenit curentă utilizarea în conducerea întreprinderilor a informațiilor sistematice, adunate de cercetători, asupra stării sociale și umane a întreprinderii, asupra atitudinilor diferitelor grupuri față de muncă, față de întreprindere etc. Pentru ilustrare, voi utiliza două exemple din cercetările noastre.

Una dintre problemele sociale importante ale întreprinderii noastre este relația dintre nivelurile ierarhice caracterizate de diferențe de nivel profesional și prestigiu social. Este cazul relației dintre ingineri și muncitori. O serie de dificultăți în această relație s-au dovedit a proveni din stereotipurile reciproce distorsionate. Astfel, într-o cercetare realizată la o mare întreprindere bucureșteană au fost puse în evidență diferențe de percepție reciprocă de tipul următor : inginerii îi percep pe muncitori ca fiind motivați mai extrinsec decât se percep muncitorii înșiși ; maiștrii, a căror distanță profesională și socială de muncitori este mai mică, îi percep pe aceștia într-o modalitate mai apropiată de perceperea muncitorilor înșiși (nu atât de extrinsec orientați cum apar ei în percepția inginerilor) ; în același timp, muncitorii îi percep pe ingineri ca fiind motivați mai intrinsec decât se percep aceștia pe ei înșiși. Aceste stereotipuri, indiferent de originea lor, generează și susțin o relație între ingineri și muncitori accentuat autoritară, neparticipativă. Chiar și aceste date empirice despre diferențele reciproce de percepție și despre efectele lor în planul comportamentului sunt de natură să

creeze o problemă pentru participanți și să declanșeze un proces de corecție, în conjuncție, desigur, cu alți factori. Al doilea exemplu se referă la relația dintre maiștrii de vârstă înaintată și tinerii muncitori. Maiștrii dintr-o întreprindere se plâneau de atitudinea față de muncă și față de autoritate a tinerilor muncitori. Cercetarea a pus în evidență că o sursă esențială a acestei probleme o reprezintă comportamentul maiștrilor înșiși. Stilul lor de conducere, cristalizat pe baza expertizei cu generațiile anterioare de muncitori, era inadecvat în raport cu tânăra generație. Muncitorii tineri, caracterizați printr-o pregătire școlară mai ridicată, printr-un sistem de valori și aspirații sensibil diferite de cele ale generațiilor mai vârstnice, reacționau negativ la stilul maiștrilor, care oscila între autoritar-paternalist și autoritar-capricios. Introducând în organizație informații despre natura acestui proces, este probabil că se va declanșa o tendință de reconsiderare a comportamentelor, atitudinilor și relațiilor. În sociologia industrială, utilizarea sistematică a feedbackului ca instrument al schimbării a devenit una dintre metodele cele mai importante. Foarte adesea se organizează cercetări asupra stării diferitelor componente ale sistemului social al întreprinderii, rezultatele acestora fiind utilizate ca un feedback generator de schimbare (Mann, 1961). Pe această linie s-a dezvoltat întreaga metodologie de schimbare a organizației, originară în teoria lui Rensis Likert (1961, 1967).

În fine, sociologia poate oferi *informații despre experiențele sociale* științifice sau practice realizate în alte colectivități, lărgindu-se astfel „imaginea sociologică” a sistemelor sociale, capacitatea lor de a gândi și explora alternative. Un exemplu clar de acest tip îl constituie experimentele asupra *muncii îmbogățite*. Simpla teorie asupra necesității îmbogățirii muncii putea părea o soluție contra-productivă, nepractică. Experimentele realizate în diferite țări și în diferite tipuri de întreprinderi au scos în evidență faptul că o asemenea alternativă este realizabilă și că ea este asociată efectiv cu avantaje sensibile, inclusiv de ordin productiv. Din acest motiv, descrierea diferitelor experimente de îmbogățire a muncii este mult mai convingătoare decât simpla enunțare a teoriei.

Care anume cunoștințe sociologice ar trebui difuzate în masa unui sistem social, în ce formă, prin ce canale, cum sunt ele receptate de către sistem, în fine, cum sunt utilizate de către acesta sunt probleme care nu au fost încă suficient de sistematic analizate. Importanța acestui proces este însă evidentă.

Analiza obiectivelor și a problemelor

Una dintre contribuțiile fundamentale pe care o poate aduce sociologul la perfecționarea activității unui sistem social este clarificarea obiectivelor acestuia. De multe ori, sistemele sociale sunt tentate să considere că obiectivele lor sunt clare și doar mijloacele de atingere a lor sunt problematice. O asemenea poziție este însă eronată. Obiectivele (finalitățile) sistemelor sociale nu sunt date neproblematic în conștiința lor practică; nu se poate presupune că ele sunt clar și adecvat definite, dincolo de orice discuție. Ele sunt luări de cunoștință fragile,

perfectibile ; mai mult, ele trebuie concepute a fi dinamice, reflectând modificările continue în situația sistemului global și în relația dintre acesta și subsistemul în cauză, precum și modificarea condițiilor și a posibilităților în care acționează acesta din urmă. Obiectivele reprezintă deci *un proces* prin care sistemul devine conștient de impactul său asupra sistemului global din care face parte, de funcțiile care sunt așteptate de la el. Întreaga dinamică a sistemului depinde, în primul rând, de formele de criză de orientare.

Analiza obiectivelor este mai mult *calitativă*, situată la *nivel macrosociologic*, vizând relația dintre sistemele în cauză, în calitate de subsisteme, și sistemul social global. Vocația transsectorială, globalistă a sociologiei deschide o perspectivă cognitivă pentru integrarea mai eficientă a subsistemelor în activitatea globală a colectivității. Analiza sociologică poate ajuta un sistem social să devină mai conștient de funcțiile sale în cadrul sistemului global din care face parte, să-și regândească aceste funcții, să și le formuleze cu o cât mai mare claritate, maximizându-și contribuția sa aici. În acest context devine tot mai clar în ultimul timp un nou tip de contribuție pe care sociologia o aduce la perfecționarea sistemelor sociale : *inițierea de noi obiective*. Pe lângă clarificarea obiectivelor difuz formulate, sociologul poate propune noi obiective, lărgind astfel sfera responsabilităților sistemelor, asigurând o integrare mai eficace a lor.

Întreprinderea industrială ne oferă un bun exemplu. Întreprinderea capitalistă clasică avea ca unic obiectiv obținerea de profit. În contextul societății contemporane, întreprinderea este determinată să-și lărgască obiectivele. În primul rând, o lărgire masivă a responsabilităților în ceea ce privește produsele oferite. Nu este suficient ca ele să fie doar *cerute, cumpărate*. Prin analiza parametrilor lor calitativi, a consecințelor lor multiple asupra vieții colectivității, este necesar să se asigure maximizarea contribuției produselor la bunăstarea colectivă. Dacă acum câteva decenii singura problemă pe care și-o punea o întreprindere în legătură cu produsele sale era de competența marketingului – vor fi sau nu cumpărate –, acum se dezvoltă tot mai mult o analiză multiplă a impactului produsului asupra calității vieții colectivității, începând cu semnificațiile ecologice ale acestuia și terminând cu influența sa asupra stilului de viață, asupra proceselor sociale și culturale. Noi probleme sunt pe cale a se pune tot mai acut : ce tipuri de consum și de aspirații vor genera un produs, ce influență va avea asupra structurii consumului și a distribuirii bugetului de familie, asupra dezvoltării personalității. O asemenea extindere a responsabilităților întreprinderii în legătură cu impactul multiplu, ecologic, social, psihologic, cultural, al produselor lor nu mai este sancționată de mecanismele strict economice, ci este nevoie să fie susținută de noi tipuri de mecanisme sociale și colective de control, inclusiv de responsabilitatea asumată conștient de către producător. Dar impactul activității de producție asupra vieții producătorului însuși ? Până nu de mult, întreprinderea își asuma o responsabilitate cu totul limitată față de participanții săi : excluderea unor condiții dăunătoare fizic. În ultimul timp, sociologia militează pentru o extindere substanțială a acestei responsabilități : responsabilitatea pentru întreaga *calitate umană a muncii* (*calitatea vieții de muncă*, după cum mai este adesea numită) ca element

component al *calității vieții*. Întreprinderea trebuie să aibă grijă să ofere munci interesante, stimulative, oportunități de realizare de sine, de dezvoltare a personalității umane ; munci în care aptitudinile și talentele să-și găsească realizarea în activități utile pentru colectivitate, desfășurate într-o ambianță umană pozitivă.

O altă contribuție majoră pe care sociologul o poate aduce este *operaționalizarea obiectivelor*. Obiectivele neoperaționale, care nu sunt clar și corect definite, rămân slab realizate. Discrepanța dintre intenții și realizări se datorează nu numai lipsei mijloacelor, ci și caracterului vag al obiectivelor. Operaționalizarea obiectivelor, pornind de la diagnoza necesităților colectivității, este de natură să ofere sistemelor sociale o imagine mai clară a ceea ce trebuie să facă. Ce înseamnă o muncă interesantă ? Ce produse trebuie oferite colectivității, în așa fel încât să se maximizeze satisfacerea necesităților acesteia ? Ce cunoștințe, deprinderi, capacități trebuie formate în procesul educativ ?

Sociologia poate contribui și la modificarea orientării sistemelor sociale : trecerea de la *obiectivele pasive, defensive*, la *obiectivele active*. Obiectivele pasive, defensive exprimă orientarea sistemelor sociale spre menținerea prin *adaptare locală și conjuncturală*. Sistemul este orientat spre menținerea acceptării din partea contextului social imediat printr-un pragmatism îngust. O asemenea orientare poate fi, în ultimă instanță, disfuncțională pentru colectivitate și eficace pentru sistem doar pe termen scurt, tinzând să ducă la crize în perspectivă. O întreprindere poate realiza necritic ceea ce unul dintre forurile ei superioare cere la un moment dat, fără a corela această cerință cu alte cerințe și responsabilități ale ei, rezultatul fiind, în raport cu colectivitatea, negativ : poate crește productivitatea muncii și scădea consumul de materii prime în detrimentul durabilității și calității produselor ; poate accentua respectarea strictă a autorității, dar manifesta indiferență față de disciplina tehnologică. *Obiectivele active* indică efortul continuu al unui sistem social de a formula cât mai exact și responsabil tipul de contribuție pe care consideră că o poate aduce la bunăstarea colectivității. O întreprindere, de exemplu, poate să-și definească o strategie complexă care să ducă la realizarea, ca beneficii economice, a unor produse de înaltă calitate, în condițiile reducerii materialelor prime deficitare, a importurilor, oferind totodată condiții bune de muncă și viață personalului său muncitor (câștiguri ridicate, facilități sociale – cantine, creșe, locuințe, posibilități de petrecere a timpului liber).

Sistemele sociale își orientează eforturile nu numai spre realizarea obiectivelor, ci și spre soluționarea *problemelor* lor. (Mai pe larg asupra teoriei problemelor sociale, a se vedea Zamfir, 1977.) Frecvent, sociologul este solicitat să sprijine un sistem social în activitatea acestuia de soluționare a problemelor cu care se confruntă. Dar imediat se pune o întrebare de importanță crucială. Sociologul trebuie să ia formularea de către sistem a problemelor sale drept *dată*, ca punct indiscutabil de pornire sau este necesar să supună analizei însăși această formulare, să sprijine sistemul în a-și formula mai întâi într-o modalitate cât mai adecvată problemele pe care, apoi, le propune pentru soluționare. Acest aspect s-a pus cu claritate în relația pacient-medic și mai apoi în cea dintre pacient-psihiatru. El este valabil, mai general, și în relația dintre sistemul social-sociolog. „Pacientul”

vine la specialist cu formularea pe care el o dă dificultăților sale. Specialistul trebuie însă să realizeze el însuși un diagnostic al dificultăților pe care le are pacientul său, să identifice problemele reale. O întreprindere se poate plânde de lipsa de disciplină a muncitorilor săi sau de numărul mare de conflicte de muncă ; dar, în fapt, problema reală poate fi aceea a organizării deficitare a muncii, a unui stil de conducere birocratic și incompetent sau a unor multiple deficiențe în sistemul de normare a muncii și de promovare. Conducerea unei întreprinderi se poate plânde de faptul că personalul muncitor nu are o motivație suficientă pentru a depune toate eforturile în vederea realizării sarcinilor stabile, de a învinge dificultățile. În fapt, specialistul poate descoperi că problema reală constă în conducerea incompetentă, care impune sarcini neraționale sau nerealiste, fapt ce induce o atitudine de pasivitate, indiferență, *de-motivând* performanțele profesionale.

Formularea problemelor de soluționat este crucială, pentru că de ea depinde tipul soluțiilor care vor fi adoptate. Dacă problema unei întreprinderi este „nivelul scăzut al conștiinței și responsabilității muncitorilor”, vor trebui aplicate anumite soluții. Dacă, dimpotrivă, problema este „incompetența conducerii” sau „centralizarea excesivă și birocratică”, atunci vor trebui adoptate cu totul alte soluții.

Determinarea cât mai clară și mai adecvată a obiectivelor și problemelor unui sistem social trebuie să reprezinte punctul de pornire al implementării sociologiei în ciclul complet al activității acestuia. De calitatea unei asemenea analize depinde fundamental reușita ultimă a efortului sociologului de integrare socială. Ea este însă o fază extrem de dificilă, pentru că presupune, adesea, o schimbare a orientării sistemelor sociale, renunțarea la „mituri” și „prejudecăți”, adoptarea unei noi viziuni asupra lor înseși și a rolurilor lor în cadrul societății globale, adoptarea de noi moduri de organizare.

Evaluarea eficienței și a consecințelor laterale

Rein și Miller (1970) observă că simpla solicitare de date mai exacte asupra eficienței unui sistem poate stimula respectivul sistem să devină mai activ în creșterea eficienței sale, să descopere noi modalități de acțiune. Ei oferă un exemplu instructiv din practica lor. Departamentul de stat al spitalelor de boli nervoase a introdus practica de a solicita lunar de la fiecare spital numărul pacienților cărora li se pune „cămașa de forță”. Rezultatul a fost că numărul acestora a scăzut spectaculos lună de lună, datorită unei mai atente și mai eficace îngrijiri. Feedbackul asupra performanțelor, asupra realizării obiectivelor reprezintă un instrument esențial al dezvoltării și perfecționării sistemelor sociale. El motivează efortul de perfecționare, în lipsa acestuia sistemele neputând să-și estimeze eficiența activității. Putem considera, în acest sens, că un obiectiv social despre realizarea căruia nu există date sistematice și clare va rămâne, într-o mare măsură, slab realizat. Există în societatea actuală o tranziție clară de la feedbackul *material* asupra performanțelor la cel *informațional*. Sistemele rudimentare se modifică doar ca rezultat al efectelor negative, obiective ale lipsei de performanță. Evoluția

speciilor are loc prin intervenția forțelor brutale ale selecției naturale. Întreprinderea capitalistă se dezvoltă sub amenințarea concurenței. Feedbackul material este, în general, unul al supraviețuirii. El este tot mai mult înlocuit cu un feedback informațional, al perfecționării. Motivația perfecționării nu este susținută de reacția brutală, negativă a mediului, ci de informațiile sistematice asupra performanței. Din acest punct de vedere, putem să înțelegem mai bine disputa actuală asupra rolului pieței economice în calitate de stimulent al performanțelor întreprinderilor. Concurența pe piață reprezintă un feedback tipic material, care acționează eficient în lipsa unor mecanisme sistematice și adecvate de feedback informațional.

Același lucru este valabil și în legătură cu variatele consecințe laterale ale sistemelor. Conștientizarea lor prin informațiile oferite de cercetarea științifică reprezintă un motivator extrem de important pentru perfecționarea sistemelor. Evidențierea consecințelor ecologice ale activității productive a reprezentat baza tendinței de transformare a producției dintr-o producție „neglijentă ecologic” într-una „curată ecologic”. Evidențierea, în ultimele decenii, a consecințelor negative ale stilurilor autoritare în sistemul industrial este una dintre cele mai importante surse ale tendințelor de democratizare a conducerii întreprinderilor. Impactul orientării producției asupra egalității/inegalității sociale, asupra nivelului de aspirații, asupra stării de alienare a modului de viață al colectivității poate reprezenta un exemplu de consecință laterală insuficient studiată, dar care, probabil, va deveni o temă de interes major pentru cercetare. Iar acest fapt va stimula sistemele industriale să-și asume noi responsabilități. În acest context se înscrie și *mișcarea indicatorilor sociali* – o orientare științifică, dar și socială, ce are drept scop promovarea unui număr mare de indicatori privitori la starea colectivității, pe lângă cei demografici și economici. Imboldul său principal este acela de a facilita determinarea eficienței și a consecințelor multiple ale variatelor activități sociale, oferind astfel un feedback informațional necesar perfecționării organizării sociale.

Terapia directivă

În ultimele decenii, pe baza acumulărilor realizate, sociologia a făcut un pas mai departe decât oferirea de cunoștințe și informații despre starea sistemelor sociale și despre performanțele și consecințele activității lor. Ea a trecut la „imaginarea” de noi forme de organizare socială pentru diferitele sisteme particulare. Analizând modurile de organizare a diferitelor sisteme, așa cum s-au cristalizat ele în mod spontan, sociologia a evidențiat o mulțime de deficiențe structurale ale acestora. În locul lor sunt propuse noi forme de organizare, bazate pe cunoștințele științifice acumulate.

Poate exemplele cele mai clare le găsim în domeniul sociologiei și al psihologiei sociale industriale. Proiectul lui Rensis Likert (1961, 1967) de elaborare a unor noi modele de organizare social-umană a întreprinderilor este poate cel mai

ambitios. Obiectivul lui Likert a fost de a imagina noi modalități social-umane de organizare a întreprinderii, „bazate integral pe știință”. Adunând cunoștințele acumulate în legătură cu dinamica grupurilor, cu motivația performanței, cu stilul de conducere, el a conceput un model de organizare bazat pe conducerea democrat-participativă (sistemul 4). Elaborarea, unor noi stiluri de conducere reprezintă un alt exemplu. Pornindu-se de la analiza diferitelor stiluri de conducere, de la cunoștințele acumulate în psihologia socială, s-au făcut numeroase încercări de a „proiecta” un stil optim de conducere și de a-l difuza în sistemul industrial. Este cazul „grilei manageriale” a lui Robert Blake și Jane Mouton (1964). Grila managerială reprezintă un instrument de evaluare a stilurilor de conducere în funcție de două dimensiuni – „centrare pe producție” și „centrare pe om”. Stilul de conducere cel mai bun, promovat ca model de asimilat de către fiecare conducător este – în terminologia autorilor –, „9.9”, caracterizat printr-o ridicată centrare atât pe producție, cât și pe om. Ideea de *dezvoltare umană a organizațiilor* (prescurtat OD – *organizational development*) este un alt exemplu. OD-ul reprezintă o tehnică prin care specialistul scoate în evidență deficiențele formelor social-umane de organizare existente propunând noi forme de organizare, fondate pe acumularea de cunoștințe științifice; organizația este ajutată să-și însușească noile moduri de organizare, sub formă de cunoștințe, valori, capacități de acțiune, parcurgând un proces de dezvoltare de la stadiul inițial la cel propus ca obiectiv (Bowers, Franklin, Pecorella, 1973).

Un alt exemplu se referă la determinarea structurilor organizaționale optime, în funcție de diferite condiții particulare în care funcționează o întreprindere: în raport cu tehnologia (Woodward, 1965) sau cu tipul de mediu economic și tehnologic (Burns și Stalker, 1961). Astfel, într-un mediu economic și tehnologic dinamic, argumentează aceștia din urmă, „modelul organic” de organizare este cel mai eficient, în timp ce într-un mediu înalt stabil, „modelul mecanic” este mai adecvat. În raport deci de tipul de tehnologie sau de mediu în care acționează o organizație, sociologul va recomanda un anumit tip de organizare. Promovarea unor modalități de organizare a muncii fondate pe principiul muncii îmbogățite, în locul celei bazate pe principiul taylorist al muncii simplificate, reprezintă un alt caz în care specialistul propune un nou mod de organizare în raport cu cel existent.

Toate aceste exemple sunt cazuri despre ceea ce se poate numi *terapie directivă*. Sociologul direcționează sistemul social într-un anumit sens; îl orientează spre asimilarea unei forme de organizare cristalizată pe baza cunoștințelor științifice acumulate, considerată a fi mai bună decât organizarea lui naturală.

Intervenția directă a sociologului presupune o serie de operații care provin din însăși particularitățile sistemelor sociale. Acestea există și funcționează prin activitatea oamenilor. Este necesar deci ca orice schimbare socială să fie o schimbare în comportamentul oamenilor, susținută de sistemul lor la valori, de cunoștințele și capacităților lor de acțiune. Pentru aceasta, sunt necesare următoarele tipuri de operații:

- „Demolarea” vechii forme de organizare. Ea se realizează prin analiza critică a acesteia, prin evidențierea deficiențelor și a limitelor ei. Operația are drept scop „dezafectarea” valorică a respectivei forme de organizare, schimbarea atitudinii membrilor sistemului față de ea. Promovarea, de exemplu, a unor forme nonierarhice de conducere trebuie precedată de o analiză critică a ierarhiei, prin evidențierea efectelor ei structurale negative, a limitelor ei de principiu.
- Promovarea noului mod de organizare, ca alternativă superioară. Specialistul trebuie să convingă membrii sistemului că forma de organizare pe care o propune este structural mai bună și realizabilă totodată. Efectul acestei operații trebuie să fie transformarea respectivei forme de organizare într-o formă *dezirabilă*. Este o operație de *sensibilizare*.
- Crearea capacităților de a acționa în noua formă de organizare. Chiar dacă toți membrii unei întreprinderi sunt convinși că stilul democratic este superior celui autoritar, pentru ca acesta să fie adoptat și să funcționeze, oamenii trebuie să știe *cum* să acționeze într-un context democratic. Este necesară *o cultură* a participării democratice compusă nu numai din atitudini favorabile stilului democratic, ci totodată și din cunoștințe, capacități, deprinderi, tehnici de acțiune democratică.

Activitatea de pregătire și difuzare a noii forme de organizare trebuie să cuprindă *masa sistemului*. Nu este suficient ca doar câteva persoane din sistem, fie ele ocupanții pozițiilor de conducere, să adere la noua formă de organizare. Este necesar ca un număr suficient de mare de membri ai sistemului să fie cuprinși în procesul de schimbare. Pentru a funcționa, toate formele de organizare trebuie să se transforme în *norme sociale*: *ele* se impun prin comportamentul membrilor sistemului; sunt întărite sau descurajate prin atitudini și așteptări. Stadiul „acceptării” noilor idei este absolut necesar în orice proces de schimbare asistat de știință.

Pentru ca schimbarea să fie reușită este necesar ca un număr suficient de mare de membri ai sistemului să fie sensibilizați și pregătiți pentru noul mod de organizare. Este ceea ce s-ar putea numi, transferând un termen din fizică, *masa critică*. Odată atinsă masa critică, rezistențele provenite din normele practice care guvernează interacțiunea dintre membrii sistemului sunt depășite, noile norme difuzându-se rapid.

Terapia nondirectivă

Inginerul construiește sisteme tehnice capabile să funcționeze eficient, în limitele programelor incluse în structura lor. Sociologul și psihologul nu trebuie să imagineze neapărat sisteme care nu au mai existat. Ei găsesc sistemele – persoanele și sistemele sociale – deja existente, naturale, orientate spre perfecționare, spre schimbare și dezvoltare. Sistemele reale sunt ele însele, în grade diferite,

creative. Rolul specialistului nu este totdeauna acela de a indica ce trebuie făcut și cum trebuie făcut (terapia directivă), ci adesea de a contribui doar la perfecționarea capacității creative de autoperfecționare a sistemelor pe care le găsește constituite. Obiectul acestei operații îl reprezintă tehnicile terapiei nondirective.

Problema a fost formulată mai întâi în psihoterapie. Psihoterapia lucrează cu un anumit model de personalitate *normală (sănătoasă)* sau *patologică*. Personalitatea normală se caracterizează prin câteva trăsături foarte generale, care fac posibilă funcționarea ei eficientă: orientare spre realitate, deschidere către experiență, comunicare liberă între diferitele compartimente, straturi ale personalității, disponibilități pentru acțiune, dar și pentru învățare, corectare și perfecționare, abordare creativă a noilor probleme. Într-un cuvânt, personalitatea sănătoasă, normală reprezintă un sistem flexibil, dinamic, deschis și creativ, orientat spre *creștere*: un sistem *rațional*. Patologiile reprezintă frâne, obstacole în calea unei asemenea organizări și funcționări flexibile, raționale și realiste, totodată. După cum se poate observa, modelul sistemului normal, sănătos, nu este foarte specificat. El se rezumă la câteva principii ce asigură funcționarea eficientă și care trebuie promovate în procesul psihoterapiei. Mai mult, se consideră că persoana este, potențial, un asemenea sistem normal, sănătos, dar care poate fi perturbat de diferiți factori. Procesul de terapie ajută pacientul să se întoarcă la starea sa naturală de normalitate. Termenul de terapie nondirectivă, introdus de Carl Rogers (1951), sugerează tocmai acest specific al relației pacient-consultant. Consultantul nu îi indică pacientului *cum* să-și rezolve problemele de viață, cum să-și organizeze viața. Acest lucru pacientul trebuie să-l decidă singur. Terapeutul ajută pacientul să depășească blocajele interne care „îi întunecă” judecata; să fie realist, rațional. În această viziune, *normalitatea este echivalentă cu raționalitatea*.

Din *psihoterapie*, această paradigmă a normalității patologiei a fost transferată în *socioterapie* (Jaques, 1961; Pages, 1961). Dincolo de diferențele dintre persoană și sistemul social, paradigma normalității pare să fie, în mare măsură, comună. Socioterapia nondirectivă merge și ea pe cultivarea capacităților normale, flexibile, creative, raționale de funcționare, și nu pe promovarea unui anumit mod de organizare a sistemelor, pe sugerarea unor soluții. Sistemele, făcând față rațional, deschis problemelor lor, caută, fără prejudecăți, soluțiile cele mai adecvate. Specialistul nu încearcă să orienteze sistemul într-o direcție sau alta, să pună diagnoze, să stabilească obiective de atins și mijloace de adoptat. El este un facilitator al comunicării interne, al autoanalizei și al experimentării, al deschiderii la experiența proprie, cât și la experiența celorlalți, la feedback și la autocorectare.

Socioterapia nondirectivă a pus cu forță necesitatea unei definiții mai clare a „raționalității sociale”. De la început este necesar să operăm o distincție între două perspective asupra raționalității: o perspectivă de *conținut* și o alta de *formă*. Din *perspectiva conținutului*, un sistem este rațional atunci când, confruntat cu o problemă, reușește să adopte soluția cea mai bună, soluția rațională. O asemenea perspectivă, cu toate avantajele sale, implică însă și o dificultate de principiu pentru analist. Decizia că un sistem este sau nu rațional, din punctul de

vedere al conținutului comportamentului său, poate fi realizată doar de pe pozițiile unui alt sistem care se află în posesia unei cunoașteri mult mai puternice decât sistemul de evaluat. Doar posedând toate cunoștințele teoretice și empirice necesare soluționării tipului de probleme cu care se confruntă sistemul analizat este posibil să se determine dacă comportamentul acestuia din urmă este sau nu rațional, dacă soluțiile pe care le adoptă sunt sau nu raționale. O asemenea condiție este însă dificil de realizat, dacă nu cumva principial imposibil, presupunând că un membru al unei colectivități (specialistul) deține toate cunoștințele funcționării optime ale acesteia, în timp ce ea nu le deține. Oricât de tentantă ar fi perspectiva de conținut asupra raționalității, ea ridică deci dificultăți insurmontabile, cel puțin în momentul de față. *Perspectiva formei*, deși mai modestă, este totuși mai avantajoasă. Ea supune analizei nu produsul (conținutul) activităților cognitive ale unui sistem, ci forma sa, mecanismele prin care se desfășoară: din punctul de vedere al formei, a fi rațional înseamnă a adopta o serie de strategii și proceduri cognitive și decizionale ce maximizează șansa de a găsi soluții adecvate, dar nu garantează validitatea unei soluții sau a alteia. Paradigma normalității sistemului discutată mai sus reprezintă în fapt tocmai un model de organizare cognitivă ce poate duce la un asemenea comportament rațional.

În această perspectivă, analistul nu se plasează într-o poziție cognitivă superioară sistemului. Nici el „nu știe” cum ar fi mai bine de acționat. El analizează doar formele de organizare a sistemului, căutând să maximizeze capacitatea acestuia de a fi rațional, eficient din punct de vedere cognitiv. El nu oferă soluții. Sistemul trebuie să le găsească. El încearcă doar să perfecționeze capacitățile naturale ale acestuia de a se comporta rațional, învingând diferitele patologii și eliminând formele contraproductive. Terapia nondirectivă este o modalitate de aplicare structural antitehocratică a sociologiei. Sociologul nu decide ce trebuie să facă sistemele sociale, ci le sprijină pentru ca acestea să decidă singure, într-o modalitate cât mai rațională și realistă.

În paradigma terapiei nondirective, raționalitatea este definită într-o modalitate strict funcțională, din perspectiva proprietăților sale formale, ca „orientare spre realitate” și „orientare spre sarcină”, „spre funcție”, într-un proces activ de adaptare. O asemenea definiție a raționalității sistemelor sociale ar putea fi operaționalizată sub forma unui *test de raționalitate*. Testul de raționalitate propus aici (tabelul 11.1), pornind de la câteva sugestii ale lui Kenneth D. Benne (1961a), include opt caracteristici fundamentale, perechi, fiecare descriind o caracteristică a funcționării raționale, eficiente (coloana din stânga) sau, complementar, o deformare patologică ce conferă comportamentului o orientare irațională, ineficăce (coloana din dreapta). Acest test poate oferi o imagine asupra *raționalității potențiale* a sistemelor, cât și asupra tipurilor de deformări patologice de care pot suferi acestea.

Tabelul 11.1

Testul de raționalitate a sistemelor sociale

Paradigma normalității : comportament rațional, eficient	Paradigma anormalității : comportament irațional, ineficient
<i>Orientare spre funcție</i> (obiective active). Energia sistemului este orientată spre maximizarea funcțiilor. Funcțiile globale ale sistemului generează logica întregii activități.	a) <i>Orientarea defensivă</i> , (obiective, pasive). Poziția defensivă generează o tendință generală spre conformism, adaptare limitată la cerințele parțiale și conjuncturale. b) <i>Orientare spre luptă internă</i> . Cea mai mare parte a energiei sistemului este orientată spre menținerea sau schimbarea sistemului nonfuncțional al puterii. Dinamica internă este dominată de lupta dintre diferitele grupuri și/sau persoane pentru putere, influență, control asupra resurselor. Orientarea spre funcție este doar formal, ideologic afirmată, dar ea nu este efectivă.
<i>Explorarea alternativelor</i> . Pentru maximizarea funcțiilor, sistemul explorează continuu alternativele de organizare, posibilul acțional existent. În paralel cu funcționarea sa practică, el cercetează continuu căile alternative, evaluând oportunitatea adoptării lor. Orientare experimentală, disponibilități de schimbare.	<i>Atașament rigid pentru statu-quo</i> . Considerarea dogmatică a soluțiilor practice ca fiind cele mai bune. Formularea de alternative este reprimată. Suspiciune și deformare negativistă față de orice înnoire structurală. Reacții puternic defensive. Atitudine necritică față de formele adoptate. Suprimarea criticii interne.
<i>Stimularea cunoașterii</i> . Mecanisme de stimulare a științei și de asimilare a rezultatelor ei. Stimularea „cunoștințelor de schimbare”, de dezvoltare, atât a celor critice, cât și a celor privitoare la alternative.	<i>Suspiciunea și neîncrederea în cunoaștere</i> . Descurajarea cercetării, marginalizarea științei. Este stimulată doar cercetarea instituționalizată, controlată și integrată în statu-quo, puternic ideologizată: este încurajată cunoașterea defensivă și, eventual, cea necesară perfecționării structurale existente.
<i>„Foame” de feedback</i> . Instituirea de mecanisme de obținere a feedbackului asupra propriilor performanțe. Receptivitate nedistorsionată față de feedback, realism în interpretarea lui, lipsă de „miopie structurală”. Utilizarea constructivă a informațiilor negative asupra performanțelor proprii.	<i>Atitudine negativă față de feedback</i> . Lipsa de mecanisme instituționalizate de obținere a feedbackului asupra performanțelor, perceperea structural distorsionată a acestuia. Iritare față de informațiile negative asupra performanțelor.

<i>Realism în imaginea despre sine a sistemului. Spirit autocritic.</i>	<i>Ideologizarea pronunțată a imaginii despre sine. Confuzie între aspirații, imagine idealizată și existența reală a sistemului. Lipsa spiritului autocritic.</i>
<i>Afirmarea deschisă a propriilor probleme și dificultăți. Investigarea lor continuă, asumarea deschisă a dificultăților.</i>	<i>Dificultate în acceptarea propriilor probleme. Definirea acestora într-o manieră defensivă; denaturarea și/sau reprimarea formulării lor.</i>
<i>Comunicație intensă și adecvată, liberă între părțile sistemului. Toleranță față de difuzarea pluricentralistă a informațiilor, stimularea canalelor de comunicare în toate sensurile.</i>	<i>Blocaje în circulația informației între părțile sistemului, între mediu și sistem. Distorsiunea informațiilor și controlul tipurilor de informații care circulă în sistem. Reinterpretarea informației în schemele structurale ale sistemului. Reducerea canalelor de circulație a informațiilor și preferarea canalelor „de la autoritate” la masa sistemului.</i>
<i>Mecanisme de decizie colaborative, democratice. Toate părțile participă la procesul de luare a deciziilor, exprimând punctele lor de vedere. Toleranță la diversitatea intereselor și la pluralitatea opiniilor cognitive și dezvoltarea de mecanisme democratice de absorbție a acestei pluralități în decizii unitare.</i>	<i>Mecanisme de decizie autoritare. Părțile nu sunt încurajate să-și exprime punctele de vedere. Pluralitatea cognitivă este descurajată. Este presupusă o unitate de gândire, în concordanță cu structurile existente ale sistemului. Lipsa de mecanisme de absorbție a pluralității cognitive.</i>

Dacă vrem, de exemplu, să determinăm raționalitatea potențială a unei întreprinderi, testul de raționalitate ne va indica manifestările „sănătoase” sau „patologice” ce caracterizează funcționarea mecanismelor sale cognitive.

Patologia sistemelor sociale – reluând o idee dezvoltată în capitolul anterior – poate lua două configurații distincte, în funcție de sursele lor primare : *sindromul luptei* și *sindromul incertitudinii*. Atât conflictele interne, cât și dificultățile de a face față constructiv incertitudinii generează *rigiditatea* sistemului, orientarea sa patologică. În procesul socioterapiei, specialistul încearcă să reorienteze sistemele, sprijinindu-le să-și conștientizeze mecanismele patologice și să cultive mecanismele normale care asigură o funcționare rațională, flexibilă și eficientă.

Specialistul poate alege una dintre următoarele strategii de terapie : *terapia sistemului prin terapia indivizilor* sau *terapia directă a sistemului*. Cele două strategii de intervenție au o lungă tradiție. Ele ridică probleme specifice care merită a fi evocate pe scurt.

Terapia sistemului prin terapia indivizilor. Pornindu-se de la estimarea că activitatea sistemului este realizată de către indivizii care îl compun, este ușor de presupus că, modificând atitudinile, cunoștințele, capacitățile de cunoaștere și acțiune ale acestora, va rezulta o modificare a sistemului însuși. Și este clar că a convinge indivizii reprezintă un punct de pornire obligatoriu pentru realizarea de

schimbări sociale importante. Acțiunea de sensibilizare, de diseminare a cunoștințelor și informațiilor reprezintă o metodă curentă în sociologie, deși importanța ei este, după părerea mea, mult subestimată. Există o largă varietate de tehnici care au ca obiectiv învățătura individuală a membrilor diferitelor sisteme.

T-grupul este un exemplu de acest fel. El a cunoscut, în perioada de după război, o influență foarte mare. Tehnica T-grupului se fundează pe ideea că, în mediul social natural, oamenii nu reușesc să-și perfecționeze capacitățile de autocunoaștere, de cunoaștere a celorlalți, de cooperare eficace. Scoși din sistemele sociale în care trăiesc (întreprinderi, familii), ei formează pentru o scurtă perioadă de timp grupuri de învățare care le facilitează deschiderea la cunoașterea de sine și la cunoașterea celorlalți. Aici ei înțeleg mai bine atât motivația profundă a propriilor lor comportamente, cât și motivația comportamentelor celorlalți, blocajele lor interioare, cât și cele interpersonale, identifică mecanismele patologice din propria lor comportare, cât și din activitatea grupului. Învăță cum să fie ei înșiși sisteme deschise, flexibile, raționale și cum să formeze, împreună cu ceilalți, asemenea sisteme.

Diferitele forme de *analiză de caz* (Benne, 1961b ; Pigors și Pigors, 1961) reprezintă tot o modalitate de terapie a sistemului prin terapia membrilor săi. Scoase din sistem, persoanele sunt puse să analizeze „în condiții de laborator” diferite probleme similare cu cele pe care sistemele din care fac parte le au de înfruntat, să formuleze soluții, să le evalueze împreună cu alte persoane, prin confruntare. Prin aceste exerciții, ele învață nu numai despre diferitele probleme supuse analizei și despre modalitățile de soluționare a lor, ci și despre procesele sociale, interpersonale în activitatea sistemelor sociale de soluționare a problemelor : interdependențe sociale, comunicare interpersonală, tratarea diversității opiniilor și realizarea consensului, rezistențele care apar în procesul comunicării și luării deciziei, modul de depășire a acestora. Se așteaptă ca aceste capacități noi dobândite să fie transferate în activitatea practică a sistemelor în care acționează persoanele.

Punctul forte al acestui tip de abordare terapeutică se dovedește a fi totodată și punctul său slab. „Scoaterea” indivizilor din sistemele sociale în care sunt încadrați și perfecționarea capacităților lor în condiții de laborator reprezintă o importantă condiție facilitatoare a schimbării. Scoși de sub presiunea mediului social care le-a modelat și le întreține modul de gândire și comportare, indivizii pot mai lesne să-și modifice comportamentul. Dificultatea reapare însă în momentul întoarcerii persoanelor în sistemele lor naturale. Aici, ele reintră în sistemul relațiilor sociale și interpersonale care nu sunt suportive pentru noile modalități de acțiune învățate. Câștigurile obținute prin perfecționarea capacităților în condiții de laborator tind să fie anulate atât prin intervenția normelor sociale ce caracterizează funcționarea sistemului, cât și a parametrilor săi structurali : diferențe de interese, structuri de putere, concurență.

Terapia directă a sistemului se referă la un set de tehnici care încearcă să perfecționeze capacitățile sistemului însuși în procesul funcționării sale, să-l scoată din rutina procedurilor cristalizate, să-i creeze oportunități de a reflecta

critic asupra lor, de a explora alternative, de a obține și utiliza constructiv feedbackul asupra efectelor activității sale, de a stabili obiective de perfecționare și de a urmări sistematic realizarea acestora. Sociologul sprijină direct sistemul să-și formuleze obiective de dezvoltare, să-și perfecționeze procedurile de soluționare a problemelor. Este cazul unora dintre programele de dezvoltare a organizației (OD). Terapia directă a sistemului – din cauza dificultăților sale – presupune însă tehnici mult mai complexe decât terapia individului în condiții de laborator.

Bibliografie

- Achim, M. (1971), *ABC-ul investigației sociologice*, vol. 1 : „Prolegomene epistemologice”, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Achim, M. (1973), *ABC-ul investigației sociologice*, vol. 2 : „Elemente de logică și metodologie. Propoziția”, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Achim, M. (1981), „Valorile și limitele sociologiei”, în *Era socialistă*, nr. 12.
- Ackoff, R.L., Emery, F.F. (1972), *On Purposeful Systems*, Tavistock Publications, Londra.
- Aluaș, I., Rotariu, T. (1970), „Mobilitatea populației. Mobilitatea orizontală”, în O. Bădina, D. Dumitru, O. Neamțu (coord.), *Buciumi*, Editura Academiei, București.
- Apel, H., Strumpel, B. (1974), *Economic Well-Being as a Criterion for System Performance : A Survey in Bulgaria and Greece*, IST, Ann Arbor.
- Banciu, D.P., Rădulescu, S.M., Voicu, M. (1985), *Introducere în sociologia devianței*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Bauer, R.A. (1966) (ed.), *Social Indicators*, MIT Press, Cambridge.
- Bădescu, I. (1984), *Sincronism european și cultură critică românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Becker, H.S., Horowitz, I.L. (1978), „Radical politics and sociological research : Observation on methodology and ideology”, în Allen Wells (ed.), *Contemporary Sociological Theories*, Goodyear Publishing Company, Santa Monica.
- Benne, K.D. (1961a), „Deliberate changing as the facilitation of growth”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Benne, K.D. (1961b), „Case methods in the training of administrators”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Berger, P.L., Luckmann, T. (1967), *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Anchor Books, New York.
- Bernard, C.I. (1968), „A definition of authority”, în R.K. Merton, A.P. Gray, B. Hackey, H.C. Schein, *Reader in Bureaucracy*, Free Press, New York.
- Blacke, R.R., Mouton, J.S. (1964), *The Managerial Grid*, Gulf, Houston.
- Blalock, H.M.Jr. (1964), *Causal Inferences in Nonexperimental Research*, University of North Carolina Press, Chaper Hill.
- Blalock, H.M.Jr. (1969), *Theory Construction, from Verbal to Mathematical Formulations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Blalock, H.M.Jr. (1980), „Measurement and conceptualization problems : The Major obstacle in integrating theory and research”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, A Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism : Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Boudon, R. (1971), *La Crise de la sociologie*, Librairie Droz, Geneva.
- Boudon, R. (1977), *Effets pervers et ordre social*, PUF, Paris.
- Boudon, R. (1979), *La Logique du sociale. Introduction à l'analyse sociologique*, Hachette, Paris.
- Bowers, D.G., Franklin, J.L. (1972), „Survey-guided development : Using human resources measurment in organizational change”, în *Journal of Contemporary Business*, vol. 55, nr. 1.

- Bowers, D.G., Franklin, J.L., Pecorella, P.A. (1973), *A Taxonomy of Intervention : The Science of Organizational Development*, IST, Ann Arbor.
- Buckley, W. (1967), *Sociology and Modern Systems Theory*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Burns, T. (1970), „Sociological explanation”, în F. Emmet, A. MacIntyre (ed.), *Sociological Theory and Philosophical Analysis*, Macmillan and Co., Londra.
- Burns, T., Stalker, G.M. (1961), *The Management of Innovation*, Tavistock Publications, Londra.
- Campbell, D.M., Fleming, R.L., Grote, R.C. (1985), „Discipline without punishment – at last”, în *Harvard Business Review*, nr. 4.
- Cazacu, H., Glodeanu, I., Mărginean, I., Lățeș, C. (1979), *Fluctuația forței de muncă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Cazacu, H., Glodeanu, I., Mitulescu, S. (1985), *Democrația socialistă în acțiune*, Editura Academiei RSR, București.
- Chelcea, S. (1983), *Experimentul psihosociologic*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Chin, R. (1961), „The utility of system models and developmental models for practitioners”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Ciccourel, A. (1974), *Cognitive Sociology*, Free Press, New York.
- Cloward, R.A., Ohlin, L.E. (1960), *Delinquency and Opportunity*, Free Press, New York.
- Conte, M., Tannenbaum, A.S. (1978), „Employee. Owned companies : Is the difference measureable?”, în *Monthly Labor Review*, vol. 7, nr. 101.
- Coser, L. (1955), *The Functions of Social Conflict*, Free Press, Glencoe.
- Coser, L. (1969), „Some social functions of violence”, în S. Heidt, A. Etzioni (ed.), *Societal Guidance. A New Approach to Social Problems*, Thomas Y. Crowell Company, New York.
- Costea, Ș., Larionescu, M., Ungureanu, I. (1983), *Sociologia românească contemporană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Costner H.L., Leik, R.K. (1964), „Deductions from «axiomatic theory»”, în *American Sociological Review*, decembrie, nr. 29.
- Crozier, M. (1964), *Le Phenomene bureaucratique*, Seuil, Paris.
- Dalkey, N., Rourke, D., Snyder, D. (1970), *Studies in the Quality of Life*, Rand Books, Santa Monica.
- Davis, L.E. (1971), „Job satisfaction research : The Post-industrial view”, în *Industrial Relations*, vol. 10, nr. 2.
- Dobre, A. (1986), *Cunoașterea științifică și raționalitatea acțiunii sociale*, Editura Academiei RSR, București.
- Doby, J.T. (1969), „Logic and levels of scientific explanation”, în E.F. Borgatta (ed.), *Sociological Methodology*, Jossey-Bass Inc. Publishers, Londra.
- Dorofte, I. (1981), *Analiza și predicția performanțelor umane*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Drew, E.B. (1969), „Cost-effectiveness in welfare : An Attempt at encompassing planning”, în S. Heidt, A. Etzioni (ed.), *Societal Guidance. A New Approach to Social Problems*, Thomas Y. Crowell Company, New York.
- Duncan, O.D., Featherman, D.L., Duncan, B. (1972), *Socioeconomic Background and Achievement*, Seminar Press, New York.
- Durkheim, E. (1925), *Les Formes elementaires de la vie religieuse*, Alcan, Paris.
- Durkheim, E. (1926), *De la division du travail social*, Alcan, Paris.
- Durkheim, E. (1960), *Le suicide, étude sociologique*, PUF, Paris.
- Durkheim, E. (1974), *Regulile metodei sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

- Ehn, P., Sandberg, A. (1979), *Systems Development. On Strategy and Ideology*, Demos, Stockholm.
- Eliade, M. (1978), *Aspecte ale mitului*, Editura Univers, București.
- Emery, E.L., Trist, E.L. (1960), „Socio-tehnical systems”, în C.W. Churchman, M. Verhuit (ed.), *Management Science Models*, Pergamon, Londra.
- Engels, F. (1956), „Originea familiei, proprietății private și a statului”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 21, Editura Politică, București.
- Engels, F. (1958), „Situția clasei muncitoare din Anglia”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Engels, F. (1967a), „Scrisoare către Mehring, 1893”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, 2 vol., Editura Politică, București.
- Engels, F. (1967b), „Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Etzioni, A. (1969), „Toward a theory of societal guidance”, în S. Heidt, A. Etzioni (ed.), *Societal Guidance. A New Approach to Social Problems*, Thomas Y. Crowell Company, New York.
- Flacks, R. (1989), „Toward a socialist sociology”, în A. Wells (ed.), *Contemporary Sociological Theories*, Goodyear Publishing Company, Santa Monica.
- Flonta, M. (1985), *Perspectivă filosofică și rațiune științifică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Form, W. (1980), „Resolving ideological issues on the division of labor”, în H.M. Blalock, (ed.), *Sociological Theory and Research, A Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Forrester, J. (1969), *Urban Dynamics*, MIT Press, Cambridge.
- Forrester, J. (1974), *World Dynamics*, MIT, Cambridge.
- Forrester, J. (1979), *Principiile sistemelor*, Editura Tehnică, București.
- Friend, K.E., Laing, J.D. (1980), „Cognitive processes, social behavior, and game theory”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Galbraith, J. (1977), *Methodology and Ideology*, Cristian Ejlers, Copenhaga.
- Galbraith, J.K. (1982), *Știința economică și interesul public*, Editura Politică, București.
- Garfinkel, H. (1967), *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Gibbs, J. (1972), *Sociological Theory Construction*, Dryden Press, Hillsdale.
- Goffman, E. (1971), *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Pelican Books, Londra.
- Gouldner, A. (1961a), „Theoretical requirements of the applied social sciences”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Gouldner, A. (1961b), „Engineering and clinical approaches to consulting”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Gusti, D. (1965), *Pagini alese*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Gusti, D. (1968), *Opere*, vol. 1, Editura Academiei, București.
- Harris, M. (1968), *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*, Thomas Y. Crowell, New York.
- Heider, F. (1958), *The Psychology of Interpersonal Relations*, John Wiley and Sons, New York.
- Hempel, C.G. (1965), *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*, Free Press, New York.
- Herseni, T. (1982), *Sociologia. Teoria generală a vieții sociale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

- Homans, G.C. (1980), „Discovery and the discovered in social theory”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Hordel, W. (1979), „Normative explanations and the emergence of meaning or solutions to problems : Convergence of structural and interactionist view”, în *American Journal of Sociology*, vol. 84, nr. 4.
- Horowitz, I.L. (1967) (ed.), *The Rise and Fall of Project Comelot*, MIT Press, Cambridge.
- Jaques, E. (1961), „Social therapy : Techocracy or collaboration? ”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Jenkins, D.H. (1961), „Force field analysis applied to a school situation” , în W.J. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Johnson, A.W. (1978), *Quantification in Cultural Anthropology. An Introduction to Research Design*, Stanford University Press, Stanford.
- Karnal, J. (1985), *Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society*, Corvina, Budapesta.
- Katz, D., Kahn, R.L. (1966), *The Social Psychology of Organization*, John Wiley and Sons, New York.
- Kottak, C.Ph. (1974), *Anthropology. The Explanation of Human Diversity*, Random House, New York.
- Kuhn, A. (1974), *The Logic of Social Systems*, Jossey-Bass Inc. Publishers, San Francisco.
- Lanzetta, J., Hoegner, D., Laugaham, P., Axelrod, H. (1954), „Some effects of situational treat on group behavior” , în *Journal of Abnormal and Social Psychology*, nr. 3.
- Lawrence, P.R., Loresch, J.W. (1967), *Organization and Environment*, Harvard University Press, Boston.
- Lenin, V.I. (1966), „Materialism și empiriocriticism”, în *Opere*, vol. 18, Editura Politică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1970), *Gândirea sălbatică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1978), *Antropologia structurală*, Editura Politică, București.
- Lewin, K. (1947a), „Group decision and social change”, în T.M. Newcomb, E.L. Hartley (ed.), *Readings in Social Psychology*, Holt, Reinehart and Winston, New York.
- Lewin, K. (1947b), „Frontiers in group dynamics : Concepts, method, and reality in social sciences. Social equilibria and social change”, în *Human Relations*, vol. 1, nr. 1.
- Likert, R. (1961), *New Patterns of Management*, McGraw-Hill, New York.
- Likert, R. (1967), *The Human Organization : Its Management and Value*, McGraw-Hill, New York.
- Lippitt, R. (1961a), „Dimensions of consultant’s job”, în W.G. Bennis, J.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Lippitt, R. (1961b), „Value-judgement problems of the social scientists in action research”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Lipset, S., Bendix, R. (1959), *Social Mobility in Industrial Societies*, University of California, Berkeley.
- Lukes, S. (1970), „Methodological individualism reconsidered”, în D. Emmet, A. MacIntyre (ed.), *Sociological Theory and Philosophical Analysis*, Macmillan and Co., Londra.
- Malinowschi, B. (1944), *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Malinowschi, B. (1948) *Magic, Science and Religion*, Beacon Press, Boston.
- Mann, F.C. (1961), „Studying and creating change”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.

- March, J.G., Simon, H.A. (1964), *Les Organisations*, Dunod, Paris.
- Marcuse, H. (1977), *Scrieri filosofice*, Editura Politică, București.
- Marrow, J.A., French, J.R.P.Jr. (1961), „Changing a stereotype in industry”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Marx, K. (1960), „18 Brumar al lui Ludovic Bonaparte”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 8, Editura Politică, București.
- Marx, K. (1962), „Contribuții la critica economiei politice”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 13, Editura Politică, București.
- Marx, K. (1966), „Munca salariată și capital”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 1, Editura Politică, București.
- Marx, K. (1967), „Critica Programului de la Gotha”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Despre religie”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Ideologia germană”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 3, Editura Politică, București.
- Maslow, A.H. (1968), „The theory of human motivation : The basic needs”, în D.R. Hampton, C.S. Sumner, R.W. Scott (ed.), *Organizational Behavior and the Practice of Management*, Foresman and Co., Glenview.
- Mărginean, I. (1982), *Măsurarea în sociologie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Mead, G.H. (1934), *Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago Press, Chicago.
- Mead, R. (1971), „An experimental study of leadership in India”, în W.W. Lambert, R. Weisbrod (ed.), *Comparative Perspectives on Social Psychology*, Little, Brown and Company, Boston.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., Behrens, W.W. (1972), *The Limits to Growth*, American Library, New York.
- Merton, R.K. (1957), *Social Theory and Social Structure*, Free Press, New York.
- Merton, R.K., Lerner, D. (1961), „Social scientists and research policy”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Miles R.E. (1976), „Organizational development”, în G. Strauss, R.E. Miles, CC. Snow, A.S. Tannenbaum, *Organizational Behavior*, Wadsworth Publishing Company, Belmont.
- Miller, J.G. (1973), „The nature of living systems”, în *The Quarterly Review of Biology*, vol. 48, nr. 3.
- Mirvis, Ph.H., Lawler III.E.E. (1977), „Measuring the financial impact of employee attitudes”, în *Journal of Applied Psychology*, vol. 62, nr. 1.
- Mullins, N.C. (1973), *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*, Harper and Row Publishers, New York.
- Mureșan, V. (1984), „Eficiență și timp”, în C. Popa (coord.), *Praxiologie și logică*, Editura Academiei RSR, București.
- Mureșan, V. (1986), *Valorile și criteriile eficienței*, Editura Politică, București.
- Nadel, S.F. (1968), „Social control and self-regulation”, în W. Buckley (ed.), *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*, Aldin Publishing Company, Chicago.
- Nagel, E. (1957), *Logic Without Metaphysics*, Free Press, New York.
- Nagel, E. (1961), *The Structure of Science*, Harcourt, New York.
- Nicolaus, M. (1969), „The professional organization of sociology : A view from below”, în *Antioch Review*, nr. 29.

- Pages, M. (1961), „The socioterapy of the enterprise”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Pânzaru, P. (1981), „Sociologia față cu realitatea socială”, în *Era Socialistă*, nr. 16.
- Parsons, T. (1964), *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Parsons, T., Bales, R.F. (1953), *Working Papers in the Theory of Action*, Free Press, New York.
- Parsons, T., Bales, R.F. (1955), *Family Socialization and Interaction Process*, Free Press, Glencoe.
- Piaget, J. (1968), *Le Structuralisme*, PUF, Paris.
- Pigors, P., Pigors, F. (1961), „The incident process – learning by doing”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Popa, C. (1984), *Teoria acțiunii și logica formală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1965), *Structure and Function in Primitive Society*, Cohen West Ltd., Londra.
- Rein, M., Miller, S.M. (1970), „Social action and installment plan”, în N.K. Denzin (ed.), *The Value of Social Science*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Rogers, C. (1951), *Client-Centred Therapy*, Houghton Mifflin, Boston.
- Rosenberg, M. (1968), *The Logic of Survey Analysis*, Basic Books, New York.
- Rossi, P.H. (1970), „Evaluating social action programs”, în N.K. Denzin (ed.), *The Value of Social Science*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Rotariu, T. (1980), *Școala și mobilitatea socială în țările capitaliste*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Rotariu, T. (1986), *Curs de metode și tehnici de cercetare sociologică*, Editura Universității, Cluj-Napoca.
- Sahlín, M. (1958), *Social Stratification in Polynesia*, University of Washington Press, Seattle.
- Sandi, A.M., Dragomirescu, I., Ionescu Sisești, I., Mihai, V., Popescu, I.A., Rusu, D., Vasilescu, A. (1986), *Studiile de impact, știință, tehnologie, societate*, Editura Academiei RSR, București.
- Sandu, D. (1984), *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei RSR, București.
- Scott, R., Shore, A.R. (1979), *Why Sociology does not Apply. A Study of the Use of Sociology*, Elsevier, New York.
- Secord, P.F., Backman, C.W. (1964), *Social Psychology*, McGraw-Hill Company, New York.
- Shils, E.A. (1968), „Rulers and intellectuals, some observations and some particular references to India”, în G. Wijeyewardene (ed.), *Leadership and Authority*, University of Malaya Press, Singapore.
- Simon, H.A. (1956), „Rational choice and the structure of environment”, în *Psychological Review*, vol. 63.
- Simon, H.A. (1957a), *Models of Man. Social and Relational*, John Wiley and Sons, New York.
- Simon, H.A. (1957b), *Administrative Behavior*, Macmillan, New York.
- Singer, M. (1966), „The modernization of religious beliefs”, în M. Weiner (ed.), *Modernization. The Dynamics of Growth*, Basic Books, New York.
- Skinner, B.F. (1971), *Beyond Freedom and Dignity*, Bantam/Vintage Books, New York.
- Skinner, Q. (ed.) (1985), *Return of Ground Theory in the Human Sciences*, Cambridge University Press, New York.
- Stahl, H.H. (1973-1974), *Teoria și practica investigației sociologice*, vol. I, II, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Stahl, H.H. (1980), *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Steward, J.H. (1955), *Theory of Culture Change*, University of Illinois, Urbana.

- Stinchcomb, A.L. (1968), *Constructing Social Theories*, Arcourt, Brace and World, New York.
- Stoianovici, D. (1971), „Aspectul logic al analizei funcționale”, în *Forum*, nr. 2.
- Tannenbaum, A.S. (1986), „Controversies about control and democracy in organization”, în R.N. Stern, S. MacCarthy (ed.), *The Organizational Practice of Democracy*, John Wiley and Sons, New York.
- Tannenbaum, A.S., Kavcic, B., Wieser, G., Rosner, M., Vianello M. (1974), *Hierarchy in Organizations : An International Comparison*, Jossey-Bass Inc. Publishers, San Francisco.
- Turner, H. (1978), *The Structure of Sociological Theory*, Dorsey Press, Homewood.
- Udy, S.H.Jr. (1980), „The configuration of occupational structure”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Ungureanu, I., Costea, Ș. (1985), *Introducere în sociologia contemporană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, L. (1982), *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, L. (1986), *Metodologia cercetării sociale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, M. (1985), *Conștiință și cauzalitate*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Wallerstein, I. (1979), *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, New York.
- Weber, M. (1947), *The Theory of Social and Economic Organization*, Free Press, New York.
- Wesolowski, W., Slomezynski, *Social Mobility in Comparative Perspective*, The Polish Academy of Sciences Press Ossolineum, Varșovia.
- White, L. (1948), *The Evolution of Culture*, McGraw-Hill, New York.
- White, R.K., Lippitt, T. (1960), *Authocracy and Democracy, an Experimental Inquiry*, Harper & Brothers, New York.
- Williams, R.M.Jr. (1980), „Structure and process in ethnic relations. Increased knowledge and unanswered questions”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Wilson, W.J. (1980), „Comparative race and ethnic relations: Issues of theory and research”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Woodward, J. (1965), *Industrial Organization : Theory and Practice*, Oxford University Press, Londra.
- Zamfir, C. (1971), „Discursul normativ și discursul explicativ”, în *Revista de filosofie*, nr. 6.
- Zamfir, C. (1971), „Trei niveluri ale teoriei sociologice”, în *Revista de filosofie*, nr. 3.
- Zamfir, C. (1972), *Metoda normativă în psihosociologia organizării*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Zamfir, C. (1977), *Strategii ale dezvoltării sociale*, Editura Politică, București.
- Zamfir, C. (1981), *Filosofia istoriei*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Zamfir, C. (1983), „Intellectualitatea în sistemul democrației socialiste : tehnic și politic”, în M. Voiculescu (coord.), *Tehnocrație și conducere socială*, Editura Academiei, București.
- Zamfir, C., Popescu, I.-A., Ștefănescu, Ș., Teodorescu, A., Vlăsceanu, L., Zamfir, E. (1984), *Indicatori și surse de variație a calității vieții*, Editura Academiei, București.
- Zamfir, E. (1975), *Modelul sistemic în sociologie și antropologie culturală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Zander, A. (1961), „Resistance to change. Its analysis and prevention”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- *** (1971), *Survey of Working Conditions*, Survey Research Center, Ann Arbor.

2 FILOSOFIA ISTORIEI¹

---

1. Cătălin Zamfir, *Filosofia istoriei*, Editura Științifică și Pedagogică, București, 1981 (capitolele 1, 3, 4, 6, 8).

Capitolul 12 | DIMENSIUNEA TEMPORALITĂȚII ÎN ȘTIINȚĂ

Până în secolul trecut, timpul era considerat în știință doar marginal. Analiza științifică făcea abstracție de temporalitatea fenomenelor. Conceptul de „istorie”, expresie nemijlocită a dimensiunii temporale, nu avea ce căuta în preocupările propriu-zise ale omului de știință. Știința se ocupă cu aspectele generale și repetabile, insensibile la scurgerea timpului.

Aproximativ pe la mijlocul secolului al XIX-lea au început să se dezvolte două tipuri de discipline științifice legate structural de dimensiunea *timp* :

- a) Un grup de discipline cristalizate în jurul conceptului de *evoluție* – biologia evoluționistă, ca teorie a originii și evoluției speciilor și teorie evoluționistă a societății la care a contribuit filosofia socială, sociologia, antropologia socială și culturală.
- b) Disciplinele *istorice* – istoria societăților umane și a diferitelor manifestări ale omului (istoria filosofiei, istoria muzicii, istoria picturii, istoria dreptului). Deși istoria ca preocupare exista încă din Antichitate, în această perioadă ea începe să se dezvolte rapid, intrând în atenția filosofiei în calitate de disciplină științifică.

Cele două grupuri de discipline sunt foarte diferite din punctul de vedere al perspectivelor lor, al obiectivelor și al instrumentelor cu care lucrează. Ceva însă le leagă în mod structural : timpul. Temporalitatea ocupă în aceste discipline un loc central. În acest context, începe să se cristalizeze o problemă epistemologică generală : este modelul de științificitate formulat în secolul al XVIII-lea, pe baza experienței fizicii, universale, o normă standard, sau el este adecvat doar unor științe ? Nu cumva sunt posibile discipline științifice, structural diferite de fizică, având ca obiect realitatea umană și caracterizate în primul rând prin faptul că încorporează în mod fundamental dimensiunea temporalității ?

Pornind de la experiența disciplinelor istorice, filosofii de inspirație neokantiană au pus în mod tranșant o asemenea problemă. Modelul de științificitate al disciplinelor istorice, considerau ei, este diferit de cel al disciplinelor naturii. Orice obiect poate, în principiu, să fie considerat dintr-o perspectivă sau alta : din punct de vedere *nomologic*, al legilor generale care îi modelează comportamentul, sau *ideografic*, ca descriere a sa drept realitate unică, individuală, caracterizată prin istoricitate. Filosoful și istoricul român A.D. Xenopol a exprimat poate în modul cel mai clar și mai acceptabil, din punctul de vedere al unei viziuni științifice și filosofice moderne, lipsită de amprenta idealist-subiectivă neokantiană, această idee sub forma celebrei distincții între *științe ale repetiției* și *științe ale succesiunii* pe care încerca să o elaboreze pe larg (Xenopol, 1906, 1908).

În numele disciplinelor cristalizate în jurul conceptului de evoluție, Julian Huxley avansa ideea că mentalitatea contemporană, spre deosebire de cea „centrată pe știință” a secolului al XVII-lea, este „centrată pe evoluție”. Evoluția reprezintă, după părerea sa, elementul caracteristic al *Weltanschauung*-ului contemporan (Huxley, 1973).

Există aici o problemă epistemologică ce merită toată atenția : putem descifra diferențe structurale în modelul de științificitate *pe axa atemporal/temporal* ? Putem deci distinge științe structural atemporale de științe structural temporale ?

Există însă și o a doua dimensiune secundară, implicată mereu de dimensiunea temporalității, referitoare la obiectul propriu-zis al științei : *general/individual*. Modelul clasic de științificitate, așa cum era fixat în celebra formulare aristotelică, este legat de general : știința, considera Aristotel, nu poate fi decât o cunoaștere a generalului. Ea se ocupă doar cu ceea ce este comun unei clase de obiecte, și nu de ceea ce este specific fiecărui obiect în parte. Putem însă accepta fără rezerve o asemenea definire a științei ? Nu cumva putem concepe și discipline științifice al căror obiect să fie nu o clasă generală de fenomene, ci doar un singur fenomen ?

Aici este însă implicată o problemă mai gravă. Există un singur model de științificitate sau o pluralitate de modele ? În acest capitol voi încerca să pun în evidență diferențele generate de cele două axe invocate mai înainte : *temporal/atemporal* și *individual/general*. Considerarea celor două axe sugerează următoarele patru tipuri distincte de științe :

	GENERAL	INDIVIDUAL
	1	2
ATEMPORAL	Fizica Chimia Biologia teoretică Psihologia Sociologia	Geografia
	4	3
TEMPORAL	Disciplinele evoluției : – Evoluția speciilor – Evoluția societății – Evoluția științei	Disciplinele istorice : – Istoria României – Istoria muzicii – Istoria fizicii

Să analizăm pe rând cele patru tipuri de discipline științifice obținute, încercând să vedem în ce măsură au realmente un profil distinct.

Științele atemporale ale generalului

Definirea tradițională a științei este asociată cu stabilirea *legilor generale*. Ce sunt legile pe care știința caută să le formuleze? Ele sunt relații constante (repetabile deci), care se stabilesc între clase generale de obiecte. Forma lor abstractă este următoarea:

Dacă p, atunci q.

Cu alte cuvinte, dacă avem un fenomen sau o situație de tipul p, atunci vom avea cu necesitate un alt fenomen sau situație de tipul q.

Două caracteristici pot fi derivate din această formulare.

În primul rând, *obiectul de cercetare este generalul, și nu individualul*. Fizica, de exemplu, nu cercetează căderea pietrelor, parașutiștilor sau a brutozaurilor, ci a corpurilor fizice, adică și a pietrelor, și a parașutiștilor și a brutozaurilor, dar nu în calitatea lor specifică, ci în calitatea mai generală de corpuri cu o anumită masă. Mai exact ar fi deci să spunem că obiectul de cercetare îl reprezintă clasele abstracte de fenomene. Obiectul individual este în plus într-o clasă sau alta doar în măsura în care întrunește o anumită proprietate generală. De celelalte proprietăți se face complet abstracție. Fenomenul individual *ca atare* nu reprezintă obiect de cercetare al respectivei științe. În teoria căderii corpurilor nu apare termenul de piatră sau brutozaur. Conceptele cu care se operează în științele generalului desemnează clase abstracte de fenomene sau de proprietăți: corpuri fizice, acizi, baze, relații de producție capitaliste. Termenii desemnând lucruri individuale pot apare doar în „aplicațiile” acestor științe. Într-un manual de fizică, de exemplu, putem găsi la capitolul „probleme” formulări de genul: „Un creion care cade dintr-un avion de la o înălțime de 5.000 metri”. Sau într-un manual de chimie: „O gospodină toarnă oțet peste lapte”.

În toate enunțurile generale, cu valoare de lege, formulate de diferitele științe, vom găsi doar termenul care desemnează clase generale. În psihologie, de exemplu, există o mulțime de asemenea formulări generale – „frustrarea unei necesități tinde să genereze agresivitate”. În sociologie – „o comunitate amenințată din exterior tinde să-și mărească coeziunea internă”. După cum se vede, în aceste enunțuri nu este vorba nici de Popescu sau Ionescu și nici despre Imperiul Roman sau Franța napoleoniană. Ele pot fi însă *aplicate* și la Ionescu sau Popescu, la Imperiul Roman sau Franța napoleoniană.

În al doilea rând, *perspectiva lor este atemporală*. Timpul nu modifică în nici un fel valabilitatea enunțurilor acestor discipline. Ele sunt, în raport cu timpul, invariante. O piatră cade la fel astăzi, în modul în care a căzut acum un milion de ani sau în care va cădea peste câteva mii de ani. Invarianța temporală face inutilă orice specificație în raport cu timpul.

Sunt multe situații în care legile științelor teoretice includ în ele, ca una dintre variabilele importante, timpul. De exemplu, legea căderii corpurilor sau legile fisiunii nucleare. Cauzalitatea, ca formă generală a determinării, include în ea

însăși ideea de timp : efectul succede cauzei, și nu invers. Generarea efectului are nevoie de o perioadă de timp oarecare mai mare sau cel mult egală cu zero (în cazul-limită, în care propagarea acțiunii cauzei este instantanee). Timpul însă considerat în aceste situații este foarte diferit de cel al istoriei. Este un timp abstract, anistoric, lipsit de orice culoare. Sau, dacă utilizăm celebra formulare a lui Isaac Newton, timpul științelor teoretice este perfect *omogen*. El este doar un cadru abstract al desfășurării unor procese. Este un timp absolut *local*, indiferent la scurgerea timpului universal. Un kilogram de uraniu radioactiv are o perioadă de înjumătățire invariabilă. El se descompune în același mod, indiferent dacă fisiunea a avut loc acum un miliard de ani sau va avea loc peste câteva miliarde de ani.

Datorită acestor două caracteristici putem defini științele generalului mai corect ca *științe ale posibilului*. Ele nu au ca obiect lucrurile trecute, prezente sau viitoare, ci orice lucru, indiferent dacă el a existat, există sau va exista vreodată. Singura condiție este ca aceste lucruri să fie posibile, într-un mod abstract. Este „căderea brutozaurului Bibi din avion” un fenomen de care în mod legitim se poate ocupa fizica ? Desigur. Fizica poate calcula cu precizie cât timp îi va trebui brutozaurului Bibi să cadă dintr-un avion de la înălțimea de 5.000 m, indiferent dacă a existat sau va exista vreun brutozaur numit Bibi și indiferent de faptul dacă acesta a căzut sau va cădea vreodată din vreun avion. Ceea ce interesează este posibilitatea abstractă a evenimentului. În calitatea sa de corp fizic, el se supune legilor căderii. Din această cauză, științele teoretice nu sunt condiționate de acceptarea principiului existenței. Ele se pot ocupa de fenomene posibile. Această caracteristică generală dă explicației teoretice o independență completă în raport cu timpul. Structura dacă..., atunci...” este din această cauză absolut specifică. Ea include tocmai ideea de posibil, excluzând orice referire la existent. Faptul că sunt științe ale posibilului le conferă universalitate. Ori de câte ori vom avea p, vom avea q.

Toate sferele realității sunt acoperite de asemenea științe teoretice. Formularea de caracteristici generale ale lucrurilor și ale relațiilor dintre ele reprezintă o sarcină fundamentală a cunoașterii. Întrebarea care se poate pune este însă, dacă o asemenea cunoaștere e realmente *suficientă*. Idealul clasic de știință este modelat de acest tip de știință. El consideră că toate problemele cunoașterii pot fi soluționate cu instrumentele oferite de științele teoretice, inclusiv cunoașterea individului și a istoricului.

Orice individ poate fi determinat cu rigurozitate pornind de la un set de legi generale. Este adevărat că un individ ca atare nu reprezintă obiectul propriu al științelor generalului, dar el poate fi analizat în măsura în care este încadrat într-o mulțime de clase generale pe baza proprietăților sale. Definind astfel problema, individualul poate fi integral explicat de către științele teoretice. Operația de explicare rezidă în *a pune în conjuncție* toate enunțurile teoretice care se referă la respectivul individ. În calitate de corp fizic, Popescu se va comporta în maniera... În calitate de corp chimic, de organism biologic, de sistem psihologic se va comporta... Este deci suficient să identificăm mulțimea caracteristicilor generale care prin conjuncție îl constituie pe Popescu pentru a-l putea înțelege

complet pe acesta, utilizând doar enunțuri generale din diferitele științe. Deși, în aparență, soluția este simplă, se ajunge pe această cale la o problemă insolubilă. Orice lucru individual are o cvasiinfinițitate de proprietăți. În aceste condiții, conjuncția legilor generale sub incidența cărora cade respectivul caz este mereu incompletă. Dificultatea a fost formulată în mod explicit de filosofia secolului al XVIII-lea, sub forma faimoasei probleme *a raportului dintre necesitate și întâmplare*. Orice lucru este necesar ; ni se pare că este întâmplător doar în măsura în care nu îi cunoaștem cauzele. Întâmplarea reprezintă deci *restul* rămas mereu neexplicit din comportamentul unui obiect individual. În principiu însă, științele generalului sunt capabile să explice *totul*.

Într-o asemenea viziune, mecanismul explicației științifice este de a reatașa individualul la general. Este, de exemplu, punctul de vedere susținut de Athanasie Joja (1965).

În aceeași manieră poate fi explicată și istoria. Explicația istoriei poate fi considerată că o desfășurare în timp a explicației oferite de științele generalului. Raționând după modelul fizicii, filosofi secolului al XVIII-lea considerau că întreaga istorie este complet explicabilă prin aplicarea modelului general de științificitate, în măsura în care sunt îndeplinite două condiții : a) cunoașterea legilor care guvernează dinamica lumii ; și b) cunoașterea stării inițiale (sau la un moment dat) a acesteia. În acest mod, istoria oricărei comunități umane devine complet inteligibilă, ca orice obiect individual, prin aplicarea unor legi generale.

Întrebarea la care trebuie să răspundă științele generalului este : pot ele să satisfacă toate necesitățile de cunoaștere ? Și, în mod special, pot da ele o explicație satisfăcătoare obiectivelor individuale și dinamicii în timp a istoriei ?

Științele atemporale ale individualului

Deși pentru mentalitatea clasică o „știință a individualului” sună monstruos, practica științei a creat asemenea discipline. Și aceasta pentru că interesul pentru cunoaștere nu stă numai în determinarea caracteristicilor generale ale claselor de obiecte, ci și în explorarea *descriptivă* a unor obiecte individuale care prezintă un interes deosebit pentru om. Datorită tocmai acestui interes special, obiectele în cauză nu pot fi considerate numai ca elemente ale unei clase mai generale, ci totodată și ca obiecte *unice*, cu proprietăți nedeductibile din legi generale. Cunoașterea lor începe chiar cu descrierea lor amănunțită. Pământul este, ca importanță umană, unic. Cunoașterea lui în cele mai mici detalii – descrierea, și nu explicarea sa din perspectiva unor legi generale – reprezintă o sarcină deosebit de importantă. Geografia este tocmai o asemenea disciplină, în care funcția descriptivă a unui obiect unic este esențială. Rezultatul activității geografului este o descriere amănunțită, realizată în cuvinte, în hărți, în numere care înregistrează măsurători. Fără îndoială, geografia este disciplină științifică. Ea întrebuințează mijloace sistematice și controlate de analiză. Produsul ei nu este însă elaborarea unei teorii, a unor enunțuri generale, valabile pentru o clasă de obiecte, ci descrierea

unui obiect unic. Există o mulțime de obiecte care sunt individual importante pentru cunoaștere : universul în care trăim, soarele, specia umană printre celelalte specii biologice, România, Australia etc., printre celelalte țări. Patologia umană este în raport cu patologia speciilor biologice în general o disciplină cu obiect individual. La fel și anatomia și fiziologia umană.

Apariția unor discipline științifice ale obiectelor individuale exprimă în mod clar limitele științelor generalului, atât în mod absolut, cât și relativ. Dintr-o știință generală a corpurilor fizice mari care compun universul, presupusă completă, poți deriva o mulțime de caracteristici specifice și Pământului. Dar multe lucruri despre acesta vor rămâne imposibil de dedus logic din legile generale ale unei asemenea discipline. Cu atât mai mult acest lucru este valabil în cazul în care considerăm starea actuală a acestor științe. Ele sunt departe de a fi „complete”. În această situație, strategia cea mai eficientă este aceea de a crea, pentru obiectele individuale ce prezintă un interes special, discipline distincte. Mai există încă un aspect al problemei. Interesul cunoașterii nu stă numai în determinarea caracteristicilor generale, ci și a celor particulare. Fizica și chimia – prototipuri ale științelor generalului – ne-au obișnuit cu o indiferență completă față de descrierea empirică amănunțită a obiectelor. Ce interes poate prezenta descrierea fiecărei pietre în parte, cu profilul ei unic ? Evident, nici unul. Corpurile fizice și chimice nu prezintă, pentru om, un interes special. Ele sunt interesante doar în calitatea lor mai generală de clase mari de obiecte. Printre planete însă, Pământul prezintă un interes cu totul deosebit. Printre comunitățile umane, cea în care trăiește fiecare dintre noi este în mod special interesantă. Cunoașterea amănunțită a unui obiect individual este însă departe de a se realiza simplu, fără dificultăți. Ea cere efort și timp, metode sistematice și complexe. În ciuda aparențelor, descrierea unui obiect individual suficient de complex este, chiar în limitele restrânse ale intereselor subiectului cunoscător, greu de imaginat că ar fi completă. Anatomia umană încă prezintă mistere. La fel și geografia ; chiar dacă am considera că pământul nu se schimbă semnificativ în timp, procesul nu e încheiat în mod definitiv. Apar mereu noi aspecte, se fac corectări măsurătorilor anterioare.

După cum lesne se poate observa, disciplinele considerate în această categorie – geografia, anatomia și fiziologia omului etc. – sunt și ele *atemporale*. Nici ele nu iau în considerație timpul ca o dimensiune importantă a cercetării lor. Motivul este însă cu totul diferit de cel pentru care științele generalului fac abstracție de timp. Științele analizate aici pornesc de la presupuziția că obiectul lor de cercetare are o anumită constanță în timp și deci poate fi cercetat în secțiunea prezentului, făcând abstracție de istoria sa trecută și de dinamica sa posibilă în viitor.

Ar fi eronat să considerăm că științele obiectivelor individuale ar avea doar o funcție descriptivă. Deși descrierea reprezintă operația cea mai importantă pe care o realizează, ele îndeplinesc totodată și o funcție explicativă. De exemplu, problema nu este de a descrie configurația actuală a continentelor, ci și de a găsi o explicație a ei care să permită o predicție a evoluției viitoare. Teoria „deplasării continentelor” nu este o teorie de tipul celor pe care le găsim în științele

generalului, ci este specifică pentru științele cu obiect individual. Ea este o explicație a unui proces strict individual, punând în evidență un lanț causal unic. Așa după cum veți vedea din argumentele prezentate în capitolele următoare, explicația pe care o oferă științele generalului este relativ diferită de explicația constituită în științele obiectelor individuale. Ultima nu poate fi derivată în mod complet din prima. De exemplu, din explicația revoluțiilor burgheze nu poate fi derivată, decât între anumite limite, explicația Revoluției Franceze. Biologia generală nu poate da o explicație apariției vieții pe Pământ. Acest eveniment individual trebuie explicat prin elaborarea unei teorii explicative speciale, relevantă numai pentru apariția vieții pe Pământ, în anumite condiții particulare. În acest sens, afirmăm încă de la început că științele individualului au și ele, printre alte funcții, și pe aceea de a elabora teorii, explicații. În măsura în care găsim și aici prezența unor teorii specifice, cred că ar fi justificat să considerăm și științele individualului drept științe teoretice, deși în cadrul lor funcția descriptivă este mult mai importantă. De asemenea, din punct de vedere teoretic, științele individualului pornesc și se sprijină pe teoriile elaborate de științele generalului pentru clasele de obiecte din care fac parte și obiectele individuale. Dacă teoriile claselor de obiecte formulează legi generale, valabile pentru o infinitate de situații particulare posibile, teoriile obiectelor individuale conțin explicații valabile *doar* pentru un singur caz.

Înainte de a încheia acest paragraf, este nevoie de o precizare. În fapt, granițele dintre discipline nu sunt atât de clar trasate, cum au fost schițate aici. De multe ori, în cadrul științelor generalului se dezvoltă cercetări specializate în legătură cu un obiect individual care prezintă un interes mai special. Adesea însă, cum este evident din exemplele date, se nasc discipline distincte. În orice caz, operațiile realizate sunt structural distincte.

Științele istorice – științe temporale ale unor obiecte individuale

Nu numai configurația actuală a unui obiect este unică, ci și dinamica sa în timp. Fiecare obiect are *istoria* sa proprie, în sensul că succesiunea în timp a stărilor sale este absolut specifică, ireparabilă. Descrierea unui obiect individual presupune, în mod necesar, descrierea istoriei sale proprii. În acest sens este dificil să se tragă o linie de demarcație netă între științele atemporale și cele temporale ale obiectelor individuale. Distincția este însă justificată prin accentul care cade fie pe descrierea obiectului în secțiunea prezentului, fie pe descrierea în dinamica sa temporală. Geografia nu este în mod fundamental o disciplină istorică. Ea descrie starea *prezentă* a configurației spațiale a societății și a mediului său natural. Ea este însă complementară cu o disciplină posibilă ce ar putea fi determinată drept „geografie istorică” și ale cărei elemente, în funcție de necesitățile cercetării, au fost dezvoltate. Anatomia și fiziologia omului este o știință atemporală. Ea descrie specia umană așa cum este în prezent, fără a exclude însă un interes pentru istoria biologică a speciei umane. Relativa stabilitate, pe o perioadă mai lungă de timp,

a unui obiect individual reprezintă condiția esențială a constituirii unei discipline atemporale. Dacă, dimpotrivă, respectivul obiect prezintă o dinamică rapidă în timp, descrierea sa va fi predominant istorică. Dacă, de exemplu, România este considerată ca un obiect individual de mare interes pentru cunoaștere, o descriere a situației sale sociale, politice, economice, culturale, demografice, din momentul de față, reprezintă sarcina unei științe atemporale. Complementar însă unei asemenea cunoașteri este „Istoria României”, ca disciplină temporală.

Punctul de vedere al acestei lucrări este că istoria, ca disciplină științifică, are un profil specific: ea este o știință ce se ocupă de *dinamica temporală a unor obiecte individuale*. Fiecare obiect individual are o istorie specifică. Istoria ca disciplină se constituie însă doar în măsura în care comunitatea umană este realmente interesată de dinamica în timp a respectivului obiect individual. Există astfel istoria Pământului, istoria Universului, istoria României, istoria Egiptului antic, istoria literaturii române, istoria muzicii etc.

Dacă în ceea ce privește descrierea stării actuale a unui obiect este foarte clar de ce aceasta poate fi importantă pentru umanitate, ne-am putea întreba de ce istoria unui obiect individual ar putea prezenta interes.

Pot fi invocate trei considerente distincte. În primul rând, investigarea istorică este importantă pentru înțelegerea stării actuale și a dinamicii viitoare a obiectelor. Unul dintre principiile cele mai generale ale științei este *principiul istorismului*. Conform acestuia, starea actuală și viitoare a unui obiect este determinată într-un grad semnificativ de starea sa trecută. Cercetarea succesiunii în timp a diferitelor stări ale unui obiect individual oferă o cheie pentru înțelegerea stării sale actuale și a celor viitoare. O cercetare atemporală, de tipul celei oferite de științele generalului, poate ajunge la dezvoltarea unor cauze mai generale. O asemenea explicație nu poate fi însă completă. De exemplu, putem înțelege feudalismul românesc într-un mod strict teoretic, pornind de la nivelul de dezvoltare al forțelor de producție. O asemenea înțelegere este însă foarte generală și incompletă. Feudalismul românesc poate fi înțeles mai bine dacă se ia în considerație lanțul concret de evenimente care au afectat dinamica în timp a comunității românești. Numai așa putem înțelege de ce el a avut caracteristici proprii, diferite de cel german, maghiar sau englez. Am putea spune deci că nu este nevoie de istorie doar în condițiile în care interesul nostru pentru un obiect oarecare este sumar, general. Dacă ne-ar interesa destinul individual al fiecărei pietre dintre cele existente la ora actuală, ar fi probabil necesar să întocmim istorii individuale ale lor. Dar cum nu ne interesează acest destin particular, ne mulțumim cu discipline generale, care descriu comportamentul atemporal și general al clasei întregi – fizica descrie comportamentul pietrelor în calitatea lor de corpuri fizice, chimia, mineralogia etc.

Un al doilea aspect care susține interesul pentru istorie este însăși necesitatea de material empiric a științelor generalului. Sociologia, antropologia culturală și psihologia, de exemplu, pentru a se dezvolta ca științe teoretice generale, au nevoie de o cantitate enormă de date despre comportamentul uman individual și colectiv. Analiza prezentului oferă o parte însemnată a acestui material faptic.

Explorarea trecutului însă poate pune în evidență o serie de comportamente specifice în condiții care nu mai pot exista la ora actuală. Istoria nu este încă utilizată, din acest punct de vedere, prea intens pentru dezvoltarea științelor generalului. Ea va fi însă cu siguranță tot mai mult folosită ca o sursă extrem de valoroasă de fapte despre comportamentul diferitelor sisteme în condiții diferite. În acest sens, istoria umanității reprezintă un muzeu de o varietate și diferențiere coloristică inestimabilă a manifestărilor umane.

În fine, cel de al treilea considerent se referă la specificul unor obiecte cu o natură fundamental istorică. Este vorba, în primul rând, de acele obiecte care în mod curent sunt numite „valori culturale”. Muzica lui Ludwig Van Beethoven, pictura lui Ion Țuculescu, *Iliada* lui Homer reprezintă valori universale, componente ale culturii contemporane. Analiza lor nu poate fi însă decât istorică, prin evidențierea condițiilor concrete care le-a prezidat constituirea. În acest sens putem afirma că există obiecte a căror cercetare nu poate fi decât istorică.

Funcția descriptivă a științei ridică probleme specifice atunci când este luată în considerație dimensiunea timp. *Prezentul* există și poate fi înregistrat. Problema descrierii unui obiect prezent se reduce la elaborarea unor tehnici de descriere sistematică a sa. *Trecutul* și *viitorul* au însă, din acest punct de vedere, statute diferite. Trecutul reprezintă ceea ce a existat la un moment dat și nu mai există în prezent. El nu poate fi pur și simplu înregistrat, ci trebuie *reconstituit*. Istoria, în măsura în care are sarcini descriptive, are dificila misiune de a reconstitui trecutul pornind de la diferitele „urme” pe care le-a lăsat acesta. Reconstrucția presupune o metodologie relativ diferită de cea necesară descrierii obiectelor prezente. În acest sens, în toate disciplinele istorice sunt dezvoltate metode comune de analiză a izvoarelor istorice și de recompunere a caracteristicilor obiectelor trecute. *Viitorul*, pe de altă parte, ridică alte probleme. El este o realitate care însă nu există. El va fi. Viitorul deci nu poate fi nici descris cu mijloacele investigării prezentului și nici reconstituit cu mijloacele disciplinelor istorice, ci *prezis*. Metodologia predicției, adică a „descrierii” unor obiecte viitoare, este distinctă.

Există însă și o altă diferență între viitor, pe de o parte, și trecut și prezent, pe de alta. Trecutul și prezentul au o existență univocă. Un fapt prezent este irevocabil *așa cum este*, iar un fapt trecut, *așa cum a fost*. Viitorul însă are un alt statut ontologic. El poate fi într-un fel, dar poate fi și în altul. Există, în științe, două moduri distincte de a considera viitorul – una *strict* deterministă și o alta *probabilistă*.

Pentru prima modalitate, viitorul este strict determinat în raport cu istoria sistemului. Dacă am poseda o cunoaștere completă a legilor care guvernează dinamica sistemelor reale și, de asemenea, a tuturor factorilor ce acționează asupra acestora, am putea prezice în mod univoc fenomenele viitoare. Într-o asemenea perspectivă, între trecut și prezent, pe de o parte, și viitor, pe de alta, nu există o diferență de structură. Diferențele apar doar în mijloacele cu ajutorul cărora le cercetăm și în precizia acestor mijloace. Din această perspectivă, viitorul este tot atât de irevocabil ca și prezentul și trecutul. Dificultatea constă doar în posibilitățile de predicție.

Pentru modalitatea probabilistă, viitorul reprezintă doar un repertoriu de posibilități. Putem spune cu precizie, eventual, doar ce este posibil și ce nu este. Însă în cadrul acestui repertoriu nu se poate principial prezice starea precisă viitoare. Se pot doar determina probabilitățile diferitelor posibilități. Viitorul nu poate fi deci gândit doar ca o realitate care *încă nu există*, dar este complet predeterminată, ci ca un set de alternative posibile. Din acest punct de vedere, el este structural diferit de prezent și trecut. Acestea din urmă sunt acele alternative care, fiind posibile, au fost totodată și realizate. De aici și caracterul univoc al descrierii trecutului și prezentului în raport cu descrierea viitorului.

Diferențele dintre cele trei momente distincte ale timpului, atât prin natura lor, cât și prin metodele distincte de investigare pe care le implică, generează discipline științifice diferite. Acest lucru este în mod special evident dacă ne gândim la metodologia realizării funcției descriptive.

Pentru ilustrarea acestor diferențe să analizăm distincția *reconstrucția* mentală a realității trecute și *predicția* realității viitoare. În cea mai mare parte a cazurilor, reconstrucția trecutului este o operație predominant empirică. Pornind de la urmele lăsate de realitățile trecute, se încearcă să se imagineze ansamblul realității sau aspectele ei cele mai importante. Este clar că și o asemenea reconstrucție empirică nu se desfășoară complet în afara oricărei teorii. Ea nu este însă predominant teoretică, fiind diferită fundamental de *retrodicție*. Prin retrodicție se înțelege o reconstrucție a trecutului pe bază predominant teoretică, prin deducerea caracteristicilor obiectelor trecute dintr-un ansamblu teoretic. Reconstrucția empirică a sistemului politic al incașilor, de exemplu, se face pornind de la o serie de izvoare care dau indicații concrete în legătură cu organizarea politică a acestei societăți. Reconstrucția teoretică a sistemului politic în cauză pornește de la o teorie a organizării sociale și politice a societăților aflate pe o treaptă similară de dezvoltare, ce se constituie în condiții particulare. Henri H. Stahl argumentează pe larg, într-un mod care mi se pare a fi deosebit de interesant, funcția pe care o poate avea retrodicția (reconstrucția teoretică) în reconstituirea de ansamblu a unei realități trecute despre care avem informații empirice extrem de fragmentare și nesigure. Este, de altfel, metoda pe care el a utilizat-o cu rezultate excelente în reconstituirea genezei feudalismului românesc (Stahl, 1969, 1972). Viitorul nu poate fi descris decât prin mijloacele teoriei, ale predicției. Predicția este simetrică retrodicției. Descrierea viitorului nu poate fi decât teoretică, pe când știința trecutului poate fi, cel puțin într-o oarecare măsură, strict empirică. Dacă o istorie empiristă este lesne de imaginat – acesta a fost în fapt tipul cel mai răspândit de practică istorică –, o disciplină empiristă a viitorului este inimaginabilă.

Științele evoluției – științele temporale având ca obiect o clasă generală de fenomene

Există o serie de discipline care se ocupă de dinamica în timp a unor *clase* de obiecte, și nu a unor obiecte individuale. Spre deosebire de istoriile comunităților umane (Istoria României, Istoria Franței etc.), există o teorie a *evoluției* umanității în general¹. Aceasta este deosebită de istoria universală, ca o cumulare de istorii individuale. Evoluția societății încearcă să desprindă formele (sau etapele, stadiile) generale prin care toate comunitățile umane au trecut sau vor trece. Este perspectiva diferitelor filosofii ale istoriei, ca, de exemplu, cea a lui August Comte, a evoluționismului din antropologia culturală de la sfârșitul secolului trecut, sau a neoevoluționismului din antropologia culturală actuală sau, în fine, a teoriei marxiste asupra societății. Similar, aceeași diferență se poate face și în biologie, între ceea ce s-ar putea numi istoria diferitelor specii biologice și *teoria evoluției biologice*.

Încercând să formuleze stadiile comune dinamicii în timp a tuturor obiectelor unei clase, să degajeze legile și mecanismele generale ale acestora, perspectiva evoluției generează științe ale generalului. Ele încearcă să treacă dincolo de particularitățile și accidente temporale, să desprindă o serie de tendințe mai generale. Evoluția este, în acest sens, o viziune *esențializată* și *generalizată* asupra istoriilor individuale.

În mod similar, putem considera istoria diferitelor discipline științifice în raport cu evoluția cunoașterii în general.

Științele evoluției ridică, din punctul de vedere al caracteristicilor lor, câteva probleme critice.

Prima problemă: este o teorie a evoluției, o teorie generală (a posibilului, cum am numit-o mai înainte) sau o teorie individuală? Pentru a fi mai clar, să luăm un exemplu concret. Presupunem o teorie a evoluției speciilor biologice. O asemenea teorie poate avea ca obiectiv desprinderea marilor etape prin care, de-a lungul timpului, au evoluat speciile biologice, dar și mecanismele și forțele care au prezidat această evoluție. Imaginându-ne o asemenea teorie ca fiind completă, ne putem întreba ce valoare de generalitate are. Este ea aplicabilă la *orice* proces evolutiv biologic? Cu alte cuvinte, orice formă de viață ar trebui să evolueze conform acestei teorii? Sau teoria noastră nu reprezintă decât o generalizare empirică a unui proces unic, care s-a petrecut *doar* pe Pământ, în condițiile particulare ale acestuia? Dacă, de exemplu, am descoperi un al șaptelea continent pe care viața ar fi evoluat complet independent de evoluția ei pe celelalte continente ale globului, ne-am aștepta ca evoluția de aici să fie aproximată de teoria

1. Deși utilizarea termenilor de „istorie” și „evoluție” în diferite contexte nu este neapărat în sensul distincției propuse aici, analiza tendințelor actuale ale științei pare să lucreze în acest sens. De aceea, în această lucrare, termenul de „istorie” va fi folosit pentru a desemna dinamica în timp a obiectivelor individuale, în timp ce termenul de „evoluție” va fi utilizat mai mult cu referire la dinamica în timp a unei clase de obiecte.

noastră sau nu? Aici nu este vorba de *puterea* și de *calitatea* teoriei noastre, ci de o problemă de principiu. Este evoluția în timp a unei colecții definite de obiecte (pe care o cunoaștem la un moment dat), o serie generală reprezentativă pentru toate cazurile posibile sau este, prin natura sa, particulară, negeneralizabilă? Există sau nu legi generale ale evoluției? Această întrebare se pune cu mai multă forță în legătură cu evoluția societății umane. O teorie generală a evoluției societății poate fi de două tipuri, constituind o generalizare strict empirică (determinarea caracteristicilor comune ale evoluției diferitelor comunități, evidențierea aspectelor lor comune sau diferențiatore). O asemenea teorie nu are pretenții de generalitate în sensul teoriilor generale despre care am vorbit deja. Ea nu pretinde că poate să descrie evoluția în timp a oricărei societăți. Pe scurt, această problemă se referă la faptul că, în realitate, obiectele care aparțin unei clase generale – atât cele existente, cât și cele inexistente, dar posibile – au o dinamică în timp care prezintă trăsături comune, generalizabile sau, dimpotrivă, este strict particulară, negeneralizabilă în nici un fel. Teza *unicității* structurale a seriilor temporale nu reprezintă o atitudine marginală, caracteristică doar pentru orientarea neokantiană, ci mai generală. În disputele filosofice legate de problema evoluției, ea este legată de celebra problemă a *cauzalității istorice*. David Bidney exprima în termeni tranșanți cele două posibilități de a considera cauzalitatea (Bidney, 1953). Pe de o parte, este *cauzalitatea clasică*, așa cum apare, de exemplu, în *Etica* lui Spinoza. Această cauzalitate este caracterizată printr-un determinism monist. Toate fenomenele sunt reduse la cauzele lor, în sensul că efectul poate fi *dedus* din cauza sa. Întreaga serie temporară este predeterminată cauzal. Pe de altă parte, există o teorie a *cauzalității emergente*. În teoria respectivă, cauza reprezintă doar o condiție limitatoare a efectului. El nu poate fi dedus dintr-o cunoaștere a cauzelor, deși acestea reprezintă condiții necesare și suficiente ale sale. O asemenea concepție asupra cauzalității face din evoluție un proces *determinabil*, dar *nu* și *predictibil*. Caracterul emergent al efectului face ca fiecare linie de evoluție să aibă unicitatea sa. O teorie generală a evoluției este, astfel, principial imposibilă. Aceasta este și opinia antropologului cultural american Julian H. Steward. În mod explicit, el afirmă un principiu general: „Nu există nimic în procesul evolutiv care să *preordoneze* dezvoltările particulare ce sau petrecut pe planeta noastră” (Steward, 1955). Un observator care ar fi vizitat pământul cu o jumătate de bilion de ani în urmă, continuă el, când algele erau cele mai evolute organisme, din principiile care operează în evoluția biologică – ereditate, mutație, selecție naturală etc. – nu ar fi putut prezice evoluția peștilor, lăsând-o la o parte pe cea a omului. De asemenea, nici un principiu al dezvoltării culturale nu ar fi putut prezice invenții specifice, precum cea a arcului, topirea fierului, clanurile tribale, statele sau cetățile.

Această ultimă viziune asupra cauzalității în istorie are o implicație logică asupra tipului de știință a evoluției. O știință generală a evoluției ar putea doar, eventual, să formuleze câteva principii generale ale acesteia, dar în nici un caz o teorie propriu-zisă asupra ei. Fiecare serie evolutivă are propria sa configurație, fiind obiectul unei *științe individuale*. Știința evoluției este deci o știință de

tipul (4 – temporal/general), diferită de o istorie doar prin faptul că încearcă să stabilească forme structurale ale dinamicii în timp, comune unui număr mai mare de obiecte, dar nu o teorie universală a evoluției. Evoluția biologică ce a avut loc pe Pământ a fost realizarea uneia dintre multiplele posibilități alternative. În același sens, istoria umană este una dintre căile posibile.

După părerea mea, o asemenea alternativă nu trebuie să fie respinsă *ab initio*. Ea pune o problemă de răscruce pentru științele evoluției. În această din urmă variantă, științele evoluției sunt de tipul științelor cu obiect individual, sarcina lor fiind doar aceea a unor generalizări empirice. Dat fiind un proces evolutiv particular, în care sunt angrenate mai multe obiecte interrelaționate sau unul singur, problema este de a-l descrie într-o formă esențializată și de a-l explica. Științe generale temporale nu ar exista. Ele ar putea fi doar în măsura în care poate fi concepută o știință generală a posibilului, în care temporalitatea să reprezinte o dimensiune semnificativă.

Unele teorii actuale ale evoluției tind, dimpotrivă, spre formularea unor legi generale de tipul: „orice sistem deschis tinde să evolueze spre o creștere a calităților sale termodinamice”; „un sistem tinde în timp să-și sporească gradul de complexitate, prin diferențiere structurală și specializare funcțională” sau „orice societate, pe măsura dezvoltării forțelor de producție, trece prin stadii distincte, începând cu un stadiu fundat pe proprietatea comună, asupra mijloacelor de producție și pe egalitate, urmând stadii caracterizate în general prin proprietatea privată, în variate forme, asupra mijloacelor de producție, asociată cu inegalitatea socială, ca apoi, după ce se depășește un anumit nivel al dezvoltării forțelor de producție, să se ajungă într-un nou stadiu fundat pe proprietate comună și egalitate socială”.

La ora actuală există doar o serie de ipoteze fundamentale, de proiecte de construcție a unor teorii generale ale evoluției, fie ale evoluției oricărui sistem deschis, fie ale evoluției diferitelor tipuri de sisteme – biologic sau social. Ne putem însă imagina ce tip de probleme ar trebui să-și pună o asemenea teorie. O teorie generală a evoluției trebuie să descopere o lege a variației în timp a tipului de sistem în cauză, fie determinarea unor parametri fundamentali a căror creștere progresivă este necesară – forțe de producție, cunoaștere, proprietăți termodinamice etc. –, fie o succesiune de stadii prin care, în mod necesar, orice sistem particular ce aparține unei clase generale va trebui să treacă. Dacă am reușit să determinăm o serie de stadii pe care, în dinamica sa în timp, orice sistem social, de exemplu, le parcurge – A, B, C, D, E –, formularea unei legi generale a evoluției va trebui să ia următoarea formă: „orice sistem social va trece, în timp, în mod necesar, întâi prin stadiul A, apoi prin stadiile B, C, D și, în fine, va ajunge în stadiul E”. Temporalitatea este cuprinsă în succesiunea strictă a trecerii de la un stadiu la altul. Orice proces evolutiv va trebui să treacă prin: toate aceste stadii și exact în ordinea indicată.

Temporalitatea poate apărea și într-un mod mai specificat: cantitatea de timp necesară, aproximativ, parcurgerii unui stadiu sau altul. Deși afectată de o mulțime de evenimente particulare, timpul parcurgerii unui stadiu poate fi înscris

între anumite limite. De exemplu, oricât de rapidă ar fi transformarea unei specii, există o anumită limită sub care, în mod natural, este imposibilă o asemenea transformare. Cel puțin câteva generații sunt necesare pentru realizarea fie și a unei modificări biologice minore. Dar unei inovații culturale, cât timp îi trebuie pentru a fi realizată și difuzată în masa unei comunități? Există la ora actuală o mulțime de calcule ale unor asemenea procese de transformare: de exemplu, timpul necesar pentru realizarea și difuzarea unei inovații tehnologice. O asemenea inovație trece printr-o serie de stadii necesare care, în medie, necesită fiecare un anumit timp: apariția unei noi idei științifice, aplicarea ideii sub formă de tehnologie, difuzarea industrială sub formă de bun de larg consum a noii tehnologii; sau în cât timp s-au dublat cunoștințele științifice în secolul trecut spre deosebire de timpul necesar în momentul actual. În principiu, acest tip de probleme par justificate pentru o teorie generală a evoluției.

Ne-am putea întreba în continuare care sunt diferențele dintre o știință generală atemporală și o știință generală temporală. Nu cumva cea de-a doua este reducibilă la prima? Să luăm ca exemplu științele societății. Forma generală a unei legi a științei generale a societății este: „ori de câte ori vor exista condițiile X, cu necesitate se va constitui o formă de organizare de tipul Y”. În teoria marxistă a societății, factorul determinant, în ultimă instanță, îl reprezintă forțele de producție. În centrul strategiei marxiste de explicare a societății stă o teză de tip general: există un raport de determinare între nivelul și caracterul forțelor de producție, pe de o parte, și relațiile sociale de producție, pe de altă parte; la rândul lor, relațiile sociale de producție determină profilul general al societății. Simplificând, putem spune că la diferite niveluri de dezvoltare a forțelor de producție, vor corespunde diferite tipuri de organizare socială. O asemenea teză este de forma tezelor conținute în științele atemporale ale generalului. Nu este făcută nici o referință la timp și nici nu este nevoie să se facă. Se poate face o listă cu „stări” distincte ale forțelor de producție, asociindu-se fiecăreia dintre ele un anumit tip distinct de organizare socială. Precizată, această teză generală ar putea lua forma:

Dacă x_i , y_j .

x_i fiind o stare anumită a forțelor de producție, iar y_j , un tip de organizare socială.

În acest caz este evident că nu este nevoie de nici o trimitere temporală. Problema care se pune este: nu cumva toate tezele generale ale teoriilor evoluției pot fi reformulate într-o asemenea manieră atemporală? Societatea umană, de exemplu, parcurge în timp diferite stări care cad sub incidența legii generale atemporale. Există însă un nucleu ireductibil, din care temporalitatea nu mai poate fi eliminată: succesiunea diferitelor condiții sau stări ale parametrilor fundamentali. Dacă această succesiune ar fi întâmplătoare, dimensiunea timp nu ar avea nici o importanță din punct de vedere teoretic. Dar această succesiune nu este cătuși de puțin întâmplătoare. În cazul societății umane, în timp s-a produs nu o simplă variație, ci o acumulare, o creștere interioară ce poate fi determinată prin termenul de evoluție. Legile specifice științelor evoluției se referă în mod

special la caracterul necesar al succesiunii în timp a stărilor unui sistem. În acest sens, temporalitatea poate fi considerată o dimensiune ce poate intra ca element constitutiv al formulării legilor generale.

*

În acest capitol am încercat să demonstrez că dimensiunea timp are un rol important în organizarea cunoașterii. Există efectiv discipline atemporale și discipline temporale. Dacă perspectiva temporalității este distinctă în analiza unor sisteme, ar fi eronat totuși să trasăm granițe rigide. În sociologie, de exemplu, cu greu am putea vorbi despre o știință generală atemporală și o știință generală temporală. Teoria evoluției sociale reprezintă mai degrabă un capitol al teoriei generale a societății. Am utilizat aici termenul de disciplină mai mult în sensul propus de Thomas Kuhn, de preocupare de cercetare specializată, granițele fiind foarte mobile și temporale. Ce mi se pare însă a fi mai presus de orice îndoială este faptul că asimilarea temporalității, în calitate de „istorie” a sistemului, de dinamică în timp bazată pe o anumită logică, impune strategii științifice specifice.

Capitolul 13 | FUNCȚIILE ISTORIEI

Acest capitol are ca obiect explorarea funcțiilor pe care le îndeplinește istoria ca disciplină în cadrul diferitelor comunități. Pentru a putea înțelege mai bine aceste funcții este însă nevoie mai întâi să stabilim cum se raportează societățile, în ansamblul lor, la temporalitate, ce semnificație are pentru ele scurgerea timpului.

Semnificația socială a timpului

Fiecare colectivitate se raportează, într-un fel sau altul, la trecutul, prezentul și viitorul său. Conștiința temporalității poate fi considerată o componentă structurală fundamentală a înseși existenței umane. Pompiliu Caraion nota pe bună dreptate că „simțul istoric” a apărut inițial în forma a ceea ce s-ar putea numi „instinctul istoriei” care de-abia ulterior a devenit „conștiință istorică” (Caraion, 1966). Chiar și cele mai primitive forme ale simțului istoric aveau o dublă deschidere spre trecut și viitor: *solidaritatea* cu generațiile anterioare, ca reflex instinctiv al mecanismelor proprii societății umane de preluare și conservare a achizițiilor culturale ale trecutului, și responsabilitatea pentru generațiile viitoare, ca mecanism absolut necesar conservării și reproducerii vieții umane, nu numai în forma ei „biologic primară, ci și în forma sa specific umană – cultura.

Dacă raportarea la timp este un act caracteristic oricărei comunități umane, modalitățile ei sunt însă extrem de diferite. Colectivitățile umane gândesc timpul în moduri diferite. În plus, îi acordă semnificații distincte. Ce anume explică această diferențiere?

Prima explicație, pe care cercetătorul o poate găsi în literatură, este cea de tip *culturalist*. Preocupările pentru a distinge culturile, ca moduri de a gândi și de a se raporta la lume, au fost, nu întâmplător, captivate de intuiția că una dintre caracteristicile cele mai specifice ale acestora este viziunea asupra timpului. Timpul și, în consecință, istoria sunt gândite într-un mod specific, în funcție de formele generale ale culturii comunității. Cititorul interesat de caracteristicile particulare ale unui asemenea punct de vedere le poate găsi clar exprimate în lucrarea lui Lucian Blaga *Ființa istorică* (Bell, 1973). Pe scurt, ele pot fi rezumate astfel. Practica istorică este o parte a culturii unei comunități, influențată de întreaga concepție despre lume și viață a acesteia. În acest cadru este modelată și funcționează, trebuind să fie judecată în raport cu acest cadru referențial. Pentru a înțelege în general conștiința istorică a unei comunități, modul în care ea se raportează la timp și, în mod particular, practica sa istorică specifică, trebuie să

pornim de la analiza universului cultural de ansamblu al acesteia. Să reluăm un exemplu utilizat de însuși Blaga : istoriografia egipteană din mileniiile IV-III. Această istoriografie (de fapt, singura istorie practică de Egiptul acelei perioade) se rezumă la o listă lungă de nume de faraoni. În raport cu istoria modernă, o asemenea practică este extrem de rudimentară. Unii istorici au interpretat această practică drept o formă primitivă, neevoluată, extrem de incompletă a istoriei. În comparație cu istoria modernă, o asemenea judecată este perfect valabilă. Dacă însă o raportăm la *cultura* Egiptului acelei epoci, ea devine complet falsă. Pentru egiptenii acelei epoci, o asemenea istorie reprezenta o conștiință completă a trecutului. Ea spunea absolut tot ceea ce era demn de să fie consemnat și reținut din trecut. Cultura egipteană era dominată de credința că viața nu reprezintă decât o pregătire pentru moarte. Ce se întâmplă în limitele ei – fapte, evenimente – nu este deloc important. Numele însă are puterea magică de a desemna și de a ține locul sufletului. El spune tot ceea ce este demn să fie reținut. Consemnarea sa este deci suficientă. Din această cauză, egipteanul mileniului IV-III nu se raporta la practica istorică a timpului său ca la o activitate încă rudimentară, neevoluată, ci ca la singura practică posibilă. Ea era tot ceea ce era necesar. Nu ne interesează în acest context corectitudinea analizei în sine a lui Blaga. S-ar putea ca el să aibă dreptate sau nu în acest caz particular. Exemplul citat este ilustrativ pentru perspectiva culturalistă asupra temporalității și istoriei. Ca atare, perspectiva în care se situează Lucian Blaga este corectă. Modul de a gândi lumea, inclusiv timpul și, mai particular, istoria, nu este un produs strict individual, ci colectiv. El este element al unei culturi și trebuie înțeles în funcție de contextul mai general al acesteia.

Rezerva ce apare în acest caz este că o asemenea explicație nu e *completă*. Ea ridică o nouă întrebare : ce determină profilul particular al unei culturi ? Lui Lucian Blaga o asemenea explicație i se părea completă, pentru că el tindea să considere culturile ca sisteme înalt integrate și autonome, având o origine metafizică. Pentru perspectiva cercetătorului modern, punctul de vedere culturalist, deși în sine extrem de productiv, reprezintă doar „jumătatea drumului” în explicație.

O a doua perspectivă care pune în evidență sursele profunde ale gândirii temporalității este cea *sociologică*. Sociologul pornește de la analiza proceselor sociale caracteristice unei colectivități și caută să detașeze de aici consecințele asupra modalităților culturale de percepere a temporalității, de raportare la trecut, prezent și viitor. Particularitatea istoriografiei egiptene antice ar fi explicată de sociolog în termeni relativ diferiți de cei ai culturologiei. În primul rând, s-ar porni probabil de la o anumită particularitate a stratificării sociale și a sistemului politic egiptean extrem de centralizat. Aceasta poate explica de ce faraonul reprezenta figura centrală. În aceeași manieră se pot determina cauzele sociale ale dezinteresului pentru viața socială și orientarea predominantă spre lumea „de dincolo”. Din acest punct de vedere, cultura poate fi interpretată ca o „ideologie” a sistemului social.

Analiza sociologică oferă deci o viziune explicativă mai profundă. Cultura, deși produs al societății, are autonomia sa relativă. În condiții sociale obiective similare, pot să se constituie culturi relativ distincte. De aceea analiza culturală nu este lipsită de importanță. Cultura nu reprezintă doar o variabilă strict intermediară, ci conține un determinism propriu. Nu orice aspect al culturii poate fi *dedus* din premisele sociale. Perspectiva sociologică este deci necesar să fie completată cu cea culturalistă.

Pentru a ilustra perspectiva sociologică, este sugestivă încercarea lui Georges Gurvitch de a tipologiza timpurile specifice diferitelor structuri sociale. Pornind de la ideea că timpul este o relație ce exprimă „coordonarea sau decalajul mișcărilor care durează în succesiune și se succedă în durată”, el distinge opt tipuri de timpuri sociale :

1. *Timpul de lungă durată și încetinit*, caracterizat prin faptul că trecutul este proiectat în prezent și viitor. Este timpul comunităților sătești, al comunităților etnice.
2. *Timpul înșelător*, sub aparența duratei lungi și a încetinelii, el ascunde virtualități de crize bruște și neașteptate. Este timpul specific marilor orașe sau al „publicului” politic.
3. *Timpul cu bătai neregulate între apariția și dispariția ritmurilor*, caracteristic rolurilor sociale, atitudinilor colective și comportamentului maselor.
4. *Timpul ciclic*, în care prezentul, trecutul și viitorul se proiectează reciproc : specific comunităților primitive sau mentalității mistice.
5. *Timpul în întârziere în raport cu el însuși* este timpul a cărui scurgere se face prea mult așteptată.
6. *Timpul de alternanță între întârziere și avans* este timpul în care actualizarea trecutului și a viitorului în prezent intră în competiție.
7. *Timpul în avans asupra lui însuși*, în care viitorul devine masiv prezent. Este timpul eferescențelor colective, timpul activității clasei proletare.
8. *Timpul exploziv* este timpul actelor de creație.

Am dat această tipologie pentru că, după câte cunosc, ea este cea mai elaborată până în prezent. La nivelul ei reies clar posibilitățile unei asemenea analize, cât și dificultățile și capcanele de care este pândită. Din acest punct de vedere este util un scurt comentariu în legătură cu această tentativă.

În primul rând, din perspectiva metodei utilizate în elaborarea ei, Gurvitch folosește o metodă mixtă : analiza sociologică a proceselor obiective combinată cu analiza fenomenologică a trăirilor subiective. Analiza sociologică scoate în evidență durate, succesiuni, schimbări de evenimente cu structuri distincte. De exemplu, o societate stabilă este caracterizată prin repetarea, în cadrul unor cicluri de diferite amplitudini, a acelorași evenimente : strânsul recoltei, sărbători, înșămânțare etc. Sunt și alte structuri : un curs de evenimente „normal”, liniștit, întrerupt brusc de o explozie neașteptată, dar care a fost pregătită „în subteranele” acumulărilor cantitative. Sunt de asemenea situații în care viitorul „năvălește în

prezent”, fiind determinantul principal al conținutului acestuia. Se pot identifica cazuri de colectivități, sau clase și grupuri sociale, sau comportamente, atitudini, tipuri de activități care prezintă, în mod obiectiv, structuri temporale distincte. În elaborarea acestei tipologii este însă inclusă și atitudinea psihologică: semnificația subiectivă mai mare sau mai mică acordată evenimentelor, așteptarea unor evenimente, surpriza, nerăbdarea. În fapt, nu ne-ar fi deloc greu să bănuim că originea acestei tipologii o reprezintă mai degrabă analiza fenomenologică a trăirilor subiective. Fiecare dintre noi poate identifica, în aceste tipuri, trăiri pe care le-a experimentat în legătură cu diferitele situații.

Problema care se ridică este deci dacă aceste tipuri de temporalitate au doar o existență *subiectivă* (aceasta este evident la nivelul experienței fiecăruia dintre noi) sau și una *obiectivă*. Cu alte cuvinte, dacă ele sunt tipuri de temporalitate reală, obiectivă (timpul social de care vorbesc unii filosofi) sau sunt doar tipuri de trăiri psihologice ale temporalității. De asemenea, ne putem întreba dacă acestea sunt doar tipuri de *trăiri individuale* (percepții individuale ale temporalității) sau sunt totodată și tipuri colective de percepere a timpului, fixate în forme culturale. Analiza lui Georges Gurvitch nu răspunde la aceste întrebări. Ea este destul de puțin elaborată, fiind mai mult rodul speculării asupra unui proces intuitiv.

Este însă mai presus de orice îndoială faptul că nu toate societățile au asupra timpului viziunea societăților moderne. Sunt societăți ce nu atribuie timpului și evenimentelor care le jalonează nici o semnificație specială, în timp ce altele le atribuie o importanță capitală, investindu-și în ele toate speranțele.

În general, se pot distinge două tipuri mari de organizări sociale: *statice* și *dinamice* sau, după cum se exprima Lévi-Strauss, societăți „reci” și societăți „calde”. Societățile statice se caracterizează printr-o organizare socială care a reușit să realizeze un echilibru interior și exterior, reproducându-se pe sine fără modificări. Societățile dinamice se caracterizează, dimpotrivă, prin modificări continue în timp, prin transformarea neîncetată a formelor lor de organizare. Lévi-Strauss caracteriza, plastic, cele două tipuri de societăți în felul următor: primele caută să anuleze în mod cvasiautomat efectul pe care factorii istorici l-ar putea avea asupra echilibrului și a continuității lor; celelalte, interiorizând devenirea istorică, fac din ea motorul dezvoltării lor (Lévi-Strauss, 1970). Să le analizăm pe rând.

Perspectiva temporală a societăților stabile. Nu discutăm aici cum sunt posibile asemenea societăți. Existența lor este un fapt. Multe societăți pe care antropologii le numesc „arhaice” sau „fără scriere” au această caracteristică de a fi sisteme stabile. Timp de generații, formele de organizare se mențineau reproducându-se și, ceea ce este mai interesant, dezvoltând mecanisme de automenținere. Aceste mecanisme le ajută să înfrunte multiplele accidente care ar putea să le modifice echilibrul: epidemii, cataclisme naturale, războaie. Nu înseamnă că aceste comunități nu se modifică. Însă în condiții de mediu relativ stabile, tind să dezvolte un mod de organizare stabil. Satele românești tradiționale aveau aceeași caracteristică. Și nimic nu ne împiedică să acceptăm posibilitatea ca asemenea stări de

echilibru să apară nu numai la niveluri scăzute de dezvoltare, ci și la niveluri ridicate. Asupra acestei probleme se va reveni în partea a treia a lucrării.

Pentru aceste societăți, *evenimentul este doar un mod de manifestare al structurii*, cum se exprimă structuraliștii. Forma de organizare se reproduce în timp, sau reacționează, dar tot după propriile sale legi, la situațiile variabile. Toate evenimentele sunt „așteptate”. Ele nu au un rol cauzal, productiv, ci fac parte din structura existentă. În timp, o astfel de comunitate parcurge faze înscrise în propria sa structură: semănat, cules, naștere, căsătorie, moarte. Prezentul nu este cauzat de trecutul imediat sau mai îndepărtat, după cum, la rândul său, el nu cauzează viitorul. Timpul nu are un sens cauzativ. Și, prin aceasta, în timp nu se petrece nimic demn de a fi consemnat. Timpul este doar un loc în care comunitatea își trăiește în forme stabile viața. Evenimentul este înalt predictibil, tipologizat în însăși structura prezentă. Ce s-a petrecut acum 10 ani? Simplu. Ceea ce s-a petrecut și astăzi și ceea ce se va petrece și peste 10 ani. Din această cauză, colectivitatea nu resimte nevoia de a înregistra evenimentele ce jalonează scurgerea timpului. Știe ce este important în ele, pentru că au fost modelate de propria structură. Ceea ce a variat este neinteresant pentru că a fost o perturbare exterioară la care colectivitatea a căutat să se adapteze în propria sa manieră. Evenimentul trecut nu modifică prin el însuși lanțul ulterior de evenimente. Este deci de înțeles de ce structurile statice tind să producă o mentalitate *anistorică*. Efectiv, istoria lor nu este interesantă. Făcând această afirmație am sentimentul că este necesară o precizare. Pentru omul modelat de societatea modernă, foarte dinamică, cu un simț ascuțit al istoriei, mentalitatea anistorică tinde să aibă o conotație negativă, fiind asociată cu ceva primitiv, neevoluat. Este necesar însă să ne detașăm de o asemenea prejudecată. În sine, o astfel de mentalitate nu este nici bună, nici rea, nici evoluată, nici neevoluată. Ea este mentalitatea normală a unei societăți stabile. Și dacă societatea umană, în viitor, va intra într-o fază de stabilitate, ne vom aștepta ca istoria însăși să pălească, pierzând din interes.

Semnificativ pentru modul de a gândi al unei societăți stabile este analiza pe care o întreprinde Lévi-Strauss, totemismul. Totemismul, consideră el, este un mod al societății de a se gândi pe sine înseși prin analogie. Există două serii, o serie naturală, cea a speciilor de plante și animale, și o serie umană. Societatea se gândește pe sine în termenii seriei naturale. Un asemenea mod de gândire este însă posibil (și eficient totodată) doar în condiții de stabilitate. Dimpotrivă, la civilizațiile din Europa și Asia, caracterizate prin dinamică în timp, totemismul lipsește complet. Există, remarcă Lévi-Strauss, o antipatie funciară între istorie și sistemele de clasificare cu ajutorul unor grupuri finite. Acolo unde diacronia învinge sincronia, devine imposibil să se interpreteze ordinea umană ca o proiecție fixă a ordinii naturale (Lévi-Strauss, 1970).

Există o formă specifică totuși de a gândi timpul și istoria în societățile stabile. Pentru orice structură stabilă există două momente importante: geneza și prezentul. Conștiința temporală a unei asemenea societăți leagă printr-o relație determinată aceste două momente. Momentul genezei este plasat la o *distanță*

neutră în timp față de prezent. Ce s-a întâmplat între momentul originar și prezent nu mai prezintă nici o importanță. Este o scurgere incoloră a timpului. A plasa prezentul la o distanță anumită în timp față de momentul originar nu are nici un sens, pentru că nu aduce nici o informație. De aceea, numărarea momentelor de timp, a unităților de timp care s-au scurs nu are pentru o societate stabilă o semnificație în sine (figura 13.1).

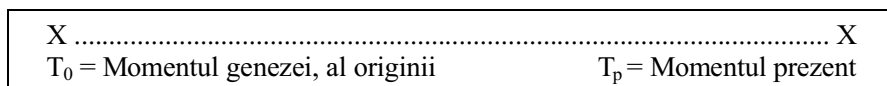

Figura 13.1. *Momentul genezei în raport cu prezentul*

O asemenea structură o găsim prezentă universal în cultura societăților stabile „arhaice” sub forma *mitului genezei*. Toate aceste societăți au pentru formele lor de organizare un mit al genezei. Mitul genezei este compus dintr-un eveniment oarecare plasat într-un moment de timp care constituie originea colectivității sau un obicei al acesteia. Acest eveniment poate să fie modelat după un fapt real sau poate fi o plâsmuire mitică pură. Între evenimentul originii și prezent există un timp innumerabil. Inexistența vreunei estimări asupra mărimii duratei scurse de la „facere”, „origine” și prezent este explicabilă prin lipsa completă de informație pe care ea ar putea-o aduce. După evenimentul genezei, timpul încetează să mai aibă vreo semnificație. De aceea, structural, momentul genezei are o poziție cu totul aparte pe linia temporalității, parcă îmbiind la o situație a lui pe o dimensiune diferită decât cea a temporalității cotidiene, a timpului fizic. Mircea Eliade (1978) sublinia în mod special această proprietate structurală a momentului originar: este timpul de început, „timpul acela”, calitativ, discontinuu, complet atemporal și, din cauza aceasta, ușor de proiectat în sacralitate. Originile se pierd în „negura anilor” nu întrucât comunitățile nu erau capabile să țină socoteala anilor, ci pentru că nu aveau nici un motiv să o facă.

Perceperea temporalității în societățile dinamice. Conceptul de societate dinamică este în sine destul de vag. El trebuie înțeles doar prin opoziție strictă cu cel de societate statică. O societate dinamică este deci acea societate care se modifică semnificativ în timp. Trecutul este diferit de prezent și viitorul va fi diferit de ambele. Starea sistemului variază deci în timp. Schimbarea socială face timpul interesant nu numai dintr-un punct de vedere strict cognitiv – în fiecare moment de timp, societatea a fost relativ diferită, deci descrierea sa aduce un plus de informație –, dar și din punct de vedere cauzativ. Între momentele timpului începe să existe o relație cauzală. Starea prezentă este *determinată*, într-o oarecare măsură, de starea trecută. Dacă vrem să înțelegem cum suntem în prezent, trebuie să știm cum am fost în trecut. În cazul societăților stabile, între momentele temporale nu exista nici o relație determinativă. Structura reprezenta o matrice care se reproducea în mulțimea evenimentelor și a condițiilor particulare. Ceea ce s-a întâmplat ieri nu are nici o legătură cu ceea ce se petrece astăzi. Dimpotrivă, într-o societate dinamică, evenimentele încep să se lege între ele. Axa timpului

devine nu numai un loc al variației, ci și o axă a determinării, a cauzalității. Societatea devine în mod real o serie temporală. Fiecare eveniment devine productiv, cauzativ. El schimbă echilibrul existent, împinge cursul istoriei într-o direcție anume. Evenimentele politice, războaiele, descoperirile științifice au consecințe importante asupra viitorului. Este normal ca o societate dinamică să se înțeleagă pe ea însăși în termeni istorici. Istoria include în ea însăși cheia înțelegerii. Conștiința de sine a unei asemenea societăți este, în mod necesar, o conștiință istorică.

Rezumând cele spuse mai sus, societățile dinamice creează interesul pentru timp din două motive relativ distincte :

- a) Evenimentul capătă un profil unic, imprevizibil, fiind modelat de o mulțime de factori, inclusiv de subiectivitatea umană. Un război purtat de două comunități arhaice are în el ceva „ritual”, repetabil. Războiul grecilor cu persii este un eveniment unic, irepetabil. Descrierea stărilor succesive în timp aduce o informație nouă.
- b) Evenimentul capătă un rol cauzativ în evoluția viitoare a societății. Un război, de pildă, poate fi un eveniment responsabil (evident, nu singurul, ci în conjuncție cu altele) de căile pe care evoluează unele țări pe o perioadă destul de lungă.

Chiar tipul de istorie practicat de o colectivitate dinamică este dependent de modul de organizare socială a acesteia. Să explorăm mai în amănunt această teză.

Mergând mai departe cu analiza putem desprinde, simplificând foarte mult, două tipuri de societăți dinamice : societăți „fluctuante” și societăți „evolutive”.

Societățile fluctuante se caracterizează prin faptul că dinamica lor în timp nu este caracterizată printr-o logică clară, evidentă. Ea este masiv afectată atât de factori externi (războaie, năvăliri, cataclisme naturale, conjunctură economică), cât și de factori interni (conflicte între clase și grupuri sociale, sărăcire, scăderea rapidă a populației, conflicte pentru obținerea puterii politice, schimbări imprevizibile de sisteme politice). Aceste societăți cunosc perioade de dezvoltare, dar și perioade de decădere, trec prin momente critice, dificile, dar și prin momente favorabile. Se pare că, în aceste tipuri de societăți, subsistemul politic are o importanță deosebită. În fapt, prin intermediul instituțiilor politice, colectivitatea încearcă să facă față evenimentelor neașteptate : războaie, războaie, expansiune politică și militară, crize economice și sociale. Se poate spune că, în aceste condiții, toate evenimentele majore capătă o puternică coloratură politică. Acesta este motivul pentru care (oricum, una dintre cauzele principale, evident nu singura) societățile fluctuante tind să genereze o istorie centrată pe evenimente politice, o istorie de tip evenimential. Istoria Imperiului Roman este predominant politică. Este istoria războaielor de cucerire, istoria luptelor interne pentru putere. În orice caz, la suprafață, acest tip de evenimente este cel mai evident, părând să aibă consecințe distincte asupra evenimentelor ulterioare.

Dinamica în timp a acestor societăți îi pare observatorului foarte zbuciumată, plină de evenimente-surpriză care, din cauza contribuției lor cauzative apreciabile,

dau istoriei înseși un caracter imprevizibil. Societățile sclavagiste și feudale europene sunt tipice pentru o asemenea istorie extrem de zbuciumată.

Mai trebuie să considerăm o componentă importantă care dă istoriei acestor societăți un caracter specific. Proprietatea privată a pulverizat procesul economic. În plus, nivelul rudimentar al forțelor de producție făcea ca la nivelul procesului productiv propriu-zis să nu se întâmple modificări notabile. Diferențele mari între comunități și între diferitele momente în timp ale aceleiași comunități sunt date în special de factori politici. Astfel, feudalismul european a fost constituit dintr-o structură economică destul de staționară în timp, pe care se ridica o suprastructură politică extrem de colorată, variată și mobilă. Caracterul eminamente politic al feudalismului, în general, este destul de evident. Istoria acestuia este, explicabil, mai mult politică decât economică.

Chiar modul de organizare a societății capitaliste tinde să accentueze rolul evenimentelor politice ca sursă importantă de schimbare. Acumulările de la nivelul activității productive, pulverizată datorită formei private în care are loc, sunt mai puțin vizibile la nivelul societății globale. Evenimentele politice interne, dar în special cele externe au aici un rol important în producerea variației. În mod special, relațiile dintre comunități creează mari evenimente pentru istorie: războaie, alianțe, crearea de imperii sau descompunerea acestora într-o pluralitate de state naționale.

Societățile evolutive. Dinamica lor în timp este caracterizată printr-un model relativ ordonat de creștere, de la o stare mai puțin diferențială, mai rudimentară, la o stare mai diferențială, mai dezvoltată. Societatea capitalistă este o societate evolutivă *din punct de vedere economic*. Dacă am compara societatea americană de la începutul secolului cu societatea americană din prezent, ceea ce ne-ar „sări în ochi” de la bun început este creșterea economică, cu toate consecințele sale. Remarcabil pentru societățile dezvoltate economic este faptul că sistemul politic nu mai fluctuează cu largi amplitudini în jurul unei baze economice relativ stabile. Este vorba de o evoluție organică a întregii societăți. Istoria tinde să își modifice structural profilul. Ea devine cadrul temporal al dezvoltării planificate și controlate a societății. Societățile contemporane tind să dezvolte mecanisme tot mai eficace de eliminare a factorilor perturbatori, generatori de evenimente neașteptate, neplanificate și necontrolate. Evenimente ca războaie, lovituri de stat etc. există și în lumea contemporană. Ele însă devin, ca importanță, tot mai marginale și mai puțin caracteristice pentru lumea contemporană, antrenată în procese de durată, tipic evolutive. Descrierea unei asemenea istorii nu se mai poate face în termenii stricți ai istoriei evenimentțiale, ci în cei ai unei istorii sociale. Evenimentele care punctează istoria contemporană tind să devină tot mai *depersonalizate*, în sensul că ele reprezintă produsul acțiunii colective a claselor sociale, a grupurilor, colectivităților și mai puțin al unor persoane. Însăși istoria sistemului politic va fi tot mai greu scrisă în termeni de comportament personal.

Timpul, în această viziune, nu mai reprezintă un spațiu al neașteptatului, al evenimentului creativ și unic, schimbător de curs, ci forma unor procese colective, de regulă de tip evolutiv. Dacă societatea actuală ar fi descrisă în termenii

evenimentelor de tipul celor urmărite de istoricii tradiționali, ar fi clar pentru toată lumea că s-ar pierde foarte mult. Sau, poate, nu s-ar surprinde tocmai esențialul : procesul, transformarea structurală, care nu poate fi redată sub forma unor evenimente discrete decât, cel mult, în mod simbolic.

Funcțiile istoriei

Am văzut în prima parte a acestui capitol în ce termeni gândesc societățile timpul și istoria. Ne rămâne să răspundem la o ultimă întrebare, și anume *de ce* pun ele un accent deosebit pe istorie. Cu alte cuvinte, *ce funcții* are istoria pentru comunitatea umană. Voi încerca să fac un *inventar* cât mai complet posibil al acestor funcții. Trebuie însă precizat că, în raport cu o anumită societate, practica istorică la un moment dat nu trebuie să îndeplinească *toate* aceste funcții, ci numai unele dintre ele. De asemenea, măsura în care le îndeplinește și importanța ce se asociază realizării unei funcții sau alta sunt variabile. Această precizare este importantă pentru că însăși istoria este diferită în raport cu funcțiile care i se cer să le îndeplinească și, evident, cu cele pe care și le asumă.

Istoriei îi sunt asociate două mari tipuri de funcții : funcții de cunoaștere și funcții practice, ideologice.

Funcțiile de cunoaștere. Ca în cazul oricărei discipline științifice, și de la istorie se așteaptă informații atât empirice, descriptive, cât și teoretice. Ea trebuie să furnizeze cunoștințe. Ce anume se așteaptă de la istorie, din acest punct de vedere, este în funcție de presuposițiile fundamentale legate de esența realității umane și de desfășurarea ei în timp. Următoarele genuri de cunoștințe sunt de regulă asociate cu practica istorică :

- O contribuție fundamentală la constituirea unei *înțelegeri științifice a omului și a societății*. Însuși Tucidide formulase o așteptare generală de acest gen. Cunoașterea trecutului prilejuiește cunoașterea, în general, a omului și a naturii sale, ajutându-ne astfel să cunoaștem viitorul. Presuposiția lui Tucidide era că natura umană este universală și constantă. În situații similare, ea se va manifesta în același fel. În acest sens, istoria reprezintă o prețioasă sursă de cunoștințe asupra naturii umane, a manifestărilor sale în cele mai variate situații. La o asemenea teză ar putea subscrie și științele sociale și umane contemporane. Istoria reprezintă o sursă imensă, complet neexplorată însă, de *fapte* în legătură cu comportamentul uman și cu organizarea și funcționarea societății. Ea reprezintă un „muzeu” natural al celor mai variate ipostaze ale omului. O teorie generală a omului și a societății, cât și o teorie generală a evoluției sociale trebuie să pornească neapărat de la istorie ca un furnizor general de fapte empirice, dar și de generalizări.
- Analiza istorică drept *instrument de cunoaștere a realității prezente și a tendințelor viitoare*. În cazul în care considerăm trecutul ca având un rol cauzativ în raport cu prezentul, perspectiva istorică este absolut necesară. Pentru a înțelege semnificația unor evenimente actuale, ca, de exemplu, tensiunile din

Orientul Apropiat, conflictele din Irlanda etc., este necesar să pornim de la premisele istorice ale acestora.

- Istoria ca *izvor de înțelepciune*. Chiar dacă facem abstracție de funcția teoretico-științifică a istoriei, de contribuția unei științe generale a omului și societății, experiența istoriei ca disciplină are un rol formativ individual. Lordul Bolingbroke se exprima foarte plastic în acest sens : istoria este filosofia ce se învață prin exemple. Ea prilejuiește un contact intuitiv cu o experiență umană mult mai largă decât cea la care avem acces în mod direct. Alături de literatură, istoria are un rol esențial în formarea a ceea ce se numește „cultura generală”, cunoașterea comună a fiecăruia.

Funcțiile practice, ideologice. Istoria reprezintă una dintre cele mai constante și mai importante, totodată, forme ale conștiinței unei colectivități. Deși neenumerată vreodată în rândul formelor conștiinței sociale, nu există nici un argument care să ne împiedice a o face. Istoria reprezintă un mod specific, ireductibil de a se gândi pe sine al oricărei comunități. Începând cu forma mitologică și sfârșind cu cea științifică actuală, istoria este un important mod al comunității de a fi *conștientă de sine*. Următoarele funcții ideologice sunt îndeplinite de către istorie, într-un fel sau altul :

- Formă a *conștiinței de sine* a unei comunități. Ori de câte ori o comunitate a dorit să-și dezvolte conștiința de sine, a recurs la istorie. Comunitățile etnice, în mod special, au recurs la istorie din acest punct de vedere. România, de exemplu, cu greu am putea-o gândi doar în termenii situației ei prezente. Pentru fiecare dintre noi ea este totodată și trecutul ei, istoria sa. Nu este o întâmplare faptul că, în faza de constituire a națiunilor, istoria s-a dezvoltat și a fost considerată un instrument ideologic și cultural esențial al realizării acestui obiectiv. Popoarele iau conștiință de ele însele prin istorie. Acest lucru este valabil și la niveluri mai particulare. Un oraș devine o comunitate propriu-zisă, cu o conștiință de sine, și prin istoria sa. Statele-națiuni sunt în fapt marii eroi ai istoriei. Fiecare națiune își elaborează propria sa istorie, tocmai în scopul de a-și spori conștiința de sine.
- *Funcție integratoare*. Se știe că învățarea istoriei reprezintă instrumentul cel mai eficace de a cultiva patriotismul. Această observație, banală în sine, este semnificativă aici. Istoria întărește procesul de identificare a individului cu colectivitatea din care face parte. Conștiința apartenenței naționale sau etnice este fundată, în mare măsură, pe învățarea istoriei.
- Istoria ca *sursă de exemplaritate*. În primul rând, istoria a slujit pentru a sublinia responsabilitatea acțiunilor. Ea oferă un cadru mai general de referință comportamentului uman. În ultimă instanță, tot ceea ce facem trebuie raportat la istoria comunității. Faptele noastre sunt bune sau rele nu numai în raport cu un cod de norme cotidiene, ci și în raport cu procesul istoric în care suntem angajați. Responsabilitatea istorică este, în fapt, o formă lărgită a responsabilității sociale. Practicarea istoriei este o formă de sancțiune morală. Istoria este profund evaluativă. Sunt persoane care au rămas în istorie prin contribuția lor pozitivă, chiar prin sacrificiul lor, ce nu va fi uitat de generațiile viitoare.

Se acreditează ideea că istoria judecă; nu uită. Menținerea în amintirea urmașilor a faptelor bune reprezintă un stimulent moral important. De multe ori apare preocuparea de a nu lăsa un „nume pătat”. Istoria ține trează ideea că faptele umane nu se pierd fără urmă. Ele influențează cursul viitor al evenimentelor. Responsabilitatea față de viitor este marele sentiment pe care îl cultivă istoria.

Din această cauză, istoria a fost utilizată ca sursă principală de exemplaritate morală. Ea a trebuit să ofere fapta pozitivă, normalitatea. Fiecare colectivitate a încercat să-și scrie istoria din această perspectivă.

- Istoria ca *ideologie* a unui grup, a unor clase sau colectivități. Karl Marx a pus în evidență faptul că istoria reprezintă un instrument ideologic foarte puternic al claselor sociale. Ele definesc, în spiritul propriilor lor valori, atât situația prezentă, cât și trecutul. Faraonii, cu lista lor lungă de strămoși, încercau să acrediteze ideea unei organizări sociale stabile (eternă) în care figura centrală, dacă nu singura importantă, era aceea a faraonului. Istoriile feudale erau de fapt istorii ale castei feudale: arbori genealogici, înrudiri, lupte între familiile feudale pentru putere, alianțe, trădări, războaie de cucerire. În mod inevitabil, istoria a fost scrisă din punctul de vedere al clasei dominante. Evenimentele sunt selectate și definite ca importante în raport cu sistemul dominant de valori. Chiar și documentele istorice constituie, dincolo de intențiile explicite, o selecție și o prelucrare a informațiilor despre realitate, realizate prin prisma instituțiilor dominante. Istoria feudală nu a fost scrisă de țărani, ci de nobili, după cum istoria antică nu a fost scrisă de sclavi. Istoria societății burgheze, scrisă în manieră burgheză, este diferită de istoria aceleiași societăți, scrisă însă din punctul de vedere al clasei muncitoare.

Pentru a exemplifica importanța acordată istoriei ca instrument ideologic, voi utiliza cazul practicii istoriei din Imperiul Incas (Vansina, 1965). Patru tipuri de istorii erau elaborate în mod distinct de către incași. Dintre acestea, două sunt interesante în mod special pentru analiza noastră. *Istoria generală secretă* era predată în școli de către specialiști numiți *amauta*. Accesul în aceste școli era rezervat doar copiilor aparținând clasei dominante. *Poemele* reprezentau forma de popularizare a istoriei, fiind dedicate spectacolelor publice. Poeții nu aveau însă nici o posibilitate de a alege conținutul evenimentelor istorice și optica în care acestea trebuiau să fie expuse. Toate formele de istorie erau strict cenzurate. Însăși istoria era elaborată printr-un control ideologic riguros. Astfel, la moartea fiecărui conducător, înalții demnitari împreună cu specialiștii în istorie (*amauta*) se întruneau într-un consiliu și decideau asupra istoriei oficiale a țării și asupra temelor care urmau să fie alese pentru a fi popularizate de către poeți. Anumite episoade istorice erau selectate în vederea unei largi difuzări în scopuri de propagandă, altele reținute doar pentru istoria secretă, în timp ce, în fine, altele erau complet eliminate din tradiție, ca precedente periculoase, în cazul în care conducătorul se putea decide ca doar numele său să fie reținut în istorie, în timp ce toate evenimentele din timpul domniei sale să fie complet omise.

Practica istorică s-a constituit în spațiul acestei multitudini de cerințe funcționale, formulate de către sistemul social. De multe ori, ea a trebuit să se diferențieze intern pentru a putea realiza aceste funcții distincte. De exemplu, în vederea reconstituirii trecutului după standardele științifice, s-a constituit o istorie de tip științific. Alături de ea există însă și istorii pentru popularizare, istorii de învățat. Acestea nu reprezintă simple popularizări ale istoriei științifice. Ele îndeplinesc într-o măsură mult mai mare funcțiile de exemplaritate morală, de integrare socială și națională, funcții ideologice. Această diferențiere este valabilă nu numai pentru societățile moderne, ci, după cum s-a văzut, pentru toate societățile caracterizate printr-un grad suficient de diferențiere internă.

Interesante pentru analiza funcțiilor ideologice ale istoriei sunt temele de inspirație marxistă, relansate de către orientările critice actuale. Critica ideologică marxistă a practicii istorice occidentale academice scoate în evidență tocmai adâncă angajare socială și ideologică a acesteia, sub aparența obiectivității și a neutralității.

Istoria este pârinitoare nu numai „în interior”, ci și „în exterior”. Henry S. Commager apreciază cu resemnare că „istoria este verdictul națiunii învingătoare”. Secole de-a rândul, remarcă el, istoria a fost scrisă de învingători, și nu de învinși. Romanii au scris istoria războaielor punico, și nu cartaginezii; creștinii au înregistrat triumful creștinismului asupra păgânismului, și nu păgânii; spaniolii au spus povestea cuceririi statelor Mexic și Peru, și nu aztecii sau incășii (Commager, 1966).

Asupra acestor aspecte nu este cazul să se insiste mai mult. Un fenomen nou ar fi necesar să fie înregistrat. Este ceea ce aș numi „democratizarea istoriei”. În lumea contemporană, istoria încetează tot mai mult să fie povestea creată de națiunile europene albe despre ele și despre restul lumii. Ea încetează să mai fie punctul de vedere al statelor puternice sau învingătoare. Ea începe să fie tot mai mult o narare obiectivă, în care și cel slab își poate articula propria sa cauză, în care învinsul își poate judeca învingătorul. Este de fapt singurul mijloc de a înainta nu numai spre o înțelegere obiectivă a evenimentelor, ci și spre o lume a înțelegerii și a coexistenței pașnice. Și acest lucru nu este un simplu deziderat. El a început să fie o realitate. Bombele atomice de la Hiroshima și Nagasaki nu mai sunt considerate din punctul de vedere al celui care a învins atunci, ci dintr-o perspectivă mai generală, la care pot subscrie toate națiunile.

Explicația fenomenelor istorice. Comprehensiunea

Există o veche și acută dispută în ceea ce privește strategiile fundamentale prin care poate fi realizată cunoașterea fenomenelor umane. Filosofia contemporană a istoriei este dominată de alternativa *explicație* sau *comprehensiune*. Cele două strategii sau metode fundamentale de a face inteligibil un fenomen social sau uman pornesc de la presupuziții distincte asupra tipului de determinism specific acestora :

- a) Explicația presupune existența unui *determinism obiectiv* : fenomenele sociale sunt verigi ale unor lanțuri cauzale. Ele se află într-o interdependență obiectivă cu alte fenomene sociale. A explica înseamnă a pune în evidență tocmai această interdependență, a determina acele fenomene sociale și umane obiective care reprezintă cauzele fenomenului pe care îl analizăm. A explica dezlănțuirea primului război mondial înseamnă a pune în evidență acele condiții care în mod obiectiv au declanșat acest eveniment.
- b) Comprehensiunea presupune un *determinism subiectiv* : fenomenele sociale și umane sunt acțiuni umane sau produse ale acestor acțiuni. Acțiunea umană are însă un specific în raport cu fenomenele naturale. Realizarea sa este prezidată de subiectivitate : scopurile, intențiile, afectele actorilor. A înțelege un anumit fapt social înseamnă a determina ce a fost în mintea autorului său, în ce stare de spirit se afla acesta, ce intenții avea, ce urmărirea, care erau opțiunile sale valorice. Accesul la acești determinanți subiectivi este posibil în mod direct prin *comprehensiune*.

Filosofia istoriei de factură neokantiană și-a formulat un amplu program epistemologic al cărui obiectiv este de a demonstra faptul că explicația prin cauze obiective este o strategie caracteristică în mod special științelor naturii, în timp ce științele umane, datorită specificității obiectului lor, trebuie să utilizeze o metodologie comprehensivă.

Există puncte de vedere foarte diferite în legătură cu natura și eficacitatea comprehensiunii. Înainte de a încerca să punem în evidență caracteristicile generale ale acestei metodologii, valoarea și limitele sale, este util să trecem pe scurt în revistă câteva dintre încercările mai sistematice de a elabora bazele sale teoretice.

Variații pe tema comprehensiunii

Ideea că faptele umane sunt determinate de intențiile subiective și că ele trebuie explicate prin referință la acestea este reprezentativă pentru întreaga gândire socială tradițională. Ea exprimă în fapt *abordarea idealistă* a fenomenelor sociale, cum o denumea Karl Marx. Încercări epistemologice de elaborare mai sistematică a metodologiei de cercetare pe baza acestei teze fundamentale au apărut însă relativ recent. Sunt mai mulți factori care explică această întârziere. În primul rând, trebuie să considerăm că însăși elaborarea unor științe ale fenomenelor sociale reprezintă un obiectiv relativ târziu. Istoria, de exemplu, a avut rareori ambiții explicative, de regulă ea rezumându-și sarcina la reconstituirea evenimentelor trecute. Ideea de a pune bazele unor științe ale socialului și umanului, inclusiv ale științelor istorice a fost formulată de abia în secolul al XVIII-lea, sub influența exemplarității științelor naturii. Caracteristică gândirii secolului al XVIII-lea era ideea unui singur model de științificitate pentru întreaga cunoaștere. Cunoașterea umanului, în măsura în care vrea să se constituie în știință, trebuie să adopte modelul științelor naturii. Raționalismul caracteristic filosofiei acestei epoci

reprezenta un puternic sprijin pentru acest program. Rațiunea reprezintă izvorul universalității, al generalului din comportamentul uman. În măsura în care este rațional, omul va promova propria sa natură, universală și constantă, în variatele situații ale vieții. Și în sfera umanului știința este o cunoaștere a generalului. De aici și dezinteresul pentru istorie al filosofiei secolului al XVIII-lea. Variația istorică nu este interesantă în sine. Natura umană este universală și ea reprezintă obiectul propriu-zis al cunoașterii. Restul reprezintă contingență.

Punctul critic în constituirea științelor umane îl reprezintă explicarea tocmai a *variației* comportamentului uman. Viziunea raționalistă tindea să împingă variația mai mult în sfera *accidentalului*, a *întâmplării*, dacă nu chiar a *erorii*.

Ideea unei metodologii specifice disciplinelor umane s-a conturat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Germania, în contextul unei filosofii de tip neokantian. Schimbarea de optică operată în cadrul acestei filosofii s-a petrecut tocmai în punctul amintit mai sus: raportul dintre constant/variabil, general/individual în fenomenele social-umane. Caracteristic întregii filosofii sociale postmarxiste germane este accentul pus pe diversitate și unicitate. *Varietatea* este acceptată ca singura caracteristică a realității umane. Generalul este respins ca neavând temei aici. Nu putem deduce formele vieții sociale dintr-o natură umană abstractă, universală și nici din rațiunea umană. Sub influența romantismului este adus pe primul-plan inconștientul, cu capacitățile sale creative, generatoare de o varietate infinită. În locul unității este pusă ca perspectivă fundamentală pluralitatea.

Din ideea pluralității fenomenului uman decurge o consecință foarte importantă. Studiul științific al manifestărilor umane nu poate fi decât istoric. Inevitabil, teza pluralității este legată de istorie ca domeniu fundamental al cercetării umanului. Nu există decât o *realitate istorică* a umanului. Istoria este sediul variației infinite a ipostazelor umane, ireductibile la tipuri mai generale. Rațiunea este ea însăși istorică. Ea se află mereu în constituire, fără a fi vreodată constituită.

Programul epistemologic al filosofiei neokantiene era clar formulat în ceea ce privește științele umanului. Dacă Immanuel Kant întreprinsese critica rațiunii pure pentru a determina cum sunt posibile matematica și fizica, cercetarea trebuia dusă mai departe. O critică a *rațiunii istorice* urmează să cerceteze posibilitățile de constituire a istoriei ca știință.

Orientarea care a pus fundamentele noii viziuni o reprezintă prima școală istorică a juriștilor (Puchta, Gustav Hugo și Savigny). În viziunea acestei școli, toate fenomenele de genul dreptului, moravurilor, limbilor, constituțiilor politice sunt produse ale spiritului particular al fiecărui popor (*Volksgeist*). Studiul științific al acestora nu poate fi decât istoric: devenirea lor istorică neîntreruptă.

Noua școală istorică, animată de Schmoller, formulează o serie de principii cu mare influență atât asupra practicii istoriei, cât și asupra reflecției filosofice din acea perioadă. Este formulată o teză esențială pentru dezvoltarea noii gândiri epistemologice: în numele varietății concrete infinite a manifestărilor istorice este respinsă așa-numita dimensiune metafizică a istoriei. Istoricul nu trebuie să caute forme generale în scurgerea timpului, pentru că acestea nu există. El trebuie

să se dedice analizei unor teme precise, ca, de exemplu, economia domestică antică, artizanatul din Evul Mediu etc. Elaborarea de monografii amănunțite care să pună în evidență cât mai exact toate particularitățile fenomenului cercetat și, de asemenea, să-l încadreze în condițiile epocii, reprezintă sarcina unică a istoricului.

Varietatea și unicitatea fenomenelor umane nu își pot avea sursa decât în subiectivitatea umană. A explica faptele umane înseamnă a pătrunde în semnificația lor subiectivă. Nu este întâmplător că în acest context a început să se cristalizeze ideea unei noi metodologii specifice realizării sarcinilor de cunoaștere din sfera umanului. În mod sistematic, ideea unei asemenea metodologii specifice a fost formulată de către Schleiermacher ; preluând hermeneutica drept metodologie a interpretării, a determinării sensului actelor și produselor umane, el o ridică la rang de metodă generală, susceptibilă de a da unitate științelor umane. Orice obiect produs al „altuia” – carte, limbă, jurnal, comportament – care trebuie interpretat aparține de drept hermeneuticii.

Droysen, pune în termeni foarte clari problema noii metodologii, fapt care va face din teoria sa o sursă de inspirație ulterioară. Pornind de la diferența dintre natură și istorie, el distinge două tipuri de metode : *explicația* (*Erklärung*) și *comprehensiunea* (*Verstehen*). Distincția aceasta va fi preluată de William Dilthey, Karl Jaspers și Max Weber.

Dilthey a fost cel mai activ susținător al ideii unui tip specific, autonom de științificitate a științelor umane. Marile teme legate de metodologia comprehensiunii au fost formulate de el. Principalele articulații ale proiectului său metodologic sunt următoarele (Dilthey, 1942).

În primul rând, obiectul de cercetare al istoriei îl reprezintă *individualul, singularul*. În istorie nu există o repetabilitate cât de cât semnificativă. Prin însăși natura sa, istoria este o știință a individualului, metafizica istoriei (teoria generală a istoriei) neavând nici o justificare. În al doilea rând, obiectele de studiu ale istoriei sunt acte sau instituții ghidate de *intenții* și, datorită acestui fapt, legate de *valori*. Rațiunea umană este reconsiderată într-o perspectivă diferită de cea a filosofiei secolului al XVIII-lea. Ea nu este ceva dat, universal, ci există numai în istorie. Este o rațiune istorică, niciodată constituită, ci formându-se indefinit. În fapt, ceea ce este fundamental este *trăirea*. Dincolo de fapte există mereu un ansamblu psihic ca totalitate singulară la care trebuie să pătrundem pentru a înțelege semnificația actului uman. De aceea, psihologia (o psihologie descriptivă) trebuie pusă la fundamentul științelor umane. Sarcina acestor științe este deci de a sesiza în actele exterioare intențiile și valorile implicate. Comprehensiunea, ca singură metodă adecvată acestei sarcini, este definită ca „procesul prin care noi cunoaștem viața psihică cu ajutorul semnelor sensibile care sunt manifestarea ei”. Comprehensiunea nu este un act rațional. El se fundamentează pe *intuiție*, pe *simpatie*. Din acest motiv, rezultatele sale depind în mod fundamental de capacitatea exegetului, de afinitatea intimă ce se stabilește între el și obiectul său de studiu, izvorâtă dintr-o îndelungată frecvență a acestuia.

Jaspers reia distincția elaborată de Dilthey, adâncind-o din punct de vedere psihologic. Deși explicația și înțelegerea nu se exclud reciproc, ele au „puteri”

diferite. Explicația se referă la cauze. Ea încearcă să stabilească relații exterioare. De exemplu, și în psihologie intervine explicația atunci când sunt analizate mecanismele nonconștiente sau extraconștiente. Înțelegerea are însă capacitatea de a sesiza relațiile interne și profunde, prin penetrarea în intimitatea fenomenelor, respectând totodată originalitatea și indivizibilitatea lor. Omul are capacitatea de a pătrunde sensul „totalității trăite” prin *empatie* sau, după cum se mai exprimă Jaspers, prin „plonjare în psihic”. Rezultatele acestei metode, calitativ infinit mai fine decât cele ale explicației, nu pot fi însă direct verificabile prin experiență. Totuși, ele ni se impun cu evidență. Este ceea ce autorul numește „evidență trăită”. În fața unei înțelegeri reușite, avem sentimentul, deși difuz, dar cert, al adevărului ei.

Max Weber încearcă introducerea în sociologie a comprehensiunii. Ca sociolog cu o orientare științifică pozitivă, el nu mai poate opune comprehensiunea explicației, ci caută să le împletească, ca două momente necesare ale analizei. În acest sens, el consideră că metoda sociologiei trebuie să fie „explicația comprehensivă” sau „comprehensiunea explicativă” (Weber, 1965). Importanța pe care Weber o acordă comprehensiunii este o consecință a concepției sale asupra acțiunii umane, mai precis a rolului pe care el îl acordă subiectivității, spontaneității, creativității în stabilirea scopurilor.

Ceea ce este comun orientării filosofice germane postkantene este accentul pe o subiectivitate creatoare, unde sentimentul, trăirea ocupă locul central. O asemenea realitate subiectivă nu poate fi analizată cu mijloacele obiective ale științei. Singura posibilitate de sesizare a ei este ca subiectul cunoscător să-și utilizeze capacitatea sa naturală de intuire a celuilalt, de empatie, să caute să se identifice mental cu celălalt, să se introducă în situația acestuia și să încerce să-și imagineze ce stări subiective a putut avea el. A-l cunoaște pe Cezar înseamnă a încerca să te imaginezi tu însuși în „pielea” lui Cezar, să-l simulezi pe acesta în propria ta minte și simțire. Comprehensiunea în varianta filosofiei germane are o coloratură afectivă, irațională. Pe aproximativ aceeași linie merge și istoricul și filosoful francez Henri-Irénée Marrou (1958, 1961).

Pe linie relativ distinctă se orientează filosoful englez Robin G. Collingwood. Punctul de plecare este tot idealist. În istorie, istoricul trebuie să descopere ideile care au stat în spatele evenimentelor. A descoperi ideea care se exprimă într-un eveniment înseamnă a înțelege respectivul eveniment. În fapt, întreaga explicație se reduce la această determinare. Când știu ce s-a întâmplat (adică știu care a fost evenimentul și care a fost starea de spirit a autorului său), știu totodată și de ce s-a întâmplat, afirmă el în mod programatic. De exemplu, când un istoric se întreabă „De ce l-a înjunghiat Brutus pe Cezar?”, el vrea de fapt să întrebe „La ce s-a gândit Brutus, ce l-a făcut pe el să-l înjunghie pe Cezar?”. Cauza evenimentului constă deci în ideea din capul persoanei prin intermediul căreia a avut loc evenimentul (Collingwood, 1956). Într-un spirit mai pozitivist britanic, Collingwood mută însă accentul de la trăit la „idee”, la rațional. Pentru el, înțelegerea nu înseamnă „re-trăirea”, ci „reacțiunea”, adică reconstituirea gândului actorului

istoric. În mod explicit, el pornește de la ideea că starea de spirit, trăirea subiectivă, este dificil de reconstituit. Ea rămâne individuală și greu de comunicat, însă conținutul de idei este posibil de pătruns printr-un act intuitiv. Pe această linie „raționalistă” au mers și alți filosofi englezi ai istoriei. Înțelegerea echivalează pentru ei cu un fel de „calcul rațional” de tipul utilitarismului, tradițional filosofiei engleze : o refacere mentală a argumentelor pro și contra, a avantajelor și a dezavantajelor pe care însuși actorul istoric probabil le-a considerat în momentul opțiunii sale.

Disputa dintre cele două tipuri de metode de analiză apare, într-o altă terminologie, și în antropologia culturală actuală. Aici există o situație oarecum similară cu cea din istorie. Dacă istoria are de-a face în mod special cu fenomene sociale ale *altor* comunități din *trecut*, antropologia culturală are ca preocupare fenomene sociale ale *altor* activități *în spațiu*. Aceeași problemă se pune însă și aici : cum determinăm semnificația fenomenelor umane care sunt relativ diferite de cele cu care suntem obișnuți? Sunt posibile două abordări, numite frecvent *etică* și *emică*. Termenii de etic și emic provin din modelul analizei lingvistice care distinge nivelul „fonetic” de cel „fonemic”. Abordarea emică, specifică unor orientări noi în antropologie, cunoscute sub denumirea de „noua etnografie” sau „etnoștiință” sau „etnosemantică” (Harris, 1968 ; Peltó, 1970), este reprezentată de teoreticieni ca Pike, Goodenough, Frake, Gladwin și Sturtevant. Cercetarea unei culturi, consideră ei, trebuie să aibă loc „dinăuntru”. În mod esențial, trebuie sesizate modelele de gândire ale actorilor în cauză, modul lor de a defini situația. Sarcina antropologului este să determine modul propriu de categorizare (de gândire) al membrilor fiecărei colectivități studiate și să înțeleagă în acești termeni specifici toate aspectele vieții lor sociale și culturale, și nu să elaboreze un cadru „universal” în care să forțeze analiza culturilor particulare. După cum s-a observat (Harris, 1968), elaborarea emică este fundată pe o viziune idealistă tipică. Cauzele acțiunii umane trebuie căutate, în primul rând, în „definițiile, valorile și ideologiile actorilor”.

Abordarea etică subliniază importanța datelor obiective : observația directă a acțiunilor umane devine mult mai importantă decât culegerea de date subiective. În această perspectivă, este căutată explicația în situația obiectivă, în lumea reală naturală și socială care înconjoară și modelează acțiunea umană.

Limitele metodei comprehensive

Înainte de a stabili ce se poate obține cu ajutorul comprehensiunii, este mai util să analizăm limitele acestei metode, ce nu poate ea realiza.

Tipul de fenomene la care poate fi aplicată. Cu cât ne îndepărtăm de evenimentele a căror substanță este acțiunea individuală, cu atât metoda este mai inaplicabilă, până când devine principial inoperantă. Câteva tipuri de fenomene istorice imposibil de pătruns comprehensiv vor lămuri această afirmație.

- a) *Formele de organizare socială* – familia monogamă, cetatea antică grecească, organizarea feudală, sistemul economic capitalist etc. – nu sunt produse conștiente, programe ale colectivității. Ele sunt produse ale unei activități colective, desfășurate pe generații, în care intențiile fiecărui participant sau chiar ale tuturor nu au o contribuție determinativă esențială. Interacțiunea multiplă și repetată dintre oameni, în condiții obiective concrete, este generatoarea acestor forme de organizare. Cum vom explica, de pildă, organizarea matriarhală a unei comunități? Cristalizarea formelor matriarhale sau patriarhale este cu siguranță un proces întins pe multe generații. La nivelul fiecărei generații s-au petrecut modificări care, prin cumulare, au dus treptat la un mod de organizare a familiei pe care însă nimeni nu l-a planificat sau intenționat. Această observație este valabilă pentru toate formele de organizare socială.
- b) Toate *consecințele neintenționate* ale unor procese sociale: multiplele efecte ale industrializării asupra sistemului de valori, asupra modului de viață, organizării familiei, dar și efectele urbanizării etc. Nici aceste efecte nu au fost intenționate de nimeni. Ele modifică întreaga viață socială, schimbând treptat condițiile sale obiective.
- c) *Evenimentele colective, produse ale interacțiunii* unei mase mari de oameni și care nu reprezintă neapărat un efort comun, coordonat spre realizarea unui scop, ci mai mult efectul neașteptat al interacțiunii. Revoluțiile burgheze reprezintă cel mai bun exemplu. Cum am putea explica în mod comprehensiv Revoluția Franceză? Evoluția ei a fost foarte diferită de intențiile fiecărui participant în parte. Există mai degrabă o „logică” ascunsă a revoluției care scapă fiecărui participant. Dacă vrem să înțelegem revoluția, trebuie să înțelegem mai mult această logică obiectivă ce nu poate fi găsită în subiectivitățile actorilor.

În general, metoda comprehensivă poate fi operantă în explicarea următoarelor trei tipuri de fenomene: a) fenomenul reprezintă *acțiunea unui actor*. Evenimentele politice din sistemele tradiționale aveau foarte des acest caracter. Ele erau exclusiv, sau cel puțin în mare parte, rezultatul acțiunii unei persoane – împăratul, de exemplu. În sistemele politice actuale, de tip democratic, bazate pe jocul puterii la nivelul unor mari grupuri și clase sociale, actele politice nu mai sunt reductibile, de regulă, la decizii individuale; b) la analiza „*operelor*” *individuale*. Istoricul se ocupă adesea de analiza unor produse ale acțiunilor umane individuale – o teorie, o operă de artă; c) fenomene sociale colective în care există o anumită *stare de spirit organizată*, mai ales orientată spre realizarea unui anume obiectiv. De exemplu, Revoluția de la 1848 poate fi eventual „înțeleasă”, în calitatea sa de stare de spirit, considerându-se idealurile, atitudinile sale critice, în general ideologia sa. La fel și Răscoala de la 1907. În acest din urmă caz, se poate încerca să se „înțeleagă” starea generală de spirit a țărânimii, zvonul răspândit rapid că Vodă însuși o permite, lucru care a fost de natură să legitimizeze trecerea la acțiune, într-o oarecare măsură. Max Weber avea în vedere acest caz, când sublinia posibilitatea sociologului de a determina starea de spirit

medie a unei colectivități (Weber, 1965). În același sens, Collingwood, încercând să justifice procedeul în situația unor acțiuni colective, considera că, pe lângă ideile explicite, pot exista și idei implicite, „ascunse”, care, oarecum din inconștient, orientează acțiunea (Collingwood, 1956).

Eficacitatea explicativă a metodei comprehensive este condiționată de valabilitatea tezei că acțiunile umane sunt, în general, conștiente sau, în orice caz, corespund stărilor subiective. Numai în această supoziție putem fi de acord cu Collingwood în afirmația că, dacă știm ce a fost în mintea actorului, știm și de ce a acționat în acea manieră. Ideea caracterului conștient al acțiunilor umane a fost însă complet abandonată, ca o presuposiție extrem de simplificatoare în științele social-umane contemporane, începând cu psihologia și sfârșind cu sociologia. Nu este vorba, desigur, de vreo opțiune pentru inconștient, ci de o înțelegere mai exactă a mecanismelor constitutive ale comportamentului uman.

Marxismul a pus în evidență caracterul *ideologic* al gândirii umane. În ceea ce privește analiza noastră, este extrem de interesantă caracterizarea dată de Friedrich Engels mecanismelor de funcționare a conștiinței sociale. Vorbind despre ideologie și având în minte modul de a gândi specific întregii societăți de până la el, Engels (1967) o caracteriza ca fiind „un proces pe care așa-numitul cugetător îl împlinește, ce-i drept, în chip conștient, dar fals conștient. Adevăratele forțe motrice care-l pun în mișcare îi rămân necunoscute, altfel nu ar fi un proces ideologic. Prin urmare, el își închipuie forțe motrice false, aparente”. Teoria marxistă a ideologiei pune în evidență un paradox al subiectivității. Conștiința are un conținut determinat de condițiile reale de viață și o „suprafață” care reflectă acest conținut, dar într-o modalitate mai mult sau mai puțin adecvată. Gradul de adecvare al conștiinței de sine poate merge de la completa adecvare, stare-limită pe care, cel puțin în condițiile actuale ale cunoașterii de sine a omenirii, o putem considera mai mult excepțională, până la a fi complet neadecvată, „mistificată”. Subiectivitatea însăși este diferențiată. Există un nivel profund, la care au loc procesele constructive. Aici sunt elaborate idealurile, valorile, aprecierile, planurile de acțiune. Acest nivel nu se petrece decât parțial, adesea deloc, la „lumina” conștiinței. Marxismul utilizează pentru a desemna acest proces termenul de „spontan”. Spontanul este opus în teoria socială marxistă conștientului. În acest sens, mulți comentatori ai marxismului, în special cei influențați de schemele conceptuale psihanalitice, vorbesc despre un „inconștient” în teoria lui Marx. Activitatea reală a omului este un proces declanșat de totalitatea condițiilor sociale ale existenței sale („trupul” neorganic, social al său) care se desfășoară în mod spontan. Conștiința acestui proces este doar aproximativ adecvată, putând fi de-a dreptul falsă. Există două surse importante ale acestui decalaj dintre activitatea practică și conștiința acesteia: în primul rând, *tipul însuși de cunoaștere* pe care se bazează activitatea practică – cunoașterea comună are mecanismele ei specifice. Ea se caracterizează prin faptul că nu poate fi integral conștientă de ea însăși. În al doilea rând, *presiunea intereselor sociale particulare*. Cititorul poate găsi o analiză mai detaliată a acestui mecanism în studiul „Discursul normativ și discursul explicativ”.

Ideea caracterului ideologic al conștiinței, distincția dintre conținutul propriu-zis al conștiinței și conștiința de sine, deschide o perspectivă metodologică foarte importantă. Istoricul, încercând să determine „ce s-a petrecut în mintea” actorului pe care îl analizează, are acces direct (facem abstracție aici de posibilitățile documentare ale acestui acces) la conștiința de sine a acestuia în special așa cum este aceasta comunicată celorlalți. El poate să determine *ce credea* actorul că îi determină opțiunea. Să luăm un exemplu. Presupunem că istoricul este interesat în a înțelege de ce un domnitor anume a ales, în anumite condiții specificate, să nu lupte împotriva turcilor, ci să accepte o anumită dependență. Prima întrebare pe care istoricul comprehensivist și-o poate pune în legătură cu acest fapt este : „Ce a fost în mintea domnitorului când a luat o asemenea decizie?”. Desigur, este foarte dificil să știm cu precizie ce gândea de fapt domnitorul. Presupunem însă că s-au păstrat motivările sale comunicate altora : este mai bine pentru țară o pace, chiar bazată pe acceptarea unei anumite dependențe, decât un război pustiitor, cu șanse nule de reușită, al cărui rezultat ar putea fi o dependență și mai mare. Prima problemă care se ridică în fața acestei mărturii se referă la un aspect simplu : este ea exact ceea ce gândea domnitorul sau reprezintă mai mult modul în care voia el să se prezinte pe sine în fața altora ? Cu alte cuvinte, ne putem întreba dacă o asemenea declarație nu este distorsionată. Dacă declarația în cauză a fost făcută cronicarului, pentru a fi transmisă posterității, am putea considera că există o anumită probabilitate ca ea să nu reflecte ceea ce realmente avea domnitorul în minte, ci imaginea pe care el voia să o transmită „istoriei”. Deci o deformare oarecum conștientă a transducerii. Presupunem însă că domnitorul în cauză nici nu a făcut un asemenea calcul, ci un cu totul altul, centrat pe interesele sale personale : principala rațiune care l-a îndemnat să ia o asemenea poziție a fost teama de a pierde tronul și veniturile pe care le putea obține în această calitate. Chiar dacă un război împotriva turcilor s-ar fi încheiat cu un rezultat incert, țara sărăcită nu ar mai fi putut să fie o sursă de câștig sau, dacă războiul ar fi fost pierdut, chiar dacă și turcii ar fi fost înclinați să accepte un statut mai independent al țării, puteau condiționa aceasta de schimbarea domnitorului cu unul mai de încredere. Dacă acesta a fost calculul făcut în mod real, este clar că el nu putea fi transmis posterității prin intermediul cronicarului. El nu putea fi declarat nici celor din jurul său. Probabil că domnitorul ar fi comunicat curții sale motivele prime, care să acrediteze ideea grijii față de destinele colective. Comprehensiunea se află aici în dificila situație de a delimita ceea ce exprimă în mod real conștiința actorului istoric de distorsiunea operată la nivelul comunicării acestei conștiințe celor din jur.

Problema nu este însă numai a unei dedublări conștiente între integritate și modul de prezentare a ei lumii. Distorsiunea poate fi și inconștientă. Teamă de a pierde coroana sau de a pierde din venituri poate să influențeze și modul în care situația generată este percepută și estimată. În acest caz, ea poate să influențeze în sensul unei aprecieri pesimiste a perspectivelor luptei. Omul își poate face el însuși iluzii despre sine și despre mecanismele gândirii sale.

Un al doilea exemplu va situa problema tocmai la acest nivel profund al decalajului dintre conținutul conștiinței și suprafața ei. Ce era în mintea lui Jean-Jacques Rousseau atunci când declara că toți oamenii sunt egali și că societatea trebuie organizată în consecință? Dacă am avea posibilitatea să-l chestionăm, probabil că am primi un răspuns în genul următor: am ajuns la această concluzie meditănd asupra caracteristicilor naturii umane; o asemenea analiză m-a dus la concluzia că nu există nici o inegalitate de natură; inegalitatea au introdus-o oamenii, într-un mod artificial, nenatural. Putem considera că această relatare *sinceră* asupra procesului de raționare este adevărată? Adică, realmente acesta a fost, în mare, procesul de cristalizare a concluziei enunțate mai sus în mintea lui Rousseau? Teoria marxistă a ideologiei sugerează un răspuns negativ. Relatarea sinceră a lui Rousseau este tipică pentru iluziile pe care și le face ideologul. „Dat fiind că este un proces de gândire, continua Friedrich Engels (1967) caracterizarea ideologiei citate mai sus, el [ideologul – *n.n.*] îi deduce și conținutul, și forma din gândirea pură, fie din propria sa gândire, fie din aceea a premergătorilor săi. El operează cu un material pur intelectual, pe care, fără să-l privească mai de aproape, îl consideră ca emanat din gândire și nu-i mai caută vreo altă origine mai îndepărtată, independentă de gândire; pentru el, aceasta este de altminteri de la sine înțeles, deoarece orice acțiune, fiind *nemijlocită* de gândire, îi apare în ultimă instanță și *întemeiată* pe gândire”. O analiză riguroasă a procesului de cristalizare a acestei idei „în mintea lui Rousseau” ar putea duce la concluzii instructive pentru Rousseau însuși. Ea ar putea, de pildă, să scoată în evidență noile condiții sociale și economice ale epocii, formarea unui nou mod de producție, cel burghez, constituirea burgheziei ca clasă și cristalizarea propriului ei mod de a defini și evalua lumea, deplasările de atitudini, de valori, de moduri de a privi lumea care, la nivelul întregii colectivități, se formau printr-un proces de transformare culturală cu mecanisme colective, spontane. Mărturia lui Rousseau ar putea să ne inducă în eroare. Ea ne-ar sugera că celebra sa teză își are originea într-o analiză teoretică ce este rodul fie al genialității, fie al întâmplării pure. Nu este posibil să explicăm în acest mod de ce o asemenea idee nu a venit și în capul unui gânditor cu câteva secole mai înainte.

Comprehensiv, istoricul are acces în mod special la suprafața conștiinței actorului. Prin aceasta, el poate împărtăși iluziile actorului însuși. În acest sens, Lévi-Strauss îl avertiza justificat pe antropologul cultural să nu se lase mistificat de ideologul băștinaș. Înregistrând un anumit obicei într-o comunicare oarecare, antropologul va înregistra și explicația pe care membrii respectivei comunități o asociază cu obiceiul respectiv. Nu este deloc necesar însă ca această explicație să fie adecvată, adică să reflecte modul real de gândire (colectivă, practică, spontană) care a dus la elaborarea obiceiului în cauză.

Concluzia acestei analize este că, dacă istoricul ar dori să știe de ce un actor istoric și-a pus în minte un anumit scop, el trebuie să treacă dincolo de suprafața conștiinței acestuia și să refacă procesul „spontan” de geneză a conținutului conștiinței acestuia. O asemenea analiză nu se poate realiza însă cu mijloacele intuiției, empatiei, retrăirii. Aceste mijloace sunt la același nivel (au aceeași putere) cu

suprafața conștiinței actorului. Utilizând astfel de mijloace, automat istoricul va tinde să se înșele în același mod cu actorul pe care vrea să-l înțeleagă.

Până acum am analizat procesul genezei conștiinței din perspectivă socială, conștiința ca ideologie. Ea trebuie analizată însă și dintr-o perspectivă psihologică. Psihologia a renunțat de mult la teza că subiectul natural are capacitatea de a se autocunoaște complet, de a fi conștient de propriile sale procese psihice. *Introspecția*, care este de fapt metoda complementară comprehensiunii (în primul caz este vorba de cunoașterea propriilor mele stări de spirit, pe când în cel de-al doilea caz, de cunoașterea celui alt), a fost abandonată de către psihologie. Dezvoltarea psihologiei s-a făcut prin utilizarea unor mijloace de cercetare mult mai eficace decât introspecția sau empatia, deși nici aceste mijloace nu se poate spune că sunt prohibite.

Alegerea nu se face în mod exclusiv prin jocul argumentelor la lumina rațiunii. Cu alte cuvinte, omul nu este „un calculator rațional”. Istoria sa personală, cu complexele, aspirațiile, fricile și incertitudinile sale, cu succesele și eșecurile, se depozitează modelând modul de gândire și simțire. Cum poate fi înțeleasă „soluția” lui Vlad Țepeș dacă nu se ia în considerare profilul său psihologic, rezultat al întregii sale istorii personale? Dacă revenim la exemplul cu domnitorul, multe aspecte ale comportamentului său pot fi înțelese dintr-o perspectivă psihologică. În măsura în care, să zicem, istoria sa personală i-a imprimat o puternică tendință de neîncredere în propriile sale forțe, lipsă de ambiție, defetism, el va judeca, în perspectiva acestor trăsături, situația concretă în care se află: el va tinde să considere într-o lumină mai pesimistă șansele unui război cu turcii, decât un altul, cu un profil psihologic. El poate să nu fie deloc conștient de această orientare particulară a sa, considerând că, *în mod real*, situația nu este deloc norocoasă. Psihanaliștii se pot întreba pe bună dreptate de ce mama lui Hamlet a acționat așa cum a făcut-o. Nu cumva există în comportamentul său proiecția unui complex fixat în copilărie, de care, evident, nu este conștient? Analiza psihologică a învățat să treacă dincolo de suprafața conștientului, explicând o mare parte dintre comportamentele și opțiunile noastre prin procese de care suntem neapărat conștienți.

Analiza ideologică și analiza psihologică sunt instrumente mai puternice de înțelegere a comportamentului uman decât intuirea la nivelul unei cunoașteri comune a „celuilalt”.

Același lucru este valabil, poate într-o măsură și mai mare, în ceea ce privește categoria *produselor* activității umane. Produsul poate fi caracterizat în aceiași termeni cu acțiunea. El este realizat în mod conștient, dar nu se poate considera că tot *ceea ce s-a pus în el* a fost intenționat, planificat. Și nici chiar după realizarea acestuia, autorul nu este, *de regulă*, integral conștient de semnificația sa. Este suficient să înțelegem starea de spirit a lui Rembrand sau Picasso pentru a înțelege picturile lor? Evident că nu. Analistul de artă nu consideră că, dacă ar putea să „intre” în pielea lui Picasso, ar putea să înțeleagă în mod complet pictura acestuia. Același lucru este valabil pentru toate cazurile de produse, începând cu cele teoretice – filosofia, știința – și sfârșind cu produse ca arta, religia, tehnologia. Un exemplu oarecum limită va clarifica și mai mult această afirmație. Sunt unele

produse umane în realizarea cărora conștiința are o contribuție esențială, dacă nu exclusivă. Este cazul, în special, al tehnologiei fondate integral pe știință. Sunt tipuri de tehnologii care nu se mai proiectează pe baza experienței comune, ci integral pe baza cunoașterii științifice. Tehnologia calculatoarelor este una dintre acestea. Să analizăm tocmai acest caz de vârf. Pentru a înțelege calculatoarele și dinamica lor pe generații, este suficient să cunoaștem „ce a fost în mintea” celor care le-au proiectat? Putem, cu alte cuvinte, să considerăm calculatoarele ca fiind obiectivarea unor proiecte subiective, inteligibile prin înțelegerea subiectivității autorilor lor? Herbert A. Simon, cunoscut specialist în psihologie și calculatoare, dă un răspuns neașteptat în contextul unei asemenea puneri a problemei. Este posibilă – în sensul de interesantă din punctul de vedere al plusului de cunoaștere – o istorie empirică a calculatoarelor? Dacă cercetăm succesiunea generațiilor de calculatoare, făcând abstracție de proiectele care le-au generat, putem desprinde un model de evoluție ce nu este conținut în nici una dintre conștiințele creatorilor lor. Cercetând succesiunea acestor produse înalt fondate pe știință, putem să desprindem o serie de semnificații, caracteristici ale lor care nu au fost *intentionate* de către creatorii lor (Simon, 1970).

Comprehensiunea este posibilă doar în condiții de similaritate psihologică și culturală între subiectul cunoscător și subiectul de cunoscut. La baza metodei comprehensive stă presupuziția unei naturi umane universale care reacționează în linii generale identic în situații identice. Îl pot înțelege pe Cezar pentru că, imaginându-mă în condițiile particulare ale acestuia, re trăiesc ceea ce și el a trăit în acele condiții. În științele sociale și umane actuale există însă o serie de argumente care ne fac să avem mari rezerve în legătură cu o asemenea identitate a naturii umane. Există o mare variație a structurilor de personalitate, care fac ca experiențele să fie relativ diferite: în condiții similare, oamenii reacționează diferit.

- a) În primul rând, există o largă *variație individuală*. Cum poate re trăi, de exemplu, un om normal ceea ce trăiește un schizofrenic? Cum poți înțelege o teamă patologică, când nu ai avut decât experiența temerii „normale”? Poate un laș să-l înțeleagă pe un curajos? Poate un altruist să înțeleagă un egoist? Există aici o problemă de principiu. Presupunem că psihicul nostru reprezintă la nivelul *potențelor sale* o realitate constantă. În anumite condiții, fiecare dintre noi poate fi cuprins de o spaimă patologică, paralizantă. Fiecare dintre noi poate să manifeste, în anumite condiții, un curaj dus dincolo de marginile instinctului de conservare. Fiecare dintre noi, în anumite condiții, poate să manifeste o stare mentală patologică. Problema este însă dacă putem să simulăm, să „înțelegem” stări care în principiu *sunt posibile*, dar pe care nu le-am experimentat niciodată. Un om care nu a fost schizofrenic și nici nu a experimentat o stare trecătoare de tip schizofrenic poate să simuleze în sine starea de schizofrenie? Un om care nu a cunoscut teama irațională și paralizantă în fața necunoscutului nu poate înțelege o stare de spirit religioasă. Este drept că elemente de trăiri foarte diverse avem în mod natural, putând înțelege și amplificările lor externe. De asemenea, există largi posibilități de

cultivare a capacității de înțelegere, de simulare în noi a variate experiențe, dar există și limite de principiu. În fapt, filosofii care au promovat metoda comprehensivă ca metodă fundamentală de cercetare au fost obsedați de punerea în evidență a limitelor înțelegerii. Există mereu o limită a posibilității mele de a-l înțelege pe Cezar sau pe Napoleon. De regulă, aceste limite nu sunt specificate. Ele se referă mai mult la un fel de reziduu imposibil de explicat, care variază de la caz la caz.

- b) *Variații culturale.* Antropologia culturală a scos în evidență că personalitatea este în mod esențial modelată cultural. Și odată cu aceasta, și experiențele noastre subiective. În interiorul aceleiași culturi, comprehensiunea are șanse mult mai ridicate de reușită tocmai datorită matricei culturale comune a experienței subiective. Dificultățile mari provin din înțelegerea transculturală. Gelozia poate fi înțeleasă de o persoană aparținând culturii noastre, dar cu greu ar putea fi înțeleasă de o alta ce trăiește într-un cadru cultural în care un asemenea sentiment lipsește cu desăvârșire. Nu putem înțelege ce se petrece în mintea unui șaman căzut în transă sau în cea a vrăjitorului tribului Bororo, luptându-se cu spiritele răuvoitoare.

Rezultatele obținute prin metoda comprehensiunii nu sunt verificabile.

Ele pot fi doar estimate ca *rezonabile*, *verosimile*, dar nu există nici un criteriu clar de validare a lor. Metoda ca atare este mai mult ceea ce s-ar putea numi o „artă” decât o metodă științifică, sistematică de investigare. Ea depinde în mod esențial de intuiția cercetătorului, de cultura sa și poate și de starea de spirit particulară în care se află.

Nu oferă în fapt explicații. O explicație eficientă trebuie să pună în evidență serii cauzale complete, în primul rând, elementele inițiale care declanșează întregul proces determinativ, și nu numai un moment al acesteia. O știință care s-ar mulțumi să explice ploaia prin existența norilor pe cer, evident, nu este eronată, dar neinteresantă. Problema care merită realmente toată atenția este determinată de evenimentele care generează întreaga serie cauzală: ce condiții duc la formarea norilor într-o anumită zonă care, la rândul lor, produc ploaia?

Într-o situație similară se află demersul comprehensiv. El poate, eventual, să stabilească stările subiective care au contribuit la apariția unui eveniment; ambiția lui Napoleon de a stăpâni Europa, mânia lui Achile pentru moartea prietenului său etc. Întrebarea se mută însă automat la un nou nivel: de ce X dorește ceva, și nu altceva; de ce vrea să..., de ce consideră că este necesar să...? În acest sens, Vladimir Ilici Lenin atrăgea atenția asupra faptului că interpretările idealiste pornesc în explicație de la jumătatea drumului. El trebuie să determine mai departe ce se află în *spatele* motivelor, dorințelor, aspirațiilor actorilor (Lenin, 1969). A explica în fapt înseamnă a pune în evidență ce anume îi determină pe oameni să gândească și să acționeze într-un anumit fel. Subiectivul are el însuși logica sa, care nu stă la suprafață. Ea trebuie pusă în lumină printr-un efort de cercetare, depășind conștientizarea naturală a actorilor. Să luăm un exemplu. Istoricul poate constata că, în diferite comunități, deciziile importante sunt luate în modalități foarte diferite. De exemplu, în Grecia antică, ele erau adesea

încredințate bobilor. Cum cad aceștia, așa trebuie să se facă. În Egiptul antic, dimpotrivă, faraonul era cel care le lua. Cum se pot explica aceste practici ? Cum se împacă raționalitatea grecului antic cu delegarea responsabilității unor decizii foarte importante întâmplării ? Comprehensiunea ne poate furniza explicații de genul următor : grecii considerau că prin tragere la sorți se manifestă voința zeilor ; egiptenii, în schimb, credeau că faraonul este un reprezentant pământean al divinității și, ca atare, prin el se exprimă divinitatea. Putem deci înțelege de ce, în alegeri importante pentru comunitate, decizia era delegată zeilor, prin mecanisme considerate ca reprezentative pentru manifestarea acestora. Rămâne totuși de neînțeles de unde obiceiul curios de a trage la sorți. Comprehensiunea poate să pună în evidență cel mult ce gândeau în mod explicit actorii. Un lucru nu poate fi însă lămurit : de ce grecii au ales drept cale de manifestare a voinței zeilor tocmai sorții sau oracolul de la Delphi.

Știința poate oferi o explicație acestor fapte, care nu se mai fundează însă pe evidența conștiinței noastre comune. În cazul analizat aici, o teorie explicativă ar putea scoate în evidență existența unor fenomene ca : incertitudinea ridicată ce înconjoară procesul decizional, anxietatea și tensiunea psihologică și socială asociată deciziilor importante, blocarea procesului decizional realizat cu mijloace strict raționale, nevoia unor mecanisme care să reducă din incertitudine, nevoia de a investi o valoare suplimentară în opțiunile realizate, de asemenea, efectul structurilor politice democratice sau autoritare asupra mecanismelor de luare a deciziilor. O explicație de acest gen nu este deloc intuitivă. Ea nu poate fi realizată prin empatie, prin proiectarea cunoașterii comune asupra altor epoci, ci printr-un ansamblu teoretic care poate fi complet neintuitiv.

În general, metoda comprehensivă lasă să se înțeleagă faptul că, dincolo de starea de spirit a actorilor, nu mai există nimic. Acesta este motivul pentru care putem considera că metoda comprehensivă se bazează pe o presupuziție fundamental *indeterministă*. Singurul lucru pe care îl putem face este să determinăm cauza subiectivă a acțiunilor umane. Ea reprezintă elementul inițial al seriei de determinare (cauzative) care duce la evenimentul de explicat. Această presupuziție este foarte clar exprimată de către Raymond Aron (1961) : „Istoria tradiționalistă este acțiune, adică este făcută din deciziile luate de către persoane într-un loc și într-un timp precis. Aceste decizii ar putea fi altele cu un alt om în aceeași situație, cu același om în altă dispoziție. Or, nimeni nu poate fixa dinainte sau retrospectiv limitele consecințelor, decât dezvoltarea unor asemenea decizii localizate și date”.

Prin această opțiune indeterministă este implicată totodată o poziție net idealistă. Fenomenele social-istorice sunt explicate prin conștiința actorilor lor. În spatele acestei conștiințe nu stă nimic care să reprezinte o condiție determinată, demnă de luat în considerare de către cercetător.

Este un lucru general acceptat de către cei care promovează metoda comprehensiunii că, pentru a o realiza eficient, este nevoie de o atență analiză a situației în care acționează actorii. Robin Collingwood aprecia că analiza situației

reprezintă un instrument esențial al înțelegerii. Henri-Irénée Marrou sugera o așa-numită „psihanaliză existențială”. Situația își pune amprenta asupra modului de a gândi și de a acționa. Există însă în acest punct crucial al relației dintre situație și comportament o diferență netă între punctul de vedere determinist și cel indeterminist. Determinismul consideră că situația este aceea care, în ultimă instanță, determină comportamentul. Analiza situației are aici o finalitate cauzală : găsirea factorilor determinanți. În perspectivă indeterministă a comprehensiunii, situația obiectivă nu explică decizia luată – în aceeași situație, actori diferiți pot lua decizii diferite –, ci doar „culoarea” particulară pe care o are o decizie sau alta. Invocarea situației nu este de natură să explice decizia, ci să o facă inteligibilă. Deși nu este exprimată într-un mod clar, este conținută aici o teză generală. Situația ca atare fixează doar unele limite ale deciziilor, dar nu o determină pe una sau pe alta. În acest sens, demersul comprehensiv nu este principal predictiv. El este doar o înțelegere a unor fapte petrecute. Invocarea situației face opțiunea doar familiară, îi reduce din caracterul ei neobișnuit în aparență. Acest aspect este foarte important de subliniat. Prin comprehensiune, cercetătorul nu face nici un fel de predicție și nici retrodicții. El nu încearcă să judece în felul următor : avem situația X ; să îmi imaginez cum aş acționa eu în această situație ; dacă așa aş acționa (gândi, simți, decide) în situația X, atunci probabil că așa ar gândi oricine, sau în orice caz, așa au gândit și Cezar sau Napoleon. O asemenea predicție empirică, utilizând natura umană generală, ca producătoare de predicții, nu este acceptată în cadrul comprehensiunii. Problema nu este cum aş acționa eu în locul lui Cezar, ci invers. În condițiile în care *eu știu* cum a acționat Cezar (și accept că un altul ar fi acționat în aceeași situație altfel), pot înțelege această acțiune, insinuându-mă în pielea lui Cezar ? Adică nu în situația lui, exterioară, obiectivă, ci în situația lui subiectivă, a lui Cezar care deja a acționat într-un anumit fel sau altul. În acest fel, eu, ca cercetător, pot să-i „înțeleg” atât pe Cezar, pe Napoleon, cât și pe Bălcescu, care, chiar dacă ar fi acționat în aceeași situație, ar fi optat în mod foarte diferit. În acest sens afirmam mai sus că comprehensiunea este strict indeterministă. Între situație și decizie este presupusă o relație foarte vagă și în nici un caz una deterministă.

Un cercetător determinist pornește de la o cu totul altă presuposiție în legătură cu relația dintre situație și acțiune.

Relația dintre cei trei termeni – Situație (S), Conștiință (C) și Eveniment (E) ca produs al acțiunii – este imaginată în teoria care fundează comprehensiunea, în felul următor :

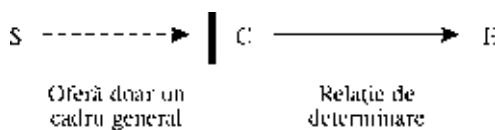

Figura 13.2. *Relația dintre Situație, Conștiință și Eveniment*

În viziunea deterministă, relațiile sunt următoarele :

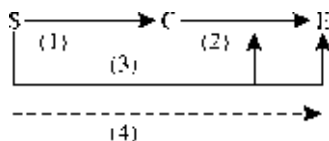

Figura 13.3. *Relația dintre Situație, Conștiință și Eveniment în viziune deterministă*

Relația (1) indică determinarea conștiinței actorului de situația obiectivă (totalitatea condițiilor exterioare și interioare care modelează conștiința). Relația (2) indică rolul important al conștiinței în constituirea evenimentelor. Există apoi o relație directă (3) de determinare a acțiunii actorilor de către situația obiectivă și care nu trece prin conștiință. Este o reglare practică a acțiunii în funcție de condiții ce nu trece prin intențiile și proiectele subiective inițiale ale actorilor. În plus, evenimentul nu este numai rezultatul acțiunii individuale, ci totodată produsul interacțiunii dintre acțiunea actorului și condiții, dintre această acțiune și acțiunile altor actori. Cum conștiința este la rândul ei determinată de situația obiectivă (1), fiind deci ea însăși purtătoarea unui determinism obiectiv, cât și datorită determinării directe a evenimentului de către situație, omul de știință poate sintetiza toate aceste secvențe într-o relație mai generală de determinare (4), făcând abstracție de mecanismele prin care se realizează acesta și, în special, de conștiință ca verigă intermediară. Faptele sociale sunt explicate prin alte fapte sociale.

Valoarea metodei comprehensive

Am văzut până acum care sunt limitele acestei metode. Ne putem însă întreba dacă între aceste limite are sau nu vreo valoare, dacă poate sau nu ajuta în activitatea istoricului.

Dar mai înainte de aceasta este necesar să fie analizat un aspect mai practic. Este metoda comprehensivă *un proiect* elaborat de filosofi și propus istoricilor sau, totodată, este și o practică curentă a istoricului? Este nevoie să distingem modelul său formulat la nivelul epistemologiei de utilizarea sa în practica curentă a istoricului. Modelul epistemologic este influențat într-o mare măsură de cadrul filosofic în care este elaborat. Am văzut în prima parte a acestei analize că metoda comprehensivă, așa cum a fost ea propusă în contextul filosofiei germane post-kantene, purta din plin amprenta acestei filosofii. Ea se deosebește de propunerea lui Colingwood, de exemplu, mai influențat de o filosofie pozitivă, raționalistă. Se poate, desigur, face observația că însăși practica istoricului poate fi influențată de cadrele generale ale filosofiei.

Deși nu s-au întreprins studii „empirice” asupra practicii istoricului, se poate aprecia pe baza unei estimări globale că metoda comprehensiunii nu este doar o propunere filosofică, ci că ea reprezintă, *într-o formă sau alta*, o caracteristică a

acesteia. Elaborând proiectul acestei metode, filosofia s-a inspirat din practica istoricului. Ea nu a propus o metodă nouă, ci a căutat doar să formuleze conceptual această practică și să o justifice teoretic.

Teza susținută aici este că metoda comprehensivă, utilizată destul de frecvent în practica istoricului, are o anumită utilitate. Ea este o metodă relativ eficace, în condițiile lipsei unor instrumente teoretice mai puternice de explicație.

La nivelul cel mai elementar, istoria este locul de întâlnire cu *altul*. Eu, ca subiect, iau cunoștință de o mulțime de evenimente, produse ale acțiunii altora. Există o serie de diferențe substanțiale între întâlnirea mea cotidiană cu celălalt și cea prilejuită de istorie. În viața mea curentă mă întâlnesc mereu cu celălalt în diferite ipostaze. Unele sunt complet inteligibile pentru mine, altele însă mă surprind. Mergând la piață, vânzătorul mă întreabă ce doresc și mă servește. Mi se pare un comportament firesc, familiar. Un vecin mă salută și mă întreabă cum mă simt. De asemenea, mi se pare firesc. Desigur că în jurul meu sunt și acte care mă surprind, mă contrariază într-o oarecare măsură. Oricum, în linii generale, mediul meu de viață mi se pare familiar. Istoria mă pune în contact cu fapte mult mai depărtate de mine, nu numai în timp și spațiu, ci și din punctul de vedere al cadrului social în care se desfășoară. Îl văd pe Ștefan cel Mare organizând Moldova pentru a face față atacurilor diferiților dușmani, dar îl văd și pe Nero dând foc Romei, pe Hitler făcând planuri să cucerească întreaga lume. Asemenea acte nu îmi mai sunt familiare. Mă șochează, mă intrigă. Nu le înțeleg. Narațiunea istorică are deci proprietatea de a crea în conștiința celui care o urmărește sentimentul de surpriză, de neînțelegere. Ce înseamnă însă în contextul de aici a înțelege și a nu înțelege, a aprecia ceva ca fiind „de la sine înțeles”, „familiar”, „de așteptat” și altceva ca „straniu”, „curios”, „de neînchipuit”? Înseamnă că eu înțeleg la modul complet comportamentul vânzătorului sau al vecinului cu care mă întâlnesc în mod curent? Evident că nu. Mijloacele cunoașterii mele cotidiene se salută, își zâmbesc și schimbă câteva vorbe amabile; mi se pare firesc, dar nu înseamnă că dețin totodată și explicația acestui fapt. Nu aș putea explica, așa cum ar face-o un psiholog social, de ce se întâmplă așa, și nu altfel. O cunoaștere pe care noi o numim de regulă comună este implicată aici, dând efectul de „familiar”, de așteptat, normal. Ce înseamnă această cunoaștere însă este mult mai puțin clar. În linii generale, metoda comprehensiunii se referă tocmai la extinderea unui asemenea tip de cunoaștere la evenimentele istorice.

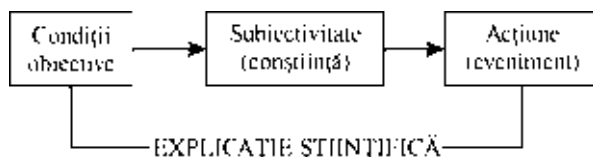

Figura 13.4. Schema determinării comportamentului

Explicația științifică ar trebui să lege evenimentul în cauză de o serie de factori obiectivi. Inexistența unui model teoretic care să ne ajute să realizăm acest lucru

obligă la găsirea unei modalități simplificate. Să reluăm schema determinării comportamentului expusă mai înainte.

Condițiile obiective determină acțiunea, conștiința fiind într-o măsură mai mare sau mai mică un „vehicul” al acestei determinări. Dacă nu putem să stabilim variatele condiții obiective care acționează și mai ales *modul* în care acționează, putem recurge la înregistrarea subiectivității. În cazul lui Nero, pentru a înțelege actul său de a da foc Romei, încercăm să determinăm ce a fost în mintea lui : care au fost motivele conștiente asociate unui asemenea act. Dacă dorim să explicăm comportamentul lui Vlad Țepeș, destul de șocant pentru noi, oamenii actuali, încercăm să vedem care a fost motivația lui subiectivă. În acest din urmă caz, putem eventual să aflăm ceva despre intențiile lui generale – presupunem că dorea realizarea independenței Țării Românești, îmbunătățirea moravurilor etc. – și, de asemenea, despre experiența sa negativă în legătură cu trădările și corupția care l-au dus la ideea că singura soluție de a lupta împotriva acestora este de a recurge la măsuri extrem de dure. O asemenea analiză transformă un act „ciudat” într-un act familiar, care nu mai apare atât de curios, ci oarecum „natural”. Evident, aceasta nu este o explicație de tip științific. Este ca și cum ai explica întregul comportament uman prin intențiile subiective conștiente ale persoanelor, excluzând ca inutilă psihologia.

Subiectivitatea, tocmai în calitatea sa de „vehicul” al determinismului, poartă în sine influența diferiților factori, dar într-o manieră neexplicată.

De exemplu, cum putem înțelege măsurile drastice luate de către un domnitor oarecare împotriva boierilor? O anumită explicație putem obține prin descoperirea motivației domnitorului însuși : a stăvili uneltirile boierilor, a face dreptate, a împiedica jaful și împilarea. Este aceasta o explicație cauzală? Evident că nu. Sociologul ar pune în evidență o serie de mecanisme mai generale ca : într-un sistem feudal există o tensiune continuă între puterea centrală și tendințele de autonomie ale nobililor, susținute în mod puternic de caracterul natural, închis al economiei feudale.

Înregistrarea subiectivității are o putere explicativă slabă, dar nu complet neglijabilă. De cele mai multe ori, istoricii au încercat să realizeze tocmai o asemenea analiză. Accesul la subiectivitatea actorilor este de regulă limitat, dacă nu exclus. Istoricul se află într-o situație de tipul următor : pe de o parte, a reușit să reconstituie un eveniment pe care îl poate interpreta ca un act sau rezultat al unui act uman, dar pe de altă parte, nu știe ce forțe explică acest eveniment și nici ce a fost în mintea agentului care l-a realizat. Poate însă să determine și alte evenimente care au precedat sau însoțit evenimentul în cauză. O asemenea înregistrare poate să-l ducă la ideea că există o legătură între ele. Ce fel de legătură există nu mai poate spune, întrucât nu deține o teorie explicativă generală care să-i ghideze analiza. Presupunem că evenimentul de explicat este X. El poate, de asemenea, identifica o serie de alte evenimente „de context” : a, b, c, d etc. Există două probleme pe care ar trebui să le rezolve. În primul rând, care dintre aceste evenimente de context au vreo legătură cauzală cu fenomenul de explicat X? Unele vor avea, altele nu. De asemenea, este de presupus că mai sunt și alte fenomene de context

pe care el nu le-a identificat și care sunt cauzele, poate chiar determinanții cei mai puternici. În al doilea rând, chiar dacă ar reuși să identifice toate fenomenele de context, nu ar ști încă *cum* le determină. Deci, trebuie să răspundă la o dublă întrebare : care sunt determinanții și *cum* se produce această determinare.

În lipsa unei teorii științifice care să-l ajute să soluționeze această problemă, istoricul deține un instrument care să aproximeze un răspuns : *el însuși*, ca persoană. După cum sugeram mai sus, situația aceasta ar putea fi schematizată în felul următor, utilizând ideea de „cutie neagră”. Avem o serie de fenomene de context a, b, c, d etc. despre care nu știm dacă și cum acționează ca determinanți : avem un agent care a acționat în acel context în modul X, dar nu știm ceea ce s-a petrecut *în el*. Cu alte cuvinte avem o cutie neagră (agentul), o ieșire certă și o mulțime de intrări posibile. Nu cunoaștem : a) care sunt intrările reale ale cutiei ; și b) nu cunoaștem legea de funcționare a acestei cutii.

O soluție este modelarea sistemului pe un alt sistem pe care îl cunoaștem mai bine. Istoricul însuși este o „cutie neagră”, presupusă a fi similară cu agentul. Este firește inclusă aici presupuziția universalității naturii umane. Toți oamenii, mai mult sau mai puțin, sunt la fel, adică, în situații similare, vor tinde să acționeze într-un mod similar. Istoricul însă nici nu există în situația agentului și nici nu a acționat în maniera acestuia. De cele mai multe ori, chiar dacă ar dori, nu ar putea. Nici un istoric actual nu ar putea să tragă în țepă pe cineva pentru a-l putea înțelege mai bine pe Vlad Țepeș. De asemenea, istoricul nu are o cunoaștere de tip explicit, științific, a propriilor sale legi de funcționare. Pentru aceasta, el ar trebui să dețină o cunoaștere psihologică și sociologică completă. Istoricul tradițional, în mod special, nu deținea asemenea teorii explicative asupra propriului său comportament. El are însă o cunoaștere de tip intuitiv, la nivelul bunului-simț, a cunoașterii comune, asupra propriei sale comportări. El poate să intuiască modul cum va reacționa în anumite condiții, sau invers, dacă a acționat într-un anumit fel, de ce a făcut-o : ce a simțit, ce a gândit acționând în maniera respectivă și, de asemenea, cum l-au afectat diferiții factori.

Există deci posibilitatea ca eu, istoric, să încerc să mă transpun în situația agentului pe care vreau să-l explic : pe de o parte, ca persoană care se află într-un set de condiții reale, iar pe de altă parte, ca persoană care deja a optat pentru un tip de acțiune. O asemenea transpunere ajută la identificarea factorilor determinanți – îmi pot imagina dacă asupra unui asemenea comportament factorul a poate sau nu să contribuie, dar pot să imaginez și alți factori care ar putea să fie relevanți și, de asemenea, pot aproxima cum acționează acești factori asupra mea, prin ce forme subiective. În cazul lui Vlad Țepeș, de exemplu, istoricul ar putea ajunge intuitiv la concluzia că numai luarea în considerare a unor factori obiectivi sociali nu ar putea explica comportamentul acestuia. Situația politică și socială internațională și internă să zicem nu era de natură să încurajeze un proiect atât de ambițios precum cel al lui Vlad Țepeș. El s-ar putea să bănuiască că trebuie să existe și în istoria sa personală o serie de factori care să-l fi determinat să-și formuleze obiective atât de înalte, însă utopice din punct de vedere obiectiv. Cu alte cuvinte, ar putea să-l considere pe domn a fi într-o oarecare măsură „idealist”. Ca

rezultat al unei asemenea concluzii, istoricul va da o atenție deosebită culegerii unor date biografice care ar putea să lămurească mai bine dorința fierbinte a lui Vlad Țepeș de a cuceri independența țării, de a lichida corupția și criminalitatea. Determinând toate aceste condiții, el poate să-și imagineze de această dată că acum comportamentul lui Vlad Țepeș este „normal”, inteligibil, nu mai este straniu. Istoricul își utilizează pentru această operație în mod masiv intuiția, cunoașterea sa cotidiană, introspecția. În mod normal, mereu încercăm să ne explicăm de ce ceilalți se comportă într-un mod sau altul, utilizând aceleași proceduri. Imaginându-mă în situația lui Vlad Țepeș, cum aş fi reacționat? Dacă mi-am propus obiectivele pe care el și le-a propus și văzând în jurul meu trădare și înșelătorie și corupție și hoție, cum aş fi reacționat? Modul său de a încerca să soluționeze aceste probleme este rezonabil? Și eu aş acționa în același fel? În această analiză, este clar că istoricul nu deține legea sa de funcționare ca persoană. Dar *el experimentează cu el însuși*. Imaginându-se în diferite situații, „observă” că va tinde să se comporte într-un anumit fel.

Rezultatele acestei metode sunt de mai multe tipuri :

- a) O selecție mai bună – nu completă și nici exactă, dar cu un anumit grad de probabilitate – a factorilor determinanți.
- b) O sesizare intuitivă a modului în care acești factori au acționat și a puterii lor.

Consecința unei asemenea cercetări comprehensive este transformarea unui eveniment istoric care părea straniu, înconjurat de alte evenimente ce nu se legau între ele, într-un eveniment care pare familiar, normal, de înțeles, intuitiv, la nivelul cunoașterii comune. În realitate, ea nu se deosebește de explicația științifică. Sunt vizate aceleași obiective. Deosebirea este doar de putere. Ea este intuitivă, slabă, primitivă. În lipsa unor mijloace mai puternice, comprehensiunea este însă un instrument eficient. Ea face din istoria care la primul contact pare să fie o îngrămădire de evenimente care mai de care mai curioase, stranii un loc al familiarului, al normalului, al inteligibilului. În acest sens, metoda comprehensivă nu este altceva decât o prelungire a cunoașterii celui alt, cu mecanismele ei elaborate de cunoașterea comună. Desigur că metoda istorică este mult mai cultivată, în sensul că informațiile, capacitățile de înțelegere a celui alt sunt amplificate, dar nu modificate structural.

O asemenea concluzie luminează și o funcție specifică a istoriei. Ea reprezintă, prin trăsăturile ei tradiționale, intuitive, comprehensive, o modalitate esențială a omului de a-și lărgi cunoașterea de sine prin cunoașterea celui alt. El se *decen-trează* din punct de vedere individual, dar și social și cultural. Rezultatul este conștiința identității ca specie umană, independent de timp și loc.

Putem spune deci că *metoda comprehensivă este în fapt o variantă mai primitivă, la nivelul simțului comun, a explicării de tip științific, și nu o strategie principial alternativă.*

Capitolul 14 | EXPLICAȚIE EVENIMENTIALĂ ȘI EXPLICAȚIE STRUCTURALĂ

Să ne imaginăm drumul parcurs de o furnică în căutarea hranei. Ceea ce ne uimește este marea sa complexitate. Furnica urcă, coboară, face un ocol mare la dreapta, apoi unul la stânga, se întoarce și iarăși merge înainte. Să presupunem că cineva ar dori să-l explice științific. Două strategii distincte îi stau la dispoziție. Prima este strategia evenimentială. Ea se fundează pe ideea unei cauzalități date în succesiunea temporală a evenimentelor. Fiecare mișcare a furnicii reprezintă un eveniment distinct. El este determinat de seria de evenimente anterioare: acum urcă, pentru că mai înainte a coborât; o ia la dreapta, pentru că se îndepărtase prea mult spre stânga. Pentru a explica fiecare mișcare a furnicii este necesar să o integrăm într-o serie mai lungă de mișcări. „Istoria” este aici esențială. Nu putem înțelege mișcarea pe care o face *acum* dacă nu cunoaștem ce a făcut în momentul anterior și mai înainte. Fiecare mișcare este inteligibilă doar dacă e integrată în ansamblul drumului parcurs în timp de furnică. În orice caz, cercetătorul este uimit de complexitatea comportamentului furnicii, greu de pătruns.

Cea de a doua este strategia *structurală*. Conform ideii fundamentale a cercetătorului, complexitatea nu stă în furnică, ci în drum (Simon, 1970). În furnică găsim o matrice simplă de comportare. O structură care, în contact cu accidentele drumului, dă un comportament anume. Câteva principii sunt suficiente pentru a descrie acest comportament. Ceea ce părea din prima perspectivă o construcție de o complexitate uimitoare, extrem de greu de explicat în totalitatea sa, apare aici drept ceva foarte simplu și predictibil. Comportamentul este un răspuns la o anumită situație. Istoria nu mai are nici o importanță. Dispare succesiunea în timp a evenimentelor ca fiind semnificativă pentru înțelegere. Mișcarea din prezent nu este determinată de seria trecută de mișcări și nu este determinantă, la rândul ei, pentru seria viitoare. Ea este discretă, produs al aplicării principiilor de comportament la situația actuală a drumului.

Privită de la mare distanță, *istoria* unei comunități umane nu ar arăta esențial diferită de drumul unei furnici. La un moment dat, după o lungă perioadă de „vegetare”, încep să apară o serie de evenimente care par să fie importante. Se dezvoltă centre urbane, crește aparatul administrativ. Un proces de centralizare este inițiat de o personalitate cu multă influență. Un conflict cu vecinii de la nord, apoi un război cu cei de la sud; moare regele, este înlocuit cu un altul; lupte interne între mai multe grupuri pentru putere; atac al vecinilor de la nord; un război religios etc. Strategia evenimentială consideră fiecare eveniment în sine ca fiind important. Ea încearcă să-l explice prin evenimentele dinainte, ca produs al

unei serii istorice. Raționamentul generat de această strategie este de următorul tip : apariția unei conjuncturi economice favorabile a dus la dezvoltarea orașelor, acumularea bogățiilor, apariția unor clase sociale privilegiate, dezvoltarea statului. Apariția unui mare conducător politic înzestrat cu multă energie a dus la centralizare politică, la dezvoltare militară. Ambițiile personale ale acestuia au condus la cuceriri succesive și la transformarea statului în imperiu. Urmașii au lărgit cuceririle inițiale. Rivalitățile dintre diferitele familii, generate de faptul că ultimul împărat a murit fără urmași, au dus la lupte interne ascutite. Acestea au slăbit imperiul, fapt care l-a făcut să cadă în fața atacului unor populații migratoare războinice. Fiecare moment este un eveniment important. Explicația sa se poate găsi în evenimentele care l-au precedat, determinând la rândul lor evenimentele următoare. Dacă ultimul împărat nu s-ar fi căsătorit cu fata vecinului său de la sud, pentru a-și întări puterea politică, el ar fi avut probabil urmași. În această situație, luptele interne nu s-ar fi dezlănțuit, imperiul ar fi fost puternic, rezistând atacului popoarelor migratoare. Această raționare de tipul „dacă nu s-ar fi întâmplat...” este de natură să probeze cu suficientă forță de convingere că explicația fiecărui eveniment nu poate avea loc decât în fluxul continuu al istoriei. Iar istoria comunității nu reprezintă *decât* înlănțuirea unor evenimente discrete. A explica înseamnă a integra fiecare eveniment în seria lungă de evenimente care se cheamă istoria respectivei comunități.

Un teoretician structuralist ar avansa o cu totul altă viziune asupra acelorăși evenimente. Respectiva comunitate este organizată într-o manieră feudală. În această calitate, ea are un comportament predictibil, în diferite situații. Problema este definirea structurii profunde care dirijează comportamentul ei în aceste situații variate. Dacă reușim să determinăm structura specifică ei, vom putea ști cu precizie că în situația A, ea va reacționa în modul X, iar în situația B, în modul Y. Interesul cercetătorului nu mai stă în evenimentul însuși. Acesta nu este interesant și nici neobișnuit. El este pur și simplu o manifestare a structurii, putând fi explicat ca atare. De asemenea, istoria în sine devine neinteresantă. Ea nu este altceva decât expresia aceleiași structuri în condiții diferite. Fiecare eveniment în parte nu are forță determinativă asupra evenimentelor care îl urmează. Pentru a înțelege situația la un moment dat a comunității nu este nevoie să luăm în considerație întreaga istorie parcursă, ci să formulăm modelul structural profund care regizează comportamentul comunității, în situații variabile.

Cele două strategii de cercetare sunt reale. Strategia evenimentialistă este tipică practicii istorice tradiționale. Istoria este o serie de evenimente care se determină unele pe altele. Ceea ce este de explicat e evenimentul ca atare. Dimensiunea timp este esențială pentru explicație.

Strategia structuralistă a fost formulată adesea într-o manieră extrem de șocantă de către unii structuraliști. Structuraliștii francezi au atras în mod special atenția asupra acestei diferențe de strategie, prin formulările lor exclusiviste, duse până la extrem. „Istoria este ceva în care nu se întâmplă nimic” sau „Istoria este repetarea aceleiași structuri în interiorul sistemului” (Michael Foucault). Sincronia este singura perspectivă teoretică. Ea este dimensiunea caracteristică structurilor.

Diacronia este dimensiunea în care structurile se manifestă în accidentalitatea evenimentelor. Evenimentul este un mod superficial de manifestare a structurilor. Ca atare, el nu prezintă nici un interes din punct de vedere științific. În măsura în care este manifestare a structurii, el este dat de aceasta; iar în măsura în care accidentul a generat o reacție a structurii de acest fel și nu de altul, iarăși nu are în el nimic care să merite să fie explicat: este pur accident, întâmplare. În orice caz, succesiunea în timp a evenimentelor nu mai cuprinde în ea însăși un lanț causal. Ea este succesiunea stărilor unui sistem. Fiecare stare în parte este determinată de legea sistemului, succesiunea lor fiind întâmplătoare, complet neinteresantă.

Cele două strategii sunt fondate pe scheme deterministe distincte. Explicația evenimentială se bazează pe *schema cauzalității*. Cauzalitatea conține în ea însăși perspectiva istorică. Ea presupune mereu o relație dintre două evenimente, unul fiind cauza, iar celălalt, efectul. Relația dintre ele este determinativă: cauza determină (produce) efectul. Relația are, după cum se vede, o orientare temporală strictă: cauza precedă în mod absolut efectul. Există un decalaj în timp între cauză și efect. A explica un eveniment înseamnă a căuta, în *timpul* care îl precedă, un alt eveniment care îi reprezintă cauza. Realitatea, conform acestei scheme deterministe, reprezintă o succesiune a unor stări, în care fiecare stare depinde de starea trecută și, prin aceasta, de întregul șir de stări anterioare. Simetric, fiecare stare determină (este cauza) stării care îi urmează și prin aceasta este responsabilă de tot șirul de stări viitoare. Știința trebuie deci să formuleze legile care leagă stările, evenimentele discrete între ele.

Explicația structurală este fondată pe o *schemă deterministă sistematică*. Obiectul de cercetare este un sistem. El reprezintă o pluralitate de elemente interdependente. Un sistem se caracterizează printr-o interdependență ordonată, și nu prin una întâmplătoare. Dacă unul dintre elementele sale componente se modifică, toate celelalte se vor modifica într-un mod determinat. În acest sens, Jean Piaget definea structura ca fiind legea de transformare a unui sistem (Popper, 1972). Un sistem nu este deci o stare, ci o pluralitate de stări posibile, rezultate din combinațiile multiple ale elementelor componente, așa cum sunt ele definite de structura internă a sistemului, ca lege fundamentală de transformare. Formulând structura unui sistem, am formulat prin aceasta întreaga mulțime a stărilor posibile ale sistemului. În timp, sistemul ia mai multe stări. Ele sunt repetări ale aceleiași structuri. O stare nu este neapărat determinată de starea anterioară. Nu există nici o lege a succesiunii stărilor. Ea este absolut întâmplătoare și neinteresantă. Istoria nu este deloc o condiție a explicării. În *Tropicele triste*, Lévi-Strauss face următoarea reflexie asupra mulțimii culturilor pe care le prezintă societatea umană în cursul istoriei sale: toate culturile ar putea fi organizate sub forma unui tabel de tipul celui al elementelor chimice al lui Mendeleev. Fiecare cultură cunoscută ar ocupa în acest tabel o căsuță. Pe lângă acestea ar exista și căsuțe goale pentru culturile care nu au existat, dar sunt posibile sau, deși au existat, nu au fost descoperite. În fapt, culturile ar putea fi considerate drept combinații posibile ale unor elemente date. Dacă am ști legea fundamentală a acestor

combinații, un tabel de genul celui elaborat de Mendeleev ar fi posibil (Lévi-Strauss, 1968). De aici și așa-numitul *antiistorism teoretic* susținut pragmatic de structuraliști.

Am selectat intenționat o serie de declarații ale structuraliștilor care pot fi considerate exagerate, pentru a pune clar în evidență diferența de perspectivă dintre cele două modele deterministe. Dacă acceptăm schema cauzalității, punctul de vedere istorist, evenimentialist pare inevitabil. Dimpotrivă, schema structuralistă include ea însăși, în mod logic, o atitudine antievenimentialistă și antiistoristă.

Structuraliștii au declarat cu emfază că, după „revoluția” lor, istoria ca obiect legitim de preocupare pentru știință nu mai este posibilă. În realitate, nu a fost însă nici o revoluție structuralistă. Sau, chiar dacă a existat, nu este asociată cu numele lui Lévi-Strauss, Foucault sau Althusser. Ea este mult anterioară și își află originile în lucrările lui Marx și ale altor gânditori. Structuraliștii francezi au căutat doar să formuleze în termeni tranșanți, adesea destul de exclusiviști și nici pe departe foarte clari, schema explicativă structuralistă, prezentând-o ca pe singura posibilă. Este evident însă că, după structuralism, istoria nu mai este posibil de practicat în forma sa tradițională. Ea trebuie să învețe de la abordarea structuralistă și să-și justifice într-o manieră nouă locul în ansamblul cunoașterii.

Structuralismul, sau mai bine spus perspectiva analizei structurale, are un impact clar asupra istoriei. Ea o forțează să devină din istorie evenimentială *istorie socială*. Formele de organizare socială, instituțiile sociale, reprezintă un fel de structuri. Ele sunt sisteme aflate în echilibru dinamic. Modificările accidentale din mediu acționează asupra lor, suscitând o reacție adaptativă. Ele tind să se conserve în fluctuația evenimentelor. Să luăm drept exemplu organizarea capitalistă a economiei. Există legi structurale ce reglează comportamentul economic astfel încât sistemul să se mențină ca atare. Același lucru se petrece și cu sistemul feudal. Apariția unui eveniment nou stârnește o reacție așteptată, înscrisă în legile de funcționare ale sistemului însuși. Istoria unor asemenea forme nu reprezintă decât repetarea în timp, în condiții variabile de mediu ale comportamentului sistemului, orientat de structura sa fundamentală. În acest sens, analizând economia capitalistă, Marx declara de la început că el practică o abordare strict logică, și nu istorică. Ceea ce îl interesa pe Marx era desprinderea tocmai a structurii intime a producției capitaliste, legea sa fundamentală de funcționare. În funcționarea modelului economiei capitaliste elaborat teoretic de Marx, timpul nu intră ca o dimensiune semnificativă. Odată ce modelul teoretic al funcționării economiei capitaliste a fost formulat, evenimentele economice în sine își pierd orice interes. Ce a făcut capitalistul X, ce bunuri a ales să producă, ce piață de desfacere a căutat etc. sunt evenimente care nu mai conțin pentru economist nici un fel de informație. Informația interesantă este dată de legea structurală care le-a modelat. În rest, ele sunt variații accidentale, neinteresante, ce nu au nici o forță de a determina evoluția ulterioară a sistemului.

Să luăm alt exemplu. Greva generală a muncitorilor români din 1920. Din punctul de vedere al structurii societății capitaliste, ea este un eveniment așteptat. Clasa muncitoare are interese opuse capitaliștilor. Singura posibilitate de a-și apăra și promova propriile sale interese este lupta, greva fiind o formă a acesteia.

În condițiile particulare ale anului 1920, clasa muncitoare din România, cum putea de altfel fi predictibil dacă am fi cunoscut legile luptei de clasă din capitalism, a organizat o grevă generală. Amploarea acestei greve și modalitățile sale particulare de desfășurare sunt datorate particularităților istorice concrete. În această calitate, ele însă nu sunt interesante, fiind simple manifestări ale structurii în condiții particulare.

Cercetarea științifică are deci drept obiectiv determinarea formelor de organizare socială, a structurii lor care guvernează comportamentul sistemului în diferite împrejurări.

Viziunea structuralistă analizată până acum se fundează pe o presupuziție fundamentală, de adecvarea căreia depinde justificarea tuturor concluziilor expuse mai înainte: *constanța în timp a sistemului*. Aceasta înseamnă că principiile fundamentale ale comportamentului sistemului nu sunt afectate de scurgerea timpului, ci sunt invariante. Invarianța în timp a structurii sistemelor este o garanție că ceea ce variază în timp este doar accidentalitatea împrejurărilor și, din această cauză, ea nu prezintă nici un interes științific. Presupuziția invarianței în timp a structurii face realmente istoria sistemului complet neinteresantă, loc al repetării structurale. Invarianța în timp a structurii se fundează, la rândul său, pe o altă presupuziție: *evenimentul nu modifică structura*. Structura este o matrice generatoare de evenimente, acestea neavând nici o influență asupra structurii ca atare. Dacă evenimentul ar produce modificări în structura însăși, atunci invarianța în timp a structurii nu va fi valabilă.

Aceste presupuziții reprezintă tocmai punctul critic al structuralismului în varianta sa extremistă franceză. Dacă istoria nu mai poate fi privită ca o succesiune pură de evenimente, ea poate fi considerată ca o succesiune de structuri, ca o evoluție și transformare continuă a structurilor înseși. O istorie structurală este o viziune temporală asupra structurilor sociale: geneza și transformarea lor în timp. Într-o asemenea istorie, evenimentul își redobândește importanța. El devine determinant activ al dinamicii ulterioare, înscriindu-se ca modificare de structură. Viziunea structurală nu este prin natura sa antievoluționistă, ci doar antievenimentialistă. Există desigur sisteme stabile care își reproduc în timp structura. Există însă și sisteme dinamice care își modifică starea în mod semnificativ. Dinamica evolutivă a unui sistem poate fi și ea riguros structurată. Putem vorbi despre *structura evoluției* în măsura în care este caracterizată printr-o succesiune determinată de faze, indiferent de variația accidentală a factorilor exteriori.

Analiza așa-numitelor civilizații ale irigațiilor, datorată în mod special lui Julian Steward, este un exemplu foarte clar de asemenea ciclu evolutiv structurat. El distinge mai multe faze de evoluție a acestor comunități: a) o fază inițială – mici comunități practicând o agricultură relativ primitivă; b) faza formativă – metodele de practicare a agriculturii se dezvoltă, apar sisteme de irigații; c) comunitățile se unesc în zona respectivă, formându-se un stat cu funcții de administrare, organizare și apărare a sistemului productiv devenit el însuși tot mai complex; d) faza imperială – dezvoltarea economică a dus la o dezvoltare socială rapidă, la multiplicarea necesităților și, pe această bază, la apariția unor tendințe expansioniste. Populațiile învecinate sunt supuse și exploatare; e) faza de decădere – după

atingerea apogeului, multiple forțe interne și externe duc la descompunerea imperiului – populațiile din interior se răscoală din cauza accentuării exploataării, înflorirea economică face loc treptat crizei, popoarele învecinate, profitând de slăbiciunea în creștere a imperiului, tind să-l atace, agravând dificultățile interne ; f) reînflorirea comunității, după o lungă perioadă „neagră”. Sistemul intrat în paragină începe să fie reconstituit, populația împuținată ca urmare a tulburărilor interne, a războaielor și a crizei economice începe să se refacă, un nou stat se constituie, ciclul reluându-se (Steward, 1973). Cercetările istorice au scos în evidență faptul că ipoteza unor asemenea cicluri este corectă. Civilizații foarte diferite, cum este cea a Egiptului antic, Mesopotamiei, Mexicului, civilizația incasă, civilizațiile din nordul Indiei și din China, s-au dezvoltat în matricea unui asemenea ciclu. Egiptul antic a parcurs astfel, se pare, trei-patru asemenea cicluri.

În acest caz, există o formă de organizare, caracterizată prin anumiți parametri, având o logică a ei de evoluție. Toate evenimentele care au acompaniat această dinamică generală nu au avut o influență substanțială asupra ei. Desigur că au existat unele influențe, dar acestea au fost mai mult locale și pe termen scurt. Să presupunem momentul în care comunitatea, ajunsă la apogeu, începe să intre în criză. Să presupunem, de asemenea, în acest moment un eveniment care ar putea prin multiplele sale posibilități să producă modificări importante asupra sistemului : venirea unui împărat foarte energic și cu multă imaginație politică sau, dimpotrivă, a unui foarte slab, inabil. Ce tip de împărat va fi folosit în acel moment este o chestiune de accident, fără vreo legătură cu dinamica mare a comunității. Problema este : în acest caz, evenimentul „un împărat puternic sau slab” este de natură să modifice semnificativ dinamica sistemului ? Dacă da, atunci principiul enunțat mai înainte, „evenimentul nu modifică structura”, nu va mai fi valabil. Un împărat puternic ar putea să facă două lucruri distincte : a) dacă criza în care a intrat imperiul este atât de profundă, încât practic nu există soluții satisfăcătoare, oricât geniu politic ar avea împăratul, el nu poate opri procesul de decădere ; îl poate face doar mai puțin dezastruos ; b) presupunem însă că împăratul în cauză reușește să găsească o soluție suficient de bună : descoperirea unor resurse economice suplimentare, înfrângerea unor forțe interne sau externe ce acționau împotriva imperiului. În acest caz, criza este doar amânată o perioadă de timp, până este epuizată și respectiva resursă sau până apar alți dușmani suficient de puternici. Putem concluda, în acest caz, că evenimentul nu modifică structura propriu-zisă a ciclului, ci are doar o influență *locală*, dar tot pe liniile structurii propriu-zise : multiplicarea resurselor, învingerea dușmanilor sau grăbirea descompunerii.

Să luăm un alt exemplu : constituirea statelor române. Cercetătorul poate încerca să pornească de la un model structural mai general, care ar putea fi, aproximativ, de următorul tip :

- *Premisele procesului* : existența unor comunități social-economice relativ autonome, dar care datorită vecinătății întrețin anumite relații constante, economice, culturale, religioase etc. Oricât de autonome ar fi fost comunitățile din punct de vedere social-economic, de regulă relațiile inevitabile de vecinătate au dus în timp la formarea unei culturi comune : limbă comună, religie,

obiceiuri și tradiții comune. Cu alte cuvinte, pe un teritoriu relativ larg se constituie o populație cu un profil etnic relativ omogen.

- *Geneza procesului*: dezvoltarea economică internă duce la diferențiere și stratificare socială în interiorul fiecărei comunități. Se profilează o organizare socială de exploatare, în care o clasă socială exploatoare își dezvoltă tot mai mult instrumentele sale de exploatare administrativ-politice. Acest proces duce, pe diferite căi, în timp, la centralizarea politică a tuturor comunităților cu profil etnic comun. Inițial deci, statul apare și se menține distinct pe liniamentele etnice. Existența unei limbi, a unor obiceiuri, religii comune este un factor puternic de integrare socială. O zonă inclusă în statul respectiv, dar cu un alt profil etnic, dacă nu este asimilată etnic, va tinde mereu să manifeste tendințe centrifuge.
- *Desfășurarea procesului*: există mai multe căi, în funcție de complexul de evenimente care reprezintă condițiile de desfășurare generale. Să facem câteva presupuziții. Presupunem că populația română ar fi trăit într-o zonă geografică relativ izolată. Populațiile vecine nu ar fi influențat semnificativ procesele sociale și economice interne. Procesul de centralizare politico-administrativă ar fi probabil destul de rapid și ar merge pe anumite căi.

Presupunem acum condițiile reale în care a avut loc procesul de centralizare politico-administrativă pe teritoriul țării noastre. Timp de aproape un mileniu, în continuu, au avut loc migrări de populații. Migrațiile au frânat procesul de centralizare. Imposibilitatea de a ține piept prin centralizare și forță armată migrărilor a dus la o altă formă de adaptare: izolarea în mici comunități, a căror dezvoltare era frânată substanțial de valurile migratoare. S-ar putea emite ipoteza că migrările au întârziat cu aproape un mileniu procesul de constituire a statelor române.

În condițiile slăbirii influenței populațiilor migratoare, au apărut posibilități reale de constituire a statului român.

După cum se poate observa, schema mare a procesului se menține, indiferent de evenimentele care au afectat-o și prin care s-a realizat. Engels se exprima foarte exact din acest punct de vedere: necesitatea istorică își face loc printr-un noian de întâmplări (Engels, 1964). Condițiile particulare și chiar perioadele de timp necesare unui proces sunt înalt variabile. Forma generală a procesului este însă aceeași. Se aplică aici *principiul echifinalității* din teoria generală a sistemelor. Pornind din condiții diferite, procesele de un anumit tip ajung până la urmă la aceeași stare finală. Căile pe care evoluează pot fi diferite, în funcție tocmai de varietatea condițiilor inițiale, dar starea finală este aceeași.

Să mai facem o observație. În cadrul formei generale, există și variante structurale distincte. De exemplu, procesul de centralizare politico-administrativă, de apariție a unei societăți stratificate, caracterizată prin dezvoltarea unui mecanism de exploatare, poate lua două forme distincte (White, 1948). În primul rând, o formă centralizată – proprietatea principalelor mijloace de producție aparține oarecum în mod colectiv elitelor dominante, prin intermediul puterii politice centrale. Clasa dominantă se constituie în jurul ierarhiei administrative, politice și militare. Este cazul Imperiului Incas, în mod special. Dar și al altor state. Caracteristic pentru aceste forme de organizare este faptul că plusprodusul este

repartizat elitei prin intermediul aparatului administrativ central și în funcție de poziția în acest aparat. În acest caz, centralizarea politică are loc ca urmare și ca instrument totodată al organizării unui proces productiv cu un puternic caracter social – de exemplu, agricultura bazată pe irigații. O a doua cale de evoluție este caracterizată prin proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, prin rolul central al pieței în realizarea schimbului. Plusprodusul este însoțit datorită, în primul rând, proprietății private asupra mijloacelor de producție. Acestea sunt două căi distincte de dezvoltare, cu logica lor proprie, cu consecințe distincte. Ce anume face ca o comunitate să meargă pe o cale sau pe alta? Există o explicație a acestei opțiuni? Leslie White sugerează o asemenea explicație, care, indiferent de adecvarea ei, este sugestivă pentru discuția noastră de aici. El consideră că responsabile pentru o asemenea opțiune sunt *condițiile inițiale ale procesului*: dacă populația în cauză, în momentul inițial, prezenta un grad mai ridicat de organizare socială, atunci prima cale este probabil să se realizeze; dacă, dimpotrivă, procesul debutează în condiții sociale caracterizate printr-un nivel scăzut de organizare, cea de a doua cale este mai probabilă. Gradul inițial de organizare este, în raport cu procesul ca atare, o condiție întâmplătoare. Avem aici un caz tipic de *eveniment care este generator de structură*. S-ar putea specula chiar mai departe. Presupunem o situație inițială, în care, din punct de vedere teoretic, există șanse egale ca procesul de evoluție să o ia pe o cale sau pe alta. Este suficient un eveniment chiar foarte neînsemnat care să încline ușor „balanța” într-o anumită direcție, declanșând în acest fel întreaga evoluție în acest sens. Presupunem, de exemplu, o comunitate pastorală care trece printr-o criză profundă. Modul pastoral de viață devine o cale din ce în ce mai dificilă de practicat. În peregrinările sale ajunge, presupunem, într-o vale propice agriculturii și nepopulată. Într-o asemenea situație, comunitatea se află într-un moment dificil de alegere: ea poate să se stabilizeze în această vale și în acest caz modul de viață pastoral va fi treptat înlocuit cu unul agricol, cu toate consecințele sale; ea poate însă alege și să-și continue peregrinările, având toate șansele să se transforme într-o comunitate cu un mod social-economic de tip „războinic”, evoluând pe cu totul alte căi social-culturale. În unele cazuri probabil că nici nu este vorba de o alegere efectivă. Există însă situații în care cele două mari opțiuni au fost mai mult sau mai puțin egal probabile. Un eveniment oarecare, o întâmplare, o decizie subiectivă au fost suficiente pentru a declanșa un șir de evenimente distincte.

Nu este cred nevoie de a argumenta mai mult în favoarea acestei teze. Sunt împrejurări în care evenimentul poate fi creator de structură, împingând dezvoltarea socială într-o direcție distinctă. În cibernetică, schema feedbackului pozitiv sugerează tocmai o asemenea posibilitate. Ea explică mecanismele prin care apariția unei diferențe inițial mici, neimportante, accidentale, în anumite condiții poate declanșa un proces rapid de amplificare, ducând la constituirea unei noi structuri. În istoria comunităților umane există probabil multe asemenea *momente de răspântie* în care, obiectiv, sunt posibile căi alternative de evoluție, iar un eveniment banal poate fi responsabil de împingerea istoriei într-o direcție sau alta.

Tentativa lui Mihai Viteazul de a uni cele trei principate române a fost poate un asemenea *moment de răspântie*. Nu știu dacă o analiză mai amănunțită a

contextului concret istoric al actului lui Mihai Viteazul ar susține sau nu o asemenea ipoteză. Să o presupunem însă justificată. Conform ei, o serie de evenimente particulare (decizii individuale, accidente) au fost responsabile de cursul „real” al evenimentelor, în timp ce alte evenimente particulare, perfect posibile, ar fi putut duce la succesul tentativei. În acest caz s-ar fi declanșat un proces relativ distinct, care ar fi modificat substanțial întregul mers al istoriei poporului român.

În istoria multor războaie, revoluții sau alte procese sociale de transformare au existat momente de echilibru extrem de indecis. Un accident, o decizie, un eveniment cu totul întâmplător ar fi putut înclina balanța într-un sens opus celui în care realmente a fost ea înclinată. Evenimentul generator de structură, de cale, de evoluție trebuie luat în considerație cu toată atenția. Asemenea momente-răspântii s-ar putea să fie destul de dese. În istoria fiecărei comunități au existat întâmplări-cheie. Este adevărat însă că ele sunt mult mai rare decât acceptă istoria tradițională de tip evenimentalist. Multe dintre evenimentele consemnate de istorie nu reprezintă decât puncte necesare ale unui ciclu structural, care exprimă tocmai momentul de schimbare spectaculară. În fapt, ele constituie verigi absolut determinate ale unui lanț cauzal strict, și nu discontinuități, răspântii reale.

Nu numai evenimentele politice mari pot împinge evoluția pe o cale distinctă, ci și evenimente care, în primul moment, nu păreau să aibă efecte prea mari: inventarea scrisului, diferite inovații tehnologice etc. Margaret Mead dezvoltă pe larg tocmai un asemenea punct de vedere. Ea propune o analiză a microproceselor prin care o inovație culturală este elaborată și adoptată de către o colectivitate mai largă. Scrutarea acestor microprocesse este de natură să convingă de marele rol al evenimentului, inclusiv al întâmplării, în evoluția societății (Mead, 1964).

Nu întotdeauna însă calea pe care evenimentul împinge evoluția este stabilă. Să revenim la cazul discutat mai înainte în legătură cu cele două căi ale evoluției unei comunități. Ipoteza lui White în legătură cu condițiile inițiale ale procesului și rolul lor fundamental în orientarea acestuia nu ia în considerație ansamblul de factori care au o influență continuă asupra profilului organizării sociale și, în primul rând, tipul procesului de producție. În acest sens, s-ar putea formula o ipoteză relativ diferită: dacă procesul de producție este caracterizat prin largi forme sociale, implicând o colaborare continuă și extinsă, organizată și reglementată de un aparat administrativ central (forțele de producție au un puternic caracter social, cum se exprima Marx) – de exemplu, o agricultură bazată pe irigații sau o economie fundată, în principal, pe exploatarea prin forță militară a altor comunități –, atunci stratificarea socială se va funda nu pe proprietatea privată, ci pe poziția în ierarhia politico-administrativă; dacă, dimpotrivă, procesul de producție are un caracter fărâmițat, atunci proprietatea privată va reprezenta baza organizării sociale, cu toate consecințele sale. O asemenea ipoteză exclude deci importanța condițiilor inițiale. Un caz tipic pentru probarea acestor ipoteze îl constituie evoluția feudalismului românesc. Henri H. Stahl a argumentat pe larg teoria „statului de substituție” în geneza instituțiilor feudale românești (Stahl, 1969, 1972, 1977). Această teorie are implicații extrem de importante pentru înțelegerea procesului complex de stratificare socială de la noi. Prima sa consecință este că

procesul de stratificare are o origine externă predominantă. Tătarii au organizat un sistem economico-administrativ relativ închegat de exploatare: impozite percepute de la fiecare comunitate sătească, impozite asupra activității comerciale impuse la „vaduri” etc. Sistemul social rezultat era deci caracterizat printr-o dublă trăsătură: pe de o parte, un sistem productiv fărâmițat, bazat în mod esențial pe o agricultură individuală (în general, agricultura bazată pe „apa de ploaie”, cum a fost în general agricultura Europei, generează un proces de producție în forme individuale, fundat pe proprietatea individuală), iar pe de altă parte, un sistem de exploatare centralizat, al cărui instrument este administrația susținută de puterea politico-militară. Retragerea tătarilor a creat un fel de gol. Sistemul administrativ de exploatare a rămas, lipsind însă beneficiarul său. Acest gol a fost umplut de elementul autohton. Inițial deci, feudalismul românesc a fost fundat pe un sistem politico-administrativ. Cei din preajma domnitorului primeau cu drept personal de exploatare diferitele impozite existente. Ei nu erau proprietari de pământuri, ci doar beneficiari ai sistemului politico-administrativ de exploatare. Condițiile inițiale ale genezei feudalismului românesc prezentau un grad relativ de organizare, împingându-l pe calea primului model. El însă conținea o contradicție fundamentală: caracterul fărâmițat al producției propriu-zise și caracterul centralizat al exploatării. În plus, din cauza condițiilor externe instabile, se adaugă o anumită instabilitate și fragilitate a puterii politice centrale. Această contradicție a tins să împingă evoluția feudalismului românesc pe calea celui de-al doilea model. Stahl descrie în mod amănunțit modul în care, treptat, baza pur politico-administrativă a exploatării s-a transformat în proprietate de tip feudal. Pe de o parte, sărăcirea satelor libere a creat posibilitatea „autovânzării” lor, iar pe de altă parte, un șir de abuzuri administrativ-juridice care se fundau pe interpretarea drepturilor de beneficiu fiscal asupra unor sate ca drepturi de proprietate propriu-zisă.

Cazul acestei teorii este ilustrativ pentru importanța condițiilor inițiale asupra procesului de evoluție ca atare. În timp, sistemul tinde să se structureze în maniera sa cea mai probabilă, determinată de condițiile generale în care există, anulându-se în acest fel acțiunea diferitelor evenimente. Putem face acum o precizare importantă. Evenimentul poate influența substanțial structura. De cele mai multe ori, structura reacționează, refăcându-se. Este drept că o asemenea „acțiune-reacțiune” poate lua o anumită perioadă de timp. Influența evenimentului poate fi însă complet anulată. În anumite cazuri însă, un eveniment poate induce o schimbare structurală fundamentală, împingând evoluția pe o altă cale, care însă este și *ea posibilă* în condițiile date ale sistemului.

În fine, este necesară o ultimă precizare. Structura însăși nu este independentă de totalitatea condițiilor particulare și a evenimentelor. Ea este, în fapt, un mod de organizare ce corespunde unui set de condiții fundamentale și relativ stabile în care există sistemul în cauză. Ea se menține atât timp cât se păstrează condițiile care au făcut-o necesară. Evenimentele care nu afectează drastic aceste condiții nu vor afecta nici structura ca atare. Acele evenimente care modifică însă condițiile vor duce treptat la înlocuirea vechii structuri cu o alta, care corespunde noilor condiții.

Din perspectiva analizei structurale a istoriei este nevoie să se fixeze mereu semnificația evenimentelor în raport cu structurile mari ale sistemelor sociale. De exemplu, în faza de decădere a Imperiului Roman au fost o serie de evenimente care au avut o mare importanță. De exemplu, năvălirile barbare. Ele nu au fost cauze fundamentale ale căderii imperiului, ci doar s-au cumulat cu cauzele esențiale ale acestui proces inevitabil. Orice imperiu pare să se descompună din două tipuri de cauze, care se conjugă, generate de însăși propriul său sistem de organizare – cauze interne și cauze externe. *Cauzele interne* : există un fel de cerc vicios care stă la baza dezvoltării comunităților de acest fel – consumul claselor privilegiate și al întregului aparat administrativ-militar este în creștere continuă, în timp ce resursele economice exploatabile sunt limitate. În momentul în care se ajunge la limita resurselor exploatabile, tensiunile interne cresc, luptele în sânul clasei dominante datorate competiției pentru resurse limitate se ascut, populația devine din ce în ce mai exploatată și, de aceea, înclinată spre răscoală. *Cauze externe* : populațiile vecine dominate sau amenințate într-un fel sau altul, pe de o parte, profită de dificultățile interne pentru a se elibera și a lovi în inamicul lor actual sau potențial, iar pe de altă parte, sunt atrase de bogățiile acumulate în imperiu și care pot fi obținute prin forță armată. Pe scurt, aceasta este logica standard de evoluție a imperiilor clasice. Evenimentele particulare nu sunt de natură să modifice radical acest curs al evenimentelor.

Dar pentru că fiecare comunitate reprezintă un element al unui sistem mai general, ea va fi determinată, în cursul său istoric, și de interacțiunea cu alte sisteme. Ciclul evoluției Egiptului antic ar fi continuat poate câteva milenii dacă mediul său extern nu s-ar fi modificat substanțial. Evoluția sa autonomă era condiționată de inexistența unor comunități care să-l concureze suficient de eficace. Dezvoltarea Greciei antice și mai apoi a Imperiului Roman au pus capăt ciclurilor proprii ale Egiptului. El a început să depindă tot mai mult de raportul de forțe pe plan internațional. Dezvoltarea unei noi puteri mondiale – Imperiul Otoman – a pecetluit probabil definitiv soarta Egiptului ca putere tradițională importantă. Jocul forțelor externe ascultă de o logică mai generală, dar face loc mai mult întâmplării, rezultatelor neașteptate provenite din ciocnirea diferitelor procese. Probabil că aceasta este cauza pentru care istoria evenimentală se hrănește, în primul rând, din evenimentele rezultate din relațiile dintre comunități. Aceste evenimente sunt de natură să modifice substanțial condițiile generale de a crea noi raporturi, noi posibilități de evoluție. Aceste evenimente sunt mai puțin controlabile de către sistemele sociale propriu-zise. Ele introduc mai multă variație.

Perspectiva structurală nu exclude însă deloc importanța evenimentului, ci doar o pune într-o altă lumină. În acest sens, se afirma la începutul acestei lucrări că istoria socială, pe măsură ce se cristalizează, modifică în general practica istorică. Deși este distinctă ca orientare, ea face ca însăși analiza evenimentelor istorice să aibă loc cu alte metode. În primul rând, explicarea evenimentelor istorice capătă o nouă dimensiune. Ele apar ca manifestări ale structurii sistemelor sociale sau ca rezultate ale impactului unor procese asupra unei structuri. A se vedea în acest sens explicarea unui eveniment ca formarea statului feudal Moldova.

Ca eveniment, el înseamnă semnificativ altceva dacă este considerat din perspectiva istoriei sociale. Dacă însă în istoria socială a României el poate să nici nu apară ca atare, aceasta nu înseamnă că istoria nu este interesată în analiza sa amănunțită. Interesul pentru eveniment se păstrează, el realizându-se însă și cu mijloacele mai puternice pe care le oferă istoria socială, pe lângă cele elaborate de istoria tradițională.

Evenimentul, după cum am încercat să demonstrez, nu poate fi explicat exclusiv prin structură. El este rezultatul interacțiunii structurii cu condițiile particulare. Deci, din punct de vedere explicativ, înțelegerea sa cere un efort special. Ea nu poate fi redusă doar la simpla aplicare a legilor structurale.

Nu numai explicarea evenimentului este însă un demers separat de analiza structurală, ci și înțelegerea impactului acestuia asupra structurii înseși. Acest impact este important nu numai în măsura în care produce modificări definitive în structură, dar și în măsura în care, deși reversibile, efectele se întind pe o perioadă relativ lungă de timp și, în acest interval, afectează și alte aspecte ale sistemului. Dacă din punctul de vedere al „timpului” marilor cicluri structurale ale istoriei, efectele unui eveniment oarecare pot fi absolut neimportante, din punctul de vedere al vieții oamenilor și al perspectivei lor, aceste evenimente pot fi extrem de importante. Să presupunem ciclul dezvoltării industriale al unei țări. Structural, el are o serie de caracteristici generale, inevitabile. Evenimentele concrete care însoțesc acest ciclu nu sunt manifestări necesare, inevitabile, ci mai mult sau mai puțin accidentale. Dezvoltarea industrială se poate face, de exemplu, într-un mod planificat eficient sau printr-o conducere politică ineficientă. Efectul „calității conducerii politice” nu este de lungă durată. El poate însă afecta fundamental viața uneia sau a mai multor generații. Pentru aceste generații, evenimentul acesta este foarte important, deși *à la long* el este neglijabil.

Din cauza faptului că fragmente importante din viața oamenilor, dacă nu viața întregii generații, se desfășoară adesea în cadrul unei asemenea „bucle” a istoriei, în intervalul dintre acțiunea unui eveniment asupra structurii și reacțiunea structurii pentru anularea acestui efect, evenimentul este, *din punct de vedere uman*, chiar dacă nu structural, deosebit de important. Comunitatea este vital interesată în înțelegerea mecanismelor interne ale evenimentelor și ale impactului lor, tocmai pentru a le putea controla cât mai eficace. Acesta este motivul principal pentru care știința nu poate fi *doar* structurală. Ea trebuie să fie în mod necesar și evenimentială. În jocul mare pe care o structură îl permite evenimentului – hazardului, dar și inițiativei umane – se poate înscrie fericirea sau nefericirea umană. Probabil acesta este argumentul esențial pentru care, atunci când este vorba de el însuși, omul nu se mai poate mulțumi doar cu o știință a generalului, care să explice numai caracteristicile mari, făcând abstracție de variațiile datorate întâmplării. El are nevoie, totodată, de o știință a individului care să-l înarmeze cu instrumentele necesare înfruntării hazardului și a accidentalului.

În fine, este nevoie să se ia în considerație un ultim aspect. Sistemele sociale nu prezintă un grad complet de organizare și structurare. În ele sunt mereu prezente procese contradictorii, care se pot cumula treptat, putând duce în acest fel la modificări semnificative. Într-o epocă de obscurantism religios pot apărea

tendințe timide spre o gândire raționalistă, științifică. Aceste tendințe sunt absolut contrare sistemului existent și reprimare continuu. Reprimarea lor poate fi totală sau poate fi atât de eficace, încât ele chiar dacă subzistă, să nu poată duce la cristalizarea unor rezultate semnificative. Există însă și posibilitatea unei anumite acumulări, prin cristalizarea lor într-o tradiție ce se transmite de la o generație la alta. Modificarea sistemului, transformarea sa într-unul care depinde vital de dezvoltarea gândirii raționale, științifice, poate porni de la o tradiție care există deja, evoluând mai rapid și mai eficace, sau, dimpotrivă, poate să nu găsească nici un precedent, și în acest caz drumul său va fi mai anevoios și mai dificil. În acest sens se vorbește despre valoarea tradițiilor dintr-o societate. Existența unor tradiții industriale sau democratice contribuie la accelerarea dezvoltării sociale, în timp ce lipsa unor asemenea tradiții este un factor de frânare, generator de dificultăți. Să luăm un exemplu. În perioada de început a dezvoltării științei românești, în unele domenii au existat mari personalități care au avut o influență pozitivă atât organizând instituțional cercetarea, cât și menținând continuu interesul public pentru respectivul gen de știință, determinând noi cercetări, stimulând preocupările. S-a format o tradiție științifică. Că acest lucru s-a constituit într-un domeniu sau în altul, este mai mult o chestiune de accident. Existența unei asemenea tradiții însă a constituit un punct pozitiv, stimulatîv pentru dezvoltarea ulterioară.

O asemenea înțelegere este de natură să deschidă perspective noi nu numai asupra genezei sistemelor, ci și a evoluției lor. Structuralismul a fost în general legat de o perspectivă statică. El nu a luat în considerare nu numai *geneza* și *schimbarea* structurilor, dar nici *creșterea*, *dezvoltarea* lor. Sistemele sociale sunt caracterizate printr-un proces, foarte frecvent, de creștere, dezvoltare. Capitalismul nu este o structură statică. El are dinamica sa proprie. Capitalismul din faza acumulării primitive a capitalului este diferit de capitalismul matur, dezvoltat caracteristic momentului actual. Procese importante de schimbare au avut loc în interiorul său, fără a-i altera neapărat profilul general. Mișcarea muncitorească nu reprezintă o repetare monotonă a aceluiași joc structural, ci manifestă o puternică tendință cumulativă. Ea modifică într-un fel întregul sistem, lărgind drepturile de care se bucură clasa muncitoare în interiorul sistemului capitalist însuși. De asemenea, ea câștigă tradiție, în conștiință, în experiență. Din această perspectivă, greva generală din 1920 din România nu mai este pur și simplu un eveniment așteptat și fără influență, produs al structurii capitaliste, ci *un moment* important în evoluția mișcării noastre muncitorești, cu influențe semnificative asupra desfășurării ei ulterioare. În cazul în care considerăm structurile ca fiind în evoluție, în creștere, atunci și din acest punct de vedere evenimentul capătă o importanță în sine. El devine moment al acestei evoluții, având o importanță mai mare sau mai mică. În această perspectivă se poate înțelege una dintre limitele importante ale structuralismului în varianta sa franceză: el a considerat doar sistemele statice, care se reproduc în timp, și nu cele dinamice, evolutive. Într-un sistem static evident, evenimentul nu are nici o influență asupra structurii. Nu acesta este însă cazul sistemelor evolutive.

Câteva precizări conceptuale

Există mai multe concepte care se referă la dinamica în timp a societății umane : *istorie, evoluție, progres, creștere, dezvoltare socială*. Fiecare dintre acestea cuprinde în sine o perspectivă proprie.

Istoria, după cum s-a văzut, încearcă o reconstituire relativ amănunțită a evenimentelor care au punctat dinamica în timp a unei comunități umane singulare. *Evoluția* se plasează la un nivel mai ridicat de abstractizare : succesiunea în timp a unor faze generale, a unor tipuri de organizări sociale. Evenimentele nu mai sunt importante, ci formele mari sociale, în dinamica lor. În științele sociale actuale, termenul de evoluție este utilizat atât pentru a desemna dinamica în timp a *unei* comunități, cât și a tuturor comunităților sau a unui tip mai general de comunități. Există însă o preferință clară pentru asocierea conceptului de evoluție cu clase de comunități umane, și nu cu comunități singulare. Conceptul de evoluție are o puternică orientare științifică nu numai pentru vocația sa generalizatoare – încearcă să formuleze tipuri de organizări sociale prin care trec clase de comunități –, ci și pentru orientarea sa empirică. A vorbi în termenii evoluției înseamnă, totodată, a tipologiza, a verifica empiric validitatea acestor tipologii și, în fine, a stabili regularități empirice apte de a oferi suportul generalizărilor sub forma legilor istorice. Perspectiva evoluționistă sugerează existența unor legi istorice care reglementează succesiunea stadiilor, a formelor de organizare socială. Criteriile utilizate pentru a distinge un stadiu de altul și conform cărora se apreciază existența unei evoluții sunt *obiective*.

Conceptul de *progres* include o perspectivă distinctă. Pe de o parte, precum conceptul de evoluție, cel de progres vizează un aspect general : trecerea în timp de la un stadiu la altul a tuturor societăților sau cel puțin a unora dintre ele. Criteriile utilizate pentru a determina existența sau nu a progresului sunt însă explicit *valorizatoare*. Progresul raportează dinamica în timp a societăților la om și la necesitățile sale. Sunt societățile din ce în ce mai „bune”, mai în acord cu exigențele umane sau nu ? Dacă da, atunci putem vorbi despre un progres. Ideea de progres este legată de evoluția societății de la o formă mai puțin satisfăcătoare la o formă mai satisfăcătoare. Cu alte cuvinte, pe lângă ideea de schimbare necesară, logică, progresul include și caracteristica de *pozitiv* din punct de vedere uman. Progres înseamnă mereu „mai bine”.

Pe lângă conceptele de istorie, evoluție și progres care sunt fundamentale pentru descrierea dinamicii în timp a societăților umane, sunt utilizate adesea și altele, cu o încărcătură ceva mai particulară. *Dezvoltarea socială* se referă la

procesul prin care o anumită formă de organizare socială își realizează potențele, se maturizează. În acest sens, se poate vorbi despre dezvoltarea sclavagismului, avându-se în vedere procesul prin care de la relații sclavagiste de producție embrionare se cristalizează forme complexe de organizare socială. În conceptul de dezvoltare socială nu este inclus, cel puțin nu în mod explicit, un criteriu de valoare. Dezvoltarea unei forme de organizare poate fi, din punct de vedere uman, bună sau rea. Conceptul de *creștere* este produsul unei viziuni economiste asupra dinamicii societății actuale. El se referă, în mod esențial, la dezvoltarea economică, prin industrializare, a societăților contemporane, fără a se lua în considerație transformările sociale mai generale, sau acestea sunt luate pur și simplu ca simple produse ale creșterii economice. Există în ultimele decenii o literatură foarte bogată dedicată *schimbării* sau *transformării sociale* (*social change*). În contextul acestei literaturi se are în vedere orice proces ce are ca rezultat modificări structurale sociale sau culturale: modernizarea sau industrializarea unei comunități, schimbarea unor modele culturale.

Dispute în jurul ideilor de progres și evoluție

Dacă ideea de istorie este mai veche, cea de progres și, în special, cea de evoluție sunt mult mai noi. Ideea de istorie a fost generată de perceperea variațiilor semnificative în timp a comunităților umane. Chiar comunitățile stabile (statice) au avut o *origine*. Din această cauză se pare că nu există comunitate umană care să nu aibă conștiința cel puțin a originii sale. Miturile originii, atât de frecvente în conștiința societăților arhaice, reprezintă prima formă a conștiinței istorice. Odată cu diferențierea societăților începe să se contureze ideea de istorie. Dinamica în timp a societăților încetează să mai fie o simplă reproducere a structurilor inițiale. Ea reprezintă o continuă geneză, o schimbare pozitivă sau negativă cu urmări semnificative asupra cursului ulterior al evenimentelor. Doar în aceste condiții se constituie o viziune propriu-zis istorică.

Pentru apariția conceptelor de evoluție și progres mai era nevoie de încă o serie de caracteristici ale societăților. Pentru a apărea conceptul de progres sunt necesare cel puțin două caracteristici: a) societatea să nu aibă numai *trecut*, ci și *viitor*. Conceptul de istorie exprimă, în primul rând, o conștiință a trecutului, în timp ce conceptul de progres implică în mod esențial o conștiință a viitorului; b) certitudinea că schimbările care au loc și, în primul rând, cele care vor avea loc sunt pozitive implică o trecere de la mai puțin bine la mai bine. Nu este suficient ca o comunitate să fie insatisfăcută de realitatea sa actuală (ideea de progres este efectiv expresia unei insatisfacții acute față de realitatea prezentă) și să speră că viitorul îi va aduce îmbunătățiri fundamentale pentru a formula ideea de progres. Este nevoie totodată să existe ideea unei *procesualități*. Atitudinile utopice sunt foarte vechi. Utopia nu este caracterizată printr-o viziune progresivă, ci statică asupra societății. Structura sa este complet atemporală. Pe de o parte,

avem realitatea trecută și cea actuală care din foarte multe puncte de vedere sunt insatisfăcătoare. Pe de altă parte, avem un model ideal de organizare socială care este net preferabil. Dacă oamenii vor accepta acest model și îl vor transpune în practică, atunci se va schimba întregul mod de viață. Istoria nu duce în mod necesar la instaurarea unei asemenea stări ideale. Instaurarea ei reprezintă o discontinuitate absolută.

Ideea de progres este asociată în mod structural cu procesualitatea în timp. Este nevoie de acumulări în timp care să ducă treptat la schimbări sociale progresive. Timpul însuși reprezintă o trecere treptată de la stări mai puțin satisfăcătoare la stări mai satisfăcătoare. Este inclusă aici o altă perspectivă asupra timpului decât cea tradițională : nici reproducere a structurilor stabile și nici fluctuație fără sens, ci proces progresiv.

Nu este deloc întâmplător faptul că ideea de progres s-a consolidat de abia în cadrul filosofiei moderne și este legată de apariția societății capitaliste. Ne putem întreba ce anume s-a schimbat în structura societăților înseși care să ducă la cristalizarea unei noi viziuni, *progresive*, asupra temporalității ? A apărut un nou factor care, pe de o parte, cunoaște o dinamică ascendentă în timp, relativ continuă, iar pe de altă parte, promite o îmbunătățire sigură, dar treptată, pe măsura propriei sale dezvoltări, a condițiilor de viață ale comunității. Acest factor îl reprezintă forțele de producție de tip industrial. Până la revoluția industrială, dezvoltarea forțelor de producție a fost relativ *lentă* și *discontinuuă*. Dezvoltarea unei comunități era legată, doar inițial, de o forță productivă mai eficientă. Rapid însă, limitele creșterii producției erau atinse. De aceea dezvoltarea pe mai departe a comunității era în mod necesar condiționată de expansiune, de exploatarea altor comunități. Nici o societate preindustrială nu putea avea o perspectivă asupra viitorului de tip progresiv, deoarece structural creșterea ei era limitată sau condiționată de expansiunea politico-militară incertă. Revoluția industrială a deschis un câmp imens dezvoltării forțelor de producție. Comunitățile umane au început să aibă o nouă dimensiune în viitor în care plasau tocmai o asemenea dezvoltare, principial nelimitată a științei, tehnologiei, producției de bunuri. Tehnologia industrială reprezintă deci un factor de un tip cu totul nou. El este caracterizat printr-o anumită dinamică în timp, *continuuă*, *cumulativă*, având un sens fundamental pozitiv pentru om. Antichitatea, de exemplu, nu se putea aștepta la o dezvoltare tehnico-economică semnificativă în viitor. Viitorul putea fi asociat doar cu, eventual, acumularea în alte sfere, ca arta, filosofia, morală. În cazul societăților burgheze, fondate structural pe o economie de tip industrial dinamică, locul utopiei, ca formă de organizare socială mai bună, posibilă, dar nu și necesară, îl ia evoluția progresivă, economică a omenirii, ca un proces necesar.

Începe să se petreacă o deplasare structurală în optica asupra temporalității. Teza lui Voltaire asupra istoriei este simptomatică. El considera că istoria nu trebuie să mai fie considerată ca succesiune a regilor și a războaielor ; „prin istorie – afirma el – învățăm care au fost etapele prin care omenirea a trecut de la barbarie la civilizație”.

Istoria se restructurează după un criteriu fundamental : capacitatea omului de a înțelege lumea și de a acționa eficace pe această bază. Omenirea în ansamblul

ei devine unitate a istoriei. Ea a progresat treptat de la sălbăticie la civilizație. Instrumentul progresului său este *rațiunea*. Filosofia secolului al XVIII-lea avea chiar asupra rațiunii o viziune distinctivă. Imaginea antică asupra rațiunii era una statică. Modelul ei preferat era înțelepciunea morală. Omul poate fi rațional sau nu. A fi rațional înseamnă a gândi corect. Viziunea antică asupra cunoașterii era, în consecință, complet statică, de tipul *totul-sau-nimic*. Modelul rațiunii în filosofia secolului al XVIII-lea devine știința, cu caracteristica sa de cumulare treptată, în timp, evolutivă. Rațiunea umană nu este dată, ci ea sporește neîntrerupt, prin cumulări care cer timp. Științele naturii reprezentau un nou tip de sistem uman, caracterizat în mod fundamental printr-o evoluție progresivă în timp. Ceea ce se schimbă în istorie este deci cunoașterea umană. Ea se acumulează, în ritmuri mai lente sau mai rapide. Pe ansamblu, aici nu poate fi regres, ci numai progres. Creșterea cunoașterii face ca și viața societății să progreseze. Ordinea importanței lucrurilor se schimbă. Ceea ce este realmente important în istorie e tocmai această acumulare de cunoaștere, acest progres în raționalitate. Rațiunea, în calitatea sa de cunoaștere, devine *criteriul* fundamental al progresului social. Formularea legilor lui Newton reprezintă un progres, deoarece ele sunt efectiv un plus de cunoaștere. Apariția parlamentarismului este un progres în plan politic, deoarece această formă este rațională, în acord cu natura liberă și egală a omului. Arderea însă a cărților lui Rousseau în America și răspândirea aici a sistemului sclavagist reprezintă un regres, deoarece ele au loc împotriva rațiunii. Revoluția Franceză, în general, reprezintă un progres, în calitatea ei de triumf al rațiunii împotriva vechilor orânduiri nerăționale (Harris, 1968). Poate că exprimarea cea mai clară a acestei viziuni asupra progresului este conținută în lucrarea lui Condorcet, *Schiță a unui tablou istoric al progreselor spiritului uman*.

Dezvoltarea societății era asociată în mod indiscutabil cu o perfecționare continuă din punct de vedere uman. Nimeni nu pune la îndoială câștigul uman realizat prin dezvoltarea cunoașterii. Caracteristică, de asemenea, era sublinierea *rolului activ* al omului în procesul societății. Dezvoltând cunoașterea, răspândind cunoștințele acumulate în masa societății și, eventual, preluând inițiativa în schimbarea revoluționară a orânduierilor a căror iraționalitate a fost deja dovedită, omul are de jucat un rol important în progresul general al umanității.

Un moment esențial în disputele legate de conceptualizarea dinamicii în timp a societății îl reprezintă teoria marxistă asupra progresului social. Marx reține termenul de progres. Și, de asemenea, sensul său foarte general: proces desfășurat în timp, necesar și pozitiv. El oferă însă o teorie cu totul diferită de cea specifică filosofiei secolului al XVIII-lea, atât în varianta sa franceză, cât și în varianta, ceva mai târzie, germană. Prima modificare pe care o aduce Marx este modificarea variabilei care stă în centrul teoriei progresului social și oferă elementul dinamic al acesteia. În locul rațiunii umane (a științei în mod particular), Marx pune *forțele productive*, adică acele dispozitive culturale pe care societatea umană le-a creat în vederea producției materiale. Desigur că forțele productive („tehnologia” cum sunt ele numite în teoriile nemarxiste) sunt în funcție de cunoașterea acumulată. Nu numai de cunoașterea teoretică, științifică, ci și de

cea practică. Ele nu sunt însă reductibile la cunoaștere în general. Această variabilă, ca și „rațiunea” filosofiei anterioare sunt cumulative în timp. În ritmuri diferite, ea evoluează de la faze mai rudimentare, mai puțin eficiente, spre faze din ce în ce mai eficiente. Istoria deci poate fi considerată ca fiind un progres continuu, deși în ritmuri diferite, a forțelor productive. De asemenea, prin dezvoltare, ea are o semnificație umană pozitivă : duce la satisfacerea într-o proporție din ce în ce mai ridicată a necesităților umane. Dezvoltarea ei înseamnă deci, în cele din urmă, un progres social general.

Există însă și diferențe substanțiale între viziunea raționalistă a secolului al XVIII-lea și teoria marxistă a progresului social. Punctul de vedere raționalist nu ducea la o viziune sociologică asupra realității. Cu alte cuvinte, el nu deschidea calea înțelegerii *formelor* de organizare socială pe care le-a cunoscut istoria. Viziunea asupra *etapelor* parcurse în timp de către societatea umană era foarte schematică, abstractă : de la sălbăticie la civilizație. Variabila pe care Marx a considerat-o ca punct de plecare deschide tocmai o asemenea perspectivă. Fiecărui nivel de dezvoltare al forțelor de producție îi corespunde un anumit tip de organizare socială – formațiunile sociale sau orânduirile istorice. Dinamica în timp a societății nu reprezintă deci doar o acumulare abstractă de potențial productiv, ci, totodată, ia forma particulară a trecerii de la un tip de organizare socială la altul. În această viziune mai concretă, istoria societății omenești apare ca succesiune a unor tipuri de societăți distincte. Și deoarece dezvoltarea continuă a forțelor productive este o cerință legică, *necesară*, tot așa și trecerea de la o orânduire socială la alta este un proces legic, necesar. Teoria lui Marx este, din această cauză, în mod primar o teorie a dinamicii în timp a societăților umane. Ea scoate în evidență nu numai de ce sunt ele așa cum sunt, dar și care sunt forțele care le pun în mișcare și, totodată, în ce direcție. Deși mișcarea istorică prezintă numeroase contradicții, sensul ei progresiv este clar. Astfel, redefinit, conceptul de progres era pentru Marx pe deplin acceptabil și suficient, totodată.

În paralel cu teoria marxistă, aproximativ pe la mijlocul secolului al XIX-lea și în ultima sa parte, tinde să se cristalizeze o teorie distinctă a dinamicii în timp a societății, centrată în jurul conceptului de *evoluție*. Cel care a articulat în modul cel mai sistematic această teorie a fost Spencer. Spencerianismul a avut o largă influență în mentalitatea celei de a doua jumătăți a secolului trecut, popularizând cu succes conceptul de evoluție, care, în teoriile nemarxiste, a tins să-l înlocuiască complet pe cel de progres.

Deși există la ora actuală discuții în legătură cu sensul influenței (Darwin i-a sugerat lui Spencer ideea de evoluție, sau invers, Spencer lui Darwin) (Harris, 1968), un lucru este cert. Conceptul de evoluție a societății s-a constituit în ambianța dezvoltării biologiei evoluționiste. Din biologie, conceptul de evoluție venea cu aureola științificității. Societatea putea fi gândită exact în aceeași manieră care s-a dovedit atât de fructuoasă în biologie. El aducea în raport cu perspectiva raționalistă a progresului filosofiei secolului al XVIII-lea speranța de a supune istoria umană unei analize științifice empirice riguroase, care să scoată în evidență

legi obiective. Exact cum lumea biologică a cunoscut o trecere de la o specie la alta, tot așa și societățile umane au trecut de la un tip la altul în mod necesar. Problema este detectarea caracteristicilor obiective afectate de trecerea în timp de la inferior la superior.

Succesul conceptului de evoluție nu trebuie însă atribuit în exclusivitate nimbului său de științificitate, ci poate într-o măsură mai mare unui anumit potențial ideologic pe care îl conținea și îl făcea deosebit de acceptabil noii orientări a burgheziei. Societatea însăși reprezintă o realitate supraorganică. Ea este într-o continuă evoluție, după propriile sale legi. Nu există nimic sau aproape nimic de făcut pentru a-i accelera cursul (Harris, 1968). Inițiativa individuală nu mai este necesară, în fața mecanismelor eficace ale evoluției reale. Evoluția are loc prin mecanismul luptei pentru existență, prin supraviețuirea celui mai adaptat. S-a făcut observația că o asemenea idee reprezenta în fond o reflectare a mecanismelor reale ale dezvoltării societății capitaliste. Nu rațiunea cu valorile ei și acțiunea transformatoare sunt forțele istoriei, ci procesul social global impersonal, care se desfășoară în timp. Criteriul evoluției este obiectiv – creșterea în complexitate, o adaptare mai bună. Până la urmă, rezultatul este pozitiv pe ansamblu, dar nu acest aspect este important. Optimismul pe termen lung compensa viziunea încordată a prezentului și viitorului imediat, supus regulii luptei crâncene pentru existență și a eliminării celui neadaptat.

Înlocuirea conceptului de progres cu cel de evoluție purta în sine și o modificare de atitudine față de realitate : dorința de a schimba rapid, revoluționar realitatea, în sensul valorilor umane, a rațiunii, este înlocuită cu pasivitatea așteptării ca procesul „natural” să lucreze, în timp, și adesea în mod dureros. O asemenea optică este evident adecvată transformării burgheziei într-o clasă dominantă, este interesată să „lase lucrurile să intre în matca lor”.

Spencer era un filosof, și nu un om de știință. Ideea lui a creat o orientare puternică în epocă. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, tot în Anglia, dar și în SUA, a început să se dezvolte o puternică școală evoluționistă în antropologia culturală : Edward B. Taylor, Lewis Morgan, Edward Westermarck, James Frazer. Ocupându-se de cercetarea societăților arhaice, proiectul evoluționismului din antropologie consta în determinarea stadiilor universale prin care trece orice societate în evoluția sa de la starea de primitivitate la cea de civilizație. Teza lor fundamentală era existența unei ordini clare în evoluția societăților. De exemplu, schema celor trei stadii a lui Morgan, preluată de către Engles : *sălbătăcie*, *barbarie*, *civilizație*. Sau ideea succesiunii stricte a tipurilor de familie : de la *promiscuitate* sexuală, la *familia de grupe*, la *familia monogamă matriarhală* la cea *monogamă patriarhală*.

Și în antropologia culturală conceptul de evoluție era asociat cu judecăți de valoare. El implica totodată și progresul.

Ideea că întreaga umanitate va progresa spre o civilizație de tipul celei europene, postulat fundamental al evoluționismului acestei perioade, a fost suspectată nu numai de ceea ce desemnează antropologia culturală prin termenul de

„culturo-centrism”, ci, totodată, și de o puternică implicație ideologică. Voi reda pentru exemplificare doar caracterizarea usturătoare a lui Julian Steward (1973) a orientării evoluționiste din această perioadă: „Omul a evoluat de la condiția simplă de sălbatic amoral la starea civilizată a cărei ultimă realizare este englezul victorian, trăind într-o societate industrială și o democrație politică, crezând în imperiu și aparținând bisericii anglicane”.

Acest evoluționism a trecut la începutul secolului nostru, în științele sociale, printr-o criză puternică. Atât în antropologia socială și culturală occidentală, cât și în sociologia nemarxistă, în prima jumătate a secolului XX, conceptul de evoluție, nemaivorbind de cel de progres, a fost complet abandonat. În SUA, antropologia socială și culturală a fost dominată în prima jumătate a secolului XX de figura lui Boas. Principiul metodologic fundamental al acestei orientări era un inductivism dus până la descriptivismul pur. Tentativele anterioare de generalizare și, în mod special, cele care au produs scheme evoluționiste au fost supuse unei severe critici empirice și respinse pe temeiul unei imense mase de cazuri negative. Primul comandament al științei este cunoașterea cât mai amănunțită a diferitelor societăți. Antropologia și-a rafinat rapid mijloacele de descriere a societăților „așa cum erau ele”. Ipotezele asupra istoriei lor, cât și asupra unor presupuse stadii comune au fost respinse ca pură speculație. Antropologul s-a abținut în mod auster de la orice tentație de a face paralele, comparații, de a stabili tipuri generale. Orientarea structuralist-funcționalistă a fost opusă evoluționismului. Structuralism-funcționalismul pornea de la ideea că orice cultură reprezintă un sistem în care fiecare element are *o funcție actuală*. El poate fi explicat printr-o analiză sincronică. În sociologie s-a cristalizat o viziune de același tip. Ea este specifică în cel mai înalt grad teoriei lui Talcott Parsons, care a oferit cadrul teoretic timp de câteva decenii sociologiei americane. Parsons a exclus complet, până în ultimele sale lucrări, preocupările pentru evoluție. Termenul de evoluție nici nu apare. Interesantă pentru știință este analiza sistemului social și a mecanismelor sale de echilibrare.

De abia după cel de-al doilea război mondial perspectiva temporalității este reluată în științele sociale occidentale. Teza că orice preocupare pentru evoluția societății umane reprezintă un exemplu tipic de atitudine speculativă, de netoleranță pentru știință, este abandonată. Această deplasare de atitudini are loc atât în antropologia culturală și socială, cât și în sociologie. Un neoevoluționism se constituie. În primul rând, în antropologie: White, Steward, Service, Child. Dar și în sociologie, perspectiva este reluată. Chiar și Talcott Parsons încearcă o deschidere evoluționistă a propriei sale teorii (Parsons, 1966).

Specifică acestor orientări este opunerea netă a conceptului de evoluție celui de progres. Doar evoluția este o perspectivă justificată din punct de vedere științific. Conceptul de progres nu are însă nici o justificare de tip științific. El nu trebuie acceptat în contextul științei. În momentul de față, teoria marxistă este singura, dintre cele mai importante, care susține ideea de progres. Este interesant din această cauză să fie trecute în revistă obiecțiile aduse în filosofia actuală occidentală ideii de progres.

Primul tip de obiecție este de origine pozitivistă: *progresul se fundează pe judecăți de valoare, iar acestea nu au ce căuta în știință*. Conceptul de evoluție se fundează pe judecăți de fapt. În perspectiva sa se încearcă a se determina empiric care sunt fazele prin care trece o comunitate, succesiunea lor necesară, fără însă a se aprecia dacă acest lucru este bun sau rău, preferabil sau nu. Evaluarea este o chestiune strict subiectivă. Cercetarea științifică trebuie însă să facă abstracție de preferințele cercetătorului sau ale oricărui alt subiect și să descrie realitatea așa cum este ea, în propriii ei termeni. Conceptul de progres poate figura la nivelul filosofiei, al speculației, dar în nici un caz în cadrul științei pozitivistice, empirice.

Al doilea tip de obiecții se referă la *relativitatea sistemelor de valori*. Dacă ar exista un sistem universal de valori, el ar putea constitui un etalon empiric de estimare a diferitelor tipuri de societăți. Orice cercetător l-ar putea utiliza și ar putea stabili cu ajutorul său o ordonare strictă a tuturor societăților, de la cea mai puțin satisfăcătoare la cea mai satisfăcătoare. O asemenea presuposiție este însă complet falsă. O analiză sociologică a diferitelor teorii asupra progresului va înregistra nu numai faptul că fiecare dintre ele se fundează pe judecăți de valoare diferite, dar, totodată, va putea scoate cu ușurință în evidență faptul că această variație nu este datorată limitelor cunoașterii „adevăratelor valori umane”, ci reflectă în mod fidel sistemul de valori ale epocii și ale grupului social din care face parte autorul. Fiecare societate, fiecare epocă, fiecare grup social are propriile sale valori. Nu există, din această cauză, posibilitatea unui sistem de valori universale care să poată fi utilizate drept etalon de măsură a progresului. Acest argument mi se pare foarte serios. După cum se poate observa cu ușurință, el este întemeiat chiar de teoria marxistă asupra ideologiei. Dificultatea pe care o ridică pare fundamentală: dacă nu există un subiect evaluator universal, ce subiect evaluator trebuie să utilizăm pentru a determina progresul?

Aceste două obiecții pun sub semnul întrebării statutul științific al însuși conceptului de progres. Dacă judecățile de valoare nu au ce căuta în știință sau, mai mult, dacă ele variază de la epocă la epocă, de la societate la societate sau chiar de la clasă la clasă, ideea de progres are un sens strict ideologic, și nu științific.

Următoarele două obiecții sunt orientate împotriva acceptării *afirmației* că omenirea cunoaște un progres în dinamica sa istorică.

A treia obiecție face apel la evidență. Nu există nici o evidență empirică că evoluția în timp a omenirii a dus realmente la o îmbunătățire a condiției umane. Dacă sub anumite aspecte se pare că unele progrese au fost realizate, din punctul de vedere al altora, se poate susține chiar teza regresului. În orice caz, din cauza imposibilității, cel puțin deocamdată, a operaționalizării sub formă de indicatori măsurabili ai valorilor umane, problema existenței sau nu a unui progres real este tipic speculativă, neputând primi nici o soluție științifică.

În fine, a patra obiecție se referă la mecanismul propriu-zis al progresului. Dacă dinamica în timp a societății ar fi fost orientată de un plan de perfecționare, atunci și ideea de progres ar fi fost ușor acceptabilă. Dumnezeu sau oamenii obțin

de la istorie ceea ce au pus în mod conștient în ea, ceea ce au planificat să fie. Este însă clar că Dumnezeu nu are nici un amestec în cursul evenimentelor. Nici oamenii nu au fost însă capabili să controleze evenimentele conform propriilor lor intenții. După cum căuta să demonstreze Raymond Aron, în istorie evenimentele nu au fost dominate de o voință colectivă, orientată spre un scop determinat. Evenimentele nu sunt produsul scopurilor conștiente ale actorilor, ci rezultate ale interacțiunii acestora, ale interferenței dorințelor și pasiunilor (Aron, 1961). Și dacă teologismul este exclus în ceea ce privește desfășurarea istoriei, ne putem întreba ce *forță* orientează până la urmă cursul evenimentelor în așa fel încât, în final, condiția umană să fie satisfăcută într-un grad mai ridicat? Cum ar ajunge istoria la un anumit final, fără a fi dirijată în mod conștient și continuu doar pe baza interacțiunii spontane a acțiunilor, ele însele dirijate adesea de pasiuni și dorințe?

Un cu totul alt tip de obiecție vine de pe pozițiile unicității istoriei umane. Atât conceptul de evoluție, cât și cel de progres *tipologizează*. Ele sunt fondate pe presupuziția că există stadii mai generale pe care trebuie să le parcurgă diferite comunități. Dacă fiecare comunitate are individualitatea sa ireductibilă, atunci conceptele de evoluție și progres nu au nici o semnificație. Nici un criteriu nu poate fi utilizat pentru a determina diferențe de grad într-un sens sau altul. Filosofia unicității istoriei – filosofia germană postkantiană a istoriei sau cea franceză ori engleză care se inspiră din aceasta – nu utilizează nici conceptul de evoluție și nici pe cel de progres. Un filosof francez al istoriei scria nu de mult că, pentru istorie, „evoluția” este o simplă metaforă, împrumutată din biologie.

Criteriile evoluției și ale progresului

Atât timp cât nu se formulează un set clar, operațional de criterii care să indice variațiile semnificative în timp ale societăților, ideile de evoluție și progres rămân simple ipoteze, dacă nu speculații. Este firesc ca în condițiile acestea să existe fie suspiciunea că este vorba de o simplă extensie necritică a conceptului de evoluție din biologie sau, pur și simplu, o proiecție a speranțelor. Identificarea evoluției și a progresului depinde în mod fundamental de existența unor asemenea criterii. Din acest motiv, este necesar să se treacă în revistă diferitele criterii propuse în legătură cu evoluția și progresul.

Filosofia secolului al XVIII-lea a formulat pentru prima oară un criteriu al progresului social: *raționalitatea*. După cum am încercat să argumentez mai înainte, raționalitatea ca atare nu a fost o invenție a filosofiei moderne. Anticii au recurs în mod sistematic la ea. Ceea ce caracteriza însă raționalitatea filosofiei antice era lipsa ei concretă de progresivitate. Rațiunea putea să fie sau nu corectă, adevărată. Adevărul nu era considerat un produs al efortului de cunoaștere acumulată în timp. Modelul ei era înțelepciunea. Distincția dintre rațional și nerațional era trasată într-o perspectivă complet atemporală. Ea distingea, de exemplu, cetatea greacă actuală de republica platoniană. În filosofia modernă, raționalitatea începe să fie concepută după modelul științelor naturii, care se

constituie în timp, printr-un proces treptat de acumulare a cunoștințelor. Omenirea progresa în mod infinit în cunoaștere. Ar fi absurd să credem că ea ar putea dintr-o dată să inventeze întregul adevăr. Istoria este în această perspectivă obiectivarea în timp a cunoașterii și a ignoranței omenirii. Ea progresa pe măsură ce cunoașterea progresa. Dacă acest criteriu era relativ simplu de utilizat în ceea ce privește dinamica cunoașterii științifice, aplicarea sa la organizarea socială era practic imposibilă. Ce înseamnă un sistem politic mai rațional și unul mai puțin rațional? Formele de organizare sunt bune sau rele nu în raport cu un set universal de cerințe, ci cu condițiile concrete. Modificarea condițiilor face ca și organizarea socială să se schimbe. Schimbările de forme de organizare din istorie nu au avut loc în sensul: de la forme mai proaste la forme mai bune, ci de la forme adecvate unor condiții la forme adecvate unor condiții modificate. Schimbarea condițiilor a dus, în primul rând, la schimbarea organizării sociale, și nu la perfecționarea rațiunii umane care produce aceste forme. Rațiunea este doar un simplu instrument de invenție a unor forme sociale adecvate la condițiile date. Aceasta este cauza pentru care criteriul *raționalității* nu este operant în estimarea evoluției sau progresului social. Lipsa sa de eficiență reiese foarte clar din faptul că filosofi secolului al XVIII-lea nu au reușit să-l utilizeze în determinarea unor stadii distincte în evoluția societății.

Herbert Spencer este autorul unuia dintre criteriile care au avut o largă influență. În primul rând, este de notat că Spencer încearcă determinarea unui criteriu strict obiectiv, nonvaloric al evoluției: *criteriul complexității*. În *First Principles* (1862), el definea evoluția în felul următor: „O schimbare de la omogenitate indefinită și incoerentă la o eterogenitate definită și coerentă, prin continue diferențieri și integrări”. Spencer considera că acest criteriu este valabil pentru evoluția din toate domeniile existenței, nu numai pentru evoluția societății. Criteriul propus de Spencer se fundează pe un model mai general al sistemelor, al factorilor care determină performanța lor și, de asemenea, a mecanismelor evolutive. Acest model nu este explicat. El își are însă în mod cert originea în modelul organic al biologului. Inițial, sistemele tind să fie *omogene*, adică elementele lor componente nu sunt suficient de *diferențiate structural și specializate funcțional*. Primele viețuitoare erau compuse din celule relativ similare. De asemenea, gradul de integrare al elementelor componente este scăzut. Treptat însă, elementele componente tind să se diferențieze tot mai mult, să se specializeze în realizarea unor anumite funcții. Totodată, mecanismele lor de integrare reciprocă tind să devină din ce în ce mai elaborate. Tendința evolutivă este deci în sensul sporirii eterogenității și a integrării. Gradul de complexitate crește prin acest proces.

Criteriul complexității este susținut oarecum de evidența empirică a evoluției diferitelor sisteme. Atât sistemele biologice, cât și cele sociale și, de asemenea, sistemele tehnice tind să devină mai complexe, adică mai diferențiate structural și mai specializate funcțional. Nu există nici un argument clar în favoarea ideii că un sistem complex este mai evoluat decât unul mai simplu. Se presupune ca adevărată teza unei corelații pozitive între gradul de complexitate al unui sistem și eficiența

sa generală. Aceasta din punct de vedere teoretic. Din punct de vedere empiric, dezvoltarea ideii de evoluție cu privire la dinamica în timp a unor sisteme a sugerat că cea mai distinctivă caracteristică a acestei schimbări este creșterea în complexitate. Din această cauză, cel puțin la nivelul cunoștințelor existente la ora actuală, putem considera că gradul de complexitate este un indicator empiric relativ bun al nivelului de evoluție al unui sistem, în condițiile în care cunoaștem însă destul de puține lucruri în legătură cu mecanismele și legile evoluției.

Există însă o serie de limite ale utilizării unui asemenea criteriu. Putem invoca o serie de exemple, ce nu sunt deloc cazuri izolate, în care creșterea în complexitate nu este semnul unei evoluții. *Birocrațiile* sunt un exemplu tipic. Fenomenul birocratizării reprezintă o creștere a complexității însoțită, totodată, de o scădere a eficienței. Birocratizarea reprezintă o încercare „vicioasă”, ineficace de a soluționa o serie de probleme. Al doilea caz se referă la *tehnică*. Revoluția tranzistorului a înlocuit vechiul principiu tehnic al lămpii cu unul nou, infinit mai simplu. Aceste exemple ne sugerează o teză generală în legătură cu limitele asocierii evoluției cu complexitatea. Și anume : *în limitele aceluiași principiu structural de organizare, evoluția are loc în mod necesar prin creșterea complexității interne ; evoluția are loc însă și prin înlocuirea unui principiu structural cu altul ; există cazuri în care un nou principiu structural duce la o simplificare a organizării în raport cu principiul anterior.*

Mai există o limită a acestui criteriu. El are o anumită forță explicativă (fiind dat un număr oarecare de sisteme concrete, aplicând o măsură a complexității, putem să le clasificăm din punctul de vedere al ordinii evolutive), dar *are o slabă putere predictivă*. Singurul lucru pe care îl poate prevedea este că sistemul va fi mai complex, mai diferențiat, dar nu poate spune nimic despre caracterul mai concret al acestei tendințe.

Talcott Parsons, în lucrarea sa *Societies. An Evolutionary Approach* (1966), reia ideea lui Spencer asupra complexității drept un criteriu esențial al evoluției. Pe această linie se înscrie noua orientare evoluționistă din sociologia occidentală care a început, după mai bine de o jumătate de secol de antievoluționism programatic, să se constituie în anii '60. Reprezentanții mai activi ai acestei orientări sunt Talcott Parsons, Marion Levy, Shmuel N. Eisenstadt. Teza fundamentală a acestui evoluționism este definirea evoluției ca „un proces de creștere a diferențierii structurale și a specializării funcționale”. Fiind o idee foarte simplă, s-a încercat să se pună la punct și un indicator empiric de măsură a evoluției pe baza măsurării complexității. Sunt interesante, în acest sens, încercări ca : Raul Naroll (1956) propune un instrument de măsurare a *Indexului de Dezvoltare Socială*, iar Carneiro și Tobias (1963), pe baza primului, construiesc *Indexul de Acumulare Culturală* (Carneiro, 1973). Robert M. Marsh sugerează construirea unui alt tip de variabilă strategică fundamentală pentru măsurarea gradului de evoluție al societăților : *diferențierea societală*, măsurată prin numărul de „unități structurate și funcțional specializate” într-o societate (Marsh, 1967). Unitățile considerate sunt, de exemplu, rolurile sociale distincte – preot, profesor etc. sau tipurile de colectivități care compun respectiva societate.

Pentru exemplificare voi folosi *Indicele de Acumulare Culturală* elaborat de Carneiro și Tobias. Ideea de la care se pornește este aceea că *cultura este cumulativă*. Există o serie de trăsături culturale care, odată apărute, nu mai dispar, ci sunt conservate. Pentru a distinge trăsăturile culturale cumulative de cele necumulative, Carneiro și Tobias au utilizat o procedură empirică: analiza scalară Gutman. Prin această procedură ei au descoperit faptul că un mare număr de trăsături culturale manifestă regularități evoluționiste considerabile: ele apar în cele mai multe dintre societăți la aproximativ același nivel general de dezvoltare și, odată apărute, tind să fie menținute indiferent. Procedura de măsurare a gradului de evoluție este simplă. Odată determinate trăsăturile cumulative, prezența sau absența lor este identificată în cazul fiecărei societăți în parte. Societățile care prezintă un număr egal de trăsături sunt considerate că se află la același nivel de dezvoltare. Această procedură a fost aplicată de Carneiro, în 1968, la 100 de societăți reprezentând un eșantion internațional, obținând o ierarhizare strictă a lor în funcție de numărul de trăsături culturale prezente. Există, desigur, diferențe mari între societăți, chiar la același nivel de evoluție. Este însă posibil să se determine *profilurile culturale* specifice prin aceeași procedură. Pentru ilustrare voi da profilurile a două societăți, așa cum le-a realizat Carneiro prin metoda sa: Kayan din Borneo și Acona Pueblo se află la același nivel de evoluție (figura 15.1).

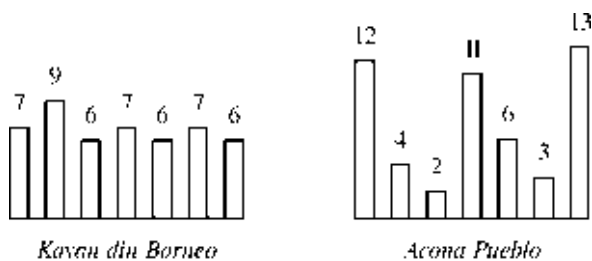

Figura 15.1. *Profilurile culturale ale societăților Kayan din Borneo și Acona Pueblo*

În ordine, domeniile din care au fost determinate trăsăturile culturale sunt următoarele: subzistență, economie, organizare socială, legi, război, religie.

Din acest exemplu, cititorul își poate face o imagine nu numai asupra procedurii propriu-zise utilizate, dar și asupra a ceea ce se poate sau nu obține printr-o asemenea metodă. Cert este că o asemenea tehnică de măsură, oricât de grave distorsiuni ar introduce din cauza simplificării excesive, se pare că duce la punerea în evidență a unor aspecte greu vizibile altfel ale evoluției.

Tehnologia și eficiența ei constituie un alt criteriu propus pentru a determina gradul de evoluție al unei societăți. Leslie White a fost acela care încă din anii '40, într-un mediu intelectual complet ostil ideii de evoluție, a militat în mod energic pentru adoptarea unei perspective evoluționiste. El este autorul așa-numitei „Legi fundamentale a evoluției”: „Ceilalți factori rămânând constanți, cultura se dezvoltă în măsura în care cantitatea de energie produsă pe cap de locuitor pe an crește sau în măsura în care eficiența mijloacelor de utilizare a energiei crește”

(White, 1948). La diferite niveluri de dezvoltare a tehnologiei, vom avea tipuri distincte de culturi. Eficiența tehnologiei reprezintă o variabilă măsurabilă. Ea are influențe multiple asupra profilului culturii. În acest sens, este interesantă teza lui White cu privire la relația cauzală a eficienței tehnologiei cu celelalte sfere ale culturii. El desprinde trei părți mari ale sistemelor socioculturale: subsistemele tehnico-economic, social și ideologic. Între aceste trei părți componente există o relație determinată: sistemele sociale sunt determinate de sistemele tehnologice, iar filosofia și arta exprimă experiența, așa cum este ea determinată de tehnologie și refractată de către sistemul social. Comentatorii lui White au subliniat faptul că teoria sa este inspirată, chiar dacă în mod nemărturisit, din teoria lui Marx.

Pe o linie similară merg și alți doi antropologi culturali: Sahlins și Service. După opinia lor, cantitatea de energie poate constitui o măsură adecvată a evoluției sociale. Evoluția, în această viziune, reprezintă tendința ca unele sisteme adaptate să fie înlocuite de alte sisteme adaptate, ultimele fiind însă din punct de vedere termodinamic mai mari și mai eficiente decât primele (Sahlins și Service, 1960).

Teza susținută de White, Sahlins și Service este în esență aceea susținută și de Marx. Gradul global de evoluție a unei societăți este în funcție de nivelul de dezvoltare al forțelor productive. Un asemenea criteriu este, pe de o parte, relativ ușor de aplicat în ordonarea societăților de la cea mai primitivă la cea mai evoluată, iar pe de altă parte, are și o importantă forță predictivă. În jurul acestui criteriu se poate dezvolta o teorie care să încerce stabilirea consecințelor nivelurilor de dezvoltare tehnologică asupra diferitelor sfere socioculturale. Cu ajutorul unei asemenea teorii se pot face previziuni asupra orientării generale a societăților la un anumit nivel de dezvoltare tehnologică. Teoria lui Marx asupra societății comuniste reprezintă un exemplu tipic pentru asemenea posibilități. În orice caz, utilizarea unui astfel de criteriu poate duce la o înțelegere mult mai exactă a stadiilor evoluției și a mecanismelor sale. Cu titlu de exemplificare voi reproduce genul de propoziții care, după părerea lui Marvin Harris (1968), sunt posibile într-o asemenea perspectivă: „Când rata eficienței tehnologice în producția hranei (caloriile *output* per caloriile *input* per număr total de ore om-producție) depășește 20 : 1, este probabil să fie găsite grupuri de descendență stratificate endogamice”.

S-a sugerat drept criteriu al evoluției și adaptarea la mediu. Acest criteriu este însă foarte slab. Există cazuri în care o adaptare prea eficace duce la blocarea evoluției în general. S-a constatat că un sistem are disponibilități de evoluție doar în măsura în care există un anumit grad de nespecializare, capabil să ofere posibilitatea unei plasticități ridicate în adaptarea la noile condiții, într-o manieră și mai eficace. Există apoi situații în care adaptarea la un nou tip de condiții, deși eficace în sine, să nu constituie neapărat un tip evolutiv. Un caz elocvent de asemenea tip involutiv de adaptare este citat de Carneiro. În secolul al XIX-lea, indienii Amahauca din Peru au început să fie tot mai des victimele altor triburi mai puternice din vecinătate, cât și a culegătorilor de cauciuc care le-au invadat teritoriul. Pentru a se apăra, ei aveau două posibilități: fie să se unească într-o comunitate puternică din punct de vedere politic și militar care, din multe rațiuni,

nu ar fi fost eficient pentru supraviețuire, fie să se disperseze în așezări mai mici și să se deplaseze mai des decât înainte. Soluția adoptată a fost tocmai aceasta din urmă. Ca urmare, tribul a suferit o puternică tendință de simplificare. Doar ocazional indienii acestei comunități se mai angajau în complexe ceremonii tradiționale. În ultimul timp, organizarea socială a devenit atât de primitivă, încât au dispărut roluri ca „șamanii” și „conducătorii”. Din punct de vedere social și cultural, adaptarea la noile condiții vitrege a avut loc printr-o involuție (Carneiro, 1973). Probabil că un proces similar a avut loc și în lunga perioadă a năvălirilor barbare în țara noastră. Comunitățile românești au avut ca singură șansă de supraviețuire dispersia lor în mici așezări, în locuri relativ ferite, dezvoltarea social-politică și culturală fiind probabil mereu frântă de secolele de năvăliri aproape continue. Întârzierea unificării sub formă de stat a fost probabil tocmai efectul condițiilor extrem de vitrege din acea perioadă.

În teoria marxistă s-ar putea spune că este sugerat un *criteriu stratificat* al evoluției sau progresului social. Variabila fundamentală care condiționează gradul general de evoluție al societății în ansamblul său este plasată la nivelul forțelor de producție sau tehnologiei. Gradul de dezvoltare al producției materiale condiționează, în ultimă instanță, gradul de dezvoltare al întregii societăți. Societatea umană evoluează în timp prin perfecționarea continuă a forțelor de producție.

Acest criteriu este însă prea general. Este nevoie să fie luat în considerație simultan și un al doilea criteriu, ce aruncă o lumină mai concretă asupra dinamicii în timp a societăților, dar care este dependent de primul : relațiile de producție. Întreaga teorie marxistă asupra societății se fundează pe ipoteza existenței unei relații cauzale între nivelul și tipul forțelor de producție, pe de o parte, și tipul relațiilor de producție, pe de altă parte. Nu putem explica *întreaga variație* a relațiilor de producție prin forțele de producție, ci doar tipul lor general. De aceea în marxism este utilizat drept criteriu de clasificare a societăților, din punctul de vedere al nivelului lor de evoluție, *modul de producție*, respectiv considerarea simultană și interrelaționată a forțelor de producție și a relațiilor sociale de producție. Modul de producție indică deci o serie de caracteristici structurale ale unei societăți la un moment dat : productivitatea muncii, tipul de tehnologie, profilul relațiilor sociale care se stabilesc între oameni în procesul de producție.

În teoria marxistă nu se face o distincție între evoluție și progres. Această constatare se cere examinată mai pe larg. Pe de o parte, teoria marxistă s-a constituit într-un climat teoretic în care termenul de progres era curent. De abia mai târziu a fost pus în circulație termenul de evoluție. Cu toate acestea, nici Marx, nici Engels și nici marxistii de după ei nu au simțit nevoia să abandoneze termenul de progres în favoarea celui de evoluție. Putem considera de aceea că preferința pentru termenul de „progres” nu este doar lingvistică. Simptomatică este, de asemenea, lipsa de necesitate de a distruge evoluția de progres în funcție de utilizarea a două tipuri de criterii : obiective și valorice. Există pentru această orientare mai multe rațiuni, care provin din însăși structura generală a teoriei marxiste. Și cu această ocazie este interesant să punctăm, totodată, și modul în care teoria marxistă oferă un răspuns la obiecțiile aduse ideii de progres.

Marxismul nu face o separare netă între criteriile obiective și cele subiective, între cele de fapt și cele valorice, între criteriile sociale și criteriile umane. Subiectivitatea este o expresie a condițiilor obiective, și nu ceva complet independent. Același lucru este valabil și în legătură cu sistemul de valori. Valorile umane sunt expresii ale unor necesități obiective. Din această cauză, subiectul și valoarea nu sunt excluse din sfera cercetării științifice, ci, dimpotrivă, sunt considerate ca obiecte perfect legitime ale cercetării. În măsura în care progresul se raportează la valorile umane, nu există nici un motiv de a-l exclude din sfera cercetării științifice riguroase. În fine, marxismul nu operează o ruptură între social și uman. Există o corespondență structurală între cele două. Dezvoltarea societății are drept consecință și asigurarea unor condiții mai bune pentru satisfacerea necesităților umane. Nu trebuie, desigur, să gândim că există o relație directă, nemijlocită între dezvoltarea socială și satisfacerea nevoilor umane. Această relație poate fi mediată, cu tendințe contradictorii. Dar, în ultimă instanță, se poate considera că dezvoltarea socială duce treptat la ameliorarea condiției umane. Din acest punct de vedere, evoluția societății reprezintă totodată și un progres.

Care sunt criteriile progresului? Ele sunt și în teoria marxistă referitoare la condiția umană. Dar nu la un set de valori strict subiective, ci la condiția umană înțeleasă în mod obiectiv ca oricare altă realitate. Omul are necesitățile sale specifice, care nu sunt creații subiective arbitrare, ci caracteristici obiective ale sale. Progres înseamnă gradul în care sunt satisfăcute aceste necesități. În teoria lui Marx, societatea este un proces progresiv, deoarece prin dezvoltarea sa sunt asigurate într-o măsură tot mai largă condițiile necesare vieții umane. Putem spune deci că dacă s-ar pune problema criteriilor ultime ale progresului social, teoria marxistă nu ar avea decât un singur răspuns: măsura în care sunt satisfăcute necesitățile umane. Societatea însă reprezintă un sistem complex, cu propriile sale caracteristici structurale. Satisfacerea nevoilor umane reprezintă motorul ultim al întregii ei mișcări. Dar ea are o logică proprie. Această logică specifică dinamicii în timp a societății umane este surprinsă prin criterii ca nivelul de dezvoltare al forțelor de producție sau modul de producție ori, și mai general, formațiunea socială. Trecerea de la o formațiune socială la alta nu este un progres decât datorită faptului că prin aceasta sunt asigurate condiții superioare pentru satisfacerea nevoilor umane. În cazul în care considerăm necesar să distingem între două perspective, una strict socială (evoluționistă) și o alta mai generală, care are ca termen ultim de raportare omul (progresivă), atunci modul de producție este un criteriu al evoluției, în timp ce satisfacerea nevoilor umane reprezintă un criteriu al progresului. Între aceste două criterii este însă postulată în teoria marxistă o relație pozitivă tendențială.

Raționamentul marxist în privința criteriilor progresului social este simplu: dacă definim progresul social ca gradul în care sunt satisfăcute necesitățile umane, atunci este firesc să luăm drept criteriu fundamental al său gradul de dezvoltare al forțelor de producție, al capacităților colectivității de a produce bunurile cerute de satisfacerea variatelor necesități ale acesteia. Și este firesc să presupunem că orice comunitate umană, dacă are posibilitatea, va încerca să-și sporească mereu capacitățile productive și, prin aceasta, nivelul satisfacerii necesităților sale. Cele

două criterii sunt echivalente : fie se ia gradul de dezvoltare al forțelor productive, capacitatea lor de a produce cele necesare, fie se consideră direct gradul de satisfacere al necesităților umane.

Pe această linie pusă în evidență de Marx se orientează, în ultimul timp, cu diferențe însă semnificative din alte puncte de vedere, și o serie de gânditori nemarxiști. De exemplu, teoria societății postindustriale (Bell, 1973) reprezintă o tentativă de elaborare a unui model explicativ și predictiv al istoriei umane. Teza fundamentală a acestei orientări este că economicul reprezintă sfera fundamentală a societății, de gradul de dezvoltare al căreia depinde dezvoltarea societății în general. Spre deosebire de teoria marxistă, această orientare ia în considerație doar capacitatea economică abstractă a unei societăți. Istoria poate fi împărțită în câteva etape mari, în funcție de eficacitatea generală a procesului productiv, de ponderea pe care o au cele trei mari sectoare economice la un moment dat : sectorul *primar* – agricultură și materii prime ; sectorul *secundar* – industrie ; sectorul *terțiar* – servicii. Analizele economice au scos în evidență un model general al dezvoltării acestor sectoare. Orice economie are dezvoltate, într-o oarecare măsură, toate sectoarele. La primul grad de dezvoltare, sectorul primar absoarbe cea mai mare cantitate din energia socială : majoritatea populației active este ocupată în acest sector, aici producându-se cea mai mare parte din produsul global. După ce productivitatea muncii a ajuns la un nivel suficient de ridicat în sectorul primar, încât este posibilă eliberarea unei părți tot mai mari a forței de muncă din acest sector, sectorul secundar începe să se dezvolte masiv, absorbind cea mai mare parte a efortului comunității. În fine, când eficiența acestuia ajunge la o anumită valoare, se creează posibilitatea ca sectorul terțiar să se dezvolte cu prioritate, sectorul primar și cel secundar putând asigura nevoile comunității cu un efort social relativ redus. Această societate este de tip postindustrial.

Există și o serie de limite importante ale utilizării gradului de dezvoltare al forțelor productive drept criteriu unic al progresului.

În primul rând, acest criteriu dă o estimare relativ nediferențiată a gradului de satisfacere al necesităților unei comunități. La același nivel de dezvoltare economică, o comunitate poate realiza mai egalitar bunurile disponibile, iar o alta, inegal. În cazul ultimei comunități, gradul mediu de satisfacere al necesităților reale ale membrilor săi poate fi mai scăzut decât în primul caz, din cauza supra-abundenței și a risipei practicate de clasele privilegiate. De aceea este necesar să se ia în considerație ca un criteriu secundar al progresului și *structura repartiției produselor*. Nu este întâmplător faptul că în societatea modernă există presiuni tot mai accentuate în sensul egalizării economice.

În al doilea rând, așa cum sugerează criteriile contemporane ale societății capitaliste dezvoltate, o parte din efortul și capacitățile productive sunt înghițite de „false” necesități, de necesități „înstrăinate”. Un consum nerațional nu poate duce, chiar în condițiile abundenței, la un nivel ridicat de satisfacere a necesităților umane. Este necesar de aceea să fie luată în considerație și raționalitatea orientării producției spre nevoi „reale”, „autentic” umane. Războiul, consumul ostentativ, risipa nerațională sunt factori care anulează într-o măsură substanțială potențele productive.

Eficienței potențiale a aparatului productiv este necesar să i se aplice deci o corecție referitoare la *eficiența umană* a utilizării sale. Simptomatic în această privință este cristalizarea, în ultimul timp, a unei noi problematice: *calitatea vieții*. Indicatorii calității vieții încep să fie tot mai insistent explorați și propuși drept cele mai semnificative criterii pentru calitatea generală a organizării și funcționării societății. Nu ar fi deloc uimitor dacă următoarele decenii vor înlocui tot mai mult indicatorii strict economici ai dezvoltării unei țări prin indicatorii de calitate a vieții. Asemenea indicatori ar fi, evident, mult mai adecvați pentru a determina gradul de evoluție al unei societăți, performanțele ei generale.

Să examinăm în continuare o altă problemă, oarecum mai tehnică, legată de ideea de progres social: cum se poate răspunde la obiecția referitoare la *relativitatea valorilor umane*? În mod special, Marx a subliniat caracterul concret istoric al „naturii umane”, variația orientărilor valorice ale omului în funcție de condițiile sociale obiective în care trăiește. Ceea ce considera ca fiind bun, drept, preferabil grecul antic nu coincide complet cu preferințele și judecățile omului modern. Ceea ce este bun în perspectiva proletariatului nu este cătuși de puțin astfel în viziunea burghezului.

În marxism există două răspunsuri distincte, dar care se completează reciproc la această obiecție. În primul rând, în ciuda unor interpretări extremiste destul de frecvente la un moment dat, Marx nu a optat pentru un punct de vedere complet relativist în ceea ce privește natura umană. Există multă variație în funcție de configurația socială în care trăiesc oamenii. Există însă și o serie de necesități umane universale. Și nu este vorba numai despre necesitățile fundamentale strict biologice, deși și acestea sunt foarte importante, ci și de o serie de necesități ale omului în calitate sa de ființă socială, umană. Există anumite structuri sociale universale, independent de modul particular de organizare a societății, care generează o serie de necesități universale ale omului în calitate sa de ființă socială: nevoia de celălalt om, cum se exprima Marx, nevoia de comunicare, de cunoaștere, nevoia unui mediu uman și social stimulator, nevoia de autorealizare, de afirmare a „forțelor umane esențiale”, nevoia de control asupra mediului de viață, natural și social etc. Asupra acestei probleme se va reveni. Aici aș dori doar să subliniez faptul că este posibilă elaborarea unei liste cu nevoi umane universale, invariante (și, corespunzător acestora, a unui sistem de valori) care pot fi considerate drept termenul fundamental de raportare a oricărei transformări sociale pentru a determina dacă este, până la urmă, progresivă sau nu. Relativismul valorilor umane, afirmat fără nici o rezervă, este inacceptabil pentru teoria marxistă a societății.

Chiar în măsura în care valorile variază în funcție de poziția socială concretă, în marxism există posibilitatea utilizării lor pertinente drept criteriu al progresului. O asemenea afirmație pare curioasă. Considerată însă din perspectiva teoriei marxiste a „subiectivității sociale” a ideologiei, ea încetează să mai fie astfel.

Să luăm un caz concret. Societatea feudală era evaluată în moduri diametral opuse de către diferitele clase și grupuri sociale care o compuneau. Pe de o parte, clasa feudalilor o considera perfect normală, justificată, bună, chiar

rațională. Pe de altă parte, burghezia o aprecia ca fiind complet irațională, nedreaptă, nefirească, opusă naturii umane. Putem utiliza aceste estimări subiective drept bază pentru o evaluare mai generală a poziției în seria evolutivă a societății feudale a secolului al XVIII-lea? În aparență, nu. Unii o consideră bună, alții rea. A cui opinie este justificată? Avem vreun criteriu pentru a considera una dintre cele două tipuri de opinii ca fiind corectă?

Un alt caz. Acum două secole, proprietatea privată era considerată de către 99,9% dintre membrii unei comunități europene drept unica formă posibilă a organizării sociale. În secolul XX, concepțiile s-au schimbat, existând comunități care și-au modificat opiniile în sens absolut invers.

Ambele exemple pun în evidență diferențele imense de optică ce pot exista între epoci diferite sau chiar în cadrul aceleiași epoci. În aceste condiții, putem utiliza atitudinea colectivității, aprecierile lor ca un criteriu al progresului? Putem considera că ceea ce coincide cu aspirațiile unei colectivități sau ale unei clase sociale reprezintă în mod real un progres?

Teoria marxistă face posibilă utilizarea orientărilor subiective ale colectivităților, chiar în condițiile în care există multă variație în ceea ce le privește, ca unul dintre criteriile progresului social (și, totodată, al evoluției).

În primul rând, progresul se realizează prin modificarea formelor de organizare în raport cu noile condiții obiective care apar: dezvoltarea tehnologiei face ca formele de organizare a procesului social de producție să se învechească și să apară necesitatea unor noi. Acest proces este strict obiectiv. În teoria marxistă sunt aduse argumente în sprijinul ideii că subiectivitatea exprimă în formele sale proprii mecanismele obiective ale schimbării sociale. Astfel, formele de organizare care în mod obiectiv sunt în concordanță cu condițiile obiective, deci care sunt necesare, vor apărea ca pozitive, dezirabile la nivelul conștiinței participanților, în timp ce formele de organizare „învechite”, care nu mai corespund condițiilor obiective noi, vor apărea ca negative, trebuind să fie înlocuite (Marx, 1958). Această corespondență între subiectiv și obiectiv ne permite să utilizăm conștiința comunităților ca fiind simptomatică pentru tendințele obiective de schimbare. Indignarea morală, spune Marx (1958), nu este o cauză a schimbării unei societăți, ci doar un simptom al învechirii sale în ordine naturală. Teza acestei corespondențe între subiectiv și obiectiv exprimă, de asemenea, ceea ce era formulat mai înainte, ca principiu al raționalității. Colectivitatea percepe totalitatea condițiilor în care își desfășoară activitatea și, prin experiența ei practică, resimte concordanța sau discordanța acestora cu formele de organizare socială. Neconcordanța între formele de organizare și condiții se resimte ca „dificultate” a activității sociale. Perceperea necorrespondenței declanșează un proces de elaborare a unor alternative de organizare și, totodată, o activitate de transformare socială ce are ca rezultat instituirea unei noi forme de organizare socială.

Istoria societății umane se aseamănă, din multe puncte de vedere, cu drumul pe care îl parcurge o furnică în căutarea hranei. Furnica este orientată mereu de necesitatea găsirii hranei. Drumul pe care îl parcurge nu este însă cătuși de puțin proiectat de la început. „Proiectarea” are loc doar pentru fiecare segment al

drumului în parte. Ajunsă într-un punct și simțind hrana într-o anumită direcție, furnica va „decide” să o ia pe drumul care duce în respectiva direcție. Dacă drumul se înfundă, ea va „decide” să se întoarcă. Și așa mai departe. În istoria sa, umanitatea este orientată de câteva „obiective” mari: supraviețuire, sporire a bunurilor necesare etc. Drumul pe care l-a parcurs, cel puțin până în prezent, nu a fost câtuși de puțin proiectat de la început. În fiecare tip de condiții, comunitățile au încercat să elaboreze forme de organizare corespunzătoare, pe care nu le putea imagina dinainte, fiind de fapt produsele practicii în condițiile respective, și le schimbă cu altele atunci când condițiile s-au schimbat. Atitudinea comunității, conștiința sa rămân însă mereu un simptom al relațiilor obiective. Putem, din această cauză, considera că, de regulă, ceea ce „dorește” o colectivitate este, totodată, și „bun”, „necesar”, pentru că prin conștiința respectivei comunități se exprimă necesitatea obiectivă de schimbare, care duce societatea mai departe pe calea evoluției, a progresului. Un asemenea raport trebuie luat, desigur, cu multă prudență, dar el are o forță deosebită totuși. Într-un fel, el reprezintă, în ultimă instanță, justificarea profundă a democrației. Ceea ce dorește o comunitate reprezintă totodată necesitățile obiective de dezvoltare, așa cum sunt ele înregistrate în activitatea practică. Se poate spune, în principiu, că nu există o nouă formă de organizare socială, progresivă, care să nu fie și „populară”, în același timp.

În al doilea rând, trebuie avut în vedere faptul că nu există comunități cu o conștiință omogenă. Există însă diferite orientări legate de existența unor grupuri și clase sociale distincte. În aceste condiții, marxismul oferă un criteriu suplimentar pentru a distinge ceea ce este în sensul evoluției și ceea ce este împotriva ei. Marxismul distinge două tipuri de clase și grupuri sociale în cadrul unei societăți neomogene: unele interesate în dezvoltarea forțelor productive ale societății și altele conservatoare, ale căror interese sunt legate de menținerea formelor învechite. Clasele și grupurile sociale progresiste prin poziția lor obiectivă în cadrul sistemului social vor deveni și subiectiv purtătoarele acestuia. Din această cauză, nu orice manifestare a conștiinței sociale este simptomatică pentru tendințele evolutive ale societății, ci doar conștiința claselor și a grupurilor sociale care sunt legate obiectiv de dezvoltarea societății. Conceptul de „mase populare” este folosit de către marxism pentru a demarca în cadrul fiecărei colectivități totalitatea claselor și a grupurilor sociale interesate în procesul societății. Într-un fel, aici principiul majorității este fundat într-o manieră mai clară. Se poate considera că, în linii generale (și există unele excepții importante), majoritatea populației unei comunități este interesată de progresul acesteia, constituind ceea ce se numește „mase populare”. Un sistem democratic ce funcționează eficient ne putem aștepta să exprime voința maselor populare. Din această cauză, democrația este considerată de către marxism drept unica formă politică de organizare în concordanță cu interesele claselor și ale grupurilor sociale progresiste, capabilă totodată să promoveze progresul social.

Bibliografie

- Aron, R. (1961), *Dimensions de la conscience historique*, Plon, Paris.
- Bell, D. (1973), *The Corning of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, New York.
- Bidney, D. (1953), *Theoretical Anthropology*, Columbia University Press, New York.
- Caraion, P. (1966), *Originea sacralului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Carneiro, R. (1973), „The four faces of evolution” în J.J. Honigmann (ed.), *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, Rand McNelly, Chicago.
- Collingwood, R.G. (1956), *The Idea of History*, Oxford University Press, Oxford.
- Commager, D.H. (1966), *The Nature and the Study of History*, Charles E. Merrill Books, Londra.
- Dilthey, W. (1942), *Introduction à l'étude des sciences humaines*, PUF, Paris.
- Eliade, M. (1978), *Aspecte ale mitului*, Editura Univers, București.
- Engels, Fr. (1964), „Anti-Duhring”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 20, Editura Politică, București.
- Engels, Fr. (1967), „Scrisoare către Mehring, 1893”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Gurvitch, G. (1963), *Determinismes sociaux et liberté humaine*, PUF, Paris.
- Harris, M. (1968), *The Rise of Anthropological Theory, a History of Theories of Culture*, Thomas Y. Crowell, New York.
- Huxley, J. (1973), „The evolutionary vision”, în J.N. Deely, R.J. Nogar (ed.), *The Problem of Evolution : A Study of the Philosophical Repercussions of Evolutionary Science*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- Joja, A. (1965), „Despre logica istoriei”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. 1, Editura Politică, București.
- Lenin, V.I. (1969), „Karl Marx”, în *Opere*, vol. 21, Editura Politică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1968), *Tropice triste*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1970), *Gândirea sălbatică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Marrou, H.-I. (1958), „Le metier d'historien”, în *L'Histoire et ses methodes*, Pleiade, Paris.
- Marrou, H.-I. (1958), *De la connaissance historique*, Seuil, Paris.
- Marrou, H.-I. (1961), *Qu'est-ce qu l'histoire et ses methodes*, Pleiade, Paris.
- Marsh, R.M. (1967), *Comparative Sociology*, Harcourt, Brace and World, New York.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Ideologia germană”, în *Opere*, vol. 3, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Sfânta Familie”, în *Opere*, vol. 4, Editura Politică, București.
- Mead, M. (1964), *Continuities in Cultural Evolution*, Yale University Press, New Haven.
- Parsons, T. (1966), *Societies : Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey.
- Pelto, P.J. (1970), *Anthropological Research. The Structure of Inquiry*, Harper & Row Publishers, New York.
- Popper, K.R. (1972), *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*, Clarendon Press, Oxford.
- Sahlins, M.D., Service, E.R. (1960) (ed.), *Evolution of Culture*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Simon, H.A. (1970), *The Science of the Artificial*, MIT Press, Cambridge.

- Stahl, H.H. (1969), *Controverse de istorie socială românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Stahl, H.H. (1972), *Studii de sociologie istorică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Stahl, H.H. (1977), „Comentarii la problema orânduirii tributale românești”, în *Viitorul social*, nr. 4.
- Steward, J.H. (1973), „Cultural evolution”, în J.N. Deely, R.J. Nogar (ed.), *The Problem of Evolution : A Study of the Philosophical Repercussions of Evolutionary Science*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- Vansina, J. (1965), *Oral Tradition. A study in Historical Methodology*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Weber, M. (1965), *Essais sur la theorie de la science*, Plon, Paris.
- White, L. (1948), *The Evolution of Culture*, McGraw-Hill Book Company, New York.
- Xenopol, A.D. (1906), „Cauzalitatea în succesiune”, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXVIII.
- Xenopol, A.D. (1908), *La theorie de l'histoire*, Ernest Leroux, Paris.

3

INCERTITUDINEA – O PERSPECTIVĂ PSIHOSOCIOLOGICĂ¹

---

1. Cătălin Zamfir, *Incetitudinea – o perspectivă psihosociologică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1990 (capitolele 1 și 3).

Capitolul 16 | PATRU MODELE DE DECIZIE

În teoria actuală a deciziei există o indistinție cronică între perspectiva normativă și cea descriptivă. Abordarea normativă încearcă să formuleze strategii, reguli, norme pentru o decizie „rațională”, corectă. Din punct de vedere practic, o asemenea abordare este de prim interes. Datorită rolului deciziilor în viața umană, întrebarea cea mai importantă nu este „cum se iau în mod real deciziile”, ci „cum ar trebui procedat pentru a se ajunge la decizii cât mai bune”. Abordarea descriptivă are ca obiectiv elaborarea unui model al funcționării reale a raționalității, indiferent de faptul dacă aceasta este de natură să asigure sau nu elaborarea celor mai bune decizii. Dacă pentru acțiune perspectiva normativă este vitală, pentru științele social-umane, care încearcă să descrie și să explice comportamentul real, perspectiva descriptivă este crucială. Presupoziția tacită care stă la baza acestei indistinții este că ambele perspective se fundează pe același model de raționalitate. Din acest motiv, modelele normative sunt de regulă considerate a fi totodată și descriptive, fiind utilizate în explicarea și predicția comportamentului decizional real. În fapt, o asemenea presuposiție, după cum voi încerca să argumentez, nu este corectă.

Cunoștințele acumulate în prezent tind să indice faptul că există mai multe moduri distincte de raționalitate, în funcție de condițiile în care au loc procesele raționale. În mod special, cantitatea și calitatea cunoștințelor disponibile impun modalități sensibil diferite de a fi rațional.

Este necesar de aceea să definim de la început ce se înțelege printr-un proces de decizie rațional. În mod curent se consideră că *un proces decizional este rațional dacă, utilizând o analiză logică a cunoștințelor relevante, ajunge la selectarea celei mai bune decizii*. După cum se va vedea însă, o asemenea definiție, care la prima vedere este inatacabilă, cuprinde imprecizii fundamentale.

În acest capitol vor fi analizate patru modele ale raționalității procesului de decizie, dintre care primele două sunt tipic normative. Mai întâi este însă nevoie să ne facem o imagine asupra structurii procesului decizional: *elementele sale componente și fazele prin care este adoptată o decizie*.

Structura procesului decizional

Orice proces decizional presupune patru *elemente* componente: *un decident* (persoană, grup, organizație, colectivitate), *o problemă* de rezolvat, *soluția* la respectiva problemă, care urmează a fi identificată și adoptată prin decizie, și *activitatea* prin care se realizează respectiva decizie.

Se pot distinge cinci faze ale procesului decizional, dintre care primele trei *sunt predecizionale* (vezi figura 16.1) :

1. *Definirea problemei.* Orice proces decizional se fundează pe o decizie prealabilă : ce problemă trebuie rezolvată. De *modul* în care este definită problema de rezolvat depinde întregul proces decizional.
2. *Formularea soluțiilor alternative.* Problemele au de regulă multe alte soluții posibile, unele mai bune, altele mai puțin bune. Pentru a alege o soluție, decidentul trebuie să exploreze posibilul său de acțiune și să identifice cât mai multe alternative. Uneori, el de-abia reușește să formuleze o soluție care pare să fie adecvată. Alteori, este capabil să formuleze mai multe soluții alternative între care trebuie să aleagă.
3. *Evaluarea și ierarhizarea soluțiilor alternative.* Chiar dacă decidentul a reușit să formuleze doar o singură soluție, înainte de a o adopta, el trebuie să o evalueze : să determine dacă ea rezolvă sau nu respectiva problemă, să identifice posibilele consecințe secundare ale ei. Dacă este în fața mai multor soluții alternative, el trebuie să le evalueze pentru a le putea ierarhiza într-o ordine a preferințelor, de la cea mai bună la cea mai slabă. Alegerea finală va fi făcută pe baza unei asemenea ierarhizări. Pentru evaluarea soluțiilor este nevoie de mai multe operații distincte :
  - a) *Determinarea criteriilor de evaluare.* Presupunem că am de soluționat următoarea problemă : „să ajung de acasă la gară”. Pentru aceasta am formulat trei soluții alternative între care urmează să aleg : să merg cu autobuzul, pe jos sau cu taxiul. În evaluarea lor este necesar să iau în considerare mai multe criterii : „timpul”, „costul”, „comoditatea” și „atractivitatea”.
  - b) *Ierarhizarea criteriilor.* Unele criterii sunt mai importante, altele mai puțin importante, având deci o pondere mai redusă în alegere. Pentru problema de mai sus, timpul ar putea fi extrem de important, în timp ce atractivitatea (frumusețea peisajului, de exemplu) mult mai puțin importantă. De asemenea, comoditatea poate fi crucială.
  - c) *Evaluarea soluțiilor alternative din punctul de vedere al respectivelor criterii.* „Taxiul” poate fi foarte bun din punctul de vedere al timpului și comodității, dar dezavantajos din cel al costului. „Mersul pe jos” poate fi bun din punctul de vedere al costului și atractivității, tolerabil din cel al timpului, dar inacceptabil în raport cu comoditatea (am foarte multe bagaje).
  - d) *Ierarhizarea soluțiilor alternative.* Pe baza evaluării soluțiilor respective, ele pot fi ierarhizate, formulând o ordine de preferințe. Să presupunem că aceasta ar fi : taxiul, autobuzul, mersul pe jos.
4. *Faza decizională : alegerea unei soluții (decizia).* Având o mulțime de soluții ierarhizate din punctul de vedere al valorii lor, o voi selecta pe cea care pare cea mai bună din punctul de vedere al multiplelor criterii luate în considerare.

5. *Faza postdecizională*. Soluția aleasă (decizia) este transpusă în practică; se acționează în vederea rezolvării problemei de la care s-a plecat, prin utilizarea soluției alese.

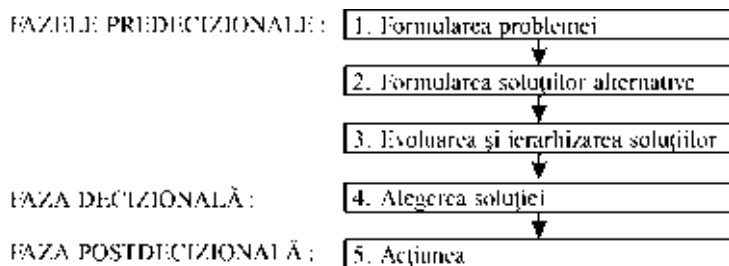

Figura 16.1. Cele cinci faze ale procesului decizional

În funcție de presupuziția făcută asupra certitudinii incertitudinii, pot fi desprinse trei modele ale deciziei: decizia certă într-o lume strict deterministă, decizia certă de tip probabilist și decizia în condiții de incertitudine persistentă, la care se poate adăuga un al patrulea model nedecizional – modelul cibernetic.

Decizia certă într-o lume strict deterministă

Acest model presupune că decidentul poate, la sfârșitul procesului decizional, să identifice soluția care este cu siguranță cea mai bună. Pentru aceasta este nevoie de două presupuziții, și anume:

1. *Reductibilitatea completă a incertitudinii*: în procesul decizional, incertitudinea inițială cu privire la problema de soluționat, cât și la soluțiile posibile este redusă complet, decidentul reușind să identifice soluția cea mai bună. Această presupuziție se fundează, la rândul ei, pe trei presupuziții mai particulare:
  - a) *Caracterul dat, neproblematic al formulării problemei*. Problema care urmează a fi soluționată este dată în mod natural sau formularea ei este neproblematic corectă. Nu există nici o îndoială cu privire la corectitudinea formulării respectivei probleme și nici cu privire la importanța soluționării ei.
  - b) *Completitudinea listei de soluții alternative*. Mulțimea soluțiilor posibile între care urmează să aibă loc alegerea, chiar dacă nu este dată de la început odată cu problema, va fi definită exhaustiv înainte de decizie. Această presupuziție este esențială. Să presupunem o problemă X care are soluțiile posibile X_1, X_2, X_3 și X_4 . O decizie rațională care selectează soluția cea mai bună trebuie să aleagă din *mulțimea* completă a soluțiilor posibile. Dacă decidentul nostru reușește să formuleze numai primele trei soluții posibile, ignorând-o pe cea de-a patra, nu mai există principial nici o garanție că va

fi aleasă soluția cea mai bună : soluția neformulată nu are principial nici o șansă să fie aleasă, deși ea are șansa de a fi cea mai bună.

- c) *Completitudinea evaluării soluțiilor alternative*. Se presupune că subiectul deține toate criteriile de evaluare, ierarhizate clar în funcție de importanța lor ; că el dispune sau poate obține toate cunoștințele teoretice și empirice necesare evaluării soluțiilor și că va fi deci capabil să le ierarhizeze într-o modalitate clară. Lipsa unor criterii sau cunoștințe suprimă automat garanția selectării soluției celei mai bune.
2. *Universul este strict determinist*. Prima presupuziție se referă la completitudinea cunoștințelor. Cea de-a doua este de ordin ontologic. Universul în care decidentul urmează să utilizeze decizia este guvernat de legi stricte, fiind în consecință previzibil în mod absolut. Această presupuziție se referă la interacțiunea dintre decizie și univers. Valoarea diferitelor soluții depinde până la urmă de o mulțime de evenimente care urmează a fi prevăzute. Numai luându-se în considerare toate aceste evenimente se poate determina care soluție este cea mai bună. Să luăm cazul unui inginer agronom care trebuie să aleagă între două soiuri de grâu disponibile : a și b. El știe că soiul a este mai productiv, dar cere, într-o anumită perioadă a creșterii sale (luna mai), umezeală abundentă. Soiul b este mai puțin productiv, dar nu are nevoie de o asemenea condiție. Alegerea soiului va depinde deci de previziunea condițiilor climaterice din luna mai din zona în care urmează a fi semănat grâul. Dacă luna mai va fi în mod sigur o lună cu ploi abundente, soiul a va cel mai bun. Dacă, dimpotrivă, această lună va fi secetoasă, soiul b va fi preferabil. Pentru o decizie certă în mod absolut, universul trebuie să fie principial complet predictibil.

Există situații în care se utilizează o variantă simplificată a procesului de decizie cert de acest tip. În loc de a se formula mai întâi toate soluțiile posibile, de a se evalua fiecare în parte și de a se ierarhiza pentru a fi identificată soluția cea mai bună, se pot utiliza tehnici de formulare directă a celei mai bune soluții. Este cazul metodelor de programare liniară sau a metodei drumului critic. Să presupunem că trebuie să vizitez 10 orașe. Problema mea este să determin ordinea orașelor de vizitat în așa fel încât distanța parcursă să fie cea mai scurtă. Există o mulțime de trasee posibile, diferite însă din punctul de vedere al lungimii lor. Ca să aleg traseul cel mai scurt pot utiliza două metode. Prima : să formulez toate traseele posibile și să le ordonez în funcție de lungimea lor, lucru care s-ar putea dovedi foarte dificil dacă numărul orașelor este suficient de mare. A doua : utilizând metoda drumului critic, pot să identific direct traseul cel mai scurt, ignorând mulțimea celorlalte trasee posibile. Construirea directă a celei mai bune soluții nu este însă posibilă decât în anumite condiții bine precizate.

Acest model al deciziei certe asigură o raționalitate completă, decidentul fiind sigur că a ales soluția cea mai bună posibil. Să mai facem observația că, în acest model, orice problemă are pentru decident o singură soluție corectă, și anume soluția cea mai bună pentru condițiile date, restul soluțiilor fiind inadecvate, incorecte.

Decizia certă de tip probabilist

Teoriile actuale ale deciziei au abandonat ideea că procesul de decizie ar putea lucra cu certitudini absolute, asimilând *ideea de probabilitate*. De regulă, în calculul decizional nu lucrăm cu estimări absolut exacte, certe asupra lumii, ci cu estimări care sunt doar probabiliste. Este introdusă astfel *incertitudinea* ca o condiție inevitabilă a procesului decizional. Incertitudinea este de două tipuri, în funcție de sursele ei: *incertitudinea ontologică* și *incertitudinea cognitivă*.

Incertitudinea ontologică. Modelul deciziei certe analizat mai înainte presupunea o lume strict deterministă, în care starea viitoare este complet determinată de starea actuală. În consecință, cel puțin la limită, stările lumii relevante pentru decizie sunt în principiu predictibile, dacă deținem cunoștințele necesare. Modelul laplacean al determinismului presupune la o lume de acest tip: strict determinată și previzibilă, în care probabilitatea are doar un sens pur subiectiv. Știința și filosofia contemporane au abandonat complet o asemenea presupuziție. Lumea nu mai poate fi gândită ca fiind deterministă într-un asemenea sens strict. Stările viitoare ale lumii nu decurg cu necesitate implacabilă din stările actuale. Desigur, nu trăim nici într-o lume complet nedeterministă, aleatorie, în care din starea actuală poate decurge, în mod egal, orice stare viitoare. Lumea este guvernată de un determinism probabilist: evenimentele viitoare pot fi prezise, dar nu cu o certitudine absolută, ci în mod probabilist. Agronomul din exemplul dat mai înainte nu poate porni de la o predicție absolut certă asupra cantității de precipitații din luna mai a anului viitor, ci doar de la una probabilistă.

În cazul unei incertitudini ontologice, care ar putea fi desemnată mai bine prin termenul de *nedeterminare*, estimările pot fi, ca și în cazul primului model, absolut certe, dar într-un sens probabilist. Calculul cu asemenea cunoștințe de tip probabilist nu ne va duce la selectarea soluției care este cu siguranță cea mai bună, ci a soluției cu probabilitatea cea mai mare de a fi soluția cea mai bună. Într-o situație sau alta, desigur, soluția aleasă se va putea dovedi mai proastă decât altele din cauza jocului întâmplării. Cu toate acestea însă, alegerea ei a fost corectă, rațională în mod absolut, pentru că această soluție avea probabilitatea cea mai ridicată de a fi soluția cea mai bună. Chiar dacă în acest an luna mai a fost secetoasă, ca să reluăm exemplul nostru, și producția dată de soiul ce a fost ales slabă, alegerea acestui soi a fost corectă pentru că probabilitatea ca luna mai în zona respectivă să fie ploioasă a fost semnificativ mai ridicată decât ca ea să fie o lună secetoasă. Raționalitatea în această situație nu garantează succesul în mod absolut; ea garantează doar probabilitatea cea mai ridicată de succes. Gândirea probabilistă reprezintă deci modalitatea de a fi rațional și de a lua decizii certe într-o lume parțial nedeterministă.

În deciziile noastre, doar în mod excepțional lucrăm cu incertitudini ontologice. În situațiile curente, decidentul nu deține o cunoaștere completă, absolută, fapt care l-ar pune în situația de a lucra cu probabilități ontologice; în marea

majoritate a cazurilor, cunoștințelor noastre sunt incomplete, aproximative, nepermițându-ne, tocmai din cauza acestei incompletitudini, decât predicții aproximative, probabiliste asupra stărilor viitoare ale universului. Chiar dacă universul ar fi strict determinist, cunoștințele noastre de la un moment dat nu ne permit să facem predicții absolute, ci probabiliste. Noi lucrăm în fapt cu incertitudini cognitive.

Incertitudinea cognitivă nu exprimă deci limite ontologice ale determinabilității, ci limitele pe care fragilitatea cunoștințelor noastre de la un moment dat ni le impune. Pe baza cunoștințelor sale limitate, care pot fi mereu îmbunătățite, decidentul *atribuie* probabilități de întâmplare diferitelor evenimente. În fapt, teoria actuală a deciziei probabiliste utilizează ceea ce curent este desemnat ca probabilități de tip bayesian și care sunt probabilități subiective, estimări probabiliste ale subiecților, și nu probabilități obiective. Indiferent dacă lumea, în mod real, este complet deterministă sau nu, capacitatea noastră de cunoaștere și deci și de predicție este, la un moment dat, limitată, motiv pentru care nu putem lucra decât cu probabilități. În fapt, distincția dintre probabilitatea ontologică și cea cognitivă are o semnificație mai mult abstractă, teoretică, pentru că în procesul efectiv al deciziei lucrăm pur și simplu cu probabilități, indiferent dacă ele sunt de natură ontologică sau cognitivă. Cel mai adesea, probabilitățile cu care lucrăm însă sunt de tip cognitiv. Și, în principiu, nici nu avem de unde ști cât de apropiate sunt aceste probabilități de cele ontologice. Cea mai bună strategie este să presupunem că probabilitățile cu care lucrăm sunt de tip cognitiv, expresie a cunoștințelor noastre limitate, și să încercăm să le îmbunătățim prin lărgirea cunoașterii. Am insistat asupra acestui punct pentru a evita o posibilă confuzie în analizele ulterioare în legătură cu termenul de *incertitudine*. Probabilitatea este o estimare a incertitudinii, fie că aceasta este ontologică, ori cognitivă. Incertitudinea cognitivă este *reductibilă* prin perfecționarea cunoștințelor noastre, tinzând să se apropie de incertitudinea ontologică, care este absolută. În această lucrare se va vorbi oarecum indistinct despre incertitudine, avându-se în vedere însă în mod special incertitudinea cognitivă, ce caracterizează cele mai multe dintre procesele decizionale reale. Exemplul cu predicția cantității de precipitații din luna mai este relevant din acest punct de vedere. Probabil că există o limită absolută, ontologică de prevedere a fluctuației vremii; dar nu această limită caracterizează cunoștințele noastre actuale. Capacitatea noastră de a prevedea vremea, inclusiv de a atribui probabilități, este departe de acea limită absolută. Incertitudinile noastre cu privire la vreme sunt, în consecință, fundamental de origine cognitivă și pot fi reduse prin perfecționarea cunoștințelor meteorologice.

Decizia pe bază de probabilități (fie ele de natură ontologică sau cognitivă), deși asumă condiția de incertitudine, reprezintă tot cazul deciziei certe. Calculul decizional continuă să fie absolut riguros, doar că de această dată lucrează cu probabilități. Rezultatul său este tot cert, dar într-un sens probabilist. Atribuirea de probabilități reprezintă o modalitate de „îmblânzire” a incertitudinii, de absorbție a ei într-un calcul rațional cert. După ce probabilitățile au fost atribuite,

indiferent prin ce metodă și cât de sigură este o asemenea atribuire, decidentul lucrează cu ele în aceeași manieră ca în primul model. Calculul cu probabilități este tot atât de riguros ca și calculul cu variabile strict deterministe. Din acest motiv, modelul deciziei probabiliste se fundează pe presuposițiile primului model (caracterul neproblematic al formulării problemei, completitudinea listei de soluții alternative și completitudinea evaluării acestora), renunțând doar la presuposiția caracterului strict determinat al universului. În fapt, primul model ar putea fi considerat mai mult un caz particular, limită a celui de-al doilea. Și anume, cazul în care probabilitatea evenimentelor este egală cu 1. Din acest motiv, aceste două modele sunt adesea tratate ca un singur model. Patrick Suppes (1984) îl desemnează cu termenul *de model computațional*, subliniind prin aceasta ideea de „calcul” logico-matematic, iar John Steinbruner (1976) îl denumește *model analitic*, având în vedere faptul că el se fundează pe o analiză logică, utilizând o mulțime de cunoștințe într-un calcul riguros. În această lucrare se va avea în vedere modelul mai general al deciziei certe, atât în varianta sa strict deterministă, cât și în cea probabilistă, fiind desemnat prin termenul de *modelul clasic de decizie sau model computațional sau analitic*.

Există desigur unele deosebiri între cele două variante ale acestui model. În cazul primei variante, decizia este presupusă a fi corectă, în sensul că ea este cu siguranță decizia cea mai bună posibil. În cazul modelului probabilist, în care incertitudinea este de proveniență strict ontologică, soluția aleasă este corectă în sensul că are probabilitatea obiectivă cea mai ridicată de a fi soluția cea mai bună, deși din cauza întâmplării ea s-ar putea dovedi proastă. În cazul modelului probabilist în care incertitudinea este cognitivă, decizia luată este corectă în sensul că ea are, în virtutea cunoștințelor de care dispunem în momentul luării deciziei, probabilitatea cea mai ridicată de a fi soluția cea mai bună. Acumularea de noi cunoștințe poate, desigur, duce la schimbarea deciziei. În acest sens, Mircea Malița și Cornel Zidăroiu (1980) argumentau că obiectivul teoriei matematice a deciziei este asigurarea luării unei decizii „consistente, coerente în raport cu cunoștințele pe care le avem la un moment dat”, și nu neapărat de a identifica soluția cea mai bună în mod efectiv.

Cum putem evalua modelul analitic sau computațional, indiferent dacă el este de tip strict determinist sau probabilist? Din punct de vedere normativ, el este înalt dezirabil, descriind situația de raționalitate absolută. Un decident, dacă vrea să fie înalt rațional, trebuie să tindă să folosească una dintre cele două variante ale acestui model, în funcție de tipul de cunoștințe de care dispune și de presuposițiile pe care le face asupra universului în care urmează să funcționeze decizia sa. Acesta trebuie să aspire spre realizarea condițiilor în care ar putea lucra acest model. Modelul analitic reprezintă deci o stare-limită de care decidentul încearcă să se apropie. El caută să-și mărească bagajul de cunoștințe astfel încât să fie capabil să se comporte în acord cu cerințele modelului. Este necesar însă să ne întrebăm dacă un asemenea model, dincolo de dezirabilitatea sa, este și realist. Este el utilizabil neproblematic în condițiile reale ale deciziei? Oferă o descriere

realistă a comportamentului decizional? La aceste întrebări, răspunsul pare să fie mai mult negativ. Puterea descriptivă a modelului analitic este destul de redusă. În ultimul timp s-a acumulat o literatură bogată care ajunge invariabil la concluzia că acest model, chiar în cele mai sofisticate variante ale sale, nu reușește să ofere o descriere satisfăcătoare a comportamentului decizional real. Astfel, trecând în revistă literatura acumulată până în acel moment, Gordon Backer și Charles McClintock (1967) conclud că modelul analitic nu poate să explice satisfăcător comportamentul la jocurile de noroc, caz tipic al unor decizii probabiliste relativ simple. Limitele explicative ale acestui model de decizie nu se datoresc, cel mai adesea, necunoașterii de către decidenții reali a tehnicilor recomandate, ci mai mult faptului că presuposițiile pe care se fundează el nu corespund condițiilor reale ale deciziei. Iată câteva dintre cele mai importante limite ale aplicabilității modelului analitic sau computațional.

În primul rând, se pune o problemă de complexitate. Modelul analitic presupune adesea un proces de prelucrare a informației atât de sofisticat, încât ar fi absurd să presupunem că el poate fi utilizat de către decidenții reali (Steinbruner, 1976). Capacitatea mentală naturală a persoanei (capacitatea de receptare a informației, de memorare și rememorare, de prelucrare) este limitată. De aici, o concluzie esențială: un model realist al raționalității umane trebuie să ia în considerare particularitățile psihologice ale subiectului. În acest sens, Patrick Suppes (1984, p. 213) concludă: „Orice concept interesant al raționalității comportamentului uman trebuie să fie racordat la estimarea psihologică a puterilor și limitelor aparatului nostru perceptiv și mental. Probleme legate de atenție și selecție nu există pentru un Dumnezeu omniscient sau chiar pentru un computer ale cărui inputuri sunt deja schematizate într-un mod înalt definit”. Nu este întâmplătoare, din acest motiv, dezvoltarea rapidă în ultimii ani a psihologiei cognitive. Mai mult. Procesele cognitive intuitive, caracteristice decidenților reali, nu mai sunt privite ca exerciții de cunoaștere primitive în raport cu cele ale calculatorului, întrucât perfectă a raționalității computaționale, ci dimpotrivă. Calculatorul are de învățat de la om. Se cristalizează tot mai clar ideea că oamenii utilizează în mod real tehnici de gândire diferite de cele prescrise de modelul computațional, capabile să ofere adesea soluții adecvate la probleme cu un grad de complexitate care depășește cu mult posibilitățile raționale de tip clasic. Această schimbare de atitudine o găsim exprimată în cele mai diferite feluri. Suppes, în lucrarea citată, remarcă faptul că exigențele modelului clasic de raționalitate pot fi satisfăcute perfect de idioți cognitiv și moral. Fernand Vandamme (1987) sugerează o distincție între *comportamentul inteligent* al omului, fundat pe intuiție și aproximare, și *comportamentul noninteligent* al calculatorului, care raționează mecanic și noncreativ. În fapt, decidentul uman se găsește într-o cu totul altă situație decât cea presupusă de teoria raționalității clasice, lucru consemnat cu claritate de Herbert A. Simon (1957, p. 198) în celebrul său principiu al *raționalității limitate*: „Capacitatea minții umane de a formula și soluționa probleme complexe este foarte mică în comparație cu dimensiunile problemelor a căror soluționare ar

fi cerută de un comportament rațional obiectiv în lumea reală sau chiar de o aproximare rezonabilă a unei asemenea raționalități obiective”.

O a doua limită : modelul analitic se fundează pe presupuziția *integrabilității logice a cunoștințelor*. Conform acestei presupuziții, cunoștințele, așa cum există ele la un moment dat, indiferent de completitudinea și de gradul lor de incertitudine, sunt integrabile într-un calcul rațional riguros. În termeni mai generali, se presupune *caracterul cumulativ* neproblematic al cunoștințelor. Pentru a fi utilizate într-un calcul rațional, cunoștințele de care dispune decidentul la un moment dat trebuie să prezinte însă o coerență interioară pe care rațiunea să o scoată în evidență. În fapt, cunoștințele incerte și parțiale de care dispune decidentul nu formează neapărat o structură coerentă naturală. Unele cunoștințe sunt „izolate”, fiind imposibil de determinat în ce raporturi se află unele față de altele ; există, de asemenea, contradicții între diferitele cunoștințe. Dacă, din punctul de vedere al unor cunoștințe, o soluție ar putea avea șanse să fie soluția cea mai bună, din perspectiva altora, respectiva soluție poate apărea ca insatisfăcătoare. Calculul rațional nu are capacitatea să armonizeze cunoștințele care ele însele nu au o coerență intrinsecă. Nu putem deci accepta ca neproblematică presupuziția că o imagine cognitivă incompletă și incertă este coerentă logic, lipsită de contradicții. Același lucru este valabil și în legătură cu integrarea noilor cunoștințe. Din acest punct de vedere, John D. Steinbruner (1976) formula următoarea presupuziție pe care se fundează modelul analitic : *presupuziția senzitivității la informația pertinentă*. Se consideră că noile cunoștințe pot fi cumulate neproblematic cu cunoștințele deja existente, decidentul realizând mereu un proces de actualizare a calculului, prin integrarea noilor cunoștințe. Acestea nu sunt însă neapărat integrabile în vechea imagine cognitivă, făcând-o mai exactă și mai coerentă, ci pot crea adesea mai multă incoerență. Metodele analitice clasice sunt aplicabile la o imagine cognitivă care, deși incompletă și incertă, este coerentă logic.

Altfel, ele sunt inoperante. Dificultatea care apare în aceste condiții nu stă în calculul propriu-zis, ci în configurația cunoștințelor care urmează să fie luate în calcul. Presupuziția integrabilității logice a cunoștințelor actuale și potențiale stă la baza unui postulat fundamental al modelului clasic al raționalității : *decidentul are capacitatea să identifice deciziile cele mai bune la nivelul cunoștințelor de care dispune la un moment dat*. În finalul fiecărei secvențe decizionale, decidentul poate afirma : aceasta este în mod cert decizia cea mai bună pe care o puteam lua la nivelul cunoștințelor de care dispun. Or, așa cum se va argumenta în continuare, tocmai o asemenea presupuziție este înalt discutabilă.

În fine, presupuzițiile mai particulare ale modelului analitic cu privire la fazele procesului de decizie apar, la o analiză mai atentă, nerealiste.

Problema de soluționat prin decizie nu este dată, ci este ea însăși incertă. Teoria deciziei certe presupunea ca neproblematică atât formularea problemei de soluționat, cât și importanța acesteia în raport cu alte probleme. În procesele decizionale reale însă, atât formularea problemei, cât și importanța asociată soluționării ei sunt deschise, supuse mereu revizuirii. Să presupunem că la

directorul unei întreprinderi vine șeful unei secții cu următoarea problemă : există în respectiva secție un grad intolerabil de indisciplină și de lipsă de respect pentru autoritate ; în consecință este necesar să se ia măsuri de redresare a disciplinei. Dacă directorul nostru nu este un „computer idiot”, el nu va lua formularea primită a respectivei probleme ca fiind dată, ci va încerca să o examineze el însuși, punându-și întrebări de tipul : este respectiva problemă reală ? este ea corect formulată ? este ea o problemă cu adevărat importantă în raport cu celelalte probleme ale secției în cauză ? El s-ar putea întreba, de pildă, dacă nu cumva însăși formularea ei nu este corectă : este vorba de o indisciplină provenită din lipsa de motivație și responsabilitate a muncitorilor, așa cum i s-a sugerat, sau stilul de conducere incompetent și agresiv al șefului de secție generează, ca reacție, insubordonare, tensiuni, conflicte și, de asemenea, tinde să fie asociat cu o percepție distorsionată a realității ? După cum se poate observa, cele două formulări sunt radical diferite. În fapt, ele se referă la probleme diferite, cerând soluții diferite. Și chiar dacă acceptă formularea problemei, directorul s-ar putea întreba dacă este atât de importantă încât să intre în centrul atenției în respectivul moment sau există probleme mult mai importante. De pildă, el ar putea concluda că, deși reală, importanța ei este exagerată, șeful de secție dorind să mascheze și să justifice prin ridicarea ei deficiențele de organizare provenite din lipsa sa de competență. Este deci evident că directorul nostru nu va lua ca dată formularea problemei ; înainte de a trece la soluționarea ei, el va trebui să decidă asupra problemei înseși. Din cauza cunoștințelor sale limitate asupra situației din respectiva secție, cât și a presiunii timpului, el poate însă să accepte provizoriu formularea oferită, deși are multe incertitudini asupra ei.

Completitudinea listei soluțiilor alternative. Modelul analitic al deciziei presupune în mod obligatoriu faptul că alegerea are loc pe baza unei liste *complete* de soluții alternative (Malița și Zidăroiu, 1980). Oricât de laborios ar fi calculul valorii diferitelor alternative, ierarhia obținută se poate prăbuși complet în momentul în care este formulată o nouă alternativă care nu a intrat în calcul sau chiar la gândul că ar putea să mai existe o asemenea alternativă. În cazul deciziilor reale, doar în mod excepțional se poate presupune că lista soluțiilor posibile de care dispune decidentul este completă.

Completitudinea evaluării soluțiilor alternative reprezintă o altă exigență a modelului analitic. Această cerință înseamnă mai multe lucruri :

- Decidentul deține un set complet de criterii de evaluare a soluțiilor. Cu alte cuvinte, el poate determina toate tipurile de semnificații importante. În fapt, lista aspectelor de considerat rămâne mereu deschisă, posibil de extins.
- Ierarhizarea criteriilor de evaluare este și ea o problemă deschisă din mai multe puncte de vedere. În primul rând se pune problema *comensurabilității* valorilor. Multe critici ale modelului analitic de decizie se concentrează tocmai asupra acestui aspect. Găsim adesea formulată ideea că valorile sunt incomensurabile (în principiu, sau deocamdată, lucru mai puțin important pentru acest

tip de critică), neexistând nici o procedură obiectivă acceptabilă de a le compara și ierarhiza. În practică, *ierarhizarea criteriilor* (a valorilor) este lăsată să fie realizată de către decidenți, cu mijloacele intuiției lor (Steinbruner, 1976). Un al doilea argument se referă la identificarea unor paradoxuri ale agregării preferințelor, formulate în teoriile logico-matematice ale deciziei. Este cazul, de exemplu, al celebrei teoreme a lui Arrow, care demonstrează imposibilitatea principială a agregării logice, în anumite cazuri, a preferințelor într-o ierarhie unică (a se vedea pe larg această temă în Gheorghe Păun, 1980, 1987).

- Cunoștințele despre semnificațiile efective ale diferitelor soluții, cât și probabilitățile de realizare a acestora sunt și ele mult mai fragile și incomplete decât ar cere modelul cert al raționalității. Să presupunem că trebuie să aleg între mai multe modalități de petrecere a timpului liber. În primul rând ar trebui să știu ce tipuri de efecte, consecințe are fiecare dintre acestea asupra vieții mele : relaxare psihică, încântare estetică, mișcare fizică, dezvoltare intelectuală, satisfacție, modul în care afectează starea de sănătate etc. În al doilea rând, ar trebui să știu în ce grad generează fiecare modalitate disponibilă de petrecere a timpului liber efectele enumerate și cu ce probabilitate. Pentru aceasta este necesar să dispun de o modalitate neproblematică de a *atribui probabilități* diferitelor efecte posibile. În modelul deciziei certe, accentul cade pe calculul riguros, cu probabilități deja fixate, modul în care acestea sunt obținute fiind considerat neproblematic. În practică, un asemenea mod nu există, probabilitățile fiind atribuite intuitiv și deci înalt discutabil.

Putem spune în concluzie că, pentru ca decizia să fie certă, fiecare fază a procesului decizional – formularea problemei, identificarea soluțiilor alternative, evaluarea și ierarhizarea lor – trebuie să se finalizeze într-un produs cert. În faza propriu-zisă a luării deciziei, incertitudinea inițială a fost complet absorbită prin procedee cognitive, decizia fiind luată în condiții de certitudine, prin tehnici raționale de tip analitic. Or, tocmai din acest punct de vedere apare încă o limitare structurală a modelului analitic în ambele variante ale sale. El presupune că, prin luarea deciziei, incertitudinea a fost complet eliminată sau, chiar dacă mai rămâne o anumită cantitate de incertitudine, ea nu mai este importantă. În situațiile reale însă, incertitudinea nu este, de regulă, absorbită integral în fazele predecizionale, ci persistă. Ea este un parametru important al procesului decizional, interacționând cu ceilalți parametri ai acestuia. Incertitudinea generează o serie de probleme psihosociale a căror soluționare este de natură să modifice sensibil însuși procesul decizional. În cele ce urmează, intenționez să argumentez că, în condiții de incertitudine persistentă, decidenții reali recurg la strategii de decizie diferite de cele presupuse de modelul analitic, care sunt explicabile tocmai prin factorul incertitudine.

Decizia în incertitudine persistentă

Acest model se bazează pe o cu totul altă presuposiție decât modelul deciziei certe, și anume :

PROPOZIȚIA 1.1 : *În procesul deciziei, incertitudinea inițială nu este în cele mai multe cazuri integral redusă ; ea reprezintă un element component al procesului decizional, influențând activ dinamica acestuia.*

Conform modelului deciziei în incertitudine persistentă, procesul decizional tinde să treacă prin aceleași faze precum cele menționate în modelele bazate pe calculul cert : formularea problemei, elaborarea listei de soluții alternative, evaluarea și ierarhizarea acestor soluții, alegerea uneia dintre ele și, în fine, acțiunea. De asemenea, procedura de decizie este, în linii generale, *cognitivă* (căutarea de cunoștințe relevante pentru decizie) și *rațională* (cunoștințele sunt prelucrate într-o manieră rațională, cum este cea descrisă în modelul analitic). Diferența constă mai ales în faptul că întregul proces decizional este cufundat într-o incertitudine persistentă : nici una dintre fazele sale nu se încheie cu o decizie certă ; mereu subzistă îndoieli în legătură cu corectitudinea formulării și cu importanța atribuită problemei, cu completitudinea listei de soluții, cu criteriile utilizate pentru evaluarea lor, cu probabilitatea atribuită diferitelor semnificații și consecințe ale soluțiilor examinate, în fine, cu preferințele pentru una sau alta dintre soluții.

Există trei particularități ale deciziei în condiții de incertitudine persistentă care, datorită importanței lor speciale, vor fi formulate ca propoziții distincte ale modelului nostru :

PROPOZIȚIA 1.2 : *Incertitudinea face ca, în anumite condiții care vor fi specificate ulterior, metodele analitice de decizie să fie inaplicabile, decidentul trebuind să recurgă parțial la metode nonanalitice.*

PROPOZIȚIA 1.3 : *Nu există principial nici o garanție că, în condiții de incertitudine, decidentul va identifica soluția cea mai bună, nici în mod obiectiv, nici subiectiv, relativ la nivelul cunoștințelor de care dispune.*

Dacă modelul clasic asuma certitudinea asupra faptului că decizia luată este, cel puțin la nivelul cunoștințelor existente, cea mai bună posibil, modelul analizat aici abandonează această presuposiție. Nu poate fi identificată nici o garanție că soluția aleasă va fi cea mai bună posibil la nivelul cunoștințelor de care dispune decidentul și cu atât mai puțin în mod obiectiv.

PROPOZIȚIA 1.4 : *Strategia de decizie în incertitudine persistentă are atât componente cognitive, cât și componente social-psihologice care interacționează multiplu.*

Incetitudinea generată de procesul decizional nu reprezintă un subprodus neutru, ci un element important ce interacționează cu toate celelalte, fiind de

natură să modifice comportamentul decidentului. În literatura de până acum, accentul cădea pe tehnicile de decizie. După luarea deciziei, incertitudinea nu mai era considerată un parametru important al dinamicii sistemului. Incertitudinea rămasă însă din procesul decizional creează probleme specifice, generând activități orientate spre soluționarea lor. Modelul clasic al raționalității, prin natura sa, făcea complet abstracție de procesele extracognitive, sociale și psihologice, care acompaniază decizia. Acestea apăreau mai mult ca un substrat neutru al deciziei. Modelul dezvoltat aici, dimpotrivă, consideră procesele psihologice și sociale generate de incertitudine ca parte componentă structurală a procesului de decizie. În realitate, decidentul nu poate ignora faptul că activitatea sa decizională este înconjurată de o incertitudine structurală persistentă. Conștiința acestui fapt este de natură să modifice sensibil comportamentul său.

Surprinzător este însă că efectele complexe ale incertitudinii au fost extrem de puțin considerate într-un mod sistematic.

Câteva precizări sunt însă necesare. Modelul deciziei în incertitudine nu este încă suficient de cristalizat în literatura de specialitate. Elaborări parțiale și fragmentare pot fi însă tot mai des întâlnite în diferitele discipline sociale și umane ce au abordat procese decizionale în diferite contexte parțiale.

În fine, modelul deciziei în incertitudine persistentă are în primul rând o finalitate descriptiv-explicativă. El este orientat spre identificarea particularităților comportamentului real al decidentului în condiții reale de decizie. Din acest punct de vedere, el prezintă un avantaj important : face inteligibilă o mulțime de caracteristici ale comportamentului decizional individual și colectiv care, cel mai adesea, au fost înregistrate doar ca simple curiozități, fără a li se găsi o explicație satisfăcătoare. Din acest motiv, el oferă posibilitatea integrării celor două paradigme care în sociologia actuală sunt slab conectate : paradigma raționalității și paradigma explicației sociologice prin determinanți obiectivi,

Acest model al deciziei prezintă totodată și o funcție normativă. Dacă partea de „calcul” a deciziei este oferită de modelul analitic, modelul prezentat aici oferă instrumentele *înfruntării raționale a incertitudinii persistente*.

Modelul cibernetic

Cibernetica a pus în evidență un mod alternativ de rezolvare a problemelor de către sistemele finaliste, în raport cu modul decizional. Ceea ce a făcut ca cibernetica să fie interesantă pentru științele sociale și umane este observația că realitatea social-umană nu este nici ea lipsită de mecanisme de reglare de tip cibernetic. De aici, întrebarea dacă nu cumva cibernetica poate arunca o lumină inedită asupra proceselor de luare a deciziilor.

Mai întâi este necesar să lămurim ce înseamnă un mecanism cibernetic de soluționare a problemelor. Pentru aceasta este util să pornim de la câteva exemple de mecanisme cibernetice care pot fi comparate cu mecanismele decizionale.

O specie biologică într-un mediu schimbat suferă un proces de extincție treptată. Mutațiile accidentale creează o largă variație în cadrul speciei. Organismele purtătoare de mutații cu efecte negative sau chiar neutre în raport cu supraviețuirea în respectivul mediu sunt treptat eliminate de selecția naturală. Mutațiile care asigură o adaptare mai bună la noile condiții sunt conservate și amplificate. Într-un număr de generații, specia se schimbă. După cum se poate observa, situația este structural similară cu cea a deciziei.

Specia are o problemă – lipsa de adaptare la mediul schimbat – pe care trebuie să o soluționeze. Modificările sale interne (mutațiile) sunt soluții alternative la această problemă. Unele mutații pot fi bune (adaptative), altele proaste (neadaptative). Problema respectivei specii este rezolvată prin amplificarea unei mutații adaptative. Din multiplele posibilități este selectată și promovată o schimbare care duce la adaptare. Dincolo de această similitudine, situațiile sunt foarte diferite. În cazul speciei biologice nu avem însă în nici un sens un proces decizional. Membrii speciei nu formulează mutațiile alternative, nu le examinează cognitiv și nici nu optează pentru una sau alta.

Să luăm un alt caz în care soluționarea problemei poate fi de tip cibernetic sau decizional. Un restaurant nou este pus în fața deciderii felurilor de mâncare pe care trebuie să le ofere clienților săi. Să presupunem întâi modul decizional de a rezolva această problemă. Trebuie analizate mai întâi gusturile și preferințele populației care reprezintă clientela potențială. În funcție de o asemenea cunoaștere, se alege din mulțimea de feluri de mâncare pe care bucătarul știe să le gătească pe acelea care sunt cele mai adecvate. Cunoașterea preferințelor și necesităților consumatorilor este deci esențială. Modelul cibernetic funcționează pe cu totul alte principii. Bucătarul gătește, mai mult sau mai puțin întâmplător, diferite feluri de mâncare pe care le oferă consumatorilor. Aceștia aleg un fel sau altul. Regula este următoarea: pe măsură ce un fel de mâncare este solicitat, ospătarul comandă bucătarului suplimentarea lui. În timp, felurile nesolicitate nu mai sunt produse, cele solicitate sunt mereu comandate și deci produse. Este clar că acest al doilea mod, selectarea felurilor de mâncare, nu se face pe baza cunoștințelor despre gusturile și preferințele consumatorilor; feedbackul (consumul, solicitarea efectivă) este selectorul soluției.

Să generalizăm aceste două exemple. În mecanismul cibernetic, selectarea soluțiilor nu se face pe baza cunoștințelor teoretice ipotetice asupra valorii lor, ci prin intermediul feedbackului, pe baza experimentării efectelor unei soluții sau alteia asupra rezolvării respectivei probleme. Conceptul de feedback este crucial în modelul cibernetic. Selecția soluției are, după cum se vede, un caracter mai mult spontan, automat. Ea nu este o decizie bazată pe analize cognitive anticipative. Nu numai că selectarea se face nedecizional, prin întărire sau extincție, datorită feedbackului, dar și procesul de formulare a alternativelor poate fi diferit de cel decizional. Cel mai adesea, alternativele nu sunt formulate „teoretic” și apoi experimentate. Ele pot fi rezultatul pur al întâmplării. Datorită întâmplării, experimentez o acțiune oarecare ce apoi se poate fixa prin feedback. Acest lucru este clar dacă examinăm un alt exemplu. Mă simt obosit și într-o stare de tensiune

(problema). Întâmplător trec, în drumul spre casă, printr-un parc. Plimbarea prin parc (soluția) îmi face bine, mă relaxează. Ea nu a fost concepută însă ca o soluție la problemă, ci a reprezentat un comportament întâmplător în raport cu aceasta. Efectul ei nu este estimat printr-o analiză cognitivă (efectele complexe ale plimbării asupra organismului), ci printr-un feedback material: am experiența relaxării. Dacă o asemenea experiență se repetă în mod întâmplător, ea se poate fixa. De câte ori voi avea o stare de tensiune (problema), *spontan* va apărea tentația de a ieși la plimbare. Ceea ce în sociologie se numește mecanism spontan reprezintă cel mai adesea un mecanism de tip cibernetic. Desigur, în cazul comportamentului uman, în cele mai frecvente situații, cum este și cea enunțată mai înainte, delimitarea dintre mecanismul spontan-cibernetic și cel decizional-cognitiv este dificil de realizat. În fapt, cele două mecanisme sunt adesea complementare, activitatea umană fiind caracterizată printr-o oscilație între modul cibernetic și cel decizional de rezolvare a problemelor.

Să luăm acum în mod sistematic diferențele dintre modelul cibernetic și cel decizional.

- Modelul cibernetic nu este cognitiv. El nu presupune o activitate de cunoaștere propriu-zisă în nici una dintre fazele sale. Problema nu este formulată, ci resimțită ca stare de tensiune, ca o lipsă, ca nevoie difuză, ca disconfort sau, dimpotrivă, ca relaxare a tensiunilor, ca satisfacție, plăcere, confort. În faza căutării de soluții alternative, o specie nu „meditează” asupra mutațiilor pe care le întruchipează membrii săi, întâmplător, după cum nici albina nu-și face un plan în ceea ce privește direcția de zbor în căutarea florilor. Alegerea unei soluții nu este bazată pe prelucrarea unor informații anterioare, ci pe baza informațiilor obținute în cursul acțiunii asupra efectelor, pozitive sau negative, ale unei soluții sau alteia. Mutațiile adaptative sunt selectate de mediu, și nu de specie. Albina zboară mai mult sau mai puțin întâmplător până când un miros, o culoare o atrag într-o direcție sau alta. Dacă în modelul decizional selecția unei soluții se face pe bază de cunoștințe, în modelul cibernetic selecția se face pe baza feedbackului material, prin întărire sau extincție, datorită experimentării consecințelor practicării respectivei soluții.
- În contrast cu modelul decizional, care se referă strict la secvența care precedă acțiunea, modelul cibernetic nu poate funcționa decât în cadrul unui ciclu: problemă-soluție-acțiune-problemă (feedback)-soluție-acțiune. Este ceea ce Ross W. Ashby (1972) desemna prin termenul de „reglare prin eroare”. Consecințele acțiunii reprezintă selectorul, și nu cunoștințele despre soluții existente anterior acțiunii. Exemplul pe care îl dă Ashby este sugestiv: reglarea unei căzi cu apă cu ajutorul unui termoregulator. Cada cu apă nu poate spune: „văd că se aproprie cineva cu o sticlă cu apă rece pe care vrea să o cufunde în mine; în consecință trebuie să decid cu cât să-mi ridic temperatura pentru a compensa scăderea datorată scufundării sticlei”. Dacă ar reacționa astfel, cada cu apă ar trebui să știe foarte bine fizică, să aibă informații exacte despre intențiile celui care se apropie cu sticla în mână, cât și despre temperatura

sticlei. Să facă o mulțime de calcule raționale cu ajutorul acestor cunoștințe. Reglarea cibernetică nu este însă preventivă, ci urmează acțiunii ca o reacție la aceasta.

- Soluția selectată prin mecanisme ciberneticе nu este raportată neapărat la alternative. Nu există o preocupare orientată spre identificarea unei soluții mai bune. Soluția experimentată este întărită prin experiență. Dacă întâmplător apare o soluție mai bună, ea ar putea în timp (lucru care nu este absolut necesar) să înlocuiască soluția mai slabă.
- Soluția selectată nu este în mod necesar cea mai bună soluție posibilă. Ea poate fi considerată mai degrabă *prima soluție satisfăcătoare experimentată*. În cazul populației cu dificultăți de adaptare la noul mediu, întâmplarea nu operează neapărat mutațiile cele mai bune. Iar din mutațiile efectiv realizate, selecția naturală poate, datorită întâmplării, să amplifice nu neapărat mutația cea mai bună, ci una dintre cele satisfăcătoare. Individul care este purtătorul celei mai bune mutații poate avea ghinionul să se întâlnească nas în nas cu cel mai mare dușman al său, care îl va înghiți fără nici un scrupul.
- În modelul cibernetic, nefiind implicată în nici un fel decizia, *incertitudinea nu există ca stare a sistemului*. Mecanismele spontane nu sunt caracterizate prin incertitudine, spre deosebire de cele decizionale.
- Modelul decizional prezintă o serie de avantaje principiale decisive în raport cu modelul cibernetic. În primul rând, el caută să identifice activ soluțiile posibile, nerezumându-se la posibilitățile ce apar mai mult sau mai puțin întâmplător. În al doilea rând, prin decizie se realizează o preselecție a soluțiilor : soluțiile nesatisfăcătoare sunt eliminate fără a mai fi experimentate, evitându-se astfel riscuri și pierderi. În al treilea rând, modelul decizional este structural orientat spre perfecționare, spre identificarea unor soluții mai bune decât cele practicate, deși și acestea din urmă pot fi suficient de bune. Din cauza acestei superiorități în comportamentul uman individual și colectiv există o puternică tendință ca mecanismele ciberneticе să fie dublate și înlocuite de mecanismele decizionale. În fine, datorită faptului că mecanismele ciberneticе sunt fondate pe o lungă secvență de încercări și corecții, ele sunt eficace în mod special în medii relativ stabile în medii dinamice, mecanismele ciberneticе pot claca definitiv. Experiența trecută nu mai este relevantă aici. Dimpotrivă, într-un asemenea mediu, mecanismul decizional, fundat pe cunoașterea, poate prevedea schimbările și găsi reacții noi, adecvate.

Dar și modelul cibernetic prezintă unele avantaje. În primul rând, el este fundat pe un mecanism de selecție centrat pe feedback, pe experiența acțiunii și care poate fi mult mai eficace decât selecția pe bază de cunoștințe, ca în cazul deciziei. O decizie adoptată pe baza unor cunoștințe eronate poate duce la catastrofe, în timp ce feedbackul cibernetic este un selector cu un grad ridicat de exactitate. În al doilea rând, nepresupunând pentru funcționarea sa cunoștințe decât într-un sens limitat, el poate funcționa eficient și la niveluri scăzute de cunoaștere. În fine, lipsa incertitudinii reprezintă de asemenea un avantaj important al mecanismului cibernetic, în condițiile în care nu există mijloace eficace de a-i face față.

Dacă evoluția comportamentului uman este caracterizată, în general, prin înlocuirea mecanismelor de tip cibernetic, spontane, cu mecanisme de tip decizional, în anumite condiții vom asista și la o tendință de regres, de la mecanisme decizionale la mecanisme cibernetice.

Unii autori (Steinbruner, 1976) consideră modelele decizional și cibernetic ca „paradigme” în sensul lui Kuhn : modele teoretice alternative, propunând fiecare o descriere a aceleiași realități. Desigur, ele pot fi considerate și ca alternative în acest sens : se poate discuta dacă un comportament oarecare este descris mai adecvat de un model sau altul. Mai util este însă să se considere aceste două mari tipuri de modele drept *alternative reale*. Există mecanisme de tip cibernetic, după cum există și mecanisme de tip decizional. Ele se întrepătrund, se completează reciproc, unul putând fi dominant.

Strategii de decizie în incertitudine persistentă

PROPOZIȚIA 2.1. : *În condiții de incertitudine persistentă, decidentul are de înfruntat două probleme distincte : cum să ia o decizie suficient de bună în condiții de cunoaștere cronic incompletă și nesigură și cum să facă față surplusului de incertitudine care îi afectează negativ propria funcționare.*

După o primă încercare de reducere prin activități cognitive a incertitudinii, decidentul se găsește în fața unei cantități apreciabile de incertitudine pe care nu o mai poate trata cu mijloace cognitive și îi face dificilă decizia, fiind în același timp responsabilă de perturbări importante în funcționarea sa. Din acest motiv, el este forțat să dezvolte activități de minimizare a consecințelor disfuncționale ale acesteia, să încerce chiar să absoarbă cât mai mult din incertitudinea în exces prin mijloace extracognitive.

Rezolvarea acestor două probleme nu este absolut separată, soluțiile lor interacționând. Teoriile deciziei, atât cele clasice, cât și cele actuale, își concentrează atenția asupra primei probleme. Cea de-a doua – tratarea incertitudinii în exces – este practic ignorată. Tacit, ea pare să fie considerată o problemă exterioară deciziei și deci nerelevantă pentru aceasta. În fapt, așa cum voi încerca să argumentez pe larg, ea este o parte organică a procesului, determinând într-o mare măsură desfășurarea acestuia.

Două tipuri de strategii

În teoriile normative ale deciziei există presupuziția tacită că singurul mod rațional de decizie, indiferent de gradul de incertitudine, este cel prescris de modelul analitic. Am văzut însă că, în condiții de incertitudine persistentă, modelul analitic impune exigențe care nu pot fi satisfăcute.

În condiții de incertitudine persistentă, sistemele au la dispoziție două strategii de decizie structural distincte : *strategia optimalității tendențiale* și *strategia satisfăcătorului*.

Strategia optimalității tendențiale. Modelul analitic se caracterizează prin încercarea de a integra toate cunoștințele existente într-un proces decizional coerent care să ducă la identificarea celei mai bune soluții. Fiecare fază a procesului decizional este parcursă integral: definirea problemei, explorarea alternativelor, evaluarea lor, alegerea uneia din ele. Dacă modelul analitic nu poate fi aplicat ca atare în condițiile unei incertitudini persistente, este posibilă însă utilizarea unei variante modificate a lui pe care am numit-o aici strategia optimalității tendențiale.

PROPOZIȚIA 2.2.: *Strategia optimalității tendențiale se caracterizează prin aplicarea tehnicilor analitice de decizie la o imagine cognitivă provizoriu structurată; incertitudinea deciziei este asumată explicit, procesul decizional menținându-se deschis la reconsiderare.*

Strategia optimalității tendențiale este caracterizată prin următoarele trăsături distinctive:

- a) Se fac o serie de presupoziii, asumate explicit ca incerte, asupra unor evenimente, consecințe, asupra corectitudinii unor cunoștințe și informații, asupra relațiilor dintre cunoștințe. Cu alte cuvinte, se creează o imagine cognitivă structurată, al cărei caracter incert, ipotetic este asumat. Masa cunoștințelor incomplete și incerte de care dispunem la un moment dat nu este în mod neproblematic tratabilă rațional. Pentru a utiliza metodele dezvoltate în modelele deciziei certe, este necesar să se facă mereu presupoziii despre probabilitatea unor evenimente și consecințe, să se selecteze între cunoștințele contradictorii, să se fixeze priorități.
- b) La această imagine structurată provizoriu sunt aplicate metodele calculului rațional.
- c) Se asumă caracterul incert al deciziei luate pe baza acestui calcul. Chiar la nivelul cunoștințelor existente, o altă structurare a imaginii cognitive ar fi putut duce la o altă decizie. Acest punct este deosebit de important. Incertitudinea specifică acestei proceduri nu se referă numai la „viitor”: s-ar putea să apară noi cunoștințe în lumina cărora va fi preferabilă o altă decizie. Ea se referă și la „prezent”: în perspectiva actualelor cunoștințe, dar cu alte presupoziii adăugate, analiza logică poate duce la o altă concluzie. Aplicarea metodelor analitice în acest caz nu duce în mod necesar, tocmai din acest motiv, la identitatea soluției optime, nici în sens obiectiv – cea mai bună soluție posibilă în mod absolut –, nici în sens subiectiv – cea mai bună soluție formulabilă la nivelul cunoștințelor existente. Metodele analitice aplicate în aceste condiții asigură doar o optimalitate tendențială, nu efectivă. Ele sunt orientate spre identificarea soluției optime, dar rezultatele rămân mereu incerte, înalt discutabile, nu datorită calculului rațional propriu-zis, ci din cauza presupozitiilor pe care se întemeiază acesta.
- d) Se menține, din cauza incertitudinii asumate, caracterul deschis, revizibil al deciziei luate. Noile informații și cunoștințe acumulate ulterior, cât și presupozitiile

facute, dar confruntate cu realitatea acțiunii, sunt utilizate pentru a reface, pe o bază mai bună, decizia.

- e) Procesul decizional are un caracter *iterativ*. El este gândit mai mult ca o secvență într-un proces ciclic, cu reveniri și reconsiderări pe baza cunoștințelor acumulate. Optimalitatea este deci realizată aici mai mult tendențial, prin reconsiderări succesive.

În ultimele decenii, tocmai în această direcție au fost dezvoltate modelele decizionale, asumându-se o incertitudine care nu poate fi complet absorbită la un moment dat. Modelul clasic al deciziei considera decizia ca un proces unic, strict delimitat în timp : începe cu o problemă de soluționat, în condiții de incertitudine, și sfârșește cu identificarea cu mijloace raționale a celei mai bune soluții, în condiții de certitudine, după cum urmează acțiunea. Teoriile actuale ale deciziei au pornit de la o nouă situație : la un moment dat, cunoașterea noastră este incompletă, dar ea se îmbogățește mereu în mod rapid. Răspunsul a fost conceperea procesului decizional ca un *proces iterativ*, ca un ciclu decizional în care decizia nu reprezintă punctul final, ci o etapă, ciclul reluându-se pe o bază de cunoaștere îmbogățită. Fiecare secvență decizională, asumând caracterul incomplet al cunoașterii, se finalizează printr-o decizie riguroasă rațională, dar incertă datorită bazei de cunoaștere fragile pe care s-a constituit. Experiența acumulată prin luarea deciziei și prin practicarea ei, cât și cunoștințele obținute între timp din alte surse oferă posibilitatea ca în secvența următoare decizia să fie luată pe o bază cognitivă mai exactă. Cazul clasic al unui asemenea model iterativ de decizie îl reprezintă *analiza operațională*, dezvoltată în timpul și după cel de-al doilea război mondial, în mod special pentru deciziile de ordin militar. (Pentru o sinteză a acestei experiențe, a se vedea Morse și Kinball, 1962). Ulterior, această tehnică a fost dezvoltată în cadrul sistemului PPB (planificare, programare și buget) de către Rand Corporation, pentru decizii atât de tip militar, cât și administrativ. Aceste tehnici de decizie, după cum se poate observa, nu asigură în nici un sens optimalitate, ci doar tind către aproximarea ei.

Metodele analitice clasice sunt aplicabile doar în condițiile în care imaginea cognitivă, chiar dacă incompletă și incertă, este coerentă logic. Altfel, ele devin inoperante. Metodele analitice actuale, abandonând o asemenea presuposiție, caută să se adapteze acestei situații. Ele includ deci modalități de structurare provizorie a imaginii cognitive, de completare și organizare a ei până la nivelul la care devine tratabilă analitic. Dar, din acest motiv, este asumată explicit incertitudinea, cu toate consecințele ei. Pentru a fi realiste și operante, metodele de tip analitic trebuie să adopte deci un caracter provizoriu și iterativ. Am accentuat asupra acestor aspecte pentru a face clar că strategia optimalității tendențiale este substanțial diferită de modelul deciziei raționale clasice.

Strategia optimalității tendențiale, spre deosebire de modelul analitic, nu are drept consecință o reducere cvasicompletă a incertitudinii, ci, prin presuposițiile pe care le face, poate fi chiar un producător de incertitudine. Din acest motiv, ea prezintă o ridicată vulnerabilitate la incertitudine. Caracterul explicit al presuposițiilor

ridicat incerte pe care se fundează o face mereu discutabilă, rezultatele sale fiind incerte și deschise discuției.

Strategia satisfăcătorului reprezintă o alternativă la strategia optimalității tendențiale.

PROPOZIȚIA 2.3. : *Strategia satisfăcătorului constă în adoptarea primei soluții satisfăcătoare pe care decidentul a reușit să o identifice.*

Pornind de la problema pe care o are de rezolvat, decidentul dezvoltă o activitate de cunoaștere. De îndată ce a reușit să formuleze o soluție care îi pare, pe baza experienței anterioare sau a unor considerente teoretice, a fi adecvată, va stopa căutarea de noi soluții posibile, adoptând-o pe aceasta. Formularea acestei strategii este oferită de Herbert A. Simon (1951, 1957). Observația fundamentală de la care pornește Simon este că sistemele reale dețin un set de criterii de acceptabilitate relativ laxe care nu presupun neapărat optimalitatea. Ele indică doar dacă o soluție este *satisfăcătoare*. Prin aplicarea acestor criterii pot fi mai degrabă respinse soluțiile insatisfăcătoare decât să se stabilească gradul de adecvare și, pe această bază, să se ierarhizeze soluțiile satisfăcătoare. Peste limita satisfăcătorului (și ea vag, incert definită), o soluție devine acceptabilă. Procesul decizional nu este aici orientat spre căutarea unei soluții cât mai bune.

După cum se poate observa, strategia satisfăcătorului reprezintă *un proces simplificat, prescurtat de decizie*. Unele faze, dificil de realizat în condiții de incertitudine ridicată, ca, de exemplu, investigarea alternativelor, evaluarea și ierarhizarea lor, tind să fie eliminate.

Prima problemă care se ridică în mod firesc este : cum putem evalua strategia satisfăcătorului în raport cu strategia optimalității tendențiale ? La o primă vedere s-ar putea imputa strategiei satisfăcătorului că reprezintă un comportament irațional, slab productiv, rezultat mai mult al comodității decidentului, și nicidecum o procedură rațională. Punctul de vedere susținut aici este cu totul altul :

PROPOZIȚIA 2.4. : *În condițiile unei incertitudini accentuate, strategia satisfăcătorului reprezintă o opțiune rațională care, la limită, nu dă rezultate mai slabe decât strategia optimalității tendențiale, ci echivalente.*

O asemenea propoziție pare destul de curioasă. E nevoie de aceea de o argumentare mai detaliată. Să presupunem un decident care, în condiții de incertitudine accentuată și persistentă, adoptă o procedură de tip analitic. El știe destul de bine ce problemă are de soluționat. Începe să exploreze posibilul acțional și reușește să formuleze o primă soluție care, examinată, i se pare satisfăcătoare. În acest moment, apare o primă incertitudine : dacă amână decizia pentru a căuta și alte soluții posibile, are șanse de reușită ? Ar putea să reușească sau nu. În condiții de cunoaștere limitată, aceste șanse pot fi relativ modeste. Oricum, el nu le poate, prin definiție, estima cu precizie. În consecință, apare un risc : amânarea deciziei pentru căutarea și a altor soluții s-ar putea să nu ducă la nici un rezultat, pierzându-se timp și efort. Presupunem însă că decidentul nostru este norocos și reușește să identifice alte câteva soluții care i se par satisfăcătoare. Apare acum

o nouă problemă, care nu ar fi existat dacă decidentul s-ar fi oprit la prima soluție formulată : evaluarea soluțiilor alternative și ierarhizarea lor. A fost rațională decizia de a accepta riscul și de a continua cercetarea ? Răspunsul ar fi afirmativ doar dacă șansele de a obține pe baza unei asemenea evaluări o soluție mai bună decât prima soluție formulată sunt suficient de mari. Să vedem deci care sunt șansele decidentului de a discrimina între soluțiile alternative și de a o alege pe cea care are probabilitatea de a fi cea mai bună dintre alternativele examinate.

Modelul analitic făcea presupuziția că, pe baza cunoștințelor existente, oricât de incomplete și fragile ar fi ele, se poate stabili o ierarhie clară și distinctă a alternativelor, fie ea și provizorie. În fapt, o asemenea presupuziție nu este realistă, rezultatul evaluării alternativelor fiind de regulă cu totul altul :

PROPOZIȚIA 2.5. : În condiții de incertitudine, soluțiile alternative sunt egale pentru decident.

O asemenea afirmație pare bizară. Poziția contrară pare să fie corectă : chiar dacă nu deține toate argumentele pro și contra în legătură cu fiecare soluție, ne putem aștepta ca balanța, cel puțin provizoriu, să încline în favoarea unei soluții sau a alteia. Doar în mod excepțional balanța argumentelor pro și contra ar prezenta o stare perfectă de echilibru. În realitate, nu acesta este cazul. În incertitudine, principal, ierarhizarea tinde să fie instabilă. După cum am văzut mai înainte, această instabilitate provine din două surse. În primul rând, din dificultățile de ierarhizare a criteriilor de evaluare, cel puțin la nivelul cunoașterii comune, dacă nu chiar în mod principal, după cum sugerează o serie de teorii (Păun, 1980). Dacă criteriile de evaluare nu pot fi agregate într-o ierarhie clară, decidentul, chiar dacă ar deține cunoștințe complete despre alternative, nu ar putea să le ierarhizeze cu claritate. În al doilea rând, instabilizarea ierarhizărilor alternativelor provine din lipsa de coerență a cunoștințelor incerte.

În consecință, imaginea cognitivă tinde să ia forma unei mulțimi nestructurate de argumente pro și contra asociate cu soluțiile concurente, argumente care nu duc principal, fie chiar și provizoriu, la o ierarhie a preferințelor. În cazul în care considerăm lucrurile dintr-o perspectivă, soluția a pare a fi cea mai bună ; privind însă dintr-o altă perspectivă, soluția b pare preferabilă. Dar care perspectivă este mai bună, prima sau a doua ? Și în această privință incertitudinea produce o stare de indeterminare. Caracterul oscilant al ierarhizării creează mai degrabă situația că decidentul nu poate atribui preferințele diferențiate alternativelor. Lipsa de discriminare și oscilația au ca efect faptul că alternativele par mai degrabă egale. Cu alte cuvinte, ele au pentru decident o probabilitate egală de a fi soluția cea mai bună.

Să reluăm cazul absolventului de liceu în fața alegerii facultății la care să se înscrie. Sunt avute în vedere o mulțime de considerente : tipul de profesie, posturile disponibile la terminarea facultății, condițiile de muncă și de viață asociate cu respectiva profesie, dificultățile examenului de admitere, dificultatea în sine a facultății, propriile înclinații și capacități. Eliminând o mulțime de

posibilități ca nesatisfăcătoare, tânărul nostru se află în fața alternativei medicină/comerț. Medicina îi oferă posibilitatea unei profesii deosebit de interesante, asociată cu un înalt prestigiu social, cu condiții de muncă și viață deosebit de atractive. Examenul de admitere este însă foarte dificil. Facultatea este grea și necesită mulți ani de studiu, urmați de alte examene. Posturile disponibile la terminare par mai puțin satisfăcătoare decât cele oferite de comerț. Comerțul îi apare tânărului nostru ca oferind perspective profesionale mai modeste, dar cu șanse de obținere a unor posturi atractive și de promovare ulterioare mult mai ridicate. Facultatea este mai ușoară, admiterea este mai puțin problematică și profesia ca atare este mai puțin solicitantă. În legătură cu toate aceste aspecte există desigur o mulțime de incertitudini. Sunt eu capabil ca printr-o pregătire superioară să reușesc la medicină? Sunt sigur că vocația mea este medicina? Cât de sigur este că posturile oferite de comerț peste 5-6 ani, când voi termina facultatea, vor fi tot atât de bune ca în prezent? Se pot stabili anumite preferințe în ceea ce privește un aspect sau altul: „este mai importantă o profesie în sine interesantă”, „este mai important să faci o facultate, oricare ar fi ea” etc. Se pot, de asemenea, atribui probabilități diferitelor evenimente: probabilitatea de a reuși la medicină, de a găsi un post dezirabil etc. Dar aceste priorități și probabilități sunt ele însele înalt incerte și instabile, oscilante. În mod obiectiv, alternativele nu sunt probabil egale ca valoare. Decidentul nu are însă de unde să știe care dintre ele este obiectiv mai bună. Procesul de cunoaștere și-a spus cuvântul: a fost formulat un set de soluții, s-au acumulat o serie de argumente pro și contra pentru fiecare dintre ele, s-a ajuns însă la limita cunoștințelor. După ce alternativele care îi păreau pe baza cunoștințelor de care dispune insatisfăcătoare sau mai puțin satisfăcătoare au fost eliminate, decidentul se află adesea în fața unui set de alternative între care nu mai poate discrimina și care îi apar ca fiind egale în nedeterminarea lor. Ce metodă de alegere poate fi adoptată în condițiile în care alternativele par egale?

PROPOZIȚIA 2.6. : *În condiții de incertitudine, toate criteriile de alegere între alternativele rămase în competiție tind să fie la fel de bune, și nu superioare alegerii întâmplătoare.*

Alegerea întâmplătoare acordă fiecărei alternative o șansă egală de a fi aleasă, fapt care corespunde situației reale: ele sunt egale pentru decident. Dacă sunt la o răscruce de drumuri și habar nu am care dintre drumuri este cel mai bun, e absolut indiferent (și la fel de justificat) ce criteriu de alegere va fi folosit: „datul cu banul”, „elaborarea unei teorii foarte complicate, ridicată pe baza unor argumente foarte incerte”, sau să-l aleg pe cel pe care „zăresc o floare”. Orice criteriu de alegere este cel puțin unul aleatoriu și, în această calitate, justificat în condiții de incertitudine accentuată. La limita cunoștințelor, acolo unde au rămas în competiție doar alternativele între care nu mai pot face nici o discriminare, și aceasta este o situație mult mai frecventă decât suntem tentați să credem, alegerea întâmplătoare este o procedură la fel de rațională ca oricare alta.

La limită, modelul analitic este reductibil la alegerea de tip întâmplător. Aflat în situația de a alege între mai multe alternative care i se par egale, decidentul, în

virtutea cerințelor modelului analitic, va căuta să formuleze un criteriu cognitiv de alegere, fie el și provizoriu. Un asemenea criteriu, datorită incertitudinii, poate fi corect sau nu. Cu cât cunoștințele disponibile sunt mai reduse, cu atât criteriile de alegere de tip cognitiv au mai multe șanse să nu fie mai bune decât oricare alt criteriu aleatoriu. Fie că dau cu banul, fie că folosesc un procedeu sofisticat, dar înalt discutabil, rezultatul pentru alegerea în cauză poate fi echivalent din punctul de vedere al probabilității de a face alegerea cea mai bună. Este cazul mulțimii de strategii utilizate la jocurile de noroc și care, comparate cu modelele probabiliste, sunt eronate în mod absolut. În unele cazuri însă, ele se dovedesc a fi proceduri de alegere pur aleatorii.

Acum putem reveni la întrebarea noastră: este sau nu justificat riscul de a continua explorarea alternativelor în condiții de incertitudine accentuată sau ar fi preferabil să ne oprim la prima soluție satisfăcătoare pe care am reușit să o formulăm? Dacă propozițiile 2.5 și 2.6 sunt corecte, atunci răspunsul este negativ. Dacă soluțiile alternative vor avea pentru decident probabilități egale de a fi soluția cea mai bună (propoziția 2.5) și dacă, în aceste condiții, orice criteriu de alegere este la fel de bun și egal cu alegerea întâmplătoare (propoziția 2.6), decurge de aici că alegerea primei soluții satisfăcătoare pe care decidentul a reușit să o formuleze este la fel de bună ca alegerea oricărei soluții, utilizând orice criteriu, dintr-o mulțime de soluții alternative care par satisfăcătoare. „Prima soluție satisfăcătoare formulată” reprezintă un criteriu aleatoriu de alegere între soluțiile alternative posibil de formulat la fel de bun ca oricare alt criteriu. Se poate deci concluda că, în condiții de incertitudine accentuată, continuarea căutării de noi soluții după identificarea primei soluții satisfăcătoare nu are o justificare rațională. Ea nu are șanse semnificative de a produce o alegere mai bună, implicând însă un cost ridicat: amânarea acțiunii, consum de resurse și, după cum se va argumenta mai târziu, o cantitate mai mare de incertitudine reziduală generată de procesele cognitive suplimentare.

Modelul cibernetic, deși nondecizional prin natura sa, poate fi interpretat ca o formă a strategiei satisfăcătorului. Mecanismele ciberneticе adoptă și ele prima soluție experimentată și probată ca satisfăcătoare. În acest caz însă, soluția nu este rezultatul unei activități de cunoaștere, ci mai mult al unei variații întâmplătoare, iar adoptarea ei nu este efectul unei decizii, ci al fixării prin întărire. Atât strategia satisfăcătorului, cât și modelul cibernetic evită explorarea alternativelor și evaluarea lor. Mecanismele ciberneticе pot însă experimenta diferite alternative care apar în mod întâmplător. Este probabil că va fi întărită și adoptată varianta ce funcționează mai eficace.

În fine, este necesar să menționăm o variantă foarte importantă a strategiei satisfăcătorului și care reprezintă o situație intermediară între modelele decizionale și modelul cibernetic: adoptarea soluției ce a mai fost experimentată. Soluția întărită de experiență este adoptată. Acest mecanism este caracteristic modelului cibernetic. Adoptarea soluției este însă totodată rezultatul unei decizii mai mult sau mai puțin explicite. Din acest motiv, o asemenea alegere poate fi considerată și un caz particular al strategiei satisfăcătorului. Soluția experimentată poate fi interpretată ca fiind prima soluție satisfăcătoare identificată. În plus, ea prezintă

avantajul că estimarea caracterului ei satisfăcător nu este realizată pe baza unei cunoașteri teoretice înalt incerte, ci pe temeiul mult mai cert al experienței.

Accentul va cădea mai mult pe analiza strategiei satisfăcătorului, care, deși extrem de curentă în practica sistemelor social-umane, este foarte puțin luată în considerare în literatura de specialitate. Explicația acestei ignorări ar putea fi derivată din înseși predicțiile teoriei dezvoltate aici : inevitabil, strategia satisfăcătorului este asociată cu o puternică iluzie a certitudinii. Imaginea despre ele însele a sistemelor care utilizează strategia satisfăcătorului va tinde să constea din iluzia unei decizii raționale de tip cert. Analiza sociologică trebuie însă să se fundeze pe modelul strategiei satisfăcătorului dacă vrea să înțeleagă o mare parte a sistemelor sociale pe care o prezintă istoria umanității. În ceea ce privește strategia optimalității tendențiale, ea va fi analizată ceva mai schematic, adesea mai mult ca o stare de contrast. Acest lucru nu înseamnă că ea nu este considerată importantă. Dimpotrivă, așa zice că strategia optimalității tendențiale este vitală pentru dezvoltarea societății actuale, care tinde să o adopte și să o dezvolte. Analiza sa amănunțită însă necesită un efort aparte.

Strategiile de decizie și dinamica incertitudinii

Contrar presupuziției tacite a teoriilor curente ale deciziei, cantitatea de incertitudine subiectivă produsă în procesul decizional nu este independentă de strategia de decizie utilizată, dimpotrivă.

PROPOZIȚIA 2.7. : Calitatea de incertitudine subiectivă produsă în procesul decizional este în funcție de strategia de decizie utilizată.

Mecanismele de tip cibernetic sunt asociate cu un grad foarte redus de incertitudine subiectivă, în timp ce mecanismele de tip decizional sunt, dimpotrivă, asociate cu un grad ridicat de incertitudine. Fiind un mod nedecizional, necognitiv de soluționare a problemelor, modelul cibernetic ar trebui, în principiu, să nu producă nici un fel de incertitudine.

Strategia satisfăcătorului, prin natura sa de proces simplificat de decizie, va fi caracterizată printr-o cantitate de incertitudine sensibil mai redusă decât un proces complet de decizie, cum este cel analitic. Sunt eliminate sursele de incertitudine din fazele care au fost excluse. Decidentul nu va avea incertitudini în legătură cu existența probabilă și a altor soluții posibile, nici în legătură cu șansele de a le identifica în cazul în care continuă cercetarea ; nu va avea incertitudini în legătură cu alegerea între mai multe soluții alternative. În măsura deci în care strategia satisfăcătorului are șanse să nu ducă la scăderea calității deciziei, va prezenta avantajul important de a micșora sensibil cantitatea de incertitudine produsă în procesul decizional.

Strategia optimalității tendențiale, promovând un proces decizional complet, este asociată inevitabil cu nivelul cel mai ridicat de incertitudine.

Deși toate strategiile de decizie sunt vulnerabile la incertitudine, există totuși diferențe mari între ele din acest punct de vedere.

PROPOZIȚIA 2.8. *Strategiile de decizie sunt caracterizate printr-o vulnerabilitate specifică la incertitudine.*

Efectele incertitudinii asupra comportamentului sistemelor sunt mediate de strategia decizională aleasă.

Modelul cibernetic, nefiind de tip decizional, este insensibil la incertitudine. El prezintă totuși o anumită vulnerabilitate din acest punct de vedere: incertitudinea presează în sensul transformării procesului de tip cibernetic nedecizional într-un proces decizional. Incertitudinea în legătură cu soluția practică și întărită experimental tinde să anuleze mecanismul cibernetic, înlocuindu-l cu evaluarea cognitivă a respectivei soluții, cu căutarea de noi soluții, posibil mai adecvate. În sistemele social-umane, mecanismele de tip cibernetic se află, din cauza acțiunii incertitudinii, sub o continuă presiune de transfer spre mecanisme de tip decizional. Este, de exemplu, cazul tradiției. Anumite împrejurări au fixat o rutină colectivă care se declanșează cvasiautomat în situații date. Nu există nici o decizie în legătură cu practicarea modelelor impuse de tradiție și deci nici o incertitudine cu privire la ele. Apariția unor întrebări în legătură cu adecvarea soluțiilor recomandate de tradiție, cu privire la existența unor posibile alternative mai bune, anulează mecanismul de funcționare a tradiției și îl înlocuiește cu unul decizional.

Strategia satisfăcătorului este în mod special vulnerabilă la incertitudine, aceasta producând o creștere a instabilității sistemului decident. Incertitudinea presează asupra ei în sensul evoluției spre un proces decizional complet, de tip analitic. Decidentul va avea în acest caz de înfruntat întrebări de genul: nu cumva există și alte soluții posibile care ar putea fi mai bune decât prima soluție satisfăcătoare identificată?

Vulnerabilitatea la incertitudine a strategiei satisfăcătorului este agravată de faptul că ea nu dispune de mecanisme cognitive de reducere a acestora pentru fazele eliminate. În mod special, ea se caracterizează printr-o accentuată inabilitate de a explora alternativele și de a le evalua comparativ. Dacă, pe de o parte, strategia satisfăcătorului scade cantitatea de incertitudine pe care o are decidentul de înfruntat, pe de altă parte, din cauza lipsei mijloacelor cognitive de reducere a incertitudinii, aceasta tinde să aibă un caracter predominant ireductibil. În consecință, pentru strategia satisfăcătorului, incertitudinea are mai mult o semnificație disfuncțională, paralizantă. Sistemele care practică o asemenea strategie, datorită gradului ridicat de vulnerabilitate, vor manifesta totodată o ridicată *intoleranță la incertitudine*.

PROPOZIȚIA 2.9.: *Strategia satisfăcătorului este stabilă doar în măsura în care recurge la absorbția artificială a incertitudinii.*

Pentru strategia satisfăcătorului există un risc chiar în acumularea de cunoștințe. Oprirea la prima soluție satisfăcătoare tinde să fie asociată cu o certitudine de tip X. Multiplicarea cunoștințelor ca produs al presiunii incertitudinii este de

natură să multiplice soluțiile alternative, punctele de vedere, înlocuind CERTITUDINEA X cu INCERTITUDINEA Y. Sistemul va experimenta dramatic incapacitatea de a structura imaginea cognitivă datorită multiplicării cunoștințelor.

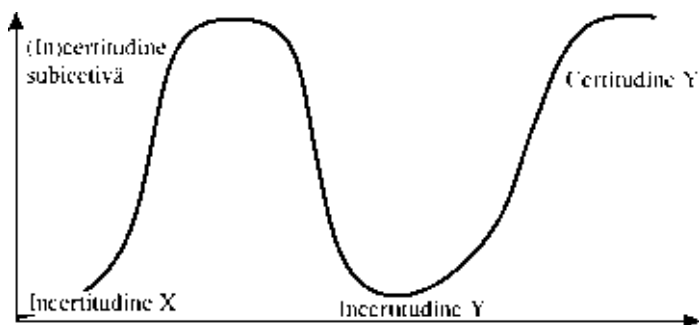

Figura 16.2. *Relația dintre incertitudinea subiectivă și incertitudinea obiectivă*

Confruntate cu incertitudinea, sistemele care practică strategia satisfăcătorului pot evolua în direcții distincte : fie spre un proces decizional complet, cum este cel cerut de modelul analitic, asumând incertitudinea și căutând să o reducă cu mijloace cognitive, fie spre absorbția incertitudinii cu mijloace artificiale.

Datorită faptului că strategia satisfăcătorului reprezintă un proces decizional simplificat, iar pentru a fi stabilă, ea trebuie să recurgă inevitabil la mecanisme artificiale de absorbție a incertitudinii, sistemele care o utilizează vor fi caracterizate în final printr-un nivel de incertitudine subiectivă sensibil mai scăzut decât cel care practică strategia optimalității tendențiale.

Strategia optimalității tendențiale este caracterizată, dimpotrivă, prin asumarea incertitudinii și prin încercarea de a o reduce cognitiv printr-un proces decizional complet. Ea prezintă, prin însăși natura sa, un grad ridicat de incertitudine subiectivă, considerată însă a fi reductibilă printr-un proces iterativ. Incertitudinea asociată cu strategia satisfăcătorului este mai mult de tip ireductibil și, din această cauză, prezintă consecințe distructive mai pronunțate decât incertitudinea predominant reductibilă asociată cu strategia optimalității tendențiale. Vulnerabilitatea acestei din urmă strategii la incertitudine este semnificativ mai redusă deoarece deține mijloacele cognitive care promit o reducere sistematică a ei. Caracterul deschis, iterativ al procesului decizional face mai ușor suportabilă incertitudinea. Se poate afirma, în concluzie, că cele două strategii de decizie sunt asociate cu atitudini distincte față de incertitudine.

PROPOZIȚIA 2.10. : *Strategia optimalității tendențiale este asociată cu asumarea incertitudinii și cu efortul de a o reduce cu mijloace cognitive ; strategia satisfăcătorului este asociată cu evitarea incertitudinii și absorbția ei artificială.*

Mecanismele de absorbție artificială a incertitudinii

Există o gamă largă de mecanisme de reducere noncognitivă artificială a incertitudinii, care acționează fie separat, fie în combinații variate. Ele au toate o caracteristică generală :

PROPOZIȚIA 2.11. : *Mecanismele de absorbție artificială a incertitudinii se caracterizează prin investirea deciziei cu plusvaloare.*

Prin plusvaloare înțelegem aici o valoare suplimentară acordată soluției adoptate în raport cu valoarea asigurată efectiv de cunoștințele disponibile. Doar plasând asupra soluției adoptate o asemenea plusvaloare, prezentând-o pe aceasta ca fiind mai presus de orice îndoială, procesul decizional nu mai generează incertitudine. Modul cel mai sigur de a genera plusvaloare este investirea cu plusvaloare a înseși mecanismelor de producere a deciziilor. Mecanisme de decizie certe, de încredere vor produce soluții certe. Plusvaloarea poate fi investită fie în capacitățile persoanelor care iau decizii, fie într-o serie de instanțe exterioare cărora li se delegă autoritatea să ia asemenea decizii.

Supraevaluarea capacităților decidentului poate lua o mulțime de forme, începând cu credința în capacitățile decizionale propriu-zise (har, inteligență, intuiție, noroc, șansă) și sfârșind cu absolutizarea cunoștințelor de care dispune respectiva persoană. În mod frecvent întâlnim o combinație a acestor două variante : delegarea autorităților de decizie unor instanțe exterioare, investirea cu plusvaloare a acestora reprezentând modalitatea de absorbție artificială a incertitudinii. Delegarea autorității de decizie ridică problema *legitimării*, analizată pe larg de Max Weber (1969). Pornind de la tipologia formulată de sociologul german, vom considera următoarele tipuri de legitimare a autorității : tradiția, charisma, criterii aleatorii mascate și delegarea autorității.

Tradiția. Sociologii au remarcat cu surpriză faptul că, în toate colectivitățile umane, tradiția are o importanță deosebită. Există desigur o mulțime de explicații ale puterii de impunere a tradiției. În perspectiva dezvoltată aici, tradiția își evidențiază încă un aspect : ea poate fi înțeleasă și ca un dispozitiv colectiv de investire cu plusvaloare a soluțiilor cristalizate în experiența colectivității și demonstrate a fi satisfăcătoare. Tradiția conferă activității colective un caracter cvasiautomat, nedecizional. Încălcarea tradiției sau doar punerea ei în discuție nu ar avea ca efect doar riscul adoptării unor soluții neexperimentate ce ar putea fi catastrofale, ci totodată și o creștere sensibilă a incertitudinii, cu toate consecințele acesteia. Prestigiul cu care este investită tradiția poate fi interpretat deci ca având o importanță sursă în mecanismele de apărare împotriva incertitudinii. Analizând societățile arhaice, Nadel (1968, p. 403) înregistrează ca un fapt stabilit cu claritate raritatea inovațiilor tehnice. Tehnicile din toate sferele de activitate, începând cu cele productive și sfârșind cu cele artistice, „se perpetuează atât timp cât ele reprezintă un mijloc adecvat pentru realizarea scopurilor respective”. Aceasta nu se explică printr-un conservatorism de principiu, ci prin faptul că

„popoarele primitive sunt neinteresate doar de inovativitate, în experimentarea de noi tehnici, nu în inovația ca atare” (Nadel, 1968, p. 403). Semnificativ, astfel, este că ele nu au nici o ezitare de a copia (sau împrumuta) metodele noi când le poate observa în *funcțiune*. De aici și interpretarea pe care o dă Nadel puterii tradiției. Ea înseamnă în fapt „frica de a abandona rutina sigură pentru riscurile asociate cu metodele neexperimentate” (Nadel, 1968, p. 403). Este clar că Nadel descrie aici în termeni foarte clari tradiția colectivităților arhaice ca pe o variantă a strategiei satisfăcătorului.

Prezența plusvalorii în complexul tradiției apare cu claritate în momentele în care, din cauza schimbării condițiilor, soluțiile recomandate încetează să mai fie adecvate. Chiar și în această situație, tradiția prezintă o mare inerție, continuând să persiste, fiind susținută mai mult de funcția sa de protecție împotriva incertitudinii.

În plan individual, complementul tradiției este *obișnuința*: oamenii tind să respecte cu sfințenie modurile de acțiune cu care s-au obișnuit. Acest fapt este explicabil și prin aceea că, pe lângă o anumită garanție a succesului, obișnuința este asociată cu un nivel scăzut de incertitudine. Punerea în discuție a obișnuinței generează un proces decizional, cu toate dificultățile sale. Tradiția și obișnuința reprezintă o reducere a procesului decizional la un model cvasicibernetice. Ele reprezintă, în ultimă instanță, programe de acțiune selectate și întărite prin experiență.

Charisma. În condițiile în care o colectivitate sau un grup social nu mai poate sau nu mai dorește să-și continue viața în formele fixate de tradiție, fiind deci în situația de a recurge la o decizie de schimbare, poate fi tentată (și adesea chiar s-a întâmplat) să recurgă la un nou tip de plusvaloare, desemnat de Max Weber prin termenul de *charismă*. Weber avea în vedere, în mod special, cazurile tradiționale: profeți, conducători religioși. Prin extensie, conducătorul charismatic este acela care reclamă că i se atribuie capacități supranaturale, de excepție, în baza cărora autoritatea sa de a lua decizii este de necontestat, fiind deci acceptată necondiționat de către întreaga colectivitate. Deoarece capacitățile umane de decizie pot fi puse sub semnul întrebării, fiind relative, incerte, *charisma* asumă, în opoziție, capacități speciale, supranaturale. Conducătorul charismatic are „har”, convinge, atrage, câștigă încrederea absolută, elimină orice șovăială, îndoială, incertitudine. În ideologia *charisme* deci, componenta supranaturală este obligatorie, ea având funcția de a genera certitudine absolută. *Charisma* nu desemnează înțelepciunea obișnuită, inteligența și experiența. Toate acestea fiind umane, sunt structural incerte și deci contestabile. Să luăm un exemplu: înțeleptul indian tradițional. Înțelepciunea sa nu era considerată a fi în primul rând rezultatul cunoașterii și experienței, ci al *ascezei*, al unei inițieri speciale realizate prin ritualuri religioase și care pot oferi infinit mai mult decât experiența comună.

Pe lângă fundamentul religios, *charisma* face apel adesea și la capacități decizionale extraraționale care nu pot fi contestate cognitiv: intuiție, inspirație. Nepresupunând prelucrări raționale de informații după reguli explicite care pot fi

examineate public, acestea pot fi investite neproblematic cu plusvaloare. O asemenea variantă o găsim în cazul dictatorilor de tip fascist (Hitler, Mussolini) care reclamau un proces decizional intuitiv infailibil, ce nu poate fi supus judecății critice comune.

O variantă a charisimei o găsim frecvent în societățile tradiționale : presupunerea unor mecanisme de transmitere a „adevărului” de către forțe supranaturale, fie prin intermediul celor înzestrați cu un har special – sfinți, preoți, prezicători –, fie prin intermediul unor „semne” – conjunctura astrilor, vise, fenomene meteorologice, configurația măruntaielor păsărilor – descifrate de specialiști care „știu” tehnica interpretării acestora. „Înțelepții” și „bătrânii” reprezintă instanțe cu importante componente charismatice în aceste societăți. Există însă și forme mai moderne : mitul supraomului, al geniului în ideologiile de tip totalitar și chiar mitologia „specialistului” în societatea actuală.

Criterii mascate de alegere aleatorie. Adesea, decidentul se află în situația dificilă de a alege dintr-un set de alternative care, din cauza incertitudinii, nu pot fi ierarhizate cu claritate. După cum am argumentat mai înainte, în această situație, recursul la un criteriu aleatoriu de alegere nu reprezintă un comportament irațional. Un criteriu aleatoriu deschis asumă caracterul absolut al incertitudinii, imposibilitatea discriminării între alternative, caracterul ireductibil al incertitudinii. Întâmplarea este o opțiune la limita la care posibilitățile de cunoaștere ale decidentului au fost epuizate. Adoptarea unui criteriu aleatoriu deschis pune însă problema incertitudinii cu care acesta este asociat. E drept, în acest caz, efectele negative ale incertitudinii sunt limitate într-o oarecare măsură. Posibilitățile mele de cunoaștere par să fi fost epuizate și deci responsabilitatea mea de decident este oarecum suspendată, fiind delegată hazardului. Incertitudinea rezultată este mai mult pasivă, nu activă. Și totuși, în problemele vitale ale persoanelor și colectivităților, chiar o asemenea incertitudine este dificil de suportat. Din acest motiv vom găsi o presiune constantă de absorbție artificială a incertitudinii. Aceasta poate avea loc pe două căi diferite : fie introducerea unor criterii de tip cognitiv, posibil ceva mai eficiente decât alegerea pur întâmplătoare, dar asociate cu un grad ridicat de incertitudine, fie recursul la *criterii aleatorii mascate*. Aceste criterii sunt prin conținutul lor tipic aleatorie (prin forma lor sugerează însă o alegere certă) operând astfel o reducere pronunțată a incertitudinii. În istoria umanității putem găsi o gamă imensă de criterii aleatorii mascate, unele dintre ele extrem de bizare : consultarea astrilor, a oracolelor, fixarea de zile faste și nefaste pentru diferite activități, consultarea ghicitorilor, înțelepților.

Criteriile aleatorii mascate prezintă trei caracteristici generale. În primul rând, ele sunt *criterii aleatorii* în raport cu valoarea potențială a alternativelor între care urmează să se aleagă, acordându-le deci tuturor acestora o șansă egală de a fi alese. Configurația astrilor sau a măruntaielor unei găște este absolut independentă în raport cu orice alegere umană și, în consecință, aleatorie. În al doilea rând, fiind exterioare alegerii propriu-zise, nereferindu-se la nici unul dintre aspectele intrinseci ale acesteia, elimină complet recursul la cunoaștere.

Din acest motiv, ele nu generează incertitudini, fiind proceduri de alegere structural diferite de procedurile cognitive. Se produce astfel o mutație structurală în procesul alegerii. Într-o problemă importantă, utilizarea de criterii cognitive, care iau în considerare șansele de reușită, efectele și consecințele secundare, produce un nivel ridicat de incertitudine ; utilizarea unui criteriu noncognitiv – așa au vrut întâmplarea, astrele, destinul – nu mai este de natură să producă incertitudine. Atunci când decizia de a declara sau nu războiul este delegată oracolului, nici o informație despre condițiile viitoarelor lupte nu mai este relevantă și deci nici nu va mai apărea incertitudinea legată de ea. În alegerea pentru diferitele funcții în sistemul democratic atenian era frecvent utilizată tragerea la sorți. Grecul antic, model de raționalitate în multe privințe, părea însă să evite acceptarea faptului că o asemenea procedură este aleatorie, preferând să creadă că prin sorți se manifestă voința zeilor. În fine, prin natura lor, aceste criterii generează plusvaloare, conferind certitudine absolută actului de decizie. Ceea ce a depins de om, el a făcut : a consultat forțele supranaturale ; din acest moment, alți factori care nu mai depind de puterea umană intră în joc.

În contextul analizei de aici se deschide o nouă perspectivă asupra utilizării a ceea ce am numit criterii aleatorii mascate. Pe de o parte, este clar că cele două tipuri de criterii – cognitive și aleatorii mascate – sunt alternative. Critica adusă de raționalism de-a lungul secolelor utilizării criteriilor aleatorii mascate este absolut corectă. Procedurile noncognitive de decizie le elimină pe cele cognitive, împiedicând din această cauză totodată și acumularea de cunoștințe. Pe de altă parte însă, ele nu pot fi considerate manifestări iraționale în mod absolut. Raționalitatea colectivităților umane constă în selectarea tipurilor de probleme, a soluțiilor alternative și a momentului în care se recurge la criterii noncognitive de decizie. Atunci când putea, omul era rațional, fundându-și deciziile pe cunoaștere. La limita cunoașterii, confruntat cu o alegere incertă, în momentul în care mijloacele sale de cunoaștere nu-l mai ajutau să facă opțiuni întemeiate, el putea merge la oracol, acesta oferindu-i o alegere nici mai bună, dar nici mai proastă decât oricare alt criteriu, asigurându-i totodată și certitudinea necesară acțiunii. Acumularea ulterioară de cunoștințe, facilitată de o alegere strict cognitivă, este, în condiții de incertitudine ireductibilă, ea însăși problematică.

Delegarea autorității unor instanțe umane exterioare reprezintă o clasă mare de metode de decizie foarte des utilizate în condiții de incertitudine. Delegarea autorității de acest tip poate lua fie forma autorității fundate pe competență, fie cea a autorității instituite social a unor persoane sau organisme ierarhice investite cu autoritatea și puterea de a formula norme de decizie sau decizii concrete.

Competența este în societatea actuală o bază importantă a autorității. Ea asigură în luarea unei decizii o cantitate superioară de cunoștințe, fără însă a putea elimina cel mai adesea complet incertitudinea. Interesantă însă în contextul analizei de față este constituirea a ceea ce se numește adesea „mitul competenței”. Acesta reprezintă investirea competenței cu o valoare superioară celei pe care o are în realitate. Competența reprezintă o procedură cognitivă de decizie la care se

adaugă destul de frecvent și o anumită componentă charismatică, a cărei funcție este de a absorbi incertitudinea celui care deleagă autoritatea. Un caz interesant de acest gen este modul în care este utilizată uneori știința. Nu de puține ori, știința însăși este investită cu plusvaloare, rezultatele sale fiind prezentate ca mult mai sigure decât sunt în realitate.

Se întâmplă adesea că, la limita cunoștințelor efective, imaginea cognitivă a științei, fragilă în fapt, este investită cu o valoare ce tinde spre absolut. După cum remarcă Herbert A. Simon (1977), specialistul este adesea utilizat de către decident pentru a-și reduce incertitudinea alegerilor operate de el însuși. Marea problemă a practicianului este adesea să aleagă între experți cu puncte de vedere diferite. În această situație, soluția cea mai simplă și comună este de a alege un expert care să confirme credințele și prejudecățile pe care decidentul le are deja constituie.

Granița dintre utilizarea științei ca instrument cognitiv de decizie sau ca mijloc de reducere artificială a incertitudinii este foarte fină. Ea poate fi însă trasată cu precizie destul de ridicată dacă se ia în considerare atitudinea față de incertitudine. Asumarea incertitudinii, prudența în prezentarea valorii instrumentelor științifice, evidențierea limitelor acestora reprezintă un indicator al utilizării științei ca mecanism cognitiv, și nu artificial de absorbție a incertitudinii. Știința se transformă într-un mit charismatic atunci când nu-și asumă caracterul său provizoriu, relativ și incert. Dogmatismul comunist este un asemenea caz. El invocă știința, investită cu puteri absolute și definitive, ca sursă a deciziilor practice. În fapt, știința are prin însăși natura sa un caracter anticharismatic, accentuând prelucrarea rațională a cunoștințelor, pe caracterul lor relativ și deschis, asumând un grad ridicat de incertitudine.

Autoritatea poate funcționa și prin decizii luate de persoane și organisme care au o legitimare socială pentru aceasta, deținând totodată și puterea de a-și impune deciziile. Deciziile luate de asemenea instanțe sunt întărite printr-un sistem de recompense și pedepse. În acest caz, decizia individuală este înlocuită cu aplicarea deciziei luate de instanțele legitime. Nivelul de incertitudine tinde să fie scăzut pentru că decizia este înlocuită cu conformarea. Sancțiunea situației în cazul unei decizii inadecvate tinde să fie înlocuită de sancțiunea autorității pentru respectarea/nerespectarea deciziilor luate de aceasta.

Autoritatea nu trebuie considerată numai ca exercitare a unei coerciții, ci, după cum argumentează Herbert A. Simon (1977), și ca o eliberare. Ea lămurește cadrele generale, oferă direcții și repere pentru deciziile concrete, făcând posibil un proces de decizie cu un grad ridicat de certitudine.

Foarte adesea utilizăm în procesul decizional seturi de norme preelaborate pe care le considerăm eficace sau care sunt impuse de instanțe ce au autoritatea de a le elabora. În loc de a analiza problema în cauză, delegăm decizia unui set de norme a căror aplicare duce neproblematic la identificarea soluției. Normele oferă definiții standardizate atât problemelor, cât și tipurilor de soluții corespunzătoare acestora. Este cazul funcționării normelor în sistemele așa-zis birocratice. Organizațiile acționează de regulă în condiții de incertitudine ridicată. Problemele

de soluționat sunt adesea extrem de complexe. Standardizarea problemelor și a soluțiilor reprezintă o tehnică eficientă de reducere a incertitudinii. O asemenea metodă elimină necesitatea efortului de a înțelege efectiv problema în cauză. Singura dificultate rămasă este aceea de a încadra respectiva problemă într-o clasă de probleme, de a o tipologiza.

A doua operație, oarecum mecanică, este aplicarea soluției prescrise prin normă la respectiva problemă. Să presupunem că sunt șeful unei comisii de înfiere a copiilor și trebuie să mă pronunț dacă o familie oarecare este capabilă să asigure o educație normală unui copil și, ca urmare, să recomand sau nu adopția. Problema este complexă. Pentru a o rezolva, ar trebui să fac o predicție asupra capacității familiei solicitante de a educa un copil. Ar trebui probabil să fac o prognoză asupra evoluției copilului atât în ipoteza că ar rămâne în casa de copii, cât și în cea a înfierii de către familia în discuție. Formulată în acești termeni, problema devine practic insolubilă, chiar dacă aș fi un specialist de vârf în probleme de familie și educație. Ea poate fi însă drastic simplificată. Pornesc în primul rând de la ipoteza generală că evoluția unui copil într-o familie normală este mai bună (statistic) decât într-o casă de copii. Apoi, utilizez o serie de norme care îmi aproximează capacitatea unei familii de a asigura o educație normală: vârsta cuplului, situația economică, starea de sănătate, relațiile de familie (anchetă la locul de muncă și printre vecini). Decizia pe care o voi lua nu mai presupune un grad ridicat de specializare, ci este rezultatul aplicării câtorva norme simple. Și aici pot interveni unele incertitudini, dar cu privire la aplicarea normelor, și nu la predicția evoluției copilului. De exemplu, o normă mi-ar cere ca vârsta cuplului să nu fie prea înaintată. În marea majoritate a situațiilor, norma este simplu de aplicat. Dar dacă avem o situație de genul: soțul are 60 de ani, iar soția 40?

În fapt, o mulțime de probleme extrem de complexe, asociate cu un grad ridicat de incertitudine, devin relativ simple de soluționat de către persoane fără o specializare ridicată, prin aplicarea de norme. Specific acestei tehnici este că decizia este asociată cu un grad ridicat de certitudine. Norma absoarbe incertitudinea. Decizia de a accepta o cerere de înfiere, dacă s-ar baza pe o analiză efectivă a perspectivelor familiilor, ar fi extrem de incertă; dacă se bazează însă pe aplicarea unor norme clare, poate deveni absolut certă. Incertitudinea poate persista doar la marginea procesului decizional: sunt normele suficient de bune pentru a asigura o decizie corectă? Sunt ele relevante și pentru *acest* caz concret? Mentalitatea birocratică se caracterizează prin eliminarea completă a unor asemenea întrebări și orientarea exclusivă după norme. Birocratul are un comportament decizional care se desfășoară într-o certitudine adesea completă, deși el rezolvă probleme care în sine prezintă un grad foarte ridicat de incertitudine. Desigur, și aceste norme sunt fundate pe o decizie: care sunt normele ce asigură posibilitatea maximă de reușită? Elaborarea de norme însă, simplificând și standardizarea problemelor, dând soluții tip care nu au pretenția să fie adecvate fiecărui caz, ci doar statistic situației generale, este de natură să reducă substanțial gradul de incertitudine. Incertitudinea privitoare la normele înseși este în mare parte redusă și ea prin autoritatea care sprijină aceste norme. Mecanismul autorității tinde să

creeze un nou mod de decizie : nu aplic normele pentru că le consider bune sau proaste (nici nu este treaba mea să le judec !), ci pentru că am datoria, obligația să o fac, deoarece ele sunt impuse de autoritate. Tradiția conține importante elemente de normativitate, de constrângere. Autoritatea apare cu claritate în organizații unde aplicarea normelor este impusă și sancționată formal, prin deciziile luate la niveluri ierarhice superioare. Problemele mai complicate și care nu pot fi soluționate prin aplicarea autonomă a normelor sunt înaintate forurilor ierarhice superioare pentru a fi rezolvate, iar decizia acestora devine obligatorie în virtutea autorității.

Bibliografie

- Ashby, R.W. (1972), *Introducere în cibernetică*, Editura Tehnică, București.
- Becker, G., McClintock, C. (1967), „Value: Behavioral decision theory”, în *Annual Review of Psychology*, nr. 18.
- Malița, M. Zidăroiu, C. (1980), *Incertitudine și decizie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Morse, P.M., Kinball, G.E. (1962), *Methods of Operational Research*, MIT Press, Cambridge.
- Nadel, S.F. (1968), „Social control and self-regulation”, în W. Buckley (ed.), *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Păun, G. (1980), „O teoremă de imposibilitate privind agregarea indicatorilor sociali”, în *Viitorul social*, nr. 4.
- Păun, G. (1987), *Paradoxurile clasamentelor*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Simon, H.A. (1951), *Administrative Behavior*, Macmillan, New York.
- Simon, H.A. (1957), *Models of Man*, John Wiley and Sons, New York.
- Simon, H.A. (1977), *The New Science of Management Decision*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Steinbruner, J.D. (1976), *The Cybernetic Theory of Decision, New Dimensions of Political Analysis*, Princeton University Press, Princeton.
- Suppes, P. (1984), *Probabilistic Metaphysics*, Basic Blackwell, New York.
- Vandamme, F. (1987), „Emotion and cognition: An epistemological viewpoint”, în *Communication and Cognition*, vol. 20, nr. 213.
- Weber, M. (1969), *The Theory of Social and Economic Organization*, Free Press, New York.

4

MATERIALISM ISTORIC

NOTE DE CURS¹

---

1. Cătălin Zamfir, *Materialism istoric. Note de curs*, Institutul Politehnic, București, 1977 (fragment).

Capitolul 17 | MODELUL MARXIST DE EXPLICAȚIE A SOCIETĂȚII

Privită ca multitudine de activități sociale reale, practice, societatea capătă consistență interioară. Fiecare activitate devine obiect al explicației, fiind diferită de imaginea din conștiință care îi corespunde. Mai mult, această imagine conștientă nu reprezintă un model ideal al ei, ci unul dintre elementele sale componente, găsindu-și o explicație în acest cadru general obiectiv. Fiecare activitate interacționează cu celelalte în mod obiectiv. Această relație de determinare reciprocă este reală, obiectivă, în sensul că nu este o relație pe care o impune mintea omenească.

Ajungem în acest fel la o teză fundamentală a teoriei marxiste asupra societății : determinismul reciproc al activităților, faptelor sociale. Fiecare este rezultatul influenței unei mulțimi de împrejurări, a activităților cu care se învecinează. La nivelul acestei interdependențe se realizează explicația. A explica un fapt social înseamnă a pune în evidență modul în care este determinat profilul său particular de alte fapte sociale. Prin aceasta, este realizată exigența constituirii teoriei sociale ca știință – explicarea unui fapt social prin alte fapte sociale.

Unul dintre marile merite ale lui Marx, pus în evidență în întreaga sa amploare de abia de actualele orientări structuraliste, este faptul că el nu s-a mulțumit numai cu afirmarea abstractă a interacțiunii faptelor sociale. Detașându-se de înțelegerea amorfă a unei asemenea interacțiuni, el a promovat un punct de vedere sistematic. *Totalitatea faptelor sociale stă într-o interacțiune ordonată, adică sunt caracterizate printr-un sistem.* Ceea ce deosebește un sistem de o mulțime amorfă de elemente este interacțiunea constantă, legică, și nu întâmplătoare a elementelor sale. Sistemul are o *structură*, adică relațiile dintre elementele sale sunt constante. Fiecare element al vieții sociale are un loc și un rol precis în ansamblu (o funcționalitate determinată), aflându-se în relație determinată cu toate celelalte. Obiectivul cercetării științifice este deci realizarea unei descrieri a modelelor structurale, a interacțiunii constante dintre elemente, în așa fel încât diferitele transformări sociale să poată fi înțelese ca reproducere a structurii fundamentale sau ca schimbare a ei. Marx nu a utilizat un limbaj specializat pentru descrierea sistemică, structural-funcțională a realității sociale. Acest limbaj se va constitui mult mai târziu. El însă a elaborat o teorie socială în care această nouă perspectivă era inclusă în mod fundamental. O asemenea viziune de sistem depășește în mod esențial schema cauzală simplă și, odată cu aceasta, proiectul monist de explicație a societății printr-un factor determinant.

Un sistem are o proprietate fundamentală : modificarea unui element determină modificări corespunzătoare ale tuturor celorlalte elemente sau întâmpină o rezistență, o reacție de anulare din partea acestora. Prin aceste transformări, sistemul tinde să-și conserve structura în mijlocul variațiilor ce afectează elementele sale. Ideea genială a lui Marx a fost aceea că nu toate elementele sistemului social au o contribuție egală în cadrul determinismului lor reciproc, structural. Sunt unele care au o poziție accentuat determinată, în timp ce altele sunt într-o poziție care le face să fie determinate. Acestea din urmă pot să genereze și să mențină o anumită structură sau să determine schimbarea ei. În acest fel, Marx introduce o explicație a dinamicii în timp a sistemelor sociale. Sistemele sociale nu se reproduc indefinit, în anumite condiții ele se modifică structural. A explica socialul înseamnă a explica modul în care se constituie interesele sociale, se amplifică și se reproduc în timp sau se restructurează. Istoria societății umane este istoria evoluției sistemelor sociale, într-un proces continuu de structurare și restructurare. Viziunea sa sistemică se combină, prin urmare, cu considerarea unui sistem al vieții sociale care are un caracter determinant în ultimă instanță. Acest element ce are un loc privilegiat în sistemul social este economicul. Sublinierea *caracterului în ultimă instanță determinant al economicului* pune în evidență faptul că nu avem de-a face cu o determinare directă, cauzală, ca în teoria factorului determinant, ci cu o interacțiune complexă, de sistem. Doar profilul general al sistemului este dat de factorul economic. În rest, nu putem explica direct prin economic nimic. Explicația economistă (materialism vulgar sau economism vulgar, cum o denumea Engels) nu este în spiritul teoriei marxiste. În scrisoarea din 1894 către Starkenburg, Engels sublinia în mod explicit acest specific al teoriei marxiste : „Noi considerăm că, în ultimă instanță, condițiile economice sunt acelea care determină dezvoltarea istorică. Dezvoltarea politică, juridică, filosofică, religioasă, literară, artistică etc. se întemeiază pe dezvoltarea economică. Dar toate acestea acționează totodată și una asupra celeilalte, precum și asupra bazei economice. Situația economică nu este *singura cauză activă*, toate celelalte fiind numai efect pasiv, ci are loc o interacțiune pe baza necesității economice, care, *în ultimă instanță*, se impune totdeauna” (Marx și Engels, 1967, p. 46).

În scrisoarea către Bloch, aceeași idee este analizată pe larg. Textul lui Engels este mai semnificativ decât orice comentariu. Trecând peste lipsa unor concepte mai generale cu care să descrie cât mai precis tipul de determinism avut în vedere, exprimarea lui Engels nu lasă însă nici o îndoială asupra fondului problemei : „Potrivit concepției materialiste a istoriei, factorul hotărâtor în istorie este, în ultimă instanță, producerea și reproducerea vieții reale. Nici Marx, nici eu nu am afirmat vreodată mai mult. Și dacă cineva denaturează această aserțiune susținând că factorul economic este singurul hotărâtor, preface teza de mai sus într-o frază goală, abstractă și absurdă. Situația economică este baza, dar diferitele elemente ale suprastructurii, formele politice ale luptei de clasă și rezultatele ei, constituțiile date de clasa biruitoare după câștigarea luptei etc., formele juridice, fără a mai vorbi de oglindirea acestor lupte reale în mințile participanților, teoriile politice,

juridice, filosofice, concepțiile religioase și dezvoltarea lor ulterioară într-un sistem de dogme, toate aceste elemente exercită de asemenea o influență asupra desfășurării luptelor istorice și determină, în multe cazuri, în special forma lor. Există aici o interacțiune a tuturor acestor factori, în cadrul căreia mișcarea economică, creându-și drum prin mulțimea nesfârșită de întâmplări (adică de lucruri și de evenimente a căror legătură internă este atât de îndepărtată sau atât de greu de stabilit, încât o putem considera ca inexistentă și deci ignora), se impune în cele din urmă drept ceva necesar. Altminteri, aplicarea teoriei la o perioadă istorică oarecare ar fi mai ușoară decât rezolvarea unei ecuații simple de gradul întâi” (Marx și Engels, 1967, pp. 459-460).

Interpretarea economist îngustă (un monism economic) a materialismului istoric își are originea, după părerea lui Engels, într-o oarecare măsură, într-o serie de caracteristici ale lucrărilor marxiste înseși : „De faptul că uneori tinerii dau laturii economice mai multă importanță decât i se cuvine, suntem vinovați în parte noi înșine, Marx și cu mine. Față de adversari a trebuit să accentuăm acest principiu fundamental pe care ei îl negau, și n-am avut întotdeauna vreme, loc și prilej să acordăm suficientă atenție celorlalți factori ce participă la această interacțiune. Dar de îndată ce ajungeam la expunerea vreunei perioade istorice, deci la aplicarea practică, lucrurile se schimbau, și aici nu mai era cu putință nici o eroare” (Marx și Engels, 1967, p. 461).

Analizele empirice ale lui Marx și Engels sunt într-adevăr exemplare din acest punct de vedere. Cu o grijă și meticulozitate extraordinare sunt scoși în evidență toți factorii care ar fi putut avea vreo influență asupra proceselor sociale, atât asupra „conținutului” lor, asupra tendințelor lor de perspectivă, cât și asupra „forme” , a particularităților lor, determinându-se totodată și importanța, profunzimea influenței fiecărui factor în parte. Nici una dintre aceste analize nu reprezintă o simplificare „economistă” de genul care, printr-o înțelegere îngustă a principiilor fundamentale ale materialismului istoric, au apărut la unii marxiști de mai târziu. Este adevărat, de asemenea, încă un lucru. Din punct de vedere teoretic, Marx a pus în evidență modul în care economicul determină profilul întregii societăți. *Capitalul* reprezintă, din acest punct de vedere, o analiză excepțională. Nici Marx, nici Engels și din păcate nici unul dintre continuatori nu a reușit să producă analize similare din punctul de vedere al complexității ale celorlalte sfere ale vieții sociale – politică, morală etc. De abia în ultimele decenii cercetările sociale marxiste au intrat într-o fază promițătoare pentru o dezvoltare rapidă și creatoare a perspectivei marxiste asupra societății.

Caracterul de sistem al vieții sociale implică alte câteva teze fundamentale : în primul rând, nu există o societate abstractă, un model social universal, ci o pluralitate de moduri distincte de organizare socială, fiecare cu profilul său distinct, cu mecanismele sale specifice de funcționare, care trebuie să facă obiectul unei analize speciale. Conceptul de „*formațiune socială*” vizează tocmai o asemenea tipologie a societăților. Sarcina științelor sociale este deci aceea de a cerceta diferitele tipuri distincte de organizări sociale, diferitele formațiuni sociale, de a determina caracteristicile definitorii, legile lor specifice – structura lor –, de a

pune în evidență condițiile în care o formațiune sau alta este necesară sau își pierde necesitatea, făcând loc alteia. Are loc astfel o deplasare însemnată a centrului de analiză. Fără a se nega posibilitatea analizei unor caracteristici generale, comune tuturor societăților, o asemenea analiză abstractă este considerată puțin concludentă pentru profilul particular al unei anumite societăți. Teoria unei modalități de organizare socială, a unei formațiuni sociale reprezintă un cadru teoretic mai adecvat pentru analiza fenomenelor concrete dintr-o anumită colectivitate, la un moment. Din această cauză, obiectul științei societății încetează să mai fie, în primul rând, societatea umană ca atare. Interesul se plasează pe diferitele ei forme particulare de organizare, formațiunile sociale. Conceptul de formațiune socială joacă, din această cauză, un rol fundamental în teoria marxistă a societății, reprezentând *unitatea esențială de analiză*. Societatea „ca atare” nu este decât o abstracție. În realitate, ea este procesul istoric de trecere de la o formațiune socială la alta. Mecanisme, structurile, caracteristicile generale ale vieții sociale apar în forme specificate în diferitele formațiuni sociale.

Este conținută deci aici o importantă implicație metodologică în ceea ce privește analiza fiecărui fenomen în parte. Marx merge mai departe decât abstracta exigență comteană de a explica fiecare fenomen prin celelalte, determinând relațiile de interdependență. Se cere integrarea respectivului fenomen în ansamblul relațiilor structurale, în configurația structurală a contextului social din care face parte. Cu alte cuvinte, sarcina științei este să determine funcțiile pe care fiecare fapt social le are de îndeplinit în cadrul structurii concrete din care face parte, să pună în evidență influențele structurale asupra sa. Din acest punct de vedere, *descrierea structurală a societăților, a formațiunilor sociale reprezintă un cadru general necesar analizei fiecărui fenomen social în parte*. Această exigență metodologică este distinctivă pentru concepția marxistă despre societate. Una dintre presuposițiile teoretice fundamentale ale acestei viziuni structurale asupra societății este că fenomenele sociale particulare nu reprezintă entități în sine. În mare măsură, *semnificația lor este dată de poziția pe care o au într-o structură socială concretă, de interacțiunea lor cu celelalte fenomene concrete*. În acest sens, profilul structural distinct al unei societăți își pune amprenta asupra profilului fiecărui element component al său.

Strategia marxistă de explicare a fenomenelor sociale este diferită de așa-numitul *pluralism sociologic*.

Pornind de la insuficiența tentativelor moniste – este greu să explici multitudinea faptelor sociale prin variația unui singur factor determinant –, s-a încercat formularea unei *strategii pluraliste*. Raymond Aron este unul dintre cei care au lansat ideea pluralismului. Ea apare însă în diferite forme și la alții. Teza lui este că nu trebuie să ipostaziem acțiunea cauzală a unui factor. Toate celelalte fapte sociale sunt *egal* importante în determinarea oricărui fenomen social particular. O asemenea strategie pluralistă își are o anumită justificare în practica analizei sociologice.

Datorită caracterului de sistem al vieții sociale, a puternicei interdependențe a tuturor faptelor sociale, sociologul poate urmări în diferite cazuri influența

varietaților fenomene învecinate asupra fenomenului cercetat. De exemplu, dacă ne interesăm de fenomenele economice dintr-o anumită comunitate, putem să depistăm o influență a mediului, a populației, a tehnologiei, a organizării politice, a celei religioase etc. Despre fiecare dintre aceste influențe se poate spune câte ceva. Desigur însă că o asemenea analiză este foarte superficială. Pluralismul nu face decât să generalizeze această situație elementară a interacțiunii, și anume a faptului că în toate găsim influența tuturor. După cum remarcă mulți oameni de știință, pluralismul reprezintă, în fapt, un *nondeterminism*. A spune că toate lucrurile sunt egal de importante înseamnă că nu poți găsi nici o explicație, în fapt. Se ajunge la un cerc vicios de genul : A este determinat în egală măsură de B, C, D etc. și la rândul său îi determină pe B, C, D etc. Dificultatea pluralismului este că el trebuie să mențină ipoteza influenței absolut egale a tuturor factorilor. Dacă acceptăm o inegalitate între aceștia, se ajunge la indicarea unui factor mai important și cu aceasta la o opțiune mai fermă, mult mai ușor de verificat decât teza generală și abstractă a egalei determinări. În fapt, pluralismul apare mai mult ca o încercare de a evita o opțiune cauzală mai fermă.

O variantă mai subtilă a pluralismului este cea sugerată de Max Weber : în diferite situații, un factor poate să fie determinat (mai important decât ceilalți) în timp ce în alte situații, alți factori pot avea întâietatea în explicație. În anumite condiții, de exemplu, factorul economic poate fi determinat, în timp ce în alte condiții, factorul religios, sau cel politic. O asemenea teză nu reprezintă însă câtuși de puțin o soluție teoretică, ci o amânare a ei. Se pune imediat următoarea întrebare : care sunt condițiile în care factorul economic este determinat și care sunt condițiile în care factorul religios sau cel politic este cel determinat. În absența unei asemenea specificări, teza rămâne absolut ineficăce, ducând până la urmă la imposibilitatea constituirii oricărei explicații.

O altă implicație a perspectivei sistemice se referă la *limitele de variație* impuse structural fiecărui element. Un fenomen social oarecare poate să varieze între anumite limite. Depășirea acestora ar crea însă contradicții profunde cu celelalte elemente, sistemul intervenind, autoreglator, pentru a restabili valorile acceptabile. Dată fiind deci o anumită structură, fiecare element nu poate varia indefinit. Tipul de valori pe care le poate lua sunt, în mare, determinabile în cadrul structurii date. Prin aceasta putem stabili un aspect extrem de important din punct de vedere practic și teoretic : în ce grad un fenomen social oarecare poate fi modificat în condițiile unei structuri date ? Proiectele utopice de schimbare socială care nu țin seama de aceste constrângeri structurale sunt eliminate. Idealurile imposibile sunt identificate. Un exemplu de acest gen îl reprezintă analiza marxistă a fenomenelor politice. Pornind de la modelul abstract al unei formațiuni sociale de tip capitalist, nu putem face predicții foarte concrete în ceea ce privește organizarea sistemului politic. Unele predicții pot fi însă făcute : într-o formă sau alta, sistemul politic va trebui să mențină cu necesitate puterea politică în limitele clasei dominante economic – burghezia. Prin aceasta se face o predicție riguroasă a limitelor variației sistemului politic. Nu va fi posibilă o modificare structurală a repartiției puterii politice în cadrul comunității, în sensul fie al unei distribuții

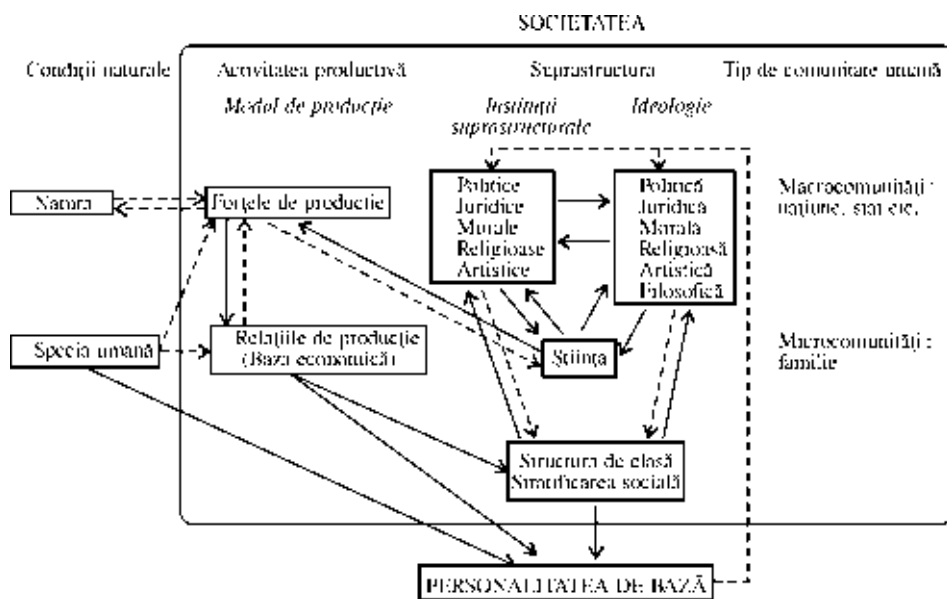

egale, complet democratice, fie al unei distribuții inegale, dar în favoarea altor clase decât burghezia. O asemenea schimbare în sistemul politic ar iniția un proces de schimbare socială structurală. Teza cu privire la caracterul limitat al democrației burgheze, din acest punct de vedere, este o teză al cărei adevăr este derivat din însăși teoria formațiunii sociale capitaliste. Ea nu este o teză deschisă, în ea însăși, verificării empirice particulare. Infirmarya ei empirică ar atrage după sine infirmarya întregii teorii... Juridicul, morala, religia, arta, știința etc. au funcții specifice, ireductibile. Aceste funcții nu sunt legate direct de economic. După cum politica nu reprezintă o expresie exclusivă a economicului, cu atât mai puțin celelalte elemente. Funcția lor trebuie înțeleasă în cadrul sistemului social global, *al cărui profil structural este dat de economic*. Din această cauză, încercarea de a explica prin economic celelalte sfere ale vieții sociale reprezintă un reduccionism care nu este propriu concepției marxiste asupra societății. Dar raportarea la sistemul social global poate constitui o bază de analiză. De exemplu, religia nu poate fi determinată doar ca formă ideologică de promovare a intereselor claselor dominante. Ea este și acest lucru, dar pe lângă aceasta ea are și alte funcții – integrare socială, concepție despre lume, instrument de satisfacere a unor necesități psihologice (compensație, mijloc de reducere a incertitudinii etc). Religia deci trebuie explicată într-un context social, cognitiv, psihologic, cultural mai larg, asupra căruia, evident, organizarea economică a societății își pune amprenta. Ideea fundamentală a lui Marx constă însă în faptul că (și pentru a fi mai clari o vom formula într-un limbaj mai modern) funcțiile pe care le îndeplinește fiecare tip mare de activitate socială și care îi orientează constituirea și dinamica *nu sunt abstracte, ci concrete*. Ele sunt cerințe funcționale ale unui sistem dat, structurat într-un anumit fel. Și ca atare vor varia în raport cu variația sistemului dat. Desigur că fenomene complexe ca arta, religia etc. nu pot fi explicate numai prin structura economică, ci doar prin ansamblul sistemului social, așa cum este el organizat la un moment dat, și în care economicul are un rol determinant în ultimă instanță.

O teorie a societății globale ar însemna deci o schițare a locului și rolului principalelor elemente componente în cadrul sistemului social, a interacțiunii lor reciproce. Din cauza faptului că fenomenele de organizare socială variază foarte mult, o asemenea imagine globală nu poate fi decât foarte abstractă, urmând ca analiza raporturilor lor concrete să fie realizată în cadrul fiecărei forme de organizare în parte. Modelul acesta teoretic reprezintă, din această cauză, mai degrabă o strategie de cercetare decât o teorie concretă. El dă o indicație asupra modului în care, în general, putem să tratăm diversele societăți. Din această cauză, deși elementele sale sunt pe larg analizate în diferitele scrieri ale lui Marx și Engels, nu există nici o *expunere sistematică* suficient de completă a sa. Expunerile care se pot găsi reprezintă doar *rezumări* ale principalelor teze, punându-se accent pe relația de determinare a factorului economic în raport cu celelalte, și nu pe funcțiile specifice ale diferitelor componente. Ele nu sunt enumerări complete ale tuturor elementelor componente, ci numai ale celor principale. Din această cauză, toate aceste pasaje nu pot fi luate sub nici o formă ca reprezentând

expuneri exhaustive ale tezelor fundamentale care ar constitui un asemenea model teoretic general în legătură cu structura sistemului social. Având aceste precizări în minte, să trecem la schițarea acestui model. Ceea ce se va încerca aici este o punere în ordine a diferitelor elemente componente, asamblarea cât mai clară cu puțință a tezelor teoretice fundamentale ale materialismului istoric.

Cea mai completă expunere a modelului teoretic marxist se găsește în „Prefața” lui Marx la *Contribuții la critica economiei politice* (1859). În acest text, el redă sintetic principalul rezultat la care ajunsese cu mai bine de 15 ani în urmă, prin regândirea critică a teoriei sociale hegeliene...

Societatea se constituie pe o *bază naturală*: *specia biologică umană* și *mediul natural*. Umanizarea nu anulează datul biologic, ci doar îi schimbă condițiile de existență. Din această cauză este absolut necesar, în explicarea societății, să se pornească de la o analiză a caracteristicilor speciei umane, a principalelor ei necesități care constituie baza organizării oricărei societăți.

Vorbind despre premisele analizei societății, Marx exprima clar acest lucru: „Prima premisă a oricărei istorii omenеști este în mod firesc existența indivizilor umani vii. De aceea, primul fapt concret care trebuie să fie stabilit este alcătuirea trupeză a acestor oameni și raportul dintre ei și restul naturii, raport determinat de această alcătuire” (Marx și Engels, 1958, p. 28).

Natura – mediul biologic și fizico-chimic – reprezintă cadrul în care se constituie societatea. Ea își va pune de asemenea amprenta asupra organizării societății și dinamicii sale. Mediul natural *crează* o serie de posibilități, la care nu numai ca specie biologică omul este adaptat, dar și ca societate. Relațiile cu mediul natural reprezintă una dintre sursele cele mai importante ale modelării sistemului

social. Mediul natural pune probleme organizării sociale, însă nu determină în mod direct tipurile acestea.

Activitatea de producție reprezintă activitatea socială fundamentală. „Trebuie, să începem – afirma Marx – prin a constata cea *dintâi premisă* a oricărei existențe omenești, deci și a oricărei istorii, și anume că pentru a fi în stare «să facă istorie» oamenii trebuie să aibă posibilitatea de a trăi. Pentru a trăi este însă nevoie înainte de toate de mâncare și de băutură, de locuință, de îmbrăcăminte și de o seamă de alte lucruri. Primul act istoric este așadar producerea mijloacelor necesare pentru satisfacerea acestor nevoi, producerea vieții materiale înseși” (Marx și Engels, 1958, p. 28). Activitatea de producție este determinată, pe de o parte, de un set de necesități: de necesitățile biologice ale speciei umane și de necesitățile de bunuri materiale, așa cum sunt ele constituite la un moment dat la nivelul societății, și ale tipului de personalitate rezultată din respectiva formă de organizare socială. Pe de altă parte, ea este determinată de tehnologia acumulată în cursul istoriei, adică de mijloacele de producție și, evident, de condițiile naturale în care are loc. Forțele de producție reprezintă factorul dinamic fundamental. Ele se găsesc într-un proces cvasicontinuu de acumulare, de dezvoltare. În acest proces, există o serie de etape relativ distincte care generează anumite *relații de producție*. Este formulată aici o teză fundamentală a teoriei marxiste a societății: între nivelul și caracterul forțelor de producție și tipul de producție există o relație în concordanță; relațiile care se stabilesc între oameni în procesul de producție (relațiile de producție) sunt determinate de caracteristicile structurale ale forțelor de producție. Dezvoltarea forțelor de producție duce la restructurarea relațiilor sociale stabilite în cadrul procesului de producție. Tipul relațiilor de producție are, la rândul său, o influență activă asupra dezvoltării forțelor de producție, dar raportul cauzal are un sens clar: ele sunt determinate. Relațiile de producție, considerate relații sociale fundamentale, determinate în raport cu toate celelalte relații sociale, reprezintă baza stratificării societății, a împărțirii ei în clase și grupări sociale distincte, cu orientări, interese distincte.

Baza economică, relațiile de producție, determină profilul *suprastructurii*, al instituțiilor (politice, juridice, morale, religioase), cât și al ideologiei (conștiința politică, juridică, morală, filosofică, artistică, religioasă).

Acest mod de organizare a societății, care, după cum se poate ușor observa, este caracterizat printr-o unitate organică, generată de un factor fundamental – modul de producție – este desemnat în filosofia marxistă printr-un termen special – *formațiune socială*. Conceptul de formațiune socială se referă deci la un tip de organizare socială construit în jurul unui anumit mod de producție.

Țesătura specifică de relații economice, politice, juridice, morale, religioase, astfel determinată, influențează tipul *personalității umane*: creează interese specifice, aspirații, idealuri etc. Cu alte cuvinte, fiecare cadru social generează un tip de personalitate, rezultat al interacțiunii dintre datul uman natural, biologic și exigențele sociale particulare, experiențele, presiunile, posibilitățile etc., generate de societatea în cauză.

Formațiunea socială își pune amprenta asupra tipului de *comunitate umană*. Comunitatea umană – ceata de vânători, tribul, cetatea, națiunea – se constituie în strânsă dependență de toate condițiile sociale ale unei societăți, în acest sens materialismul istoric stabilind o relație între tipul general de organizare socială – formațiunea socială – și tipul comunității umane. De exemplu, națiunea este un produs al societății capitaliste. Nu numai *forma*, ci și profilul particular al unei comunități sunt date de organizarea socială concretă. De exemplu, familia monogamă este o formă de comunitate umană care, după câte se știe, a însoțit aproape constant dezvoltarea omenirii de la începuturile sale. Tipul de organizare socială conferă totuși profilul particular al familiei dintr-o epocă sau alta. În acest sens se vorbește despre familia feudală sau despre familia burgheză. Tipul general al relațiilor sociale se răsfrânge asupra relațiilor de familie.

Pe scurt, acesta este modelul teoretic explicativ elaborat de Marx. El cuprinde așadar enumerate principalele elemente componente ale societății, punctându-se totodată relațiile fundamentale de interdependență. Atunci când se vorbește despre strategia materialistă de explicație a societății, se are în vedere, în mod esențial, acest model teoretic, mult mai complex, decât teza simplă și, după cum am văzut, parțială a caracterului determinant al existenței sociale asupra conștiinței sociale.

Istoria societății apare într-o nouă lumină. Ea are un caracter obiectiv, legitim. Dinamica în timp a societății trebuie considerată, după cum spunea Lenin, ca un *proces istorico-natural* (Lenin, 1966, p. 127). Prin termenul de natural, Lenin intenționa să sublinieze existența ontologică a istoriei societății, similară cu cea a naturii.

În primul rând, obiectivitatea istoriei societății umane este conferită de activitatea economică. Aceasta prezintă o particularitate care îi sporește caracterul obiectiv. Toate celelalte sfere sunt mai mult sau mai puțin determinate de puterea omului de a concepe, de a proiecta forme de organizare, de a și le însuși și transmite. Viața economică nu mai depinde însă de posibilitatea „instantanee” (adică într-o secțiune de timp dată) a conștiinței umane de a proiecta forme de organizare. Organizarea activității de producție este determinată în mod esențial de instrumentele tehnice acumulate într-un proces îndelungat. Tehnologia nu poate fi inventată dintr-o dată și nici nu poate fi modificată fundamental după bunul-plac al oamenilor. Ea are o tendință de acumulare progresivă. Oamenii deci nu își pot alege liber forțele de producție, ei moștenesc un anumit nivel de dezvoltare al acestora și le pot dezvolta, dar nu în mod arbitrar. Într-o scrisoare către Annenkov, din 1846, Marx sublinia acest lucru: „Este de prisos să adaug că oamenii nu își aleg în mod liber *forțele de producție* – care constituie baza întregii lor istorii –, căci orice forță de producție este o forță dobândită, produsul unei activități anterioare. Forțele de producție sunt, așadar, rezultatul energiei aplicate a oamenilor, dar însăși această energie este limitată de condițiile în care se află oamenii, de forțele de producție deja dobândite, de forma socială existentă înaintea lor, pe care nu ei o creează, dar care este produsul generației anterioare. Prin simplul fapt că fiecare generație nouă găsește forțele de producție dobândite

de generația anterioară, ce-i servesc drept materie primă pentru o producție nouă, se creează în istoria oamenilor o înlanțuire, se formează istoria omenirii, care este cu atât mai mult istoria omenirii cu cât se dezvoltă mai mult forțele de producție ale oamenilor și, prin urmare, relațiilor lor sociale” (Marx și Engels, 1968, p. 414).

În acest sens, istoria omului este determinată în mod fundamental de istoria forțelor sale productive. Aici continuitatea este necesară. Salturi spectaculoase nu se pot face. Toate celelalte sfere ale vieții sociale se organizează în funcție de această sferă care este într-un fel *dată*. Dar nu numai sfera economicului reprezintă un proces obiectiv, desfășurat în timp, ci și prin numeroasele sale implicații ea determină toate celelalte sfere ale vieții sociale.

Implicații metodologice. Din acest model teoretic al organizării sociale decurg o serie de implicații metodologice fundamentale pentru analiza fiecărei sfere a vieții sociale. În primul rând, dat fiind acest model teoretic, analiza unui element al vieții sociale ne poate oferi o privire asupra celorlalte sfere. Fiecare fragment de organizare socială cuprinde în el o indicație asupra organizării întregii societăți. În al doilea rând, fenomenul economic are o anumită independență relativă, în virtutea căreia, în anumite condiții, poate fi analizat făcându-se abstracție de influența celorlalte sfere ale vieții sociale. Dimpotrivă, fenomenele suprastructurale nu pot fi analizate dacă nu se pornește de la baza materială care le dă profilul lor ultim. Desigur, se pot face analize în sine ale fenomenului politic, juridic, filosofic etc., dar dacă este vorba de o analiză adâncă, suficient de completă a respectivelor fenomene, considerarea organizării economice reprezintă o condiție necesară. Această exigență metodologică este specifică marxismului.

Pe de altă parte, din cauza faptului că fiecare sferă a vieții sociale se întrepătrunde, se intercondiționează cu celelalte, organizarea ei particulară nu poate fi explicată *numai* prin economic, ci recurgându-se la această interacțiune multiplu determinată. De la economic se poate determina doar caracterul foarte abstract al sistemului politic sau juridic, sau moral, dar nu toate particularitățile acestora. De exemplu, conceptul de *stat burghez* include numai acele caracteristici ale unui sistem politic ce promovează puterea politică a burgheziei. El însă nu conține în sine explicarea celorlalte caracteristici care au multiple condiționări.

În fine, o ultimă problemă pe care este necesar s-o examinăm. După cum am văzut, strategia idealistă de explicare a societății pune accent pe un aspect care părea a fi de la sine evident : societatea este constituită de oameni. Dacă oamenii sunt aceia care prin acțiunile lor produc întreaga organizare socială și dacă oamenii sunt în mod abstract aceiași, de ce nu am considera că ar fi necesar să determinăm un model de organizare socială care să fie cel mai bun, adică în acord cu propria lor natură umană? Au fost filosofi care au acuzat marxismul de *sociologism*, adică de topire a omului în formele sale sociale de viață, de acordare a unei independențe absolute formelor sociale de organizare. Oamenii ar apărea ca simple instrumente ale istoriei, ale formelor sociale. Se poate împăca istorismul, considerarea societății ca un proces natural, având propriile sale legi, cu considerarea

simultană a omului ca autor al istoriei? În fapt, sociologismul nu a reprezentat nici un moment caracteristica gândirii lui Marx, a lui Engels sau Lenin. El a apărut mai degrabă la unii autori mai noi, de orientare structurală, ca de pildă Althusser. În teoria marxistă se subliniază ca una dintre tezele fundamentale afirmația că oamenii își construiesc istoria. Ceea ce trebuie însă adăugat, după cum subliniază Marx, este faptul că acest act de producere a vieții sociale nu are loc într-o situație abstractă, de factură universală postulată de idealism : omul cu rațiunea sa construiește formele de viață care să-i convină. În fapt, omul produce societatea în condiții particulare, cu instrumente particulare, așa cum i le pune la îndemână istoria. Simplificând mult problema, putem spune că omul mereu a căutat să construiască o societate care să răspundă necesităților sale, dar această construcție a avut loc întotdeauna într-un posibil variabil. Instrumentele sale, forțele sale productive, tradițiile, cultura sa etc., așa cum erau ele la un moment dat, au constituit marginile posibilului. El nu a creat o societate abstractă, universală și, din acest punct de vedere, bună sau rea, în mod absolut, ideală sau mai puțin ideală, ci o societate care reprezenta o posibilitate în condițiile concrete în care trăia colectivitatea la un moment dat

Engels formula această idee în scrisoarea sa către Bloch din 1890 : „Istoria ne-o făurim noi înșine, dar o făurim, în primul rând, în cadrul unor premise și condiții bine determinate. Printre acestea, cele economice sunt, în cele din urmă, hotărâtoare. Dar și cele politice etc., ba chiar și tradiția care mai dăinuie în mintea oamenilor joacă un rol, deși nu hotărâtor” (Marx și Engels, 1968, p. 460).

Iar Marx, în scrisoarea sa către Annenkov, formula același punct de vedere : „Istoria socială a oamenilor nu este altceva decât istoria dezvoltării lor individuale, fie că ei sunt sau nu conștienți de acest lucru. Relațiile lor materiale formează baza relațiilor lor. Aceste relații materiale nu sunt altceva decât formele necesare în care se realizează activitatea lor materială și individuală” (Marx și Engels, 1968, pp. 414-415).

Se poate deci spune că nu societatea însăși reprezintă o realitate supraindividuală care îi absoarbe și asimilează complet pe indivizi, ci indivizii își fac și refac în continuu viața socială, dar acest act de producție nu este universal. El variază în funcție de condițiile particulare în care se desfășoară viața socială. Aceste condiții particulare sunt determinante. Presupunând că de fiecare dată colectivitățile umane ar acționa complet rațional și ar crea tipurile de organizare socială cele mai bune posibil cele mai eficiente din punct de vedere uman, atunci nu ar rezulta o singură societate, ci o pluralitate, în funcție de condițiile particulare în care are loc acest lucru și, în primul rând, în funcție de tehnologia productivă disponibilă, de capacitatea economică a societății de a satisface nevoile umane și sociale fundamentale.

Bibliografie

Lenin, V.I. (1966), *Opere*, vol. 1, Editura Politică, București.

Marx, K., Engels, Fr. (1958), *Opere*, vol. 3, Editura Politică, București.

Marx, K., Engels, Fr. (1967 ; ed. a II-a, 1968), *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.

Bibliografie generală

- Achim, M. (1971), *ABC-ul investigației sociologice*, vol. 1: „Prolegomene epistemologice”, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Achim, M. (1973), *ABC-ul investigației sociologice*, vol. 2: „Elemente de logică și metodologie. Propoziția”, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Achim, M. (1981), „Valorile și limitele sociologiei”, în *Era socialistă*, nr. 12.
- Ackoff, R.L., Emery, F.F. (1972), *On Purposeful Systems*, Tavistock Publications, Londra.
- Aluaș, I., Rotariu, T. (1970), „Mobilitatea populației. Mobilitatea orizontală”, în O. Bădina, D. Dumitru, O. Neamțu (coord.), *Buciumi*, Editura Academiei, București.
- Apel, H., Strumpel, B. (1974), *Economic Well-Being as a Criterion for System Performance: A Survey in Bulgaria and Greece*, IST, Ann Arbor.
- Aron, R. (1961), *Dimensions de la conscience historique*, Plon, Paris.
- Ashby, R.W. (1972), *Introducere în cibernetică*, Editura Tehnică, București.
- Banciu, D.P., Rădulescu, S.M., Voicu, M. (1985), *Introducere în sociologia devianței*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Bauer, R.A. (1966) (ed.), *Social Indicators*, MIT Press, Cambridge.
- Bădescu, I. (1984), *Sincronism european și cultură critică românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Becker, G., McClintock, C. (1967), „Value: Behavioral decision theory”, în *Annual Review of Psychology*, nr. 18.
- Becker, H.S., Horowitz, I.L. (1978), „Radical politics and sociological research: Observation on methodology and ideology”, în Allen Wells (ed.), *Contemporary Sociological Theories*, Goodyear Publishing Company, Santa Monica.
- Bell, D. (1973), *The Corning of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, New York.
- Benne, K.D. (1961a), „Deliberate changing as the facilitation of growth”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Benne, K.D. (1961b), „Case methods in the training of administrators”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Berger, P.L., Luckmann, T. (1967), *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Anchor Books, New York.
- Bernard, C.I. (1968), „A definition of authority”, în R.K. Merton, A.P. Gray, B. Hackey, H.C. Schein, *Reader in Bureaucracy*, Free Press, New York.
- Bidney, D. (1953), *Theoretical Anthropology*, Columbia University Press, New York.
- Blacke, R.R., Mouton, J.S. (1964), *The Managerial Grid*, Gulf, Houston.
- Blalock, H.M.Jr. (1964), *Causal Inferences in Nonexperimental Research*, University of North Carolina Press, Chaper Hill.
- Blalock, H.M.Jr. (1969), *Theory Construction, from Verbal to Mathematical Formulations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Blalock, H.M.Jr. (1980), „Measurement and conceptualization problems: The Major obstacle in integrating theory and research”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, A Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

- Boudon, R. (1971), *La Crise de la sociologie*, Librairie Droz, Geneva.
- Boudon, R. (1977), *Effets pervers et ordre social*, PUF, Paris.
- Boudon, R. (1979), *La Logique du sociale. Introduction à l'analyse sociologique*, Hachette, Paris.
- Bowers, D.G., Franklin, J.L. (1972), „Survey-guided development : Using human resources measurment in organizational change”, în *Journal of Contemporary Business*, vol. 55, nr. 1.
- Bowers, D.G., Franklin, J.L., Pecorella, P.A. (1973), *A Taxonomy of Intervention : The Science of Organizational Development*, IST, Ann Arbor.
- Buckley, W. (1967), *Sociology and Modern Systems Theory*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Burns, T. (1970), „Sociological explanation”, în F. Emmet, A. MacIntyre (ed.), *Sociological Theory and Philosophical Analysis*, Macmillan and Co., Londra.
- Burns, T., Stalker, G.M. (1961), *The Management of Innovation*, Tavistock Publications, Londra.
- Campbell, D.M., Fleming, R.L., Grote, R.C. (1985), „Discipline without punishment – at last”, în *Harvard Business Review*, nr. 4.
- Caraion, P. (1966), *Originea sacralului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Carneiro, R. (1973), „The four faces of evolution” în J.J. Honigmann (ed.), *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, Rand McNelly, Chicago.
- Cazacu, H., Glodeanu, I., Mărginean, I., Lătea, C. (1979), *Fluctuația forței de muncă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Cazacu, H., Glodeanu, I., Mitulescu, S. (1985), *Democrația socialistă în acțiune*, Editura Academiei RSR, București.
- Chelcea, S. (1983), *Experimentul psihosociologic*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Chin, R. (1961), „The utility of system models and developmental models for practitioners”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Ciccourel, A. (1974), *Cognitive Sociology*, Free Press, New York.
- Cloward, R.A., Ohlin, L.E. (1960), *Delinquence and Opportunity*, Free Press, New York.
- Collingwood, R.G. (1956), *The Idea of History*, Oxford University Press, Oxford.
- Commager, D.H. (1966), *The Nature and the Study of History*, Charles E. Merrill Books, Londra.
- Conte, M., Tannenbaum, A.S. (1978), „Employee. Owned companies : Is the diference measureable?”, în *Monthly Labor Review*, vol. 7, nr. 101.
- Coser, L. (1955), *The Functions of Social Conflict*, Free Press, Glencoe.
- Coser, L. (1969), „Some social functions of violence”, în S. Heidt, A. Etzioni (ed.), *Societal Guidance. A New Approach to Social Problems*, Thomas Y. Crowell Company, New York.
- Costea, Ș., Larionescu, M., Ungureanu, I. (1983), *Sociologia românească contemporană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Costner H.L., Leik, R.K. (1964), „Deductions from «axiomatic theory»”, în *American Sociological Review*, decembrie, nr. 29.
- Crozier, M. (1964), *Le Phenomene bureacratique*, Seuil, Paris.
- Dalkey, N., Rourke, D., Snyder, D. (1970), *Studies in the Quality of Life*, Rand Books, Santa Monica.
- Davis, L.E. (1971), „Job satisfaction research : The Post-industrial view”, în *Industrial Relations*, vol. 10, nr. 2.
- Dilthey, W. (1942), *Introduction à l'étude des sciences humaines*, PUF, Paris.

- Dobre, A. (1986), *Cunoașterea științifică și raționalitatea acțiunii sociale*, Editura Academiei RSR, București.
- Doby, J.T. (1969), „Logic and levels of scientific explanation”, în E.F. Borgatta (ed.), *Sociological Methodology*, Jossey-Bass Inc. Publishers, Londra.
- Dorofte, I. (1981), *Analiza și predicția performanțelor umane*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Drew, E.B. (1969), „Cost-effectiveness in welfare : An Attempt at encompassing planning”, în S. Heidt, A. Etzioni (ed.), *Societal Guidance. A New Approach to Social Problems*, Thomas Y. Crowell Company, New York.
- Duncan, O.D., Featherman, D.L., Duncan, B. (1972), *Socioeconomic Background and Achievement*, Seminar Press, New York.
- Durkheim, E. (1925), *Les Formes elementaires de la vie religieuse*, Alcan, Paris.
- Durkheim, E. (1926), *De la division du travail social*, Alcan, Paris.
- Durkheim, E. (1960), *Le suicide, étude sociologique*, PUF, Paris.
- Durkheim, E. (1974), *Regulile metodei sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Ehn, P., Sandberg, A. (1979), *Systems Development. On Strategy and Ideology*, Demos, Stockholm.
- Eliade, M. (1978), *Aspecte ale mitului*, Editura Univers, București.
- Emery, E.L., Trist, E.L. (1960), „Socio-tehnical systems”, în C.W. Churchman, M. Verhuit (ed.), *Management Science Models*, Pergamon, Londra.
- Engels, F. (1956), „Originea familiei, proprietății private și a statului”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 21, Editura Politică, București.
- Engels, F. (1958), „Situția clasei muncitoare din Anglia”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Engels, F. (1967a), „Scrisoare către Mehring, 1893”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, 2 vol., Editura Politică, București.
- Engels, F. (1967b), „Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Engels, Fr. (1964), „Anti-Duhring”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 20, Editura Politică, București.
- Etzioni, A. (1969), „Toward a theory of societal guidance”, în S. Heidt, A. Etzioni (ed.), *Societal Guidance. A New Approach to Social Problems*, Thomas Y. Crowell Company, New York.
- Flacks, R. (1989), „Toward a socialist sociology”, în A. Wells (ed.), *Contemporary Sociological Theories*, Goodyear Publishing Company, Santa Monica.
- Flonta, M. (1985), *Perspectivă filosofică și rațiune științifică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Form, W. (1980), „Resolving ideological issues on the division of labor”, în H.M. Blalock, (ed.), *Sociological Theory and Research, A Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Forrester, J. (1969), *Urban Dynamics*, MIT Press, Cambridge.
- Forrester, J. (1974), *World Dynamics*, MIT, Cambridge.
- Forrester, J. (1979), *Principiile sistemelor*, Editura Tehnică, București.
- Friend, K.E., Laing, J.D. (1980), „Cognitive processes, social behavior, and game theory”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Galbraith, J. (1977), *Methodology and Ideology*, Cristian Ejlers, Copenhaga.
- Galbraith, J.K. (1982), *Știința economică și interesul public*, Editura Politică, București.
- Galtung, J. (1977), *Theory and Methods of Social Research*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Garfinkel, H. (1967), *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

- Gibbs, J. (1972), *Sociological Theory Construction*, Dryden Press, Hillsdale.
- Goffman, E. (1971), *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Penguin Books, Londra.
- Gouldner, A. (1961a), „Theoretical requirements of the applied social sciences”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Gouldner, A. (1961b), „Engineering and clinical approaches to consulting”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Gurvitch, G. (1963), *Determinismes sociaux et liberté humaine*, PUF, Paris.
- Gusti, D. (1965), *Pagini alese*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Gusti, D. (1968), *Opere*, vol. 1, Editura Academiei, București.
- Harris, M. (1968), *The Rise of Anthropological Theory, a History of Theories of Culture*, Thomas Y. Crowell, New York.
- Heider, F. (1958), *The Psychology of Interpersonal Relations*, John Wiley and Sons, New York.
- Hempel, C.G. (1965), *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*, Free Press, New York.
- Herseni, T. (1982), *Sociologia. Teoria generală a vieții sociale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Homans, G.C. (1980), „Discovery and the discovered in social theory”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Hordel, W. (1979), „Normative explanations and the emergence of meaning or solutions to problems : Convergence of structural and interactionist view”, în *American Journal of Sociology*, vol. 84, nr. 4.
- Horowitz, I.L. (1967) (ed.), *The Rise and Fall of Project Comelot*, MIT Press, Cambridge.
- Huxley, J. (1973), „The evolutionary vision”, în J.N. Deely, R.J. Nogar (ed.), *The Problem of Evolution : A Study of the Philosophical Repercussions of Evolutionary Science*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- Jaques, E. (1961), „Social therapy : Techocracy or collaboration?”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Jenkins, D.H. (1961), „Force field analysis applied to a school situation”, în W.J. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Johnson, A.W. (1978), *Quantification in Cultural Anthropology. An Introduction to Research Design*, Stanford University Press, Stanford.
- Joja, A. (1965), „Despre logica istoriei”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. 1, Editura Politică, București.
- Kaplan, A. (1965), *The Conduct of Inquiry : Methodology for Behavioral Science*, Chandler Publishing, San Francisco.
- Karnal, J. (1985), *Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society*, Corvina, Budapesta.
- Katz, D., Kahn, R.L. (1966), *The Social Psychology of Organization*, John Wiley and Sons, New York.
- Kottak, C.Ph. (1974), *Anthropology. The Explanation of Human Diversity*, Random House, New York.
- Kuhn, A. (1974), *The Logic of Social Systems*, Jossey-Bass Inc. Publishers, San Francisco.
- Lanzetta, J., Hoegner, D., Laugaham, P., Axelrod, H. (1954), „Some effects of situational treat on group behavior”, în *Journal of Abnormal and Social Psychology*, nr. 3.

- Lawrence, P.R., Loesch, J.W. (1967), *Organization and Environment*, Harvard University Press, Boston.
- Lenin, V.I. (1966), *Opere*, vol. 1, Editura Politică, București.
- Lenin, V.I. (1966), „Materialism și empiriocriticism”, în *Opere*, vol. 18, Editura Politică, București.
- Lenin, V.I. (1969), „Karl Marx”, în *Opere*, vol. 21, Editura Politică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1968), *Tropice triste*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1970), *Gândirea sălbatică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Lévi-Strauss, C. (1978), *Antropologia structurală*, Editura Politică, București.
- Lewin, K. (1947a), „Group decision and social change”, în T.M. Newcomb, E.L. Hartley (ed.), *Readings in Social Psychology*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Lewin, K. (1947b), „Frontiers in group dynamics: Concepts, method, and reality in social sciences. Social equilibria and social change”, în *Human Relations*, vol. 1, nr. 1.
- Likert, R. (1961), *New Patterns of Management*, McGraw-Hill, New York.
- Likert, R. (1967), *The Human Organization: Its Management and Value*, McGraw-Hill, New York.
- Lipset, S., Bendix, R. (1959), *Social Mobility in Industrial Societies*, University of California, Berkeley.
- Lippitt, R. (1961a), „Dimensions of consultant's job”, în W.G. Bennis, J.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Lippitt, R. (1961b), „Value-judgement problems of the social scientists in action research”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Lukes, S. (1970), „Methodological individualism reconsidered”, în D. Emmet, A. MacIntyre (ed.), *Sociological Theory and Philosophical Analysis*, Macmillan and Co., Londra.
- Malinowschi, B. (1944), *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Malinowschi, B. (1948) *Magic, Science and Religion*, Beacon Press, Boston.
- Malîța, M. Zidăroiu, C. (1980), *Incertitudine și decizie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Mann, F.C. (1961), „Studying and creating change”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- March, J.G., Simon, H.A. (1964), *Les Organisations*, Dunod, Paris.
- Marcuse, H. (1977), *Scrieri filosofice*, Editura Politică, București.
- Marrou, H.-I. (1958), „Le métier d'historien”, în *L'Histoire et ses methodes*, Pleiade, Paris.
- Marrou, H.-I. (1958), *De la connaissance historique*, Seuil, Paris.
- Marrou, H.-I. (1961), *Qu'est-ce qu l'histoire et ses methodes*, Pleiade, Paris.
- Marrow, J.A., French, J.R.P.Jr. (1961), „Changing a stereotype in industry”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Marsh, R.M. (1967), *Comparative Sociology*, Harcourt, Brace and World, New York.
- Marx, K. (1960), „18 Brumar al lui Ludovic Bonaparte”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 8, Editura Politică, București.
- Marx, K. (1962), „Contribuții la critica economiei politice”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 13, Editura Politică, București.
- Marx, K. (1966), „Munca salariată și capital”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 1, Editura Politică, București.
- Marx, K. (1967), „Critica Programului de la Gotha”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.

- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Despre religie”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Ideologia germană”, în K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 3, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), „Sfânta Familie”, în *Opere*, vol. 4, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1958), *Opere*, vol. 3, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1967), *Opere alese*, vol. 2, Editura Politică, București.
- Marx, K., Engels, Fr. (1968), *Opere alese*, vol. 2, ed. a II-a, Editura Politică, București.
- Maslow, A.H. (1968), „The theory of human motivation : The basic needs”, în D.R. Hampton, C.S. Sumner, R.W. Scott (ed.), *Organizational Behavior and the Practice of Management*, Foresman and Company, Glenview.
- Mărginean, I. (1982), *Măsurarea în sociologie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Mead, G.H. (1934), *Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago Press, Chicago.
- Mead, M. (1964), *Continuities in Cultural Evolution*, Yale University Press, New Haven.
- Mead, R. (1971), „An experimental study of leadership in India”, în W.W. Lambert, R. Weisbrod (ed.), *Comparative Perspectives on Social Psychology*, Little, Brown and Company, Boston.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., Behrens, W.W. (1972), *The Limits to Growth*, American Library, New York.
- Merton, R.K. (1957), *Social Theory and Social Structure*, Free Press, New York.
- Merton, R.K., Lerner, D. (1961), „Social scientists and research policy”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Miles R.E. (1976), „Organizational development”, în G. Strauss, R.E. Miles, C.C. Snow, A.S. Tannenbaum, *Organizational Behavior*, Wadsworth Publishing Company, Belmont.
- Miller, J.G. (1973), „The nature of living systems”, în *The Quarterly Review of Biology*, vol. 48, nr. 3.
- Mirvis, Ph.H., Lawler III.E.E. (1977), „Measuring the financial impact of employee attitudes”, în *Journal of Applied Psychology*, vol. 62, nr. 1.
- Morse, P.M., Kinball, G.E. (1962), *Methods of Operational Research*, MIT Press, Cambridge.
- Mullins, N.C. (1973), *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*, Harper and Row Publishers, New York.
- Mureșan, V. (1984), „Eficiență și timp”, în C. Popa (coord.), *Praxiologie și logică*, Editura Academiei RSR, București.
- Mureșan, V. (1986), *Valorile și criteriile eficienței*, Editura Politică, București.
- Nadel, S.F. (1968), „Social control and self-regulation”, în W. Buckley (ed.), *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*, Aldin Publishing Company, Chicago.
- Nagel, E. (1957), *Logic Without Metaphysics*, Free Press, New York.
- Nagel, E. (1961), *The Structure of Science*, Harcourt, New York.
- Nicolaus, M. (1969), „The professional organization of sociology : A view from below”, în *Antioch Review*, nr. 29.
- Pages, M. (1961), „The socioterapy of the enterprise”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Pânzaru, P. (1981), „Sociologia față cu realitatea socială”, în *Era Socialistă*, nr. 16.
- Parsons, T. (1964), *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, Londra.

- Parsons, T. (1966), *Societies : Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey.
- Parsons, T., Bales, R.F. (1953), *Working Papers in the Theory of Action*, Free Press, New York.
- Parsons, T., Bales, R.F. (1955), *Family Socialization and Interaction Process*, Free Press, Glencoe.
- Păun, G. (1980), „O teoremă de imposibilitate privind agregarea indicatorilor sociali”, în *Viitorul social*, nr. 4.
- Păun, G. (1987), *Paradoxurile clasamentelor*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Pelto, P.J. (1970), *Anthropological Research. The Structure of Inquiry*, Harper & Row Publishers, New York.
- Piaget, J. (1968), *Le Structuralisme*, PUF, Paris.
- Pigors, P., Pigors, F. (1961), „The incident process – learning by doing”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Popa, C. (1984), *Teoria acțiunii și logica formală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Popper, K.R. (1972), *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*, Clarendon Press, Oxford.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1965), *Structure and Function in Primitive Society*, Cohen West Ltd., Londra.
- Rein, M., Miller, S.M. (1970), „Social action and installment plan”, în N.K. Danzin (ed.), *The Value of Social Science*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Rogers, C. (1951), *Client-Centred Therapy*, Houghton Mifflin, Boston.
- Rosenberg, M. (1968), *The Logic of Survey Analysis*, Basic Books, New York.
- Rossi, P.H. (1970), „Evaluating social action programs”, în N.K. Denzin (ed.), *The Value of Social Science*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Rotariu, T. (1980), *Școala și mobilitatea socială în țările capitaliste*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Rotariu, T. (1986), *Curs de metode și tehnici de cercetare sociologică*, Editura Universității, Cluj-Napoca.
- Sahlins, M. (1958), *Social Stratification in Polynesia*, University of Washington Press, Seattle.
- Sahlins, M.D., Service, E.R. (1960) (ed.), *Evolution of Culture*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Sandi, A.M., Dragomirescu, I., Ionescu Sisești, I., Mihai, V., Popescu, I.A., Rusu, D., Vasilescu, A. (1986), *Studiile de impact, știință, tehnologie, societate*, Editura Academiei RSR, București.
- Sandu, D. (1984), *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei RSR, București.
- Scott, R., Shore, A.R. (1979), *Why Sociology does not Apply. A Study of the Use of Sociology*, Elsevier, New York.
- Secord, P.F., Backman, C.W. (1964), *Social Psychology*, McGraw-Hill Company, New York.
- Shils, E.A. (1968), „Rulers and intellectuals, some observations and some particular references to India”, în G. Wijeyewardene (ed.), *Leadership and Authority*, University of Malaya Press, Singapore.
- Simon, H.A. (1951), *Administrative Behavior*, Macmillan, New York.
- Simon, H.A. (1956), „Rational choice and the structure of environment”, în *Psychological Review*, vol. 63.
- Simon, H.A. (1957), *Models of Man*, John Wiley and Sons, New York.

- Simon, H.A. (1957a), *Models of Man. Social and Relational*, John Wiley and Sons, New York.
- Simon, H.A. (1957b), *Administrative Behavior*, Macmillan, New York.
- Simon, H.A. (1970), *The Science of the Artificial*, MIT Press, Cambridge.
- Simon, H.A. (1977), *The New Science of Management Decision*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Singer, M. (1966), „The modernization of religious beliefs”, în M. Weiner (ed.), *Modernization. The Dynamics of Growth*, Basic Books, New York.
- Skinner, B.F. (1971), *Beyond Freedom and Dignity*, Bantam/Vintage Books, New York.
- Skinner, Q. (ed.) (1985), *Return of Ground Theory in the Human Sciences*, Cambridge University Press, New York.
- Stahl, H.H. (1969), *Controverse de istorie socială românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Stahl, H.H. (1972), *Studii de sociologie istorică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Stahl, H.H. (1973-1974), *Teoria și practica investigației sociologice*, vol. I, II, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Stahl, H.H. (1977), „Comentarii la problema orânduirii tributale românești”, în *Viitorul social*, nr. 4.
- Stahl, H.H. (1980), *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Steinbruner, J.D. (1976), *The Cybernetic Theory of Decision, New Dimensions of Political Analysis*, Princeton University Press, Princeton.
- Steward, J.H. (1955), *Theory of Culture Change*, University of Illinois, Urbana.
- Steward, J.H. (1973), „Cultural evolution”, în J.N. Deely, R.J. Nogar (ed.), *The Problem of Evolution: A Study of the Philosophical Repercussions of Evolutionary Science*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- Stinchcomb, A.L. (1968), *Constructing Social Theories*, Arcourt, Brace and World, New York.
- Stoianovici, D. (1971), „Aspectul logic al analizei funcționale”, în *Forum*, nr. 2.
- Suppes, P. (1984), *Probabilistic Metaphysics*, Basic Blackwell, New York.
- Tannenbaum, A.S. (1986), „Controversies about control and democracy in organization”, în R.N. Stern, S. MacCarthy (ed.), *The Organizational Practice of Democracy*, John Wiley and Sons, New York.
- Tannenbaum, A.S., Kavcic, B., Wieser, G., Rosner, M., Vianello M. (1974), *Hierarchy in Organizations: An International Comparison*, Jossey-Bass Inc. Publishers, San Francisco.
- Turner, H. (1978), *The Structure of Sociological Theory*, Dorsey Press, Homewood.
- Udy, S.H.Jr. (1980), „The configuration of occupational structure”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Ungureanu, I., Costea, Ș. (1985), *Introducere în sociologia contemporană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vandamme, F. (1987), „Emotion and cognition: An epistemological viewpoint”, în *Communication and Cognition*, vol. 20, nr. 213.
- Vansina, J. (1965), *Oral Tradition. A study in Historical Methodology*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Vlăsceanu, L. (1982), *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, L. (1986), *Metodologia cercetării sociale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, M. (1985), *Conștiință și cauzalitate*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

- Wallerstein, I. (1979), *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, New York.
- Weber, M. (1947), *The Theory of Social and Economic Organization*, Free Press, New York.
- Weber, M. (1965), *Essais sur la theorie de la science*, Plon, Paris.
- Weber, M. (1969), *The Theory of Social and Economic Organization*, Free Press, New York.
- Wesolowski, W., Slomezynski, *Social Mobility in Comparative Perspective*, The Polish Academy of Sciences Press Ossolineum, Varşovia.
- White, L. (1948), *The Evolution of Culture*, McGraw-Hill Book Company, New York.
- White, R.K., Lippitt, T. (1960), *Autocracy and Democracy, an Experimental Inquiry*, Harper & Brothers, New York.
- Williams, R.M.Jr. (1980), „Structure and process in ethnic relations. Increased knowledge and unanswered questions”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Wilson, W.J. (1980), „Comparative race and ethnic relations: Issues of theory and research”, în H.M. Blalock (ed.), *Sociological Theory and Research, a Critical Appraisal*, Free Press, New York.
- Woodward, J. (1965), *Industrial Organization : Theory and Practice*, Oxford University Press, Londra.
- Xenopol, A.D. (1906), „Cauzalitatea în succesiune”, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXVIII.
- Xenopol, A.D. (1908), *La theorie de l'histoire*, Ernest Leroux, Paris.
- Zamfir, C. (1971), „Discursul normativ şi discursul explicativ”, în *Revista de filosofie*, nr. 6.
- Zamfir, C. (1971), „Trei niveluri ale teoriei sociologice”, în *Revista de filosofie*, nr. 3.
- Zamfir, C. (1972), *Metoda normativă în psihosociologia organizării*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.
- Zamfir, C. (1977), *Strategii ale dezvoltării sociale*, Editura Politică, Bucureşti.
- Zamfir, C. (1981), *Filosofia istoriei*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.
- Zamfir, C. (1983), „Intellectualitatea în sistemul democraţiei socialiste : tehnic şi politic”, în M. Voiculescu (coord.), *Tehnocraţie şi conducere socială*, Editura Academiei, Bucureşti.
- Zamfir, C., Popescu, I.-A., Ştefănescu, Ş., Teodorescu, A., Vlăsceanu, L., Zamfir, E. (1984), *Indicatori şi surse de variaţie a calităţii vieţii*, Editura Academiei, Bucureşti.
- Zamfir, E. (1975), *Modelul sistemic în sociologie şi antropologie culturală*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.
- Zander, A. (1961), „Resistance to change. Its analysis and prevention”, în W.G. Bennis, K.D. Benne, R. Chin (ed.), *The Planning of Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- *** (1971), *Survey of Working Conditions*, Survey Research Center, Ann Arbor.

COLLEGIUM

Sociologie. Antropologie

au apărut :

- Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educației familiale* (vol. I, II)
Traian Rotariu, Petru Iluț – *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*
Gilles Ferréol (coord.) – *Dicționar de sociologie*
Ion I. Ionescu – *Sociologii constructiviste*
François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, J.-C. Kaufmann – *Metode ale anchetei sociologice : chestionarul și interviul*
Ștefan Buzărnescu – *Sociologia civilizației tehnologice*
François Laplantine – *Descrierea etnografică*
Petru Iluț – *Iluzia localismului și localizarea iluziei. Teme actuale de psihosociologie*
Claude Rivière – *Socio-antropologia religiilor*
Gary King, Robert Keohane, Sidney Verba – *Fundamentele cercetării sociale*
Max Weber – *Teorie și metodă în științele culturii*
Ioan Mărginean – *Proiectarea cercetării sociologice*
Traian Vedinaș – *Introducere în sociologia rurală*
Petru Iluț – *Sinele și cunoașterea lui. Teme actuale de psihosociologie*
Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard Pottier – *Noțiunile-cheie ale etnologiei. Analize și texte*
Marian Preda – *Politica socială românească între sărăcie și globalizare*
Émile Durkheim – *Regulile metodei sociologice*
Albert Ogien – *Sociologia devianței*
Traian Rotariu – *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice*
Ioan Mihăilescu – *Sociologie generală. Concepte fundamentale și studii de caz*
W. Richard Scott – *Instituții și organizații*
Irina Culic – *Metode avansate în cercetarea socială. Analiza multivariată de interdependență*
Petru Iluț – *Valori, atitudini și comportamente sociale. Teme actuale de psihosociologie*
Cătălin Zamfir – *O analiză critică a tranziției. Ce va fi „după”*
Gilles Ferréol, Guy Jucquois (coord.) – *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*
Robert K. Yin – *Studiul de caz. Designul, analiza și colectarea datelor*
Richard A. Krueger, Mary Anne Casey – *Metoda focus grup.*
Ghid practic pentru cercetarea aplicată
Ronald F. King – *Strategia cercetării. Treisprezece cursuri despre elementele științelor sociale*
Petru Iluț – *Sociopsihologia și antropologia familiei*
Dumitru Sandu – *Dezvoltare comunitară. Cercetare, practică, ideologie*
Cătălin Zamfir – *Spre o paradigmă a gândirii sociologice*

în pregătire :

- Adrian Hatos – *Sociologia educației*
Cătălin Zamfir (coord.) – *O nouă provocare : dezvoltarea socială*

www.polirom.ro

Bun de tipar : noiembrie 2005. Apărut : 2005
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. Box 266
700506, Iași, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 030174
Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

---

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
Tel./Fax : 211.32.60, 212.29.27, E-mail : office@luminatipo.com

---

**Sociologie
Antropologie**

Cătălin Zamfir
**SPRE O PARADIGMĂ
A GÂNDIRII
SOCIOLOGICE**

Sociologia se află încă în faza preparadigmatică: există o mulțime de tentative de construcție sociologică, bazate pe principii explicative diferite, care par să se excludă unele pe altele. Autorul propune o nouă viziune unificatoare. Dincolo de diversitatea teoriilor sunt identificate elementele lor comune: schema explicației cauzale, explicația funcțională, structurală și sistemică, rolul factorului conștiință în constituirea fenomenelor sociale, perspectiva istorică și cea sociologică în explicarea dinamicii sociale. În fine, este propusă o analiză a principalelor modele ale raționalității: modelul clasic, bazat pe presupuziția unei cunoașteri complete; raționalitatea în condiții variabile de incertitudine, incorporând riscul și probabilitatea. Lucrarea se plasează atât la un nivel epistemologic – o reflecție asupra activității sociologilor în tentativa lor de analiză a fenomenelor sociale, cât și la unul metodologic – dacă tratatele uzuale se centrează pe metodele de culegere a datelor sociale, aici este propusă o tentativă nouă de explorare a metodelor de construcție a teoriilor sociologice.

Structura standard a teoriilor sociologice cauzale • Analiza funcțională • Rolul conștiinței în explicația sociologică • Integrarea sociologiei ca proces social • Dimensiunea temporalității în știință • Evoluție sau progres? • Incertitudinea – o perspectivă psihosociologică

Collegium

Editura POLIROM
www.polirom.ro

ISBN 973-46-0142-3

9 789734 601424